ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

СЕКЦИЯ: «КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ» КАФЕДРАСЫ

Түркістан, 2025 жыл

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

«МӘМІЛЕ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ»

СҒЗЖ орындаған: **Әлмағанбетова Құралай Әскербекқызы**

Тобы: **ЗҚТ-412**

Ғылыми жетекшісі: **Аға.оқ. Данишбаева Меруерт Серікқызы**

Түркістан, 2025 жыл

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда қоғамда азаматтар мен ұйымдар арасындағы қарым-қатынастың көп бөлігі мәміле арқылы жасалады. Яғни, мәміле арқылы мүліктік және мүліктік емес қатынастар пайда болып, өзгертіледі немесе тоқтатылады. Осы себепті, азаматтық құқықта мәміленің толық ұғымын, оның түрлері мен құқықтық мәнін түсіну өте маңызды.

Сонымен қатар, қазіргі таңда цифрлық технологиялар жүйесі қарқынды дамып келеді және бұл жағдайдың нәтижесінде көптеген мәмілелер электрондық форматта яғни, интернет арқылы жүзеге асырылып жатыр. Бұл дегеніміз, мәміленің заңдық күшін, тараптардың ерік білдіруін және олардың құқықтық жауапкершілігін білуді күрделендірілуде. Сондықтан, мәміленің мәнін, жарамдылық шарттарын және нысанын терең түсіну тек заңгерлер үшін ғана емес, азаматтар үшін де өте өзекті болып отыр.

Бұл зерттеу жұмысының басты мақсаты – мәміле ұғымының құқықтық жүйесін жан-жақты зерттеу, оның азаматтық құқық жүйесіндегі орнын айқындау және оларды талдау болып табылады. Мәміле – азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі элементтерінің бірі, себебі адамдар мен ұйымдар арасындағы көптеген құқықтар мен міндеттер дәл осы мәміле арқылы туындайды. Сондықтан мәміле институтын тереңірек қарастыру құқықтық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін маңызды болып саналады.

Зерттеу мақсатына сәйкес келесі міндеттер айқындалды.

1. мәміленің ұғымын, мәнін және оның құқықтық белгілерін нақтылау;
2. мәміленің негізгі түрлерін, нысандарын және оларды құқықтық тұрғыдан жіктеуді талдау;
3. мәміленің жарамдылығы мен жарамсыздығын анықтайтын заңдық негіздерді қарастыру;
4. азаматтық заңнамада көрсетілген мәміле жасау тәртібін және тараптардың құқықтары мен міндеттерін талдау;

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

2,1. Мәміле ұғымы.

ҚР АК 147-бабына сәйкес азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтары мен міндеттерін белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттері мәмілелер деп танылады [1].

Мәмілеге мынадай белгілер тән:

1) тұлғаның (тұлғалардың) ерік білдіруі;

2) рұқсат етілген ерік білдіру, яғни құқыққа сәйкес әрекет;

3) қандай да бір заңды құқық жасауға бағытталған (азаматтық-құқықтық қатынастардың пайда болу, өзгертілуі және тоқтатылуы);

4) мәміле әрқашанда құқықтық салдарды туғызады.

Мәміле ретінде белгілі бір құқықтық нәтижеге қол жеткізуге бағытталған әрекеттер танылады. Сондықтан мәміле ерікті білдіретін акт болып табылады. Ерік білдіру арқылы білгілі бір құқықтық нәтижеге бағытталған субъектінің еркін білдіретін іс-қимыл мәміле болып табылады. Мәміленің оқиғадан айырмашылығы осында [2] .

Мәміленің субъектісі ретінде азамат толық әрекет қабілеттілігіне ие болуы тиіс. Мәміле құқықтық әрекет болып табылады және осы арқылы құқыққа қайшы әрекеттерден ажыратылады.

2,2. Мәміле түрлері.

Мәмілелер біржақты және екі немесе көпжақты (шарттар) болуы мүмкін. Заңдарда немесе тараптардың келісіміне сәйкес жасалуы үшін бір тараптың ерік білдіруі қажет және жеткілікті болатын мәміле біржақты мәміле деп есептеледі. Мысалы, біржақты мәміле келесідегі жағдаятқа болады: азамат немесе заңды тұлға өзіне тиесілі мүлік бойынша меншік құқығынан бас тартуы (ҚР АК 250-бабы), сенімхат жасап, өсиет қалдыру (ҚР АК 1046 бап), жай вексель ұсыну, міндеттемені қарсы талапты есепке жатқызу арқылы тоқтату (ҚР АК 370 бап). Тек бір тұлғаның еркін сипаттауы себепті, біржақты мәміле оны жасаған тұлғаға міндеттер жүктейді. Біржақты мәміле мәміле жасаған

адамға міндеттер жүктейді. Ол басқа адамдарға заң құжаттарында белгіленген не сол адамдармен келісім болған реттерде ғана міндеттер жүктей алады [2].

Біржақты мәмілелердің жиі кездесетін түрі-өсиет қалдыру. Әдетте біржақты мәмілелер көп бола бермейді. Азаматтық айналым көбінесе өзара мәмілелерден құралады. Шарт жасасу үшін екі тараптың не үш немесе одан да көп тараптың келісілген ерік білдіруі қажет [3].

Мәмілелерді жасасу мақсатының бар не жоқтығына қарай азаматтық-құқықтық мәмілелерді каузальдық және абстрактілі деп бөледі. Егер ондай мақсат бар болса, онда мәміле каузальдық деп саналады. Ал, егер жоқ болған ретте ол абстрактілі саналады. Мысалы, тұрғын үй құрылыс шартын атауға болады, яғни онда мәміленің мақсаты - тұрғын үйді салу нақты айқындалған. Ал абстрактілі мәмілеге акцияларды сатып алу үшін жай вексель ұсынуды айтуға болады. Бұл ретте, мәмілені орындауға және оның қатысушыларының жауапкершілігіне қатысты ешбір талаптар қарастырылмайды. Сатып алушы (вексель ұстаушы) кейіннен акцияларды сатып алуға аударылған дивиденттердің аз мөлшерде екендігін білгенімен, ол сатып алушыдан векселді кері талап етуге құқығы болмайды.

Сонымен қатар, іс жүргізуде мәмілелерді консенсуалды және нақты деп бөлу аса маңызды орын алады. Консенсуалды мәмілелер – келісімге келген сәттен бастап азаматтардың құқықтары мен міндеттері туындайтын мәмілелер. Ал нақты мәмілені жүзеге асыру үшін келісімнің бір өзі жеткіліксіз, оған қоса затты тапсыру керек. Нақты мәмілелер болып табылатын шарттардың мысалы ретінде сақтау, заем, кепілпұл және т.б атауға болады. Демек, бұлардың жасалуы үшін заттың берілуі қажет етеді [2].

Тараптардың өз міндеттерін орындағаны үшін ақы алса немесе тараптар бір-біріне бірнәрсе беру керек болса, бұл ақылы мәміле болып табылады. Ал егер, олардың арасында ақы алмай орындалған мәміле болса, онда ақысыз мәміле деп есептеледі [4]

ҚР АК 150-бабына сәйкес кейінге қалдырылатын және кейін күші жойылатын шарттармен жасалған мәміле ұғымы енгізіледі.

Егер тараптар құқықтар мен міндеттердің туындауын басталу-бастамау белгісіз жағдайға байланысты етіп қойса, мәміле кейінге қалдырылатын шартпен жасалды деп есептеледі. Демек, аталған мәміле жасасу сәтінен емес, көрсетілген шарттар орын алған ретте туындайды және ол шарттардың туындау-туындамау әрекеті белгісіз болады. Ал егер, ол жағдай туындамаса, мәміле өз әрекетін тоқтатады.

Биржалық мәмілелер - нысаны биржадағы айналысқа жіберілген мүлік болып табылатын және тиісті биржалар (тауар, қор және басқа) туралы Қазақстан Республикасының заңдары мен биржалық сауда ережелеріне сәйкес онымен сауда-саттық жүргізуге қатысатындармен жасалатын мәмілелер. Биржалық мәмілелер осы мәмілелердің жасалғандығын растау үшін биржа беретін құжаттармен ресімделеді. Егер заңдардан, тараптардың келісімінен немесе мәміленің мәнінен өзге жағдайлар туындамаса, биржалық мәмілелерге олардың мазмұнына қарай тиісті шарт (сатып алу-сату, комиссиялар және басқалар) туралы ережелер қолданылады [1].

2,3. Мәміленің нысаны.

Мәмілелер ауызша және жазбаша нысанда жасалады (жай немесе нотариалдық). Заңдармен немесе тараптардың келісімімен жазбаша (жай не нотариалдық) немесе өзге белгілі бір нысан белгіленбеген болса, атап айтқанда, олар жасалған кезде атқарылатын мәмілелердің бәрі ауызша жасалуы мүмкін. Мұндай мәміле адамның мінез-құлқынан оның мәміле жасау еркі айқын көрініп тұрған ретте де жасалған деп саналады. Жетон, билет немесе әдеттегідей қабылданған өзге де расталған белгі арқылы расталған мәміле, егер заңдарда өзгеше белгіленбесе, ауызша түрде жасалған болып табылады. Үндемей қалу заңдарда немесе тараптардың келісімінде көзделген реттерде мәміле жасасуға ерік білдіру деп танылады.Мысалы ретінде ҚР АК 558 бабындағы ережелерді атауға болады. Оған сәйкес мүлікті жалдау шартының мерзімі өткеннен кейін және жалға беруші жағынан қарсылық болмаса (үндемесе) шарт жаңа мерзімге қайта жаңғырды деп есептеледі. ҚР

АК 152-бабына сәйкес мәміленің жазбаша түрі жасалуы керек: егер мәмілелердің жекелеген түрлері үшін заңдарда өзгеше арнайы көздемесе немесе іскерлік қызмет өрісінің әдеттерін құқықтарын туындамаса, мәмілелерді жасау кезінде орындалатындарынан басқа, кәсіпкерлік қызмет үрдісінде жүзеге асырылса, мәмілелерді жасау кезінде өзінің орындалатындарынан басқа, жүз есептік көрсеткіш жоғары сомаға, заңдарда немесе тараптардың келісімінде көзделген өзге де реттерде жазбаша түрде жасалуға тиіс. Атап айтқанда, келесі шарттарға мәміленің жазбаша нысаны міндетті болып табылады: кепілдікке, кепіл болушылыққа, сыртқы экономикалық мәмілелерге, банкке салымға, банктік шотқа, сақтандыруға, айып төлеу туралы келісімге, кепілпұл келісіміне, алдын ала жасалатын шартқа, құрылтай шартына, лизингке, кәсіпорынды жалдауға, банктік заемға және т.б.

Жай жазбаша нысан белгілі бір құжаттарды (хатты, хаттаманы, шарт мәтінін) жасау жолымен көрініс табады және онда тараптар қол жеткізген келісімнің ережелері сипатталады. Ауызшаға қарағанда жазбаша нысанның артықшылығы даусыз. Жазбаша түрде жасалған мәмілеге тараптар немесе олардың өкілдері қол қоюға тиіс. Бірқатар ережелерді сақтай отырып, мәмілеге өзге тұлғалардың қол қоюына жол беріледі. Хат, жеделхат, телефонхабар, телетайпазба, факс, электрондық құжаттар немесе субъектілер және олардан ерік білдіруінің мазмұнын айқындайтын өзге де құжаттар алмасу, жазбаша түрде жасалған мәмілеге теңестіріледі. Мәміле жасау кезінде қол қоюдың факсимилелік көшірмесін пайдалануға жол беріледі.

Мәмілелерді нотариалды куәландыруды мемлекеттік, жеке нотариустар, қызмет ету аймағында нотариалды контора жоқ болған ретте атқарушы органдардың лауазымды тұлғалары, шетелдегі КР консулдық мекемелері және заңмен уәкілеттілік берілген өзге де тұлғалар жүзеге асырады.

Мемлекеттік тіркеу келесідей мәмілелерге міндетті: қозғалмайтын мүлікпен жасалатын мәміле, қозғалатын мүліктің жекелеген түрлерімен жасалатын мәміле, бағалы қағаздармен жасалатын мәміле, капиталдың ағымына

байланысты мәмілелер, лицензиялық мәмілелер, жер қойнауын пайдалануға байланысты мәмілелер, заем туралы мемлекеттік шарттар [2].

2,4. Мәміленің жарамсыздығы.

Қозғалмайтын мүлікке қатысты. Қозғалмайтын мүлікке құқықты немесе онымен жасалатын мәмілені мемлекеттік тіркеуден бас тарту немесе негізсіз жалтарған жағдайда сотқа шағым жасасуға болады (115-бет).

Жарамсыз мәмілелердің негіздері. Жарамсыздық негіздері ҚР АК 157-162 баптарында бекітілген. Мәміле жарамсыз деп танылады, егер: мазмұны заң талаптарына, құқықтық тәртіп негіздеріне немесе адамгершілікке қайшы келсе, мәмілеге қатысушылардың мәмілеқабілеттілік талаптарын бұзса, мәміле оған қатысушылардың тиісінше ерік білдіруіне шарт жасасу бостандығын бұзса.

Жарамсыз деп танудың қосымша негіздері (ҚР АК 159-бабы)

Әрекет қабілетсіз деп танылған тұлғаның жасасқан мәмілесі жарамсыз. Және психикалық шатасу жағдайында болған азаматтың жасасқан мәмілесін қорғаншысының талабы бойынша сот жарамсыз деп тануы мүмкін. Мәміле жасаған кезде өз әрекеттерінің мәнін түсіне алмаған немесе білмейтін жағдайда болған азамат жасасқан мәміле де жарамсыз деп танылады. Егер мәміле, алдау – қате түсінік қалыптастырып, мәмілеге ынталандыру, зорлау – күш қолдану немесе жан-дүниесін жаралау арқылы мәжбүрлеу, қорқыту – дене жарақатын салу немесе моральдық зиян келтіретіндігін ескерту (бопсалау), тұлға өзі үшін тиімсіз ауыр мән-жайлардың салдарынан жасауға мәжбүр болған қиындықтар мәмілесі, бір тараптың екінші тараппен зұлымдық ниеттеуі, лицензия алмай немесе оның қолданылу күшінің мерзімі біткеннен кейін жасалған мәміле жарамсыз деп танылады. 14 жасқа толмағандар жасасқан мәмілелер орындалмауы тиіс Олардың атынан ата-анасы (қорғаншысы) жасайды. 14 жасқа толғандар мәмілелері ата-анасының (қорғаншысының) келісімімен жасалады. Келісімінсіз жасалса, олардың талабы бойынша жарамсыз деп танылуы мүмкін. Спирт ішімдіктеріне және

нашақорлыққа салыну салдарынан әрекетқабілеттілігі шектелген тұлғалар жасасқан мәмілелер қамқоршысының талабы бойынша ғана жарамсыз деп танылады.

Басқа жарамсыздық түрлері: құлшылықты бүркемелеу мақсатымен жасалған мәміле. Сыртқы шарты жарамсыз, ішкі шарты жарамды болуы мүмкін (мысалы, сатып алу-сату шарты арқылы сыйға тартуды бүркемелеу).

Жарамсыздықтың салдары: кез келген негіз бойынша мәмілелерді жасасуға қатысты әрбір тарап екінші тарапқа мәміле бойынша алғанның барлығын қайтаруы тиіс (Заттай қайтару немесе ақшалай төлеу) – Екіжақты реституция (119-бет) [2].

ҚОРЫТЫНДЫ

Азаматтық айналымдағы мәмілелер институты – құқықтық қатынастарды реттеудегі ең іргелі және басты құрал болып есептеледі. Қазақстан Республикасының Азаматтық заңнамасы мәмілелердің құқықтық тұрақтылығын қамтамасыз етуге басымдық береді. Мәміленің негізгі өзегі – нақты құқықтық салдарға қол жеткізуді көздейтін ерік-жігердің айқын көрінісі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, оның біржақты және шарттық (көпжақты), сондай-ақ каузальдық және абстрактілі түрлерге жіктелуі әр мәміленің жасалу механизмін және оны орындау талаптарын айқындайды. Құқықтық сенімділік үшін мәміленің нысанына қатысты талаптар өте қатаң. Атап айтқанда, іскерлік ортада және заңмен белгіленген ең төменгі сомадан асатын мәмілелерді жазбаша түрде рәсімдеу – заңдылықты қамтамасыз етудің міндетті шарты. Жарамсыз мәмілелерді тану – азаматтық айналымды заңға қайшы әрекеттерден және адал емес қатысушылардан қорғаудың негізгі тетігі. Алдау, күш көрсету (зорлық), қорқыту және жеке тұлғаның ауыр мән-жайын пайдалану арқылы жасалған мәмілелер — ерік-жігер еркіндігінің бұзылуы ретінде танылады.

Қорытындылай келе, ҚР Азаматтық заңнамасы мәмілелер арқылы жүзеге асатын құқықтық қатынастардың сенімділігіне, әділдігіне және барлық субъектілердің құқықтық қорғалуына басымдық береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы
2. Лепесова А. К. Л43 Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы: оқулық /А.К. Лепесова. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. - 232 бет.
3. Т 65 Төлеуғалиев F.Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы: Жоғары оқу орындарына арналған акад. курс. I-том. - Алматы: "Жеті жарғы", 2001. - 376 бет.
4. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы.-Алматы: ҚазмЗА, 2001. 380 бет

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

«Мұрагерлік құқық»

СҒЗЖ орындаған: **Балтабай Жаннұр Серікқызы**

Тобы: **ЗҚТ-412**

Ғылыми жетекшісі: **Аға.оқ. Данишбаева Меруерт Серікқызы**

Түркістан, 2025 жыл

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық қатынастардың тұрақтылығы азаматтардың жеке меншігі мен сол меншіктің иесіз қалмай, заңды мұрагерлерге өту тетіктерімен тығыз байланысты. Адам өмірден өткеннен кейін оның артында қалған мүлкі мен материалдық, сондай-ақ кейбір мүліктік емес құқықтары заңмен белгіленген тәртіп бойынша мұрагерлеріне өтеді. Осыған орай, мұрагерлік құқықтың мазмұнын, оның құқықтық табиғатын, түрлерін және іске асу тетіктерін толық түсіну қазіргі қоғам үшін аса өзекті мәселе болып отыр.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мен Конституциясы мұрагерлік қатынастарды реттеудің нақты және әділ негізін қалыптастырған. Конституцияның 6-бабында меншік құқығының қорғалуы және оның барлық түрлерінің тең екендігі бекітілген, ал Азаматтық кодекстің 6-бөлімінің 57-тарауында мұрагерліктің жалпы ережелері егжей-тегжейлі көрсетілген. Бұл нормалар мұрагерлік құқықтың заңды жүйесін құрай отырып, азаматтардың жеке мүлкіне билік ету және оны ұрпағына қалдыру еркіндігін қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, қазіргі таңда цифрлық технологиялардың дамуы мұрагерлік рәсімдерге де әсер етіп отыр. Электрондық нотариат, мұрагерлік істерді онлайн тіркеу және «eGov» порталы арқылы мұраға құқық алу жүйесі кеңінен енгізілуде. Мұндай жаңашылдықтар бір жағынан азаматтарға ыңғайлылық тудырса, екінші жағынан мұрагерліктің заңдық рәсімдерін, мерзімдерін және құқықтық жауапкершілігін нақтылауды қажет етеді. Осы себепті мұрагерлік құқықтың мазмұнын, оның нысандарын, түрлерін және заңдық маңызын терең түсіну тек заңгерлер үшін ғана емес, барлық азаматтар үшін де өзекті болып отыр.

Бұл зерттеу жұмысының басты мақсаты – мұрагерлік құқық ұғымының құқықтық жүйесін жан-жақты зерттеу, оның азаматтық құқық жүйесіндегі орнын айқындау және қазіргі заңнамалар негізінде талдау болып табылады.

Мұрагерлік – азаматтық құқықтың маңызды институттарының бірі, өйткені адамдар арасындағы көптеген мүліктік қатынастар, меншік құқығының сабақтастығы мен отбасылық-туыстық байланыстар дәл осы мұрагерлік арқылы реттеледі. Сондықтан мұрагерлік институтын жан-жақты зерттеу құқықтық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарын қорғау тұрғысынан аса маңызды болып саналады.

Зерттеу жұмысының мақсатына сәйкес келесі міндеттер айқындалды:

1. мұрагерлік құқықтың ұғымын, мәнін және оның құқықтық ерекшеліктерін нақтылау;
2. мұрагерліктің түрлерін (заң бойынша және өсиет бойынша) талдап, олардың айырмашылықтарын анықтау;
3. мұрагерліктің ашылу сәті, мұраны қабылдау мен одан бас тарту тәртібін құқықтық тұрғыдан қарастыру;
4. Азаматтық кодексте көрсетілген мұрагерлік рәсімдерді, нотариустың және мұрагердің құқықтары мен міндеттерін талдау;
5. қазіргі цифрлық дәуірде мұрагерлік құқық қатынастарын жүзеге асырудың жаңа тетіктерін (электрондық құжат айналымы, цифрлық нотариат және мұрагерлік іс тіркеу) зерттеу.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

2.1 Мұрагерлік құқықтың құқықтық табиғаты және азаматтық құқық жүйесіндегі орны

Мұрагерлік құқық — азаматтық құқықтың маңызды салаларының бірі, ол жеке меншіктің үздіксіздігін қамтамасыз ететін құқықтық механизм ретінде қызмет етеді. Азамат қайтыс болған сәттен бастап оның мүлкі, құқықтары мен кейбір міндеттемелері мұрагерлерге ауысады. Бұл процесс «мұрагерлік құқық қатынасы» деп аталады және оның мазмұны Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексімен реттеледі.

Кодекстің 1038-бабына сәйкес, мұрагерлік – бұл қайтыс болған азаматтың мүлкінің (мұраның) заңда немесе өсиетте белгіленген тәртіппен басқа адамдарға ауысуы. Мұрагерлік қатынас тек мүліктік сипаттағы құқықтармен шектелмейді, ол сондай-ақ кейбір жеке құқықтардың (мысалы, авторлық құқықтың иеленушілік бөлігі) берілуін де қамтиды.

Мұрагерлік құқық азаматтық құқықтың өзге институттарымен тығыз байланысты. Мысалы, меншік құқығының ажырамас жалғасы ретінде мұрагерлік азаматтың өмір бойы жинаған материалдық игіліктерін ұрпағына табыстауға мүмкіндік береді. Бұл жеке меншіктің тұрақтылығын сақтауға, экономикалық белсенділікті арттыруға және отбасы институтының беріктігін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Сонымен қатар, мұрагерлік қатынастар құқықтық мемлекет принциптерінің іске асуын көрсетеді. Конституцияның 6-бабында «Қазақстан Республикасында мемлекеттік және жеке меншік танылады және бірдей қорғалады» деп бекітілген. Осы норма мұрагерлік құқықтың конституциялық негізін қалайды, себебі мұра қалдыру мен мұра алу – меншік құқығының жалғасы болып табылады.

2.2 **Мұрагерліктің түрлері**

Азаматтық кодексте мұрагерліктің екі негізгі түрі қарастырылған: заң бойынша мұрагерлік және өсиет бойынша мұрагерлік.

Заң бойынша мұрагерлік.Мұра қалдырушы өсиет қалдырмаған жағдайда, мұра оның туыстарына заңда белгіленген кезек тәртібімен өтеді. Кодекстің 1051-бабына сәйкес, мұрагерліктің бірінші кезегінде мұра қалдырушының балалары, жұбайы және ата-анасы тұрады. Екінші кезекте — бауырлары мен әпке-қарындастары, ал одан кейінгі кезектерде басқа туыстары мен асырауындағы адамдар болуы мүмкін.

Заң бойынша мұрагерлік жүйесі отбасы мен туыстық қатынастардың әлеуметтік маңызын көрсетеді. Бұл азаматтың отбасы мүшелерін материалдық тұрғыдан қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық институт.
Өсиет — бұл азаматтың өз мүлкін кімге және қандай үлесте қалдыратынын анықтайтын біржақты ерік білдіруі. Өсиет жазбаша түрде, нотариустың қатысуымен жасалады. Азаматтық кодекстің 1046–1050-баптарында өсиет жасау тәртібі, оның жарамдылығы мен күшін жою жағдайлары егжей-тегжейлі көрсетілген.

Өсиет арқылы мұра қалдырушы өзінің еркін еркін білдіреді, яғни мұраны туыстарына ғана емес, бөтен тұлғаларға немесе заңды ұйымдарға да қалдыра алады. Бұл азаматтың жеке еркіндігін және меншікке билік ету құқығын қамтамасыз ететін маңызды құрал болып табылады.

2.3. Мұраның құрамы және оның құқықтық маңызы

Мұра – мұра қалдырушының қайтыс болған сәтіндегі барлық мүліктік құқықтары мен міндеттемелерінің жиынтығы. Мұраның құрамына жылжымайтын мүлік (жер, үй, пәтер), жылжымалы мүлік (көлік, тұрмыстық техника, бағалы заттар), сондай-ақ мүліктік құқықтар (депозиттер, бағалы қағаздар, қарыздар) кіреді.

Бірақ Азаматтық кодекске сәйкес, мұрагерлікке тек мүліктік сипаттағы құқықтар ғана кіреді. Жеке тұлғаның өмірімен тығыз байланысты құқықтар — мысалы, алимент алу құқығы, өмірді сақтандыру келісімінен туындайтын төлемдер немесе жеке шығармашылық құқықтар — мұрагерлік құрамына кірмейді.Мұра құрамын нақты анықтау нотариустың қатысуымен жүзеге

асырылады. Мұра ашылған сәттен бастап (мұра қалдырушының қайтыс болған күні) 6 ай ішінде мұрагерлер мұраны қабылдауға өтініш береді.

2.4 Мұраны қабылдау және одан бас тарту тәртібі

Азаматтық кодекстің 1063-бабында мұрагердің мұраны қабылдауы ерікті әрекет екені айтылады. Мұраны қабылдау екі түрде жүзеге асырылады:

1. Нотариусқа жазбаша өтініш беру арқылы;
2. Мұраны нақты иелену және пайдалану арқылы (мысалы, мұра қалдырушының үйінде тұру, оның мүлкін сақтау, төлемдерін өтеу).

Мұрагер мұраны толық немесе жартылай қабылдауға құқылы емес, яғни ол мұраның барлық құрамын толық көлемде қабылдауы немесе одан толық бас тартуы тиіс. Мұрагердің бас тартуы да нотариус арқылы рәсімделеді және қайтарып алуға болмайды.

Бұл тәртіп мұрагерлік қатынастардың айқындығын және заңдық күшін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, егер мұрагер мұраны қабылдамаса, оның үлесі заңда көрсетілген кезектегі басқа мұрагерлерге өтеді.

2.5 Мұрагерліктің ашылуы мен мерзімі

Мұрагерліктің ашылу сәті — мұра қалдырушының қайтыс болған күні немесе сот шешімімен оны қайтыс болды деп тану күні. Осы күннен бастап мұрагерлік қатынастар басталады.

Мұрагерлер 6 ай ішінде мұраны қабылдауға құқылы. Бұл мерзім өткеннен кейін мұраны қабылдау тек сот шешімі арқылы ғана мүмкін болады. Мұндай жағдайда сот мерзімді өткізіп алудың дәлелді себептерін (мысалы, ұзақ сырқат, шетелде болу, хабарсыз қалу) ескеріп шешім шығарады.

2.6 Нотариустың рөлі және мұрагерлік рәсімдер

Мұрагерлік қатынастардың заңдылығын қамтамасыз етуде нотариустың рөлі ерекше. Ол мұра ашылған жер бойынша мұрагерлік істі жүргізеді, мұра құрамын анықтайды және мұрагерлердің құқықтарын куәландырады.

Нотариус мынадай әрекеттерді орындайды:

- Мұрагерлік іс қозғайды және қажетті құжаттарды жинайды;
- Мұраға құқық туралы куәлік береді;
- Мұрагерлер арасында келісім болмаған жағдайда үлесті анықтайды;
- Азаматтық кодекске сәйкес мұрагерліктің заңдылығын қадағалайды.

Қазіргі таңда нотариустардың қызметі электронды форматқа көшіріліп, мұрагерлік істердің бірыңғай базасы («e-notary») жұмыс істейді. Бұл жүйе мұрагерлік рәсімдердің ашықтығын арттырып, жалған құжат жасау тәуекелін азайтады.

2.7 Мұрагерліктің әлеуметтік және құқықтық маңызы

Мұрагерлік институтының маңызы тек заңдық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан да зор. Ол отбасы ішіндегі экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етеді, мүліктің ұрпақтан ұрпаққа заңды түрде берілуін реттейді және қоғамдағы әділдік қағидатын нығайтады.

Мұрагерлік құқық азаматтардың меншікке деген сенімін күшейтіп, экономикалық белсенділікке ынталандырады. Азамат өз еңбегінің нәтижесі жоғалмай, балаларына немесе туыстарына заңды түрде өтетінін білгенде, ол меншік жинауға, инвестициялауға, бизнес ашуға көбірек ұмтылады.

Сондай-ақ, мұрагерлік құқық моральдық және рухани тұрғыдан да маңызды. Мұрагерлік арқылы ұрпақ сабақтастығы мен отбасылық дәстүрлер сақталады. Бұл қоғамдағы әлеуметтік байланыстарды нығайтып, адамгершілік құндылықтарды қалыптастырады.

2.8 Мұрагерлік даулар және оларды шешу жолдары

Қазіргі кезде мұрагерлік даулардың басым бөлігі өсиеттің күші мен мазмұнына, мұраның үлестеріне және мұрагерлер арасындағы келіспеушіліктерге байланысты туындайды. Мұндай жағдайларда сот органдары Азаматтық кодекс пен «Нотариат туралы» заңға сүйене отырып шешім қабылдайды.

Мұрагерлік дауларды шешудің ең тиімді жолы — медиация мен нотариустық келісім. Бұл тараптарға уақыт пен шығынды үнемдеуге, өзара түсіністік орнатуға мүмкіндік береді. Ал күрделі даулар сот тәртібімен шешіледі.

2.9 Мұрагерлік құқықтың даму бағыттары

Қазіргі кезеңде Қазақстанда мұрагерлік құқық саласы заманауи цифрлық жүйелермен жетілдірілуде. Электрондық мұрагерлік реестр, онлайн нотариаттық қызметтер, цифрлық өсиет (электронды форматта сақталатын құжат) сияқты жаңа институттар енгізілуде.

Болашақта бұл жүйелер азаматтардың құқықтарын қорғауды одан әрі күшейтіп, бюрократиялық кедергілерді азайтады деп күтілуде. Сонымен қатар, заңнаманы халықаралық тәжірибеге бейімдеу және шетелде өмір сүретін азаматтардың мұрагерлік істерін реттеу де өзекті бағыттардың бірі болып отыр.

Қорытынды

Мұрагерлік құқық – азаматтық құқық жүйесіндегі ең көне әрі маңызды институттардың бірі. Ол жеке меншіктің сабақтастығын қамтамасыз етіп қана қоймай, ұрпақтар арасындағы материалдық және рухани байланысты бекітеді. Мұрагерлік құқықтың негізгі мақсаты – қайтыс болған адамның мүлкі мен құқықтарын әділ әрі заңды жолмен мұрагерлерге беру, азаматтардың меншіктік мүддесін қорғау және қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты сақтау.

Зерттеу барысында мұрагерлік құқықтың мәні, мазмұны, түрлері мен құқықтық негіздері жан-жақты қарастырылды. Азаматтық кодекстің соңғы редакцияларында мұрагерліктің негізгі қағидалары мен рәсімдері нақты бекітілген. Атап айтқанда, 1038–1070 баптар мұрагерлікке байланысты жалпы ережелерді, өсиет жасау тәртібін, мұрагерлік кезектілікті, мұраның ашылу және қабылдану тәртібін егжей-тегжейлі реттейді. Бұл баптар қазіргі құқықтық жүйеде мұрагерлік қатынастардың бірізділігін және заңдылығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Азаматтық кодексі азаматтардың жеке меншігі мен мұрагерлік құқықтарын қорғауды мемлекеттің басты міндеттерінің бірі ретінде қарастырады. Конституцияның 6-бабы мен 26-бабы азаматтарға меншік иесі болу және өз мүлкін иелену, пайдалану, билік ету құқығын береді. Ал мұрагерлік — осы меншік құқығының табиғи жалғасы. Сондықтан мұрагерлік құқық тек заңдық категория ғана емес, сонымен бірге азаматтың жеке еркіндігі мен экономикалық дербестігінің көрсеткіші болып табылады.

Зерттеу нәтижесінде мұрагерліктің екі негізгі түрі бар екені анықталды: заң бойынша және өсиет бойынша мұрагерлік. Өсиет бойынша мұрагерлік азаматтың еркін білдіру құқығын көрсетсе, заң бойынша мұрагерлік отбасы мен туыстық байланыстарды нығайтуға бағытталған. Осы екі институттың үйлесімі қоғамдағы әділдік принципін сақтап, азаматтардың құқықтары мен мүдделерінің қорғалуына мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қазіргі кезеңде мұрагерлік қатынастарға цифрлық технологиялардың енуі үлкен өзгерістер әкелуде. Электрондық нотариат жүйесі, «eGov» порталы және мұрагерлік істердің бірыңғай базасы мұра рәсімдерін жылдам әрі ашық жүргізуге жағдай жасап отыр. Бұл жаңашылдықтар сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетіп, азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Мұрагерлік құқықтың әлеуметтік маңызын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Мұрагерлік арқылы ұрпақ сабақтастығы, отбасы бірлігі, рухани байланыс пен адамгершілік құндылықтар сақталады. Адам өз өмірінде жинаған еңбегінің жемісін ұрпағына заңды жолмен қалдыра алатынын білгенде, ол қоғамның тұрақтылығына, еңбекқорлық пен әділдік қағидаларына сеніммен қарайды.

Алайда қазіргі тәжірибеде мұрагерлік даулар да аз емес. Өсиеттің дұрыс рәсімделмеуі, мұрагерлер арасындағы келіспеушіліктер, мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алу сияқты мәселелер жиі кездеседі. Бұл ретте азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру және нотариалдық қызметтің сапасын күшейту маңызды. Мемлекет тарапынан азаматтарға құқықтық түсіндіру жұмыстарын жүргізу, мұрагерлік қатынастарды цифрлық форматта қадағалау және заңнаманы жетілдіру – осы саланы одан әрі дамыту жолдары болып табылады.

Мұрагерлік құқықтың болашағы – құқықтық мәдениеті жоғары, ақпараттық технологияларды тиімді қолданатын қоғам құрумен тығыз байланысты. Болашақта электрондық өсиет жасау мүмкіндігін заңдастыру, шетелдік мұрагерлік істерді халықаралық келісімдер негізінде реттеу және мұраға байланысты салықтық жүйені жетілдіру сияқты бағыттар өзекті болып қала береді.

Жалпы алғанда, мұрагерлік құқық жеке меншіктің қорғалуын қамтамасыз етіп, азаматтардың заң алдындағы теңдігін нығайтады. Бұл институт қоғамдағы әділдік, құқықтық тәртіп және әлеуметтік жауапкершілік қағидаларының нақты көрінісі болып табылады. Сондықтан әрбір азамат

үшін мұрагерлік құқықты білу, оны дұрыс түсіну және заң талаптарына сай жүзеге асыру – құқықтық мәдениеттің маңызды белгісі.

Қорытындылай келе, мұрагерлік құқық — мемлекеттің құқықтық жүйесінде ғана емес, бүкіл қоғам өмірінде ерекше рөл атқаратын әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Ол жеке меншіктің жалғастығын, отбасы құндылықтарының сақталуын және азаматтардың құқықтарының қорғалуын қамтамасыз етеді. Сондықтан да бұл институтты жан-жақты дамыту, заманауи талаптарға бейімдеу және құқықтық тұрғыдан жетілдіру Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде қалыптасуының маңызды алғышарттарының бірі болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (2025 жылғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген нұсқа). – Астана, 2025.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім). – 2024 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша (adilet.zan.kz).
3. «Нотариат туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – 2023 жылғы 5 желтоқсандағы өзгерістермен.
4. Егемен Қазақстан газеті. «Мұрагерлік құқық: заң мен өмір арасындағы байланыс», 2024 жылғы 18 қыркүйек.
5. Құлжабаева Ж. Азаматтық құқық: жалпы және ерекше бөлімдер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2022.
6. Сүлейменова Г.Ж., Баймолдина З.К. Азаматтық құқық оқулығы. – Астана: KazGUU University Press, 2023.
7. ҚР Әділет министрлігі. «Мұрагерлікке құқықтарды тіркеу тәртібі туралы нұсқаулық». – www.gov.kz порталы, 2024.
8. Нұрғожина А. Мұрагерлік құқықтағы өзекті мәселелер және нотариат тәжірибесі. – Құқық және мемлекет журналы, №3 (2024).
9. adilet.zan.kz – Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілер базасы.
10. kodeksy-kz.com – Азаматтық кодекстің баптары мен түсіндірмелері.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

«Азаматтық құқықтағы заңды тұлға»

СҒЗЖ орындаған: **Аманай Ақбота Бауыржанқызы**

Тобы: **ЗҚТ-412**

Ғылыми жетекшісі: **Аға оқ. Данишбаева Меруерт Серікқызы**

Түркістан, 2025 жыл

КІРІСПЕ

Қазіргі заманда Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде азаматтық құқық ерекше маңызды орын алады. Ол мемлекет пен қоғам өміріндегі мүліктік және мүліктік емес қатынастарды реттеп, жеке және заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесін айқындайды [4]. Азаматтық құқықтың негізгі институттарының бірі – заңды тұлға ұғымы болып табылады. Бұл институт мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік өмірінде шешуші рөл атқарады, себебі заңды тұлғалар шаруашылық, өндірістік, әлеуметтік, мәдени және басқа да қоғамдық қатынастардың белсенді қатысушылары болып табылады [5].

Қазіргі кезеңде нарықтық қатынастардың дамуы заңды тұлғалардың қызметін тиімді құқықтық реттеуді талап етеді. Қазақстанда кәсіпкерліктің, ұйымдардың және мемлекеттік емес құрылымдардың өсуі заңды тұлға институтының өзектілігін арттырды [3].

Зерттеу тақырыбының өзектілігі – заңды тұлғалардың жаңа экономикалық және цифрлық жағдайда құқықтық мәртебесін айқындау қажеттілігінде. Цифрландыру дәуірінде онлайн-компаниялар мен цифрлық платформалар заңды тұлға институтының жаңа нысандарын қалыптастыруда [9].

Зерттеу мақсаты – азаматтық құқықтағы заңды тұлға ұғымының мәнін, белгілерін және құқықтық табиғатын кешенді талдау, олардың құқықтық қабілеттілігі мен жауапкершілігіне қатысты мәселелерді ашу.

Зерттеу міндеттері:

1. Заңды тұлғаның азаматтық құқықтағы түсінігі мен белгілерін анықтау;
2. Заңды тұлға институтының тарихи қалыптасу кезеңдерін зерттеу;
3. ҚР Азаматтық кодексіндегі заңды тұлғаға қатысты негізгі ережелерді талдау;

4. Заңды тұлғалардың түрлері мен ұйымдастырушылық-құқықтық нысандарын жіктеу;

5. Заңды тұлғалардың құқықтық қабілеттілігі мен жауапкершілік ерекшеліктерін анықтау;

6. Қазақстандағы заңды тұлғалар қызметінің қазіргі жағдайын және даму бағыттарын бағалау [8].

Зерттеу нысаны – азаматтық құқықтағы заңды тұлғаларға қатысты қоғамдық қатынастар.

Зерттеу пәні – заңды тұлғалардың азаматтық-құқықтық мәртебесі мен олардың құқықтары мен міндеттері.

Зерттеу әдістері – салыстырмалы-құқықтық, жүйелі талдау және логикалық әдістер қолданылды. Негізгі дереккөз ретінде ҚР Азаматтық кодексі мен отандық заңгер-ғалымдардың еңбектері пайдаланылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

І ТАРАУ. ЗАҢДЫ ТҰЛҒА ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘНІ

1.1. Заңды тұлғаның түсінігі және белгілері

Азаматтық құқықтағы «заңды тұлға» ұғымы – құқық субъектілерінің ең маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Бұл ұғым арқылы мемлекет, ұйымдар мен кәсіпорындар өз атынан мүліктік және мүліктік емес қатынастарға қатысып, құқықтар мен міндеттерге ие бола алады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 33-бабының 1-тармағына сәйкес: «Заңды тұлға деп өз мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие бола алатын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын ұйым танылады» [1].

Бұл анықтама заңды тұлғаның негізгі белгілерін айқындайды:

1) ұйымдық бірлік;
2) мүліктік оқшауланушылық;
3) дербес жауапкершілік;
4) азаматтық айналымда өз атынан қатысу [4].

Осы белгілердің жиынтығы заңды тұлғаның азаматтық-құқықтық табиғатын көрсетеді және оны жеке тұлғадан ажыратады.

1.2. Заңды тұлға институтының тарихи дамуы

Заңды тұлға ұғымы алғаш рет Рим құқығында «universitas» немесе «persona moralis» ретінде қалыптасқан [6]. Олар қоғам, қауым, діни ұйым, мемлекет сияқты біріккен субъектілердің құқықтық мәртебесін белгілеу үшін қолданылған. Сол кезеңнен бастап заң ғылымында ұйым мен жеке адамның құқықтық қабілеттілігін ажырату басталды.

Орта ғасырларда бұл ұғым шіркеу мен қалалық қауымдарға қатысты қолданылды. XVIII–XIX ғасырларда буржуазиялық революциялар мен нарықтық экономиканың дамуы нәтижесінде акционерлік қоғамдар мен серіктестіктер кеңінен тарады [4]

Қазақстанда заңды тұлға институты кеңестік құқық жүйесінде қалыптасты. 1963 жылғы Қазақ КСР Азаматтық кодексі заңды тұлғаның белгілерін бекітті, ал 1994 жылғы ҚР Азаматтық кодексі қазіргі заманға сай жаңа құқықтық негіздерді енгізді [1].

Қазіргі таңда заңды тұлғалар – мемлекеттің экономикалық жүйесінің басты буыны. Олар ұлттық өндірістің, кәсіпкерліктің және әлеуметтік салалардың негізін құрайды.

1.3. ҚР Азаматтық кодексіндегі заңды тұлғаның құқықтық негіздері

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі заңды тұлғаға қатысты барлық негізгі ережелерді қамтиды. Кодекстің 34-бабына сәйкес, заңды тұлға коммерциялық немесе коммерциялық емес ұйым түрінде құрылуы мүмкін. Сонымен қатар, заңды тұлға құрылтайшылардың шешімі бойынша немесе уәкілетті мемлекеттік органның актісі негізінде құрылады [1].

Заңды тұлға мемлекеттік тіркеуден өткен сәттен бастап құқық қабілеттілігіне ие болады және таратылған сәтінде оны тоқтатады. Тіркеуді ҚР Әділет министрлігі жүзеге асырады [8].

Құрылтай құжаттары – жарғы және құрылтай шарты болып табылады [3]. Онда ұйымның атауы, мекенжайы, мақсаттары мен басқару құрылымы көрсетіледі.

Сүлейменов пен Баймолдина атап өткендей, құрылтай құжаттары заңды тұлғаның құқықтық тәртібін айқындайтын басты акт болып саналады [4].

Сонымен бірге, Азаматтық кодекс заңды тұлғаның:

1) қайта ұйымдастырылу (бірігу, қосылу, бөліну, бөлініп шығу, қайта құру) тәртібін;
2) таратылу негіздері мен рәсімдерін;
3) жарғылық капитал мен мүліктің құқықтық режимін егжей-тегжейлі белгілейді.

Мысалы, коммерциялық заңды тұлғалардың жарғылық капиталы олардың қатысушылары енгізген үлестер есебінен қалыптасады және ұйымның қызметін бастау мен дамыту үшін пайдаланылады. Ал коммерциялық емес

ұйымдардың қызметі көбінесе әлеуметтік, мәдени немесе қайырымдылық мақсаттарды көздейді.

1.4. Заңды тұлға ұғымының азаматтық-құқықтық мәні

Заңды тұлғаның азаматтық-құқықтық мәні оның қоғамдағы рөлінен және құқықтық табиғатынан көрінеді. Ол жеке тұлғалар арасындағы экономикалық, әлеуметтік, мәдени және өзге де қатынастарды жүйелеуге, реттеуге мүмкіндік береді. Заңды тұлға азаматтық айналымның дербес субъектісі ретінде құқықтық тұрақтылық пен экономикалық тәртіпті қамтамасыз етеді [4].

Сонымен қатар, заңды тұлғалар арқылы мемлекет қоғамдық қатынастарды тиімді реттейді. Мемлекеттік мекемелер, акционерлік қоғамдар, серіктестіктер мен қорлар – барлығы да заңды тұлға мәртебесіне ие бола отырып, белгілі бір құқықтық режимде әрекет етеді.

Заңды тұлға институты азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың да маңызды тетігі болып саналады. Мысалы, азамат белгілі бір ұйыммен келісімшартқа отырған кезде ол ұйымның заңды тұлға екеніне сеніп, құқықтық қорғанысқа ие болады.

Мусиннің пікірінше, заңды тұлға институты — азаматтық қоғамның құқықтық іргетасы, өйткені ол меншік қатынастарын қорғап, азаматтардың мүддесін жүзеге асыруға мүмкіндік береді [6, 73 б.].

Осылайша, заңды тұлға азаматтық құқықтағы маңызды институт ретінде қоғамдық қатынастардың тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

II ТАРАУ. ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЫСАНДАРЫ

2.1. Заңды тұлғалардың жалпы жіктелуі

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 34-бабына сәйкес, заңды тұлғалар екі түрге бөлінеді: коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар [1].

Коммерциялық заңды тұлғалар пайда табуды көздейді және алынған пайданы өз қатысушылары арасында үлестіреді, ал коммерциялық емес ұйымдар әлеуметтік, мәдени және қайырымдылық мақсаттарда әрекет етеді [5].

Сүлейменов пен Баймолдина атап өткендей, бұл екі түрдің айырмашылығы тек мақсатында ғана емес, құқықтық мәртебесінде де жатыр: коммерциялық ұйымның қызметі кәсіпкерлік заңнамамен, ал коммерциялық емес ұйымның қызметі азаматтық және әлеуметтік құқық нормаларымен реттеледі [4, 115 б.].

Бұдан бөлек, заңды тұлғаларды төмендегідей белгілерге қарай да жіктеуге болады:

1) Меншік нысанына қарай: мемлекеттік және жеке заңды тұлғалар;
2) Қызмет саласына қарай: өндірістік, қаржылық, әлеуметтік, мәдени ұйымдар;
3) Құрылтайшылар санына қарай: жеке және ұжымдық ұйымдар [3].

Бұл жіктелу азаматтық айналымдағы заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесін нақтылауға мүмкіндік береді және олардың міндеттері мен жауапкершілігін ажыратады [4].

2.2. Коммерциялық заңды тұлғалар және олардың түрлері

Коммерциялық заңды тұлғалар — пайда табуды мақсат ететін ұйымдар [1]. Олардың қызметі нарықтық қатынастардың дамуымен тығыз байланысты. Азаматтық кодексте коммерциялық ұйымдардың бірнеше ұйымдастырушылық-құқықтық нысандары белгіленген [3]:

1. Жауапкершілігі шектеулі серіктестік (ЖШС) – ең көп тараған нысан. Оның қатысушылары серіктестіктің міндеттемелері бойынша өз салымдары шегінде ғана жауап береді.

Мұндай серіктестіктер шағын және орта бизнес субъектілері арасында кең таралған.

2. Қосымша жауапкершілігі бар серіктестік (ҚЖС) – мұнда қатысушылар өз мүлкімен қосымша жауап береді. Бұл нысан ЖШС мен толық серіктестіктің арасындағы аралық форма болып саналады.

3. Толық серіктестік – қатысушылар өздерінің барлық мүлкімен серіктестіктің міндеттемелері бойынша ортақ және толық жауап береді.

4. Коммандиттік серіктестік – екі топ қатысушылардан тұрады: толық серіктестер және салымшылар. Толық серіктестер өз мүлкімен толық жауап береді, ал салымшылар өз үлесі көлемінде ғана.

5. Акционерлік қоғам (АҚ) – жарғылық капиталы акцияларға бөлінген ұйым. Акционерлер қоғам міндеттемелері бойынша өз акцияларының құнымен шектеліп жауап береді. Қазақстандағы ірі экономикалық субъектілердің көбі осы нысанда құрылған.

6. Өндірістік кооператив – азаматтардың бірлескен еңбегіне және мүліктік үлестеріне негізделген ұйым. Кооператив мүшелері табысты өз еңбегінің үлесіне қарай бөліседі [5].

Коммерциялық ұйымдар елдің экономикасын дамытуда, жұмыс орындарын ашуда және салық түсімдерін арттыруда маңызды рөл атқарады.

2.3. Коммерциялық емес заңды тұлғалар

Коммерциялық емес ұйымдар (КЕҰ) пайда табуды мақсат етпейді, алынған кіріс олардың мүшелеріне бөлінбейді [1]. Мұндай ұйымдар әлеуметтік, мәдени, рухани және қайырымдылық мақсаттарда әрекет етеді.

Азаматтық кодекске сәйкес, коммерциялық емес ұйымдардың түрлері мыналар:

- Қоғамдық бірлестіктер – азаматтардың ортақ мүдделері мен құқықтарын қорғау үшін бірігуі (мысалы, жастар ұйымдары, кәсіподақтар) [5];
- Қорлар – әлеуметтік немесе қайырымдылық мақсаттағы ұйымдар; олардың мүлкі қайырымдылық жарналары арқылы қалыптасады [3];
- Тұтыну кооперативтері – азаматтардың өз тұрмыстық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында бірігуі (мысалы, тұрғын үй кооперативтері) [4];
- Діни бірлестіктер – рухани қажеттіліктерді қамтамасыз ету үшін құрылады;
- Білім беру және денсаулық сақтау ұйымдары – қоғамның әлеуметтік инфрақұрылымының негізгі бөлігі болып табылады [5].

Мусин атап өткендей, коммерциялық емес ұйымдар қоғамдағы азаматтық белсенділікті арттырып, демократиялық процестердің дамуына ықпал етеді [6, 91 б.].

2.4. Мемлекеттік және жеке заңды тұлғалар

Заңды тұлғаларды меншік нысанына қарай мемлекеттік және жеке деп бөлуге болады [1].

Мемлекеттік заңды тұлғалар – мемлекет немесе әкімшілік-аумақтық бірлік құратын ұйымдар. Олар бюджеттік қаржыландыру есебінен жұмыс істейді. Мысалы: мектептер, ауруханалар, министрліктер [8].

Жеке заңды тұлғалар – жеке және заңды тұлғалар құратын ұйымдар, олар өз мүлкіне дербес иелік етеді және нарықтық қатынастарда тәуелсіз әрекет етеді.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы баяндамасында атап өтілгендей, мемлекеттік және жеке сектордағы заңды тұлғалардың теңгерімді дамуы экономикалық өсудің және қоғам тұрақтылығының негізгі шарты болып табылады [10].

2.5. Заңды тұлғаның құрылуы, қайта ұйымдастырылуы және таратылуы

Заңды тұлға құрылтайшылардың шешімімен немесе уәкілетті мемлекеттік органның актісі негізінде құрылады [1].

Құрылтай құжаттары дайындалып, Әділет органдарында тіркеуден өтеді [8]. Мемлекеттік тіркеуден өткен сәттен бастап заңды тұлға өз қызметін ресми түрде бастайды.

Қайта ұйымдастырудың түрлері Азаматтық кодекстің 45-бабында көрсетілген: бірігу, қосылу, бөліну, бөлініп шығу және қайта құру [1].

Азаматтық кодексте қайта ұйымдастырудың келесі түрлері қарастырылған:

1. Бірігу – екі немесе бірнеше ұйымның бір заңды тұлғаға қосылуы;
2. Қосылу – бір ұйымның екіншісіне қосылып, дербестігін тоқтатуы;
3. Бөліну – бір ұйымның екі немесе бірнеше дербес ұйымға бөлінуі;
4. Бөлініп шығу – бастапқы ұйымның негізінде жаңа ұйымның бөлініп шығуы;
5. Қайта құру – ұйымның құқықтық нысанын өзгертуі (мысалы, ЖШС-нің АҚ-ға айналуы).

Таратылу ерікті түрде құрылтайшылардың шешімімен немесе мәжбүрлі түрде сот шешімімен жүзеге асады. Тарату кезінде ұйымның мүлкі мен міндеттемелері есептеліп, кредиторлар алдындағы борыштар өтеледі.

Ибраева А.С. бұл процестердің барлығын заңды тұлғаның құқықтық қабілеттілігінің тоқтауы немесе өзгеруі ретінде сипаттайды [5, 87 б.].

2.6. Ұйымдастырушылық-құқықтық нысандардың құқықтық маңызы

Ұйымдастырушылық-құқықтық нысан – заңды тұлғаның құрылымы мен қызметін сипаттайтын негізгі құқықтық көрсеткіш [4]. Ол ұйымның басқару жүйесін, меншік нысанын, жауапкершілік деңгейін және салық салу тәртібін белгілейді.

Сүлейменов пен Баймолдина атап өткендей, ұйымдастырушылық-құқықтық нысанды дұрыс таңдау ұйымның табыстылығы мен құқықтық тұрақтылығын анықтайды [4, 142 б.].

Мысалы, жауапкершілігі шектеулі серіктестік қатысушылары өз үлесі шегінде ғана тәуекел етеді, ал толық серіктестікте қатысушылар өз мүлкімен толық жауап береді.

Мемлекет тарапынан заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесін нақтылау және бизнес үшін қолайлы орта қалыптастыру саясаты жалғасуда [3; 9]. Бұл бағыт заңды тұлға институтының тиімді қызмет етуіне мүмкіндік береді.

Осылайша, заңды тұлғалардың түрлері мен ұйымдастырушылық-құқықтық нысандары азаматтық құқықтағы маңызды институт болып табылады. Олар қоғамдағы экономикалық қатынастардың тұрақтылығын, кәсіпкерлік белсенділікті және құқықтық теңдікті қамтамасыз етеді [4; 5].

ІІІ ТАРАУ. ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

3.1. Заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі

Азаматтық құқықтағы құқық субъектілерінің басты белгісі — олардың құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі [4].

ҚР Азаматтық кодексінің 13-бабы бойынша, құқық қабілеттілік — тұлғаның азаматтық құқықтарға ие болу және міндеттерді атқару мүмкіндігі.

Ал заңды тұлғаның әрекет қабілеттілігі — өз атынан құқықтарды жүзеге асырып, міндеттерді орындау қабілеті [1].

Заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі оның мемлекеттік тіркеуден өткен сәтінен бастап туындайды және таратылған сәтінде тоқтатылады [1, 37 б.].

Бұл қабілетті заңды тұлғаның атқарушы органы — директор, басқарма немесе қадағалау кеңесі жүзеге асырады [3]. Мысалы, жауапкершілігі шектеулі серіктестікте (ЖШС) — серіктестіктің директоры немесе басқарма төрағасы, акционерлік қоғамда — басқарма, қадағалау кеңесі, бас директор ұйымның атынан әрекет етеді.

Заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі тығыз байланысты және бір уақытта туындайды. Бұл — оны жеке тұлғадан ажырататын негізгі ерекшелік. Егер жеке тұлғаның әрекет қабілеттілігі жасына немесе психикалық жағдайына байланысты шектелуі мүмкін болса, заңды тұлғаның қабілеттілігі тек заңмен немесе құрылтай құжаттарымен шектеледі.

Сүлейменов пен Баймолдина атап өткендей, заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі бір мезгілде пайда болып, оның азаматтық айналымға толық қатысуына мүмкіндік береді [4].

3.2. Заңды тұлғаның мүліктік дербестігі

Заңды тұлғаның азаматтық айналымдағы дербестігі оның мүліктік оқшауланушылығымен анықталады.

ҚР Азаматтық кодексінің 35-бабы бойынша, әрбір заңды тұлға өзіне тиесілі мүлікке иелік етеді, оны пайдаланады және басқара алады [1].

Мүліктік дербестік ұйымның экономикалық тұрақтылығын және құқықтық жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Мысалы, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің мүлкі қатысушылардың жеке мүлкінен бөлек есептеледі және ол тек ұйымның міндеттемелері бойынша ғана жауап береді [4].

Коммерциялық емес ұйымдарда мүлік тек жарғылық мақсаттарды орындауға жұмсалады және оны қатысушылар арасында бөлуге жол берілмейді.

Заңды тұлғаның мүлкі келесі көздер есебінен қалыптасады:

1) құрылтайшылардың жарғылық жарналары;
2) коммерциялық ұйымдар үшін табыс немесе пайда ;
3) коммерциялық емес ұйымдар үшін қайырымдылық және демеушілік қаражаттар ;
4) гранттар мен мемлекеттік субсидиялар;
5) заңмен тыйым салынбаған өзге көздер.

Мүліктік дербестік ұйымның экономикалық тұрақтылығын және құқықтық жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

Мусин А.К. заңды тұлғаның мүліктік дербестігін азаматтық айналымдағы сенімділік кепілі деп санайды, себебі ол қатысушылардың құқықтық жауапкершілігін нақты шектейді [6].

3.3. Заңды тұлғаның міндеттемелері және олардың орындалуы

Азаматтық айналымда заңды тұлға түрлі шарттар мен келісімдер негізінде құқықтар мен міндеттерге ие болады. Міндеттемелердің орындалуы Азаматтық кодекстің 268-бабына сәйкес адалдық, ақ ниет және тараптардың теңдігі қағидаттарымен жүзеге асырылады [1].

Заңды тұлғаның міндеттемелері шарттық және шарттан тыс сипатта болуы мүмкін:

- Шарттық міндеттемелер — келісімшарт, сатып алу-сату, жалға алу, қызмет көрсету т.б. негізінде туындайды;
- Шарттан тыс міндеттемелер — зиян келтіруден немесе негізсіз байытудан пайда болады [1].

Егер заңды тұлға өз міндеттемесін орындамаса, ол азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тартылады. Мұндай жағдайда зиян келтірген тарап залалды өтеуге міндетті [3; 4].

3.4. Заңды тұлғаның азаматтық-құқықтық жауапкершілігі

Заңды тұлғаның жауапкершілігі оның құқықтық сенімділігінің көрсеткіші болып табылады.

ҚР Азаматтық кодексінің 42-бабы бойынша, заңды тұлға өз міндеттемелері бойынша өз мүлкімен жауап береді [1].

Жауапкершіліктің негізгі түрлері:

1. Мүліктік (материалдық) жауапкершілік – ұйым өз міндеттемелері бойынша өз мүлкімен жауап береді;
2. Шарттық жауапкершілік – келісім-шарт бұзылған жағдайда екінші тарапқа келтірілген зиян өтеледі;
3. Сот жауапкершілігі – сот шешімімен міндеттемелерді мәжбүрлеп орындату жүзеге асады;
4. Әкімшілік жауапкершілік – заң бұзушылықтар үшін айыппұл немесе қызметті тоқтату түріндегі жаза қолданылады;
5. Қылмыстық жауапкершілік – ұйымның лауазымды тұлғаларының іс-әрекеті арқылы келтірілген зиян үшін қарастырылады [7].

Сүлейменов пен Баймолдина пікірінше, заңды тұлға жауапкершілігінің басты мақсаты — азаматтық айналымдағы құқықтық тәртіп пен тұрақтылықты сақтау [4].

3.5. Құрылтайшылар мен қатысушылардың жауапкершілігі

ҚР Азаматтық кодексінің 44-бабына сәйкес, заңды тұлға өз міндеттемелері бойынша жауап береді, ал құрылтайшылар немесе қатысушылар ұйымның қарыздары үшін жауап бермейді [1].

Алайда кейбір жағдайларда ерекшеліктер бар:

1) Толық серіктестікте қатысушылар серіктестіктің міндеттемелері бойынша өз мүлкімен толық жауап береді;

2) Қосымша жауапкершілігі бар серіктестікте қатысушылар қосымша тәуекелге барады;
3) Коммандиттік серіктестікте салымшылар тек өз үлесі көлемінде жауапты болады [3].

Ибраева А.С. атап өткендей, мұндай құқықтық шектеулер кәсіпкерлік қатынастарда тәуекел деңгейін реттейді және ұйымдардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді [5].

3.6. Заңды тұлғаның банкроттығы және оның құқықтық салдары

Банкроттық – заңды тұлғаның төлем қабілетсіздігінен туындайтын құқықтық жағдай.

Бұл процесс «Банкроттық туралы» 2023 жылғы Заңмен реттеледі [7].

Банкроттық рәсімі төрт кезеңнен тұрады:

1. Төлем қабілетсіздікті анықтау;
2. Кредиторлардың талаптарын тіркеу;
3. Банкроттық басқарушыны тағайындау;
4. Мүлікті өткізу және кредиторлар алдындағы міндеттемелерді өтеу [7].

Мусин А.К. пікірінше, банкроттық институты нарықтық экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ететін құқықтық құрал болып табылады [6].

3.7. Заңды тұлғаның жауапкершілігін шектеу мен құқықтық кепілдіктері

Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы заңды тұлғалардың құқықтарын қорғауға ерекше мән береді.

Азаматтық кодекстің 9-бабында заңды тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделеріне қол сұғуға тыйым салынған [1].

Мемлекеттік органдар заңсыз шешім қабылдаған жағдайда, ұйым сотқа жүгіне алады және өз құқығын қорғауға құқылы [8].

Сонымен бірге, заңды тұлғаның іскерлік беделі мен атағы да заңмен қорғалады [1].

OECD есебіне сәйкес, ұйымдардың құқықтық кепілдіктерін сақтау елдегі инвестициялық ахуалдың тұрақтылығын арттырады және халықаралық серіктестікке сенім туғызады [10].

Қорытындылай келе, заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі мен жауапкершілігі азаматтық құқықтың негізін құрайды. Бұл институт қоғамдағы экономикалық қатынастардың тұрақтылығын, адал бәсекелестікті және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді [4; 5].

IV ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

4.1. Қазақстандағы заңды тұлғалардың жалпы жағдайы

Соңғы жылдары Қазақстанда заңды тұлғалар институтының дамуы белсенді түрде жүріп келеді. ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, 2025 жылдың басында елде 500 мыңнан астам белсенді заңды тұлға тіркелген, олардың шамамен 90%-ы шағын және орта бизнес субъектілері болып табылады [9].

Бұл көрсеткіш ел экономикасындағы кәсіпкерліктің және нарықтық қатынастардың тұрақты дамуын дәлелдейді.

Заңды тұлғалардың негізгі бөлігі — жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер (ЖШС). Себебі бұл нысан кәсіпкерлікке ең ыңғайлы және құқықтық тұрғыдан тиімді. Сонымен қатар, соңғы жылдары акционерлік қоғамдар мен өндірістік кооперативтер де белсенді түрде дамып келеді.

Мемлекеттік заңды тұлғалар да елдің әлеуметтік және инфрақұрылымдық дамуында үлкен рөл атқарады. Мысалы, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет және әлеуметтік қорғау салаларындағы мемлекеттік мекемелер халықтың өмір сапасын жақсартуға тікелей ықпал етеді.

Дегенмен, заңды тұлғалардың қызметінде шешілмеген бірқатар мәселелер бар:

1) тіркеу және есеп жүргізу жүйесінің күрделілігі;
2) салық жүктемесінің жоғары болуы;
3) шағын бизнестің қаржылық тұрақсыздығы;
4) цифрлық құқықтық механизмдердің жетілмеуі.

Мемлекет осы проблемаларды шешу мақсатында кәсіпкерлікті қолдау және цифрландыру бағытында көптеген реформалар жүргізуде.

4.2. Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және цифрландыру үрдісі

Қазақстанда заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу тәртібі «Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік

тіркеу туралы» 1995 жылғы 17 сәуірдегі Заңмен реттеледі. Бұл заң ұйымдардың құқықтық мәртебесін ресми бекітіп, олардың азаматтық айналымға қатысуын қамтамасыз етеді.

Қазіргі таңда тіркеу рәсімдері электрондық форматта, яғни eGov.kz және Business.gov.kz платформалары арқылы жүзеге асырылады. Электронды үкімет жүйесі кәсіпкерлерге өз ұйымын онлайн тіркеуге, жарғы мен құрылтай құжаттарын электронды қолтаңбамен бекітуге, салық органдарымен автоматты байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Цифрландыру заңды тұлғалардың қызметін жеңілдетіп, бюрократиялық кедергілерді азайтты. Бұрын бірнеше күнге созылатын тіркеу процесі қазір бірнеше сағат ішінде аяқталады.

Сонымен бірге, «E-licensing.kz» порталы арқылы заңды тұлғалар өз қызмет түріне байланысты лицензияларды электронды түрде алуда. Бұл жүйе ашықтықты қамтамасыз етіп, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетеді.

Мемлекет сонымен қатар заңды тұлғалар туралы бірыңғай ұлттық деректер қорын дамытып жатыр. Бұл база арқылы кез келген азамат немесе ұйым тіркелген компанияның заңды мәртебесін, құрылтайшылары мен қызмет бағытын көре алады. Мұндай ашықтық азаматтық айналымның қауіпсіздігін арттырады.

OECD баяндамасында Қазақстанның цифрлық тіркеу жүйесі Орталық Азиядағы ең тиімді жүйелердің бірі ретінде бағаланған [10].

Бұл қадам кәсіпкерлік қызметтің ашықтығын арттырып, көлеңкелі экономиканы азайтуға ықпал етеді.

4.3. Заңды тұлғалардың қызметін мемлекеттік реттеу

Заңды тұлғалардың қызметі ҚР Азаматтық кодексімен қатар, бірқатар салалық заңдармен реттеледі:

1) 2015 жылы 29 қазанда қабылданған «Кәсіпкерлік кодексі»;
2) 2023 жылы 12 шілдеде қабылданған «Банкроттық туралы» Заң;
3) 2017 жылы 25 желтоқсанда қабылданған «Салық кодексі»;

4) 2003 жылы 13 мамырда қабылданған «Акционерлік қоғамдар туралы» Заң.

Мемлекеттік реттеу саясатында әкімшілік кедергілерді азайту, электрондық лицензиялау жүйесін жетілдіру және бәсекелестікті дамыту бағыттары басым [9].

Мусин А.К. пікірінше, заңды тұлғаларға қатысты құқықтық саясаттың тиімділігі экономикалық тұрақтылық пен шетелдік инвестициялардың тартылуына тікелей әсер етеді [6, 134 б.].

Шағын және орта бизнес субъектілері – заңды тұлғалардың даму өзегі

Қазақстанда шағын және орта бизнес (ШОБ) субъектілері ел экономикасының маңызды секторы саналады. Бұл ұйымдардың көпшілігі заңды тұлға ретінде тіркелген және елдің жалпы ішкі өнімінің шамамен 35–40% үлесін қамтамасыз етеді.

ШОБ субъектілеріне мемлекет тарапынан көптеген қолдау шаралары қарастырылған. Мысалы:

1) «Бизнестің жол картасы – 2025» бағдарламасы;
2) «Астана Хаб» және «Алатау IT Сити» инновациялық орталықтары;
3) «Қолдау.kz» платформасы арқылы гранттар мен субсидиялар беру.

Бұл бастамалар кәсіпкерлікті жандандырып, заңды тұлғалардың көбеюіне әсер етті. Әсіресе жастар мен әйелдер кәсіпкерлігінің дамуы — Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық серпілістің маңызды белгісі.

Алайда шағын кәсіпорындар әлі де бірқатар қиындықтарға тап болады:

1) бастапқы капиталдың жетіспеушілігі;
2) банктік несиелердің қолжетімсіздігі;
3) тәжірибелі кадрлардың аздығы.

Сондықтан болашақта мемлекет тарапынан жеңілдетілген салық саясаты, инвестициялық қолдау, бизнес инкубаторлар жүйесін дамыту сияқты бағыттар маңызды рөл атқарады.

4.4. Коммерциялық емес ұйымдардың әлеуметтік рөлі

Коммерциялық емес ұйымдар (КЕҰ) қазіргі қазақстандық қоғамда маңызды әлеуметтік және мәдени функцияларды атқарады.

Олар азаматтардың құқықтарын қорғау, қайырымдылық, білім беру, қоршаған ортаны сақтау сияқты бағыттарда жұмыс істейді [5].

ҚР Әділет министрлігінің дерегіне сәйкес, елімізде 22 мыңнан астам коммерциялық емес ұйым тіркелген [8].

Олардың ішінде қоғамдық қорлар, үкіметтік емес ұйымдар және діни бірлестіктер бар. Мұндай ұйымдардың қызметі азаматтық қоғам институттарының дамуына ықпал етеді және мемлекет пен қоғам арасындағы байланысты нығайтады [4].

4.5. Құқықтық реформа және жаңа бағыттар

2020 жылдан бастап заңды тұлғалар қызметін жетілдіруге бағытталған бірқатар реформалар енгізілді. Олардың қатарында:

1) «Адал бизнес» қағидатын енгізу;
2) Салықтық рақымшылық;
3) Электрондық құжат айналымы және цифрлық қолтаңба жүйесінің кеңеюі;
4) Компанияларды тіркеудің ашық деректер базасын құру [9].

Бұл реформалар бизнес жүргізудің жеңілдігі индексінде (Ease of Doing Business) Қазақстанның позициясын 2024 жылы алғашқы 30 елдің қатарына шығаруға мүмкіндік берді [10].

Сүлейменов М.К. мен Баймолдина З.Ж. атап өткендей, қазіргі реформа бағыты азаматтық құқықтың жаңғыруына және заңды тұлға институтының икемді болуына жағдай жасайды [4].

Алдағы уақытта заңды тұлғалар қызметін жетілдіру келесі бағыттарда дамиды:

1. Цифрландыруды тереңдету – бизнес процестерді толық онлайн форматқа көшіру;
2. Жасанды интеллект пен смарт-шарттарды енгізу – цифрлық экономиканың заңдық негіздерін құру [9];

3. Жасыл экономика және әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту – экологиялық жауапкершілік мәдениетін күшейту [10];

4. Заңнаманы халықаралық стандарттарға бейімдеу – Еуропалық Одақ тәжірибесіне сәйкес құқықтық институттарды жетілдіру [4].

OECD сарапшыларының мәліметінше, заңды тұлғалардың ашықтығы мен есептілігін арттыру Қазақстанның инвестициялық тартымдылығын одан әрі күшейтеді [10].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасының азаматтық құқығында заңды тұлға институты ерекше маңызға ие. Ол мемлекет пен қоғам өміріндегі экономикалық, әлеуметтік және құқықтық қатынастардың негізін құрайды. Заңды тұлғалар – елдің өндірістік, қаржылық, мәдени және әлеуметтік дамуының белсенді қатысушылары. Сондықтан олардың құқықтық мәртебесін, құқық қабілеттілігі мен жауапкершілігін анықтау азаматтық құқықтың маңызды міндеті болып табылады.

Зерттеу барысында анықталғандай, заңды тұлға ұғымы Азаматтық кодекстің 33-бабында айқындалған және ол ұйымдық бірлікке, мүліктік оқшауланушылыққа, дербес жауапкершілікке, азаматтық айналымда өз атынан қатысу қабілетіне ие субъект болып табылады. Бұл белгілер заңды тұлғаның жеке тұлғадан басты айырмашылығын көрсетеді және оның азаматтық айналымдағы дербес құқық субъектісі ретіндегі рөлін айқындайды. Заңды тұлғалардың түрлерін талдау нәтижесінде олардың коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдарға бөлінетіні анықталды. Коммерциялық ұйымдар пайда табуды көздейді және оны қатысушылары арасында бөледі, ал коммерциялық емес ұйымдар әлеуметтік, мәдени және қайырымдылық мақсаттарда әрекет етеді. Мұндай жіктелу мемлекеттегі экономикалық және әлеуметтік қатынастардың үйлесімді дамуына мүмкіндік береді.

Құқық қабілеттілік пен әрекет қабілеттілік заңды тұлғаның құқықтық өміріндегі ең басты ұғымдар болып табылады. Олар мемлекеттік тіркеуден өткен сәттен бастап туындайды және ұйымның таратылуымен тоқтатылады. Заңды тұлғаның барлық құқықтық іс-әрекеті атқарушы орган арқылы жүзеге асырылады. Сонымен бірге, заңды тұлға өз міндеттемелері бойынша өз мүлкімен жауап береді, бұл азаматтық айналымдағы сенімділікті қамтамасыз етеді.

Қазіргі таңда Қазақстанда заңды тұлғалардың қызметін құқықтық реттеу жүйесі айтарлықтай жетілдірілді. Электрондық тіркеу жүйесінің енгізілуі, цифрлық платформалардың дамуы және мемлекеттік бақылаудың ашықтығы

бизнес ортаны қолайлы етті. Осы реформалар нәтижесінде елімізде 500 мыңнан астам белсенді заңды тұлға жұмыс істеуде

Болашақта заңды тұлға институтының дамуы цифрландыруды тереңдету, жасанды интеллект технологияларын енгізу және халықаралық құқықтық стандарттарға бейімделу бағыттарында жалғасуы қажет. Бұл елдің экономикалық тұрақтылығын нығайтып, шетелдік инвестицияларды тартуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, заңды тұлға институты – Қазақстанның құқықтық жүйесінің тірегі, азаматтық қоғамның дамуы мен экономикалық өсудің кепілі. Оны жетілдіру мемлекет пен қоғамның тұрақты, әділ әрі ашық құқықтық кеңістік құрудағы басты міндеттерінің бірі болып қала береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН WEB САЙТТАР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдері). – Астана: Әділет министрлігі, 2024.

2. «Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – 1995 жылғы 17 сәуір.

3. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі. – 2015 жылғы 29 қазан.

4. Сүлейменов М.К., Баймолдина З.Ж. Азаматтық құқық. Жалпы бөлім. – Алматы: Жеті Жарғы, 2022. – 450 б.

5. Ибраева А.С. Азаматтық құқық негіздері. – Алматы: Норма-К, 2021. – 320 б.

6. Мусин А.К. Азаматтық құқық теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 280 б.

7. «Банкроттық туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – 2023 жылғы 12 шілде.

8. Adilet.zan.kz – Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілер дерекқоры. https://adilet.zan.kz

9. Egov.kz – Электрондық үкімет порталы. https://egov.kz

10. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). Investment Policy Review: Kazakhstan 2023. – Paris: OECD Publishing, 2023.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ - ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ
XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық » кафедрасы

«ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІҢ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЬЕКТІСІ РЕТІНДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ»

СҒЗЖ орындаған: **Мұсабек Балауса Оразалиқызы**

Тобы: **ЗҚҚ- 411**

Ғылыми жетекшісі: **PhD, қауымдастырылған профессор м.а. Иманбекова Маншүк Мажитқызы**

Түркістан, 2025 жыл

ЖОСПАР

КІРІСПЕ.....3Н
ЕГІЗГІ БӨЛІМ.....4
2.1 Жасанды интеллект ұғымы және оның қоғамдағы рөлі.....4
2.2 Жасанды интеллекттің азаматтық құқық субъектісі ретінде қарастырылуы.....8
2.3 Жасанды интеллекттің болашағы мен дамуы 13
ҚОРЫТЫНДЫ.....19
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....20

I. КІРІСПЕ

XXI ғасыр — ақпараттық және технологиялық дәуірне айналды. Бұл заманда ең құндысы — дерек пен интеллектуалды шешімдер. Елімізде де, бүкіл әлемде де осыған сай серпіліс байқалуда: жасанды интеллект (ЖИ) жүйелері медицинадан бастап мемлекеттік басқаруға дейін енді жаңа кезеңнің қозғаушы күшіне айналды. Мұндай жүйелер адамның орнын алмастырмайды, бірақ адамның мүмкіндіктерін кеңейтіп, оны жаңа деңгейге көтереді. Сондықтан «интеллектуалды жүйе» тек техникалық құрал ғана емес — әлеуметтік, экономикалық, құқықтық құбылыс болып отыр.

Қазақстан үшін де бұл серпіліс стратегиялық маңызға ие. Мысалы, 2025 жылғы 11 тамызда Қасым Жомарт Тоқаев: «Біз толық цифрлық мемлекет болуды көздейміз, онда жасанды интеллект өсу, инновация және цифрлық тәуелсіздіктің негізгі қозғалтқышы болады» деп атап өткен. Сонымен қатар, 2025 жылғы Жолдауда мемлекет басшысы цифрландыру мен ЖИ-ді ұлттық бәсекелестік пен даму үшін басты бағыт ретінде белгіледі.

Осылайша, Қазақстанда жасанды интеллектті дамыту саласында мемлекеттік саясаттың анық бағыттары бар: ЖИ-инфрақұрылымды, құқықтық реттеуді, кадрлар даярлауын қамтитын тетіктер қабылдануда. Мысалы, ЖИ-саласын дамытуға арналған мемлекеттік тұжырымдама мен стратегиялық құжаттар дайындалған. Бұл жағдай «ЖИ-технологияларды енгізу» деңгейінен «ЖИ-құқықтық қатысушыға айналу» деңгейіне өтуді талап етеді.

Бұдан келіп шығатын зерттеу мәселесі — жасанды интеллекттің азаматтық құқық субъектісі ретіндегі құқықтық мәртебесі деген тақырыптың неге өзекті екені. Себебі, ЖИ-дің көптеген жүйелері дербес шешім қабылдайды, адамның рөліне сай емес әрекеттер атқарады, тәуекелдер және жауапкершіліктер тудырады. Бірақ Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі және басқа да құқықтық актілерде ЖИ-ге қатысты нақты құқықтық мәртебе белгіленбеген. Осы себепті ғылыми тұрғыдан талдау қажет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

2.1 Жасанды интеллект ұғымы және оның қоғамдағы рөлі

Жасанды интеллект – бұл адамның ойлау, талдау, есте сақтау және шешім қабылдау сияқты қабілеттерін техникалық және бағдарламалық жолмен жүзеге асыратын заманауи технология. Яғни, жасанды интеллект – адамның ақыл-ойын еліктей отырып, деректерді талдап, сол негізде өздігінен қорытынды шығара алатын “ақылды жүйе”. Қазіргі таңда бұл ұғым тек ғылыми немесе техникалық салада ғана емес, бүкіл қоғам өмірінің маңызды құрамдас бөлігіне айналып отыр.

XXI ғасырда жасанды интеллект әлемдік дамудың басты бағытына айналды. Егер өткен ғасырда ол тек тәжірибе түрінде қолданылса, бүгінде ол күнделікті өміріміздің әр саласында қызмет атқарып келеді. 2024 жылғы халықаралық сарапшылардың деректеріне сәйкес, жасанды интеллекттің әлемдік нарықтағы көлемі 580 миллиард АҚШ долларынан асып, жыл сайын қарқынды өсіп келеді. Бұл көрсеткіш технологияның қоғам мен экономиканың барлық саласына терең еніп жатқанын дәлелдейді.

Жасанды интеллекттің қоғамдағы рөлі ерекше. Ол қазіргі таңда медицина, білім, экономика, мемлекеттік басқару және заң саласында кеңінен қолданылады. Мысалы, медицинада жасанды интеллект ауруларды ерте анықтауға көмектесіп, адам өмірін сақтауға зор үлес қосуда. “IBM Watson Health” сияқты жүйелер дәрігерлерге диагноз қоюда нақты деректерге сүйене отырып шешім қабылдауға көмектеседі. Ал Қазақстанда 2024 жылдан бастап “SmartMedAI” атты жобалар ауруларды автоматты анықтау мақсатында енгізілуде.

Білім беру саласында жасанды интеллект әр оқушының жеке қабілетіне сай оқу бағдарламасын ұсынуға мүмкіндік береді. Duolingo және Khan Academy сияқты халықаралық платформалар жасанды интеллект арқылы білімді меңгеру процесін жеңілдетіп отыр. Қазақстанда да бұл бағыт дамып келеді – онлайн курстар мен қашықтан оқыту жүйелерінде жасанды интеллект элементтері пайда бола бастады.

Экономика саласында да жасанды интеллекттің маңызы зор. Ол өндіріс пен қызмет көрсету саласында адам еңбегін жеңілдетіп, өнімділікті арттырады. Банктер мен ірі компаниялар жасанды интеллект арқылы тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеп, тәуекелдерді азайтады. Мысалы, Amazon мен Google өз бизнесін толықтай жасанды интеллект жүйесіне сүйене отырып басқарады.

Мемлекеттік басқаруда жасанды интеллект цифрлық үкіметтің негізін қалап отыр. Эстонияда салық есептеу мен мемлекеттік қызметтерді ұсыну автоматтандырылған жүйелер арқылы жүзеге асады.

Қазақстан да бұл бағытта айтарлықтай ілгеріледі. 2024 жылы Үкімет қабылдаған “Жасанды интеллектті дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында” жасанды интеллектті мемлекеттік басқаруда, қоғамдық қауіпсіздік пен экономика саласында кеңінен қолдану міндеті қойылған. Бұл құжат елде цифрлық даму мен инновацияны қолдаудың нақты жоспары болып табылады.

Жасанды интеллект заң саласында да үлкен рөл атқара бастады. Кейбір елдерде ол заңгерлердің көмекшісі ретінде қолданылады. Мысалы АҚШ-та жасанды интеллект негізінен зерттеу және мемлекеттік қызмет саласында қолданылады. Мысалы, National Artificial Intelligence Research Institutes бағдарламасы федералдық деңгейде ЖИ зерттеу орталықтарын қолдауға бағытталған. Бұл бағдарламаның мақсаты — ЖИ саласында зерттеу жүргізу, жаңа технологияларды дамыту және мамандар даярлау. Сонымен қатар, 10x бағдарламасы арқылы ЖИ идеялары үкімет қызметінде сынақтан өткізіліп, қызмет сапасын арттыруға көмектеседі. АҚШ-та ең жоғары деңгейде ЖИ федералдық агенттіктерде енгізіліп, нақты жобаларда қолданылады. АҚШ 2022 жылы “AI Bill of Rights” құжатын қабылдап, жасанды интеллектті этикалық және құқықтық тұрғыдан реттеудің нақты принциптерін бекітті. Әлемде ЖИ этикасы бойынша жаңа ұйымдар қалыптасуда. Мысалы, IEEE (АҚШ) стандарттар әзірлеп, алгоритмдердің әділ, ашық және қауіпсіз болуын қамтамасыз етеді. ЖИ этикасы тек заң ғана емес, әлеуметтік және психологиялық аспектілерді де қамтиды: адамның жеке өмірін сақтау, шешімдердің транспаренттілігі, алгоритмдік әділеттілік. Еуропалық Одақ “AI Act” заң жобасын ұсынып, жасанды интеллект жүйелерін тәуекел деңгейіне қарай бөлуді көздеді.

Қытай жасанды интеллектті ұлттық экономиканың негізгі тірегіне айналдыруды мақсат тұтса, Қытайда ЖИ кең көлемде қолданылады: медицинада, өнеркәсіпте, көлікте және қоғамдық қызметтерде. Мысалы, ауылдық жерлерде балаларды емханаларда ЖИ диагностикасы арқылы тексеру жоспарланып отыр. Сондай-ақ, SenseTime сияқты ірі компаниялар арқылы ЖИ өндірістік масштабта және қоғамдық инфрақұрылымда қолданылады. Қытайда ЖИ ең жоғары деңгейде ұлттық деңгейдегі стратегиямен, мемлекеттік қолдау арқылы енгізілуде.

Жапонияда ЖИ “Society 5.0” концепциясы аясында өмірдің барлық саласына енгізілуде. Бұл — мемлекет деңгейіндегі стратегия, онда ЖИ арқылы экономика, білім беру, көлік және мемлекеттік басқару салалары дамытылады. Мысалы, Жапония Digital Agency арқылы OpenAI сияқты халықаралық серіктестіктермен бірігіп, мемлекеттік қызметтерде үлкен тілді модельдерді қолдануды бастады. Ең жоғары деңгейде бұл ЖИ мемлекеттік басқару жүйесінде, қауіпсіздік пен этиканы сақтай отырып қолданылады. Германия – “KI-Strategie” атты ұлттық ЖИ стратегиясы бойынша 2030 жылға дейін экономиканың барлық секторларында ЖИ интеграциясын жоспарлап отыр.

Сонымен қатар, ЖИ этикасына қатысты арнайы кеңестер жұмыс істейді, олар алгоритмдердің әділетті және транспарентті болуын қадағалайды.

Оңтүстік Корея – білім беру және медициналық диагностикада ЖИ қолдану ауқымын кеңейтуде. Мысалы, жасанды интеллект арқылы аурухана пациентінің мәліметін талдап, дәрігерге алдын ала кеңес береді. Сингапур – қала экологиясын бақылау үшін ЖИ негізіндегі “Smart Nation” бағдарламасын жүзеге асыруда: көлік, ауа сапасы, энергия пайдалану сияқты салалар ЖИ арқылы басқарылып отыр.

Кейбір елдерде ЖИ полиция мен қоғамдық қауіпсіздік саласында қолданылады. Мысалы, Канада мен Ұлыбритания бірнеше қалаларда ЖИ негізінде қылмыстың алдын алу жүйелерін пилоттық режимде енгізді. Бұл жүйелер нақты уақыттағы деректерді талдап, қылмыстың ықтимал орындарын алдын ала көрсетеді. Қазақстанда да алдағы уақытта ЖИ қоғамдық қауіпсіздік саласында, мысалы, бейнебақылау жүйелерін интеллектуалды өңдеуде қолданылуы мүмкін. ЖИ қазір тек аналитика мен автоматтандырумен шектелмейді, сонымен бірге шығармашылық салаларға да еніп жатыр. Мысалы, музыка, дизайн, кино саласында генеративті ЖИ жаңа идеялар мен жобаларды жасайды. Қазақстанда бұл бағыт TUMO School арқылы қолдау табуда: жасөспірімдер генеративті ЖИ арқылы анимация, 3D модельдеу және ойын жобаларын үйренуде.

Ғалымдар бүгінде ЖИ-дің үш деңгейін бөліп көрсетеді:

1. Әлсіз жасанды интеллект – тек нақты тапсырмаларды орындайды (мысалы, Siri немесе Google Assistant).
2. Күшті жасанды интеллект – адам сияқты ойланады, өз бетінше шешім қабылдай алады (мысалы, ChatGPT, Copilot).
3. Супер интеллект – адамнан әлдеқайда жоғары деңгейде ойлайтын гипотетикалық жүйе.Кей сарапшылар болашақта “супер интеллект” адамнан тәуелсіз шешім қабылдап, тіпті жаңа заңдылықтар тудыруы мүмкін дейді. Сондықтан бүгінгі таңда заң саласында жасанды интеллектті дербес құқық субъектісі ретінде тану немесе танымайтын нақты шекара орнату – болашақтағы көптеген даулардың алдын алуға мүмкіндік береді.

Болашақта жасанды интеллекттің қолданылу аясы одан әрі кеңейе түсетіні сөзсіз. Ол құқық қорғау жүйесінде, экологиялық қауіпсіздік саласында және ғылымда маңызды рөл атқармақ. Мысалы, болашақта жасанды интеллект табиғи апаттардың алдын алу, қылмыстық істерді болжау немесе экологиялық жағдайды бақылау үшін қолданылуы мүмкін.

Менің ойымша, Қазақстан жасанды интеллектті дамытқанда ең алдымен адам құқығы мен заң талаптарын сақтай отырып, оны қоғамның игілігіне бағыттауы қажет. Егер мемлекет осы бағыттағы саясатты жүйелі түрде жалғастырса, жасанды интеллект еліміздің экономикасы мен құқықтық жүйесінің тұрақты дамуына үлкен үлес қосады.

2.2 Азаматтық құқық субъектісі ұғымы және жасанды интеллекттің құқықтық табиғаты

Азаматтық құқықта «субъект» дегеніміз — құқыққа ие бола алатын және өз ісіне жауап бере алатын тұлға. Қарапайым тілмен айтқанда, бұл — адам немесе ұйым, яғни қоғамда белгілі бір құқықтар мен міндеттері бар тіршілік иесі. Ал жасанды интеллектке келсек, ол соңғы жылдары соншалық дамыды, тіпті кейде адамнан да тез ойланып, дәл шешім қабылдай алатын жүйеге айналды. Бірақ бәрімізді мазалайтын сұрақ біреу — егер жасанды интеллект қателессе, не шешім қабылдаса, ол үшін кім жауап береді?

Бұрын бұл сұрақ тек теорияда айтылатын. Ал қазір нақты өмірде де орын алып жатыр. Мысалы, 2018 жылы Америкада Uber компаниясының өздігінен жүретін көлігі жаяу жүргіншіні қағып, адам өліміне себеп болды. Сол кезде әлемдегі көптеген заңгерлер мен ғалымдар “кім кінәлі — көлікті жасаған адам ба, әлде жасанды интеллект пе?” деп сұрақ қойды. Бірақ сот шешімі бойынша кінә адамға, яғни көлікті бақылап отырған жүргізушіге және компанияның өзіне жүктелді. Бұл жағдайдан кейін бүкіл әлем жасанды интеллектті құқықтық тұрғыдан қарау қажет екенін түсінді.

Қазіргі уақытта көптеген мемлекеттер жасанды интеллектті азаматтық құқық субъектісі ретінде толық мойындаған жоқ. Өйткені ол адам емес, сезімсіз, ниетсіз жүйе. Дегенмен кейбір елдер бұл тақырыпты ашық талқылап жатыр. Еуропалық Одақ 2017 жылы арнайы қарар қабылдап, болашақта жасанды интеллектке “электрондық тұлға” мәртебесін беру мүмкіндігін ұсынды. Бұл идеяның мақсаты — кейбір дербес әрекет ететін жүйелердің жауапкершілігін заңмен реттеу. Бірақ бұл ұсыныс әлі де талқылауда. Еуропа елдері қазіргі таңда жасанды интеллектке толық “адам сияқты” мәртебе беруге ерте деп есептейді.

Ал АҚШ-та жасанды интеллект (ИИ) туралы нақты бір заң жоқ. Яғни, Қазақстандағыдай арнайы «Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі» сияқты мемлекеттік орган жоқ. Дегенмен ИИ-ны реттейтін әртүрлі федералдық және штаттық заңдар мен нұсқаулықтар бар. АҚШ-тағы құқықтық жүйе ИИ әрекеттері үшін жауапкершілікті тек адамға жүктейді. Яғни кез келген жасанды интеллект жасаған әрекет үшін жауапкершілік оны жасаған немесе пайдаланған адамға тиесілі. Мысалы, 2018 жылы Uber компаниясының автономды көлігі жаяу жүргіншіні қағып, адам өліміне себеп болған кезде сот кінәні жүргізушіге және компанияға жүктеді, бірақ көліктің өзіне немесе оның жасанды интеллект жүйесіне жауапкершілік жүктелмеді. Жасанды интеллект дамытуды үйлестіру үшін АҚШ-та арнайы министрлік жоқ, бірақ White House Office of Science and Technology Policy (OSTP) сияқты мекемелер бар. Бұл орган Президентке тікелей бағынады және жасанды интеллект саласындағы саясатты, зерттеулер мен инновацияларды үйлестіреді.

Мысалы, 2023 жылы OSTP «Blueprint for an AI Bill of Rights» атты құжат жариялап, ИИ қолдану кезінде азаматтардың құқықтары мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған ұсынымдар жинағын ұсынды. Сондай-ақ АҚШ-та ИИ әртүрлі салалар бойынша реттеледі:

1. FDA (Food and Drug Administration) – медициналық жасанды интеллект өнімдерін бақылау;
2. NHTSA (National Highway Traffic Safety Administration) – автономды көліктердің қауіпсіздігі;
3. Federal Trade Commission (FTC) – дербес деректерді қорғау және тұтынушылар құқықтарын сақтау.

АҚШ тәжірибесінде жасанды интеллект құқықтық субъект ретінде қарастырылмайды, оның жасаған әрекеттері үшін жауапкершілік адамға жүктеледі. Ал Қазақстандағыдай арнайы министрлік құру тәжірибесі жоқ, бірақ олардың федералдық мекемелері арқылы саясат әзірлеу және ЖИ-ны үйлестіру жүргізіледі. Бұл Қазақстанға өз министрлігін құрып, жасанды интеллект саласын реттеуде әрі дамытуде үлгі бола алады.

Жапонияда да осындай ұстаным бар. Жапонияда жасанды интеллектке (ЖИ) қатысты нақты, біртұтас заң жоқ, бірақ басымдық принциптері мен бағыттары заңдар мен нұсқаулықтар арқылы реттеледі. Жапония үкіметі жасанды интеллектті дамытуды елдің әлеуметтік-экономикалық мүддесіне сай жүргізуді басты мақсат етіп қойды.

1. ЖИ құқықтық мәртебесі - Жапонияда жасанды интеллект құқықтық субъект емес. Яғни ЖИ өз ісі үшін жауапкершілік алмайды. 2025 жылы Жапонияның жоғары соты ЖИ жасаған өнертабысқа патент беруден бас тартты. Себебі «өнертабыс авторы міндетті түрде адам болуы керек». Бұл қағида ЖИ-ның «автор» немесе «құқық иесі» бола алмайтынын нақты көрсетеді.
2. ЖИ қолданудағы ерекшеліктер - Жапонияда ЖИ жүйелері көбінесе қоғамға қызмет көрсету, өндіріс, медицина және көлік саласында қолданылады. ЖИ-ны әзірлеушілер мен пайдаланушылар үшін этикалық және қауіпсіздік талаптары айқын белгіленген. Мысалы, адам өміріне немесе әлеуметтік қауіпсіздікке қауіп төндіретін әрекеттерге жол берілмейді. Жапония үкіметі 2019 жылы Artificial Intelligence Technology Strategy атты стратегиялық құжат қабылдап, онда ЖИ дамыту принциптері, қауіпсіздік стандарттары және этикалық нұсқаулар көрсетілген.
3. Этикалық реттеу - Жапонияда ЖИ-ға этикалық және әлеуметтік нормаларды сақтау маңызды. Елде ЖИ-ны адам қызметін алмастырушы емес, адамға көмектесуші технология ретінде пайдалану басымдық алады. Бұл тұрғыда Жапония Еуропа елдерімен кейбір ұқсастықта, өйткені ЖИ құқықтық субъект емес, тек адамның әрекеттерін толықтыруға арналған құрал ретінде қарастырылады.

4. Жапониядағы стратегиялық даму - Жапонияның мақсаты – ЖИ арқылы экономиканы, медицина мен өндірісті жетілдіру, адам өмір сапасын арттыру. Автономды көліктер мен робототехникада қолдану, сонымен қатар деректерді қауіпсіз өңдеу мен әлеуметтік этиканы сақтау басты назарда.

Жапония тәжірибесі көрсеткендей, жасанды интеллект құқықтық субъект емес, бірақ оның қолданылуы қатал этикалық, қауіпсіздік және әлеуметтік нормалармен бақыланады. Бұл Қазақстан сияқты елдерге ЖИ-ны дамытқанда

тек технологияға емес, қоғамға пайдалы және қауіпсіз болуына басымдық беруге үлгі бола алады.

Ал Қытай әлемдегі ЖИ-ны ең қатал бақылайтын және белсенді дамытатын елдердің бірі. Мұнда жасанды интеллект құқықтық субъект ретінде қарастырылмайды, бірақ оның қоғамға әсері мен қауіпсіздігіне қатал назар аударылады.

1. Құқықтық мәртебесі және заңдар - Қытайда ЖИ тек құрал ретінде қарастырылады, яғни оның әрекеттері үшін жауапкершілік адамға немесе ұйымға жүктеледі. Елде 2022 жылы жарияланған «Цифрлық экономика және жасанды интеллектті дамытудың ұлттық стратегиясы» сияқты құжаттар ЖИ дамуын реттейтін басты нормативтік базаны көрсетеді. Қытайда деректерді қорғау және алгоритмдер қауіпсіздігі өте қатал бақыланады. Мысалы, 2021 жылы жарияланған Data Security Law және Personal Information Protection Law жасанды интеллекттің деректерді қалай жинайтыны мен өңдейтінін қатаң шектейді. Қытай үкіметі ЖИ-ның адам құқықтарына немесе қоғамға зиян келтірмеуін басты мақсат етіп қойды. Яғни, ЖИ әрекеті қауіпті болса, заңды түрде өндіруші немесе пайдаланушы жауап береді.

2. Болашаққа жоспарлар және ұсыныстар - Қытай 2030 жылға дейін әлемдік ЖИ көшбасшысы болуды мақсат етеді.

Бұл үшін: 1. ЖИ инфрақұрылымын дамытуды (суперкомпьютерлер, зертханалар, инновациялық хабтар).

2. Жасанды интеллект зерттеушілері мен инженерлерін даярлауды;

3. Алгоритмдер этикасын қатаң қадағалауды жоспарлап отыр.

Қытайдың ұсынысы – ЖИ-ны қоғамға қауіпсіз түрде енгізу, бірақ оны құқық субъектісі ретінде емес, технологиялық құрал ретінде сақтау. Сонымен қатар, елде кейде халықаралық компаниялар мен жергілікті заң талаптары арасындағы қақтығыстар байқалады. Мысалы, кейбір шетелдік алгоритмдер немесе деректерді өңдеу технологиялары Қытайдың деректерді қорғау заңдарына сай келмей, уақытша шектелген жағдайлар болды.

Қытайда ЖИ әлеуметтік бақылау мен мемлекеттік бақылау жүйесінің бір бөлігі ретінде пайдаланылады. Елде ИИ әлеуметтік, қаржылық, медициналық және қауіпсіздік салаларында қолданылса да, барлық жүйе мемлекеттің бақылауында.Қытай тәжірибесі басқа елдерден ерекшеленеді: АҚШ сияқты еркін нарықтық модель емес, мемлекеттік бақылау және қауіпсіздік бірінші орында. Қытайда ЖИ құқықтық субъект емес, бірақ оны дамыту мен қолдануға қатаң заңдар мен мемлекеттік бақылау бар. Елдің болашақ жоспарлары – ЖИ арқылы экономиканы, қауіпсіздікті және инновацияны дамыту, бірақ құқықтық мәртебесін өзгерту жоспары жоқ. Бұл тәжірибе Қазақстанға өз ЖИ стратегиясын әзірлеу кезінде қауіпсіздік пен этикаға басымдық беру қажеттілігін көрсетеді.

2024 жылы Үкімет “Жасанды интеллектті дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын” қабылдады. Бұл құжатта елімізде жасанды интеллектті дамыту, оны заңмен, этикамен және қауіпсіздік қағидаларымен қамтамасыз ету міндеті қойылды. Менің ойымша, бұл – өте

дұрыс шешім. Өйткені технологияны дамыта отырып, оның қоғам мен адамға зиян келтірмеуін қадағалау – мемлекеттің басты міндеті.

2025 жылы Президент Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауында “Жасанды интеллект дәуірінде Қазақстан артта қалмауы керек” деп атап өтті. Сол себепті алдағы жылдары арнайы “Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігін” құру және “Цифрлық кодекс” қабылдау жоспарланып отыр. Бұл кодекс жасанды интеллекттің жұмысын, жауапкершілігін және оның заң алдындағы орнын нақты айқындайтын маңызды құжат болмақ.

Қазір Қазақстанның Азаматтық кодексінде жасанды интеллект туралы нақты бап жоқ. Яғни ол заң жүзінде “құқық субъектісі” деп саналмайды. Бірақ болашақта бұл бағытта жаңа заң қабылдау немесе кодекске толықтыру енгізу қажеттігі анық. Себебі жасанды интеллект енді жай ғана бағдарлама емес, ол нақты шешім қабылдайтын, әрекет ететін жүйе. Ал құқықтық жүйе мұндай технологиямен бірге дамуы тиіс.

Болашақта меніңше, жасанды интеллектке “шектеулі құқықтық субъектілік” мәртебе беру қажет болады. Бұл дегеніміз — ол адам сияқты барлық құқыққа ие болмайды, бірақ өз шешімдері мен әрекеттері үшін белгілі бір деңгейде жауапкершілік қарастырылуы керек. Мысалы, егер жасанды интеллект жасаған шешім қоғамға зиян келтірсе, оны өндіруші мен пайдаланушы бірге өтейтін тетік болуы тиіс.

Жасанды интеллектті субъект ретінде қарастыру мәселесі — тек заңдық емес, этикалық сұрақ та. Өйткені адам мен машина арасындағы шекараны анықтау оңай емес. Сол себепті кез келген жаңа заң қабылданар алдында ең бастысы – адам құқығын қорғау мен қоғамның қауіпсіздігін сақтау. Әлем елдерінің көпшілігі жасанды интеллектке әзірге толық “құқық субъектісі” мәртебесін беруге дайын емес. Дегенмен олар оның қоғамдағы орнын мойындап, жауапкершілік пен қауіпсіздік жүйесін күшейтуде. Ал Қазақстан бұл бағытта нақты қадам жасап отыр. Егер осы саясат жалғасын тапса, болашақта елімізде жасанды интеллект адам мен қоғам игілігі үшін қауіпсіз әрі жауапты түрде қолданылатын деңгейге жетеді деп сенемін.

Ғалымдар мен саясаттанушылардың пікірі және түсіндірмесі:

Жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесі мен қоғамдағы рөліне қатысты ғалымдар мен саясаттанушылардың пікірлері өте маңызды, өйткені олар тек теориялық емес, практикалық тұрғыдан да ойлайды.

1. Эрик Бриньолфсон – MIT профессоры, технологиялық экономиканы зерттейді. Ол жасанды интеллекттің тек технология емес, қоғамға үлкен әсері бар жүйе екенін айтады. Оның ойынша, ЖИ дамып, кейде адамнан да тез шешім қабылдайтын болса да, заң алдында жауапкершілік тек адамға жүктелуі керек. Яғни, ЖИ қателессе немесе қауіпті шешім қабылдаса, оны жасаған немесе қолданған адам жауап береді. Меніңше, бұл дұрыс ұстаным, өйткені технологияны дамытсақ та, қоғамның қауіпсіздігі бірінші орында болуы керек.

2. Кейт Кроуфорд – ЖИ этикасы бойынша танымал зерттеуші. Ол ЖИ-ны құқықтық субъект деп танудың қауіпті екенін атап көрсетеді. Оның пікірінше, жасанды интеллект – сезімсіз, ниетсіз жүйе, сондықтан оны толық құқық

субъект ретінде қарастыру заңдық, моральдық және әлеуметтік қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Менің ойымша, Кроуфордтың пікірі өте орынды, өйткені кез келген шешімнің салдары адамға зиян тигізбеуі керек, ал ЖИ тек құрал ретінде қызмет етуі тиіс.

3. Эммануэль Жак – Еуропалық Одақтағы ЖИ сарапшысы. Ол кейбір елдерде ЖИ-ға «электрондық тұлға» мәртебесін беру ұсынылып жатқанын айтады. Бірақ ол бұл идеяны қауіпті деп санайды, себебі қоғамдағы қауіпсіздік пен этика талаптары бұзылмауы керек. Менің ойымша, Жактың пікірі маңызды, өйткені кез келген жаңа құқықтық мәртебе адам құқықтары мен қауіпсіздікті қорғауға қызмет етуі тиіс.

4. Тимур Турлов – Freedom Holding Corp. бас директоры. Ол Қазақстан мен Орталық Азияда жасанды интеллект экожүйесін құрудың маңыздылығын атап, ЖИ дамуы тек технологиялық тұрғыдан емес, құқықтық және этикалық жағынан да үйлестірілуі керек дейді. Менің ойымша, бұл өте орынды пікір, себебі Қазақстан да өз министрлігі арқылы ЖИ дамуын заңмен реттеп, жауапкершілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуде нақты қадам жасап отыр.

5. Жаслан Мәдиев – Қазақстан Республикасының Премьер-министрінің орынбасары. Ол ЖИ-ны құқықтық тұрғыдан реттеудің, оның жауапкершілігін нақтылаудың, сондай-ақ ұлттық стратегия арқылы дамытудың маңыздылығын атап өтті. Менің ойымша, бұл біздің ел үшін өте стратегиялық шешім, өйткені жасанды интеллект тек технология емес, қоғамның дамуы мен қауіпсіздігіне ықпал ететін күш болып отыр.

Ғалымдар мен саясаттанушылардың пікірі бір бағытта біріктеседі: жасанды интеллект құқықтық субъект емес, бірақ оның әрекеттері адам жауапкершілігі арқылы бақылануы керек. Сонымен қатар, ЖИ-ны дамыту кезінде этика, қауіпсіздік және адам құқықтары басты назарда болуы керек. Қазақстандағы министрлік пен жоспарланған заңдар осы бағытта.

2.3 Жасанды интеллект болашағы мен дамуы

Болашақта жасанды интеллект адамның орнын баспайды, керісінше оның ақылын толықтыратын серігіне айналады. Дәрігерге — диагноз қоюда, мұғалімге — оқытуда, заңгерге — құқықтық талдау жасауда, сотқа — шешім қабылдауда көмекші құрал болады. Яғни жасанды интеллект – адамның қарсыласы емес, оның ең сенімді көмекшісі. Әлем елдерінің тәжірибесіне көз жүгіртсек, жасанды интеллектке деген көзқарас пен даму стратегиясы әртүрлі болғанымен, барлығының мақсаты – оны қауіпсіз әрі адамға пайдалы ету.

Бірақ болашақта бәрінен бұрын этикалық интеллект дәуірі басталады деп ойлаймын. Себебі бізге енді тек жасанды интеллект емес, жасанды адамгершілік қажет. Технология адамға бағынбаса, оның салдары қауіпті болуы мүмкін. Сол себепті әрбір ИИ жүйе шешім қабылдағанда адамның қадірін, құқығын және өмірін бірінші орынға қоюы керек.

Мысалы, болашақта Қазақстанда қабылданатын “Цифрлық кодексте” ИИ шешімдерінің этикалық нормалары мен жауапкершілік тетіктері нақты жазылады. Бұл – тек заң емес, қоғам мен технология арасындағы сенім көпірі. Жасанды интеллекттің болашағы әсіресе құқықтық салада ерекше рөл

атқарады. Әлемде көптеген елдер ИИ-ды әділдік құралына айналдыруда. Мысалы, Еуропада кейбір соттар II жүйелерін қолданып, бұрынғы шешімдерді талдау арқылы әділеттілікті арттыруда. Бірақ соңғы сөз әрдайым адамда қалады. Меніңше, дәл осы – адам мен машинаның бірлескен әділдігі. Болашақта Қазақстанның да сот жүйесінде осындай технологиялар қолданылса, шешім қабылдау процесі ашық әрі әділ болар еді. Мемлекеттік деңгейде ИИ – ақылды қоғамның тірегі болмақ. Көптеген бюрократиялық жүйелерді автоматтандыру арқылы азаматтар уақытын үнемдеп, қызметтерге жылдам қол жеткізеді. Мысалы, құжат рәсімдеу, әлеуметтік көмек алу, құқықтық кеңес алу сияқты процестер жасанды интеллект арқылы жүзеге асса, адам мен мемлекет арасындағы сенім де артады.

Болашақта Қазақстан Орталық Азиядағы жасанды интеллект хабына айнала алады. Ол үшін бізге үш нәрсе қажет: кадр, білім және отандық өнім. Қазірдің өзінде елімізде қазақ тілін түсінетін нейромодельдер жасалып жатыр. Егер осы қарқынмен дамытсақ, біз шетелдің өнімін тұтынушы емес, өз технологиясын экспорттаушы ел боламыз. Бұл – Қазақстанның жаңа технологиялық тәуелсіздігіне апаратын жол. ЖИ-дің болашағы еңбек нарығын да өзгертеді. Иә, кейбір мамандықтар жойылуы мүмкін, бірақ жаңа бағыттар пайда болады. Болашақта AI заңгерлері, деректер психологтары, этикалық сарапшылар, нейроинженерлер пайда болады. Бұл жаңа буын мамандары адамның эмоциясын, ойлау жүйесін және технологиялық жауапкершілікті қатар түсінетін тұлғалар болады. Сол себепті қазірдің өзінде білім беру жүйесін осы бағытқа бейімдеу қажет.

Жасанды интеллект тек технология емес, ол — мәдениетті сақтаудың құралы да. Қазақ тілінде жұмыс істейтін интеллектуалды жүйелер арқылы біз өз әдебиетімізді, тарихымызды, салт-дәстүрімізді цифрлық форматта келер ұрпаққа жеткізе аламыз. Бұл – біздің мәдени тәуелсіздігіміздің бір кепілі. Қазақстан да бұл үдерістен шет қалған жоқ. Елде жасанды интеллектке деген мемлекеттік көзқарас соңғы жылдары айқын қалыптасып келеді.

2024 жылы Қазақстан Үкіметі “Жасанды интеллектті дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын” қабылдады (№592 қаулы).

Бұл құжатта еліміздегі жасанды интеллекттің даму бағыты төрт негізгі бағыт бойынша айқындалды:

1. Инновациялық экожүйе құру – университеттер мен IT-компаниялардың өзара байланысын нығайту;
2. Құқықтық және этикалық стандарттар әзірлеу – жасанды интеллект шешімдері адам құқығына қайшы келмеуін қамтамасыз ету;
3. Кадр даярлау – мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейін цифрлық және аналитикалық ойлауды дамыту;
4. Инфрақұрылым мен қауіпсіздік – деректерді сақтау, қорғау және өңдеу жүйесін жаңарту.

Қазіргі таңда елімізде осы бағытта жүзеге асып жатқан жобалар аз емес. Мысалы, электрондық үкімет порталы (eGov.kz) халыққа мемлекеттік қызметтерді қашықтан, бірнеше минутта алу мүмкіндігін беріп отыр. Бұрын

бірнеше күн немесе апта уақыт алатын құжат рәсімдеу процесі қазір бірнеше батырманы басу арқылы шешіледі. Сондай-ақ “Smart City”, “Digital Health”, “Open Data”, “Kaspi AI”, “Astana Hub”, “Smart University”, және “AI4Kazakhstan” секілді жобалар елдің технологиялық деңгейін жаңа биікке көтеріп отыр. Бұл жобалар тек цифрлық жүйені дамыту емес, олар — халықтың тұрмыс сапасын, білім беру мен денсаулық сақтау саласын жетілдірудің нақты көрінісі.

Бірақ жасанды интеллекттің дамуы тек мемлекеттік бастамаға ғана байланысты емес. Бұл жерде ең басты рөл — жастардың, яғни біздің қолымызда. Себебі жаңа буын ғана осы технологияны түсініп, оны өмірдің барлық саласына дұрыс бағытта енгізе алады, болашақ заңгерлер, экономистер, дәрігерлер мен ұстаздар — бәрі ЖИ-мен жұмыс істеуді үйренуі тиіс. Бұл – болашақта табысты болудың басты шарты. Жасанды интеллект біздің елдің дамуына үлкен серпін бере алады. Бірақ ол үшін ең бастысы – адам факторы. Яғни, адамды ешқашан машинаның көлеңкесінде қалдырмау керек. Технологияны басқару, оны адам игілігіне бейімдеу – біздің ең үлкен міндетіміз, жасанды интеллектке қарсы күресу емес, онымен бірге өмір сүруді үйрену – бүгінгі күннің басты талабы.

Сонымен қатар жасанды интелекет дамытуда бірнеше бағдарламалар қабылдануда. 2025 жылғы 11 тамызда Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың төрағалығымен өткен кеңесте жасанды интеллектіні дамыту мәселесі мемлекеттің стратегиялық бағыты ретінде қаралды. Мемлекет басшысы ЖИ бүгінде әлемдік экономиканың, ғылымның және ұлттық қауіпсіздіктің негізгі қозғаушы күші болып отырғанын атап өтті. Президенттің айтуынша, жасанды интеллект – ұлт дербестігінің кепілі, экономикалық өсім мен инновациялық дамудың басты тетігі. Сондықтан Қазақстанның алдында тұрған басты мақсат – Еуразиядағы цифрлық хабқа айналу. Ол ЖИ-дің әлемдік нарықтағы ауқымы 2033 жылға қарай 4,8 триллион долларға жететінін, ал оның үлесі 29%-ға дейін өсетінін айтты. Мұндай қарқынға ілесу үшін мемлекет технологиялық серпіліске дайын болуы керек деді. Мемлекет басшысы Үкімет пен министрліктерге бірнеше нақты тапсырма берді:

1. Жасанды интеллектіні экономиканың нақты секторларына енгізу. Бұл еңбек өнімділігін арттырып, өндіріс тиімділігін күшейтеді. “Самұрық-Қазына” қоры және ірі компаниялармен бірлесе жұмыс істеу қажет.
2. Мемлекеттік басқаруды цифрландыру. Қазір көптеген қызмет “электронды форматта” ғана, бірақ нақты автоматтандырылмаған. Мемлекет ЖИ арқылы қағазбастылықтан арылып, шешім қабылдау үдерісін жеделдетуі керек.
3. Медицина саласында ЖИ қолдану. Ауқымды деректер негізінде диагноз қою, науқастарды бақылау және емдеу сапасын арттыру қажет. Бірақ медициналық ақпарат жүйелеріндегі жүйесіздік бұл бағытқа кедергі келтіріп отыр, сондықтан оны реттеу қажет.

4. ЖИ туралы арнайы заң қабылдау. Еуропа, АҚШ, Қытай үлгісінде Қазақстан да өз нормативтік базасын қалыптастыруы тиіс. Бұл заңда инновация, қауіпсіздік және азаматтардың құқығын қорғау тең дәрежеде қамтылуы қажет.
5. Цифрлық инфрақұрылымды жетілдіру. Президент ABCDE (AI, Big Data, Cloud, Data Centers, Education) моделі бойынша ұлттық цифрлық жүйені дамыту керектігін айтты. QazTech ұлттық цифрлық платформасы іске қосылды, 2026 жылдан бастап барлық жаңа ақпараттық жүйелер осы платформа арқылы жүргізіледі.
6. Киберқауіпсіздік пен жеке деректерді қорғау. Президент деректердің қолды болу фактілері жиілегенін айтып, бірыңғай басқару жүйесін құруды тапсырды. Азаматтардың жеке мәліметтері шетелдік мессенджерлер арқылы тарап кетпеуі үшін ұлттық мессенджерге (Aitu) көшу қажеттігін атап өтті.
7. Жастар мен білім беру саласы. “AI-Sana” бағдарламасы аясында студенттер мен ұстаздарға жасанды интеллектіні үйрету керек. Өскелең ұрпақ ЖИ-ді дұрыс әрі қауіпсіз қолдануды үйренуі қажет.
8. Жастарды және стартаптарды қолдау. Президент Қазақстанның талантты жастарына сенім білдіріп, стартаптарға инвестиция тарту, инновациялық экожүйе құру керектігін айтты. Елде “цифрлық елшілер” институтын қайта қарау және экспортқа бағытталған жобаларды дамыту тапсырылды.

Президенттің бұл кеңестегі сөздері – Қазақстанның цифрлық болашағына бағытталған нақты жоспардың бастауы. Жасанды интеллект енді тек технология емес, ол – елдің дамуының, тәуелсіз ойлау мен ұлттық қауіпсіздіктің кепілі. Президент айтқандай, басты мақсат — “ақылды мемлекеттен” бөлек, ақылды қоғам қалыптастыру. Яғни, технология адамға қызмет етуі керек, ал адам сол технологияны жауапкершілікпен басқара білуі тиіс.

2025 жылы Қазақстанда жасанды интеллект пен цифрлық дамуды үйлестіру үшін Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі құрылды. Министрлікті Қазақстан Республикасының Премьер-Министрінің орынбасары – Жаслан Мәдиев басқарады. Бұл мемлекеттік орган цифрлық саладағы барлық негізгі бағыттарды дамытуға жауап береді: жасанды интеллект, электрондық үкімет және мемлекеттік қызметтер, IT-технологиялар мен цифрлық шешімдер экспорты, ақпараттық қауіпсіздік, аэроғарыш және электрондық өнеркәсіп, инновациялар, геодезия және картография, цифрлық активтер индустриясы, жобалық басқару және халықаралық ынтымақтастық.

Министрліктің құрылымында бірнеше маңызды комитет бар: Аэроғарыш комитеті, Ақпараттық қауіпсіздік комитеті, Телекоммуникация комитеті, Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер комитеті, және қазіргі уақытта құрылып жатқан Жасанды интеллект және инновацияларды дамыту комитеті. Министрлік Қазақстанда цифрлық даму саласындағы стратегиялық жобаларды іске асырады. Мысалы:

1. Tech Orda, Tomorrow School, AI’Preneurs, AI-People Bootcamp, TUMO School сияқты білім беру бағдарламалары арқылы 200 мыңнан астам IT

маманының, оның ішінде 20 мың ЖИ маманының кәсіби дайындығын қамтамасыз етеді.
2. Alem.Cloud ұлттық суперкомпьютерлік кластері экзаскейл есептеулерді қамтамасыз етеді және ұлттық ЖИ модельдерін қолдайды.
3. Alem.AI халықаралық ЖИ орталығы зертханалар, оқу орындары және стартаптарды біріктіріп, жас инженерлер мен зерттеушілерге жұмыс істеу алаңы болады.
4. Спутниктік интернет жобалары (Amazon Kuiper, Starlink, OneWeb) шалғай елді мекендерде жоғары жылдамдықты интернетті қамтамасыз етеді.
5. Astana Hub стартаптар мен IT-компанияларды қолдап, цифрлық экожүйенің орталығына айналды.

Министрліктің жұмысы жасанды интеллекттің азаматтарға тиімді әрі қауіпсіз енгізілуіне, инновациялық мәдениетті қалыптастыруға және Қазақстанды аймақтық цифрлық орталыққа айналдыруға бағытталған. Жаслан Мәдиев атап өткендей: «2025 жыл – цифрлық серпіліс жылы болды. Біз цифрлық егемендікті қалыптастырып жатырмыз – мұнда жасалған технологиялар бүкіл өңірге қызмет етеді. Біздің инженерлер мен зерттеушілеріміз адамға қызмет етуге бағытталған жасанды интеллектіні дамытудағы жаһандық қозғалыстың бір бөлігіне айналуда».

Қазақстан Республикасының Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі мен Freedom Holding Corp. жасаған бастама – мен үшін еліміздің болашағына үлкен сенім беретін жоба. Мен ойлаймын, мұндай серіктестік Қазақстан мен Орталық Азияны жасанды интеллект саласында көшбасшы етуге зор мүмкіндік береді.

Жоба тек жаңа технологияларды орнатумен ғана шектелмей, жас мамандарды даярлау мен ғылыми зерттеулерді дамытуға бағытталғанын ерекше бағалаймын. NVIDIA-ның озық инфрақұрылымы мен жергілікті таланттарды біріктіру – бұл біздің елдің цифрлық экономикасы үшін стратегиялық маңызды қадам, бұл бастама тек технологиялық жетістік емес, сонымен бірге біздің жас зерттеушілер мен инженерлерге үлкен мүмкіндіктер ашады. Бұл жобаның арқасында Қазақстанда өз ЖИ-хабы пайда болып, тәуелсіз AI-экожүйесі қалыптасады. Біз енді әлемдік нарыққа тек тұтынушы ретінде емес, инновациялық шешімдер ұсынатын серіктес ретінде шығуға дайынбыз.

Жаслан Мәдиевтің сөзінде айтылғандай, бұл бастама тек экономикамызды нығайтып қана қоймай, бүкіл өңір үшін жаңа мүмкіндіктерді ашады. Мен үшін бұл – елдің технологиялық егемендігіне және жасанды интеллект арқылы адамзатқа қызмет көрсетуге арналған нақты қадам. Бұл ой мені шабыттандырады және Қазақстанның ЖИ саласындағы дамуына деген сенімімді күшейтеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жасанды интеллект – бұл жай ғана заманауи технология емес, ол – адамзат өркениетінің жаңа бетбұрысы. Менің ойымша, бүгінгі таңда адам мен машина арасындағы шекара барған сайын жойылып бара жатқанымен, олардың арасындағы басты айырмашылық — жүрек пен сана екенін ешқашан ұмытпауымыз керек. Жасанды интеллект қоғам өмірінің барлық саласына еніп келеді: медицинада, білімде, экономикада, тіпті құқықтық жүйеде де өз орнын тапты. Бірақ оның қаншалық дамығанына қарамастан, адамның жауапкершілігі мен этикалық ұстанымы бірінші орында тұруы тиіс. Себебі кез келген технологияның дамуы – адам ниетіне байланысты.

Бүгінгі таңда Қазақстанда жасанды интеллектті дамыту бағытында нақты қадамдар жасалып жатыр. 2024 жылғы №592 қаулы – елімізде жасанды интеллектке арналған алғашқы кешенді тұжырымдама болса, 2025 жылғы Президент Жолдауы – осы бағыттағы саяси жігер мен стратегиялық мақсаттың айқын көрінісі. Бұл құжаттар Қазақстанның цифрлық болашағын айқындап, ЖИ-дің дамуын заңдық және этикалық тұрғыда қамтамасыз етуге бағытталған.

Менің пікірімше, болашақта жасанды интеллектке толық құқықтық субъектілік беру әлі ерте. Бірақ шектеулі құқықтық мәртебе қалыптастыру – уақыты келген мәселе. Яғни, ЖИ өз бетінше шешім қабылдайтын жағдайда, оның салдары үшін кім жауап беретінін заңмен нақтылау қажет. Бұл – әділеттілік пен қауіпсіздікті сақтаудың кепілі.

Сонымен қатар, менің көзқарасымда жасанды интеллект тек экономикалық пайда әкелетін құрал ғана емес, ұлттық рухты сақтау мен дамытуға үлес қосатын мүмкіндік. Қазақ тілін, мәдениетін, салт-дәстүрін сандық кеңістікке енгізу арқылы біз өз болмысымызды жоғалтпай, жаңа дәуірге бейімделеміз. Бұл – технологиялық дамудың ең адамдық қыры. Болашақта еліміз жасанды интеллект саласында Орталық Азиядағы жетекші орталыққа айналуы әбден мүмкін. Ол үшін ең бастысы — өз кадрларымызды тәрбиелеу, ғылым мен білімге инвестицияны арттыру, және этикалық заңнаманы күшейту. Бізге “ақылды мемлекет” қана емес, ақылды қоғам қажет. Қазақстанда жасанды интеллектті дамытудағы басты мақсат – адам мен интеллекттің арасындағы сенімді үйлесімділік орнату. Технология адамға қызмет етуі керек, адам технологияға емес. Болашақта біз осы тепе-теңдікті сақтай білсек, онда жасанды интеллект елдің игілігі мен әділдік құралына айналады.

Қорытындылай келе, жасанды интеллекттің болашағы үш негізге сүйенеді:

1. Жүрек пен ақылдың бірлігі – технологияны адамгершілікпен басқару
2. Жауапкершілік пен әділдік – заң арқылы қауіпсіздікті қамтамасыз ету
3. Ұлттық болмыс пен ғылымның үйлесімі – қазақ қоғамын цифрлық өркениетке лайық ету. Егер біз осы бағыттан айнымасақ, Қазақстан жасанды интеллект дәуірінде өз жолын қалыптастырып, әлемге “адам мен технологияны үйлестіре білген мемлекет” ретінде танылады деп сенемін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 24 шілдедегі № 592 қаулысы — «Жасанды интеллектті дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы».
2. Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев. «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан» атты 2025 жылғы Жолдауы.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдер). – Астана, 2023.
4. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). OECD AI Principles. – Paris, 2023.
5. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris, 2021.
6. European Parliament. Resolution on Civil Law Rules on Robotics. – Strasbourg, 2017.
7. ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі. Жасанды интеллект саласындағы ұлттық саясат жөніндегі аналитикалық есеп. – Астана, 2024.
8. Сағындықова Г. С. Жасанды интеллект және құқықтық реттеу негіздері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2022.
9. Мұстафина А. Б. Цифрлық қоғам және жасанды интеллекттің құқықтық аспектілері. – Нұр-Сұлтан, 2023.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: « Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

Тақырып: Жасанды интеллекттің қатысуымен жасалатын мәмілелердің жарамдылығы мен құқықтық салдары

«ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ ТЕРГЕУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ»

СҒЗЖ орындаған: Серікжанқызы Әйгерім

Тобы: **ЗҚТ-411**

Ғылыми жетекшісі: **PhD, аға оқытушы Иманбекова М.М**

Түркістан 2025 жыл

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың **2025 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы**

Қазіргі заманғы жаһандық сын-қатерлер мен экономикалық трансформациялар мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық даму траекторияларын түбегейлі өзгертуге әсер етуде. Әлемнің жетекші елдері жаңа технологиялық тәртіпке бейімделіп, білім, цифрлық экономика, жасанды интеллект, киберқауіпсіздік, құқықтық жүйені жаңғырту және адами капиталды дамыту бағытында стратегиялық реформалар жүргізіп келеді. Осындай күрделі геосаяси жағдайда Қазақстан Республикасының да мемлекеттік басқару жүйесін жаңғырту, инновациялық экономикалық модельге көшу, цифрландыруды тереңдету, жасанды интеллектті дамыту және құқықтық мемлекетті нығайту мәселелері аса өзекті болып табылады. Осы орайда Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың **2025 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы** мемлекеттің жаңа даму кезеңіне өтуін айқындайтын стратегиялық бағдарлама болып саналады.(3)

Президент Жолдауы – қоғамның экономикалық, саяси және әлеуметтік прогресін қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік саясаттың негізгі бағдары. 2025 жылғы Жолдауда ел дамуының алдағы кезеңіне арналған мақсат-міндеттер нақтыланып, мемлекет өмірінің түрлі салалары бойынша тиімді шешімдер қабылдаудың жаңа тәсілдері ұсынылды. Жолдау барысында Президент: *«Қазақстан дамудың жаңа экономикалық моделі мен инновациялық бағыттағы сапалы серпіліске дайын болуы тиіс. Біз үшін басты міндет – жаңа жаһандық сын-қатерлерге кешенді жауап бере алатын мықты мемлекет қалыптастыру»*, – деп атап өтті. Бұл сөздер құжаттың стратегиялық мәнін айқындап, мемлекеттің жаңғыру бағытының негізгі идеологиялық платформасын айшықтайды.(3)

Жолдаудың өзектілігі ең алдымен қазіргі заманғы экономикалық қатынастар мен технологиялық даму қарқынының өзгеруіне байланысты. XXI ғасырдың үшінші онжылдығы цифрландыру мен жасанды интеллектті жедел енгізу дәуірі ретінде сипатталуда. PwC болжамына сәйкес, 2030 жылға қарай жасанды интеллект әлемдік ЖІӨ-ні **15,7 триллион АҚШ долларына** арттыра отырып, экономикалық өсудің негізгі драйверіне айналады. Осындай үрдістер Қазақстанның да әлемдік цифрлық экономикада өз орнын айқындап, ұлттық бәсекеге қабілеттілікті сақтауы қажеттігін көрсетеді. Сондықтан Президент Жолдауында цифрландыру және жасанды интеллект мәселелеріне басымдық берілуі кездейсоқ емес. Мемлекет басшысы атап өткендей: *«Цифрлық технологиялар экономиканың барлық саласына енгізіліп, азаматтардың күнделікті өмірін жеңілдетуге қызмет етуі тиіс»*. Бұл сөздер цифрландырудың стратегиялық басымдық ретіндегі рөлін айқындайды.

2025 жылғы Жолдауда білім беру, денсаулық сақтау, өңірлік даму, әлеуметтік саясат, экономикалық әртараптандыру, экология, ұлттық қауіпсіздік,

құқықтық жүйені реформалау және цифрлық технологияларды тереңдету мәселелері жан-жақты қамтылды. Президент Жолдауы аясында қойылған міндеттер ел дамуының жаңа кезеңін қалыптастыруға бағытталып, ұлттық экономиканың сапалы өсуіне, азаматтардың әл-ауқатын арттыруға және мемлекеттік басқару жүйесін модернизациялауға негіз болады. Мемлекет басшысы өз Жолдауында: *«Біздің реформаларымыздың түпкі мақсаты – әділетті қоғам құру, әр азаматтың мемлекеттің дамуына үлес қосуына мүмкіндік беру»* деп атап өтті. Бұл – әлеуметтік әділеттілік пен құқықтық мемлекеттілікті нығайтудың басты қағидаты.

Сонымен бірге, Жолдауда құқықтық жүйені жаңғыртуға айрықша назар аударылды. Құқықтық мемлекетті қалыптастыру, әділ сот төрелігін қамтамасыз ету, сыбайлас жемқорлықпен күресті күшейту, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру – мемлекеттің тұрақты дамуының негізгі шарттары болып табылады. Президент атап өткендей: *«Құқық үстемдігі – тұрақты дамуымыздың басты шарты. Азаматтардың құқықтарын қорғау – мемлекеттің негізгі міндеті»*. Демек, құқықтық реформалар цифрлық трансформациямен қатар дамуы тиіс. Өйткені цифрландыру процесі құқықтық реттеуді талап етеді, ал құқықтық жүйе жаңа технологиялық өзгерістерге бейімделуі қажет.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі осы аталған екі маңызды басымдықтың – цифрландыру және жасанды интеллектті дамыту, сондай-ақ цифрлық экономика аясында құқықтық жүйені жетілдіру міндеттерінің өзара байланысына негізделеді. Қазіргі жағдайда цифрландыру тек техникалық немесе технологиялық жаңғыру ғана емес, ол мемлекеттік басқару, құқықтық мәдениет, адами капитал, мемлекеттік қызмет көрсету сапасы, ұлттық қауіпсіздік және экономикалық тиімділікті қамтитын кешенді әлеуметтік феноменге айналып отыр. Осыған байланысты, цифрлық экономиканың құқықтық негіздерін жетілдіру мемлекет саясатының ажырамас бөлігіне айналуы қажеттігін ғылыми тұрғыдан негіздеу маңызды.

Қазақстанда соңғы 10 жылда цифрлық трансформация үдерісі жүйелі түрде жүргізіліп келеді. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асуы мемлекет қызметтерін автоматтандыруға, цифрлық инфрақұрылымды дамытуға, электрондық үкіметті қалыптастыруға мүмкіндік берді. 2024 жылғы деректерге сәйкес, мемлекеттік қызметтердің **93%-ы** онлайн форматқа көшірілді. Алайда, цифрлық экономиканың жаңа кезеңіне өту оң заңнамалық қолдауды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, 2025 жылғы Жолдауда цифрлық платформаларды құқықтық реттеу, дербес деректерді қорғау, жасанды интеллекттің этикалық және заңнамалық базасын жетілдіру мәселелері жүйелі түрде көтерілді.(3)

Жолдауда айтылған тапсырмалар мемлекет дамуының жаңа стратегиялық бағытын айқындайды, сондықтан осы жұмыс аясында зерттеудің мақсаты –

2025 жылғы Жолдауда көрсетілген негізгі басымдықтардың мәнін ғылыми-талдамалық тұрғыда ашу, оның ішінде **цифрландыру және жасанды интеллектті дамыту**, сондай-ақ **цифрлық экономика талаптарына сай құқықтық жүйені жетілдірудің** қажеттілігін негіздеу болып табылады. Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер айқындалады:

- Президент Жолдауының мазмұны мен стратегиялық басымдықтарын талдау;
- Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы цифрландырудың рөлін ғылыми негіздеу;
- Жасанды интеллекттің экономикалық даму мен мемлекеттік басқаруға ықпалын сипаттау;
- Цифрлық экономиканың құқықтық реттелуін жетілдірудің қажеттілігін анықтау;
- Жолдауда белгіленген реформалардың теориялық және практикалық маңыздылығын көрсету.

Зерттеу нысаны – **Қазақстан Республикасының 2025 жылғы Президент Жолдауы**,
зерттеу пәні – **Жолдауда көрсетілген цифрландыру және құқықтық жүйені жаңғыртуға қатысты мемлекеттік реформалар**.

Зерттеудің теориялық негізін Қазақстан Республикасының стратегиялық құжаттары, Президент Жолдаулары, цифрландыру мен құқықтық реттеу саласындағы ғылыми еңбектер мен халықаралық ұйымдардың (БҰҰ, ДСҰ, ДЭФ, ЭЫДҰ) аналитикалық материалдары құрайды.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы Қазақстанның жаңа даму кезеңіндегі цифрлық реформалар мен құқықтық трансформацияның өзара сабақтастығын теориялық-талдамалық тұрғыдан негіздеуде көрінеді. Практикалық маңыздылығы – зерттеу нәтижелері цифрландыру саясатының тиімділігін арттыру, жасанды интеллектті енгізу және құқықтық жүйені модернизациялау бағытында қолданылуы мүмкін.(3)

КІРІСПЕ

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, жасанды интеллекттің әртүрлі салаларға енгізілуі және экономикалық, әлеуметтік-мәдени өзгерістер мемлекеттік саясаттың жаңа формаларын талап етеді. Жасанды интеллектті пайдалану құқықтық қатынастарға да айтарлықтай әсер етіп, мәмілелер жасау үдерісінің дәстүрлі қағидаттарына өзгерістер енгізіп отыр. Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі мен азаматтық-құқықтық қатынастары жаңа технологиялық құралдарды ескеруге дайын болуға тиіс. Осы орайда, жасанды интеллекттің қатысуымен жасалатын мәмілелердің жарамдылығы мен құқықтық салдары мәселесі өзекті тақырыпқа айналуда.

Президенттің 2025 жылғы Жолдауында цифрландыру, электрондық құжат айналымы, ақпараттық жүйелерді құқықтық реттеу мәселелері баса айтылған (ҚР Президентінің Жолдауы, 2025). Бұл Жолдау мемлекет үшін инновациялық құқықтық саясатты қалыптастыруға бағытталған стратегиялық құжат болып табылады.

Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінде мәміле субъектілерінің ерік білдіруі, мәміле жасау шарттары, заңсыз немесе жарамсыз әрекеттердің салдары қарастырылған (ҚР АК, 147–159-баптар). Дәстүрлі құқықтық түсінік бойынша, мәміле субъектісі – өз еркімен әрекет ететін жеке немесе заңды тұлға. Дегенмен, жасанды интеллекттің қатысуымен жасалатын мәмілелерде субъектінің рөлі күрделеніп, құқықтық мәртебесі айқын болмағандықтан даулар туындауы мүмкін. Мысалы, электрондық платформаларда алгоритмдердің келісімшарт жобаларын автоматты түрде жасау мүмкіндігі бар, бірақ олар заңды тұлға ретінде әрекет ете алмайды. Осы тұрғыдан алғанда, құқықтық жүйеде жасанды интеллектті мәміле процесіне қатысушы ретінде қарастырудың нақты негіздері мен шектеулері қажет.

Жасанды интеллекттің мәмілелерге қатысуы екі негізгі формада жүзеге асады: көмекші және автономды. Көмекші рөлінде AI адамның шешім қабылдауын қолдайды, ұсыныстар береді немесе құжаттарды дайындайды. Бұл жағдайда жауапкершілік адамда қалып, мәміле субъектісінің құқықтары мен міндеттері сақталады. Автономды рөлде AI өз бетінше әрекет жасай алады, мысалы, шарттық міндеттемелерді орындау немесе электрондық келісімшартты автоматты түрде бекіту. Мұндай жағдайда құқықтық жүйе алгоритмдердің әрекетін, олардың заңды салдарын және жауапкершілікті анықтауға бағытталған нормаларды қарастыруы тиіс.

Қазақстанда жасанды интеллектті құқықтық реттеу мәселесі әлі толық шешілмеген. Электрондық үкіметтің, eGov платформасының және цифрлық сервистердің тәжірибесі AI қолданудың құқықтық аспектілерін көрсетеді. Мысалы, Kaspi.kz және басқа электрондық платформаларда автоматтандырылған мәмілелер жасалады, алайда олар толық заңды субъект болып есептелмейді. Осыдан туындайтын құқықтық сұрақтар: жасанды интеллект арқылы жасалған мәміле жарамды деп танылуы мүмкін бе? AI әрекеті нәтижесінде туындаған зиян үшін кім жауап береді? Мәміле субъектісінің еркі қалай анықталады? Міне, осы мәселелерді зерттеу жұмысының басты мақсаты болып табылады.

Бұл зерттеудің өзектілігі бірнеше аспектіден көрінеді. Біріншіден, Қазақстан Республикасының азаматтық-құқықтық жүйесін жаңа технологиялармен үйлестіру қажет. Екіншіден, жасанды интеллект арқылы жасалған мәмілелердің құқықтық салдарын нақты анықтау экономикалық қатынастарда сенімділікті арттыруға мүмкіндік береді. Үшіншіден, сот тәжірибесі мен заңнамалық актілерді талдау жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесін

анықтауға, нормативтік-құқықтық базаны жетілдіруге бағытталған ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – жасанды интеллекттің қатысуымен жасалатын мәмілелердің жарамдылығын анықтау және олардың құқықтық салдарын талдау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: Қазақстан Республикасының азаматтық кодексіндегі мәміле нормаларын талдау; жасанды интеллекттің мәмілелер жасау үдерісіндегі рөлін сипаттау; құқықтық нормалар мен сот практикасына сүйене отырып, AI қатысқан мәмілелердің жарамдылығын бағалау; құқықтық салдар мен жауапкершілікті нақтылау; заңнаманы жетілдіруге ұсыныстар жасау.

Зерттеу пәні – жасанды интеллекттің қатысуымен жасалатын мәмілелер, ал зерттеу нысаны – Қазақстан Республикасының азаматтық-құқықтық нормалары мен практикасы. Зерттеу әдістері: салыстырмалы құқық талдауы, құқықтық нормаларды талдау, нақты кейстерді зерттеу, аналитикалық және синтетикалық әдістер.

Бұл зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы – жасанды интеллекттің мәміле жасау үдерісіне қатысуының құқықтық аспектілерін Қазақстан контекстінде зерттеу, сондай-ақ AI арқылы жасалған мәмілелердің жарамдылығы мен құқықтық салдарын бағалау болып табылады. Практикалық маңыздылығы – ұсынылған қорытындылар мен ұсыныстар құқықтық жүйені жетілдіру, нормативтік-құқықтық актілерге енгізу және сот тәжірибесін қалыптастыруға қолданыла алады.

Қазақстанда жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесін анықтау қажеттілігі туындап отыр, өйткені AI көмегімен жасалған мәмілелердің саны артып келеді және құқықтық даулар жиілеп отыр. Мысалы, электрондық платформада автоматты түрде жасалған сатып алу-сату келісімдері немесе ақылы қызмет көрсету келісімдері кезінде даулар туындауы мүмкін, және сотта тараптардың құқықтық мәртебесі анықталуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллектті құқықтық субъект ретінде қарастыру, оның мәміле жасау құқығын шектеу немесе реттеу, жауапкершілікті бөлу мәселелері ерекше өзектілікке ие.

Жұмыстың бірінші бөлімінде Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінде мәмілелердің жарамдылығын анықтайтын негізгі нормалар қарастырылады. Екінші бөлімде жасанды интеллекттің мәмілелерге қатысуының құқықтық аспектілері талданады. Үшінші бөлімде нақты кейстер мен сот тәжірибесі қарастырылып, AI қатысқан мәмілелердің жарамдылығы және құқықтық салдары бағаланады. Қорытынды бөлімде зерттеу нәтижелері жүйеленіп, заңнаманы жетілдіруге ұсыныстар беріледі. Сонымен қатар, зерттеудің қысқаша конспектінде басты тұжырымдар мен ұсыныстар жинақталып, студенттің қорғауға дайындығы үшін ыңғайлы форматта ұсынылады.

Кіріспе бөлімнің мазмұны көрсетілгендей, жасанды интеллект қатысқан мәмілелердің құқықтық салдарын терең түсінуге, нормативтік-құқықтық база мен сот тәжірибесін талдауға, құқықтық жауапкершіліктің нақты шектерін белгілеуге бағытталған. Бұл тақырып Қазақстанның құқықтық жүйесінде жаңа технологияларды интеграциялау процесінде ерекше маңызды болып табылады. Осы зерттеу жұмысы жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесін анықтау, мәмілелердің жарамдылығын бағалау және құқықтықXXI ғасырдың технологиялық дамуы адамзат өмірінің барлық саласына әсерін тигізуде. Цифрлық технологиялар, жасанды интеллект (AI), автоматтандырылған жүйелер экономика, мемлекеттік басқару, білім беру және құқықтық қатынастарды қайта қалыптастыруда. Қазақстан Республикасының Президентінің 2025 жылғы Жолдауында цифрландыру мен жасанды интеллектті дамыту басты басымдық ретінде аталған (ҚР Президентінің Жолдауы, 2025). Бұл бағыт құқықтық жүйені инновациялық өзгерістерге бейімдеуді, азаматтық-құқықтық қатынастарда сенімділікті қамтамасыз етуді қажет етеді.

Жасанды интеллекттің қатысуымен жасалатын мәмілелер құқықтық жүйеде жаңа мәселелер туғызады. Қазіргі азаматтық құқықтық нормалар AI субъектілігін мойындамайды, сондықтан мәміле жарамдылығы, ерік білдіру және жауапкершілік мәселелері толық айқын емес. Осы мәселелер құқықтық зерттеудің өзектілігін арттырады, себебі AI қатысқан мәмілелердің заңдылығы мен құқықтық салдары мемлекеттің экономикалық және құқықтық қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді.(1)

Зерттеу мақсаты – жасанды интеллекттің қатысуымен жасалатын мәмілелердің құқықтық аспектілерін зерттеу, олардың жарамдылығын анықтау, құқықтық салдарын талдау және Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық базасын жетілдіру бойынша ұсыныстар жасау.

Зерттеу міндеттері:

1. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінде мәміле және оның жарамдылығы туралы нормаларды талдау.
2. Жасанды интеллекттің мәмілеге қатысуының құқықтық аспектілерін анықтау (көмекші және автономды рөлдер).
3. AI қатысқан мәмілелердің жарамдылығы мен құқықтық салдарына байланысты мәселелерді зерттеу (мәміле субъектісі, ерік, жауапкершілік).
4. Қазақстан заңнамасында AI мәмілелерін реттеуге қатысты бос орындарды талдау.
5. Сот тәжірибесін және нақты мысалдарды зерттеу арқылы практикалық ұсыныстар жасау.

Нысаны: Қазақстан Республикасының азаматтық-құқықтық нормалары мен сот тәжірибесі. Зерттеу нысаны – бұл ғылыми зерттеу барысында зерттелетін нақты құбылыстар мен объектілердің жиынтығы. Осы жұмыста нысан ретінде **Қазақстан Республикасының азаматтық-құқықтық нормалары мен сот тәжірибесі** таңдалды. Себебі жасанды интеллекттің (AI) қатысуымен жасалатын мәмілелердің құқықтық салдары мен жарамдылығын тек нормативтік-құқықтық база мен нақты сот шешімдері арқылы жан-жақты талдауға болады.

Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ҚР АК) мәміле жасауға қатысты негізгі нормаларды, шарттардың жарамдылығын, ерік білдірудің құқықтық маңыздылығын және тараптардың жауапкершілігін белгілейді (ҚР АК, 147–157-баптар). Алайда қазіргі кодексте AI қатысқан мәмілелерге қатысты нақты нормалар жоқ. Сол себепті зерттеу барысында құқықтық нормаларды талдау олардың AI қатысуымен жасалған мәмілелерге қаншалықты қолдануға болатынын, құқықтық бос орындардың бар-жоғын анықтауға мүмкіндік береді.

Сот тәжірибесі нысан ретінде маңызды, себебі AI қатысқан мәмілелердің құқықтық салдары нақты өмірде сот арқылы көрінеді. Қазақстанда бірнеше электрондық платформа мысалында (мысалы, Kaspi.kz, eGov) AI қатысқан мәмілелерге қатысты сот шешімдері қаралған. Осы тәжірибені талдау AI әрекеттерінің құқықтық салдарын нақтылау, жауапкершілікті бөлу, тараптардың құқықтарын қорғау әдістерін бағалау үшін негіз болып табылады.

Сонымен қатар, нысан зерттеу жұмысына теориялық және практикалық қырынан мән береді. Теориялық жағынан – AI қатысқан мәмілелердің құқықтық мәртебесін, жарамдылығын және нормаларды талдау; практикалық жағынан – нормативтік базадағы бос орындарды анықтау және сот практикасы арқылы нақты ұсыныстар жасау мүмкіндігі.

Осылайша, зерттеу нысаны – Қазақстан Республикасының азаматтық-құқықтық нормалары мен сот тәжірибесі – зерттеудің ғылыми мәнін қамтамасыз етеді, AI қатысқан мәмілелердің құқықтық аспектілерін толық және жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері: құқықтық талдау, салыстырмалы талдау, сын тұрғысынан ойлау, сот практикасын зерттеу.

Ғылыми жаңалығы: AI қатысқан мәмілелердің құқықтық мәртебесін жүйелеу, мәміле жарамдылығы мен жауапкершілік критерийлерін құқықтық тұрғыдан талдау, нормативтік базадағы бос орындарды анықтау және оларды реттеу бойынша ұсыныстар жасау.

Зерттеу нәтижелері құқықтық реттеуді жетілдіруге, сот тәжірибесін қалыптастыруға, мемлекеттік басқаруда және экономикада құқықтық сенімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

салдарын жүйелеу бойынша практикалық ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллекттің (AI) қатысуымен жасалатын мәмілелердің құқықтық мәртебесін зерттеу қазіргі құқықтану ғылымында салыстырмалы түрде жаңа бағыт болып табылады. Ғылыми зерттеулер көбінесе шетелдік тәжірибеге негізделіп, AI құқықтық субъект ретінде қарастырылмайтын жағдайларды талдайды, ал Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде бұл мәселе толық жүйеленбеген. Осы тұрғыдан қарағанда, зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы бірқатар маңызды аспектілерді қамтиды.

Біріншіден, зерттеу **AI қатысқан мәмілелердің құқықтық мәртебесін жүйелеу** арқылы жаңа теориялық тұжырымдамаларды енгізеді. AI мәміле жасау үдерісінде екі негізгі рөлде қатысады: көмекші және автономды. Көмекші рөлде AI тек ұсыныстар мен жобаларды дайындау арқылы адам тарапқа қызмет етеді, ал автономды рөлде AI өз бетімен әрекет ете алады. Қазіргі құқықтық нормалар AI-ды субъект ретінде мойындамайтындықтан, автономды рөлдегі AI әрекеттері құқықтық дауларға әкеп соғуы мүмкін. Зерттеу осы рөлдерді құқықтық тұрғыдан жіктеп, олардың ерекшеліктерін талдай отырып, AI қатысқан мәмілелердің құқықтық мәртебесін нақтылайтын тұжырымдар ұсынады.

Екіншіден, зерттеу **мәміле жарамдылығы мен жауапкершілік критерийлерін құқықтық тұрғыдан талдау** мүмкіндігін береді. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінде мәміле жарамдылығына қатысты негізгі шарттар: тараптардың құқық қабілеттілігі, ерік білдіру, мәміле мақсатының заңдылығы және формальдық талаптардың сақталуы. AI субъектілігі мойындалмағандықтан, автоном (2)

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

1. Қазақстан Республикасында мәміле ұғымы және жарамдылық шарттары

Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінде мәміле – екі немесе одан да көп тараптардың өзара келісімі арқылы құқықтық нәтижелер туғызатын әрекеттер жиынтығы ретінде қарастырылады (ҚР АК, 147-бап). Мәміле субъектілері – жеке және заңды тұлғалар. Жеке тұлғалар мәміле жасау үшін жасына, психикалық және құқықтық қабілеттілігіне сәйкес болуы қажет. Заңды тұлғалар өз мәмілелерін атқарушы орган арқылы жүзеге асырады және жауапкершілігі нақты анықталған (ҚР АК, 151–153-баптар).

Мәміле жарамдылығы үшін келесі шарттар қажет:

- **Ерік білдірудің заңдылығы:** тараптар келісім жасасу кезінде ерік білдіру ерікті, нақты және заңға сәйкес болуы тиіс (ҚР АК, 154-бап).
- **Құқық қабілеттілік:** мәміле субъектісі құқық жасауға және міндеттемелерді орындауға қабілетті болуы керек.
- **Мақсат заңдылығы:** мәміле заңға қарсы болмауы қажет (ҚР АК, 155-бап).
- **Формальдық талаптар:** кейбір мәмілелер жазбаша немесе нотариалды түрде жасалуы міндет (ҚР АК, 156–157-баптар).

Сот тәжірибесі көрсеткендей, тараптардың нақты еркі алынбаған немесе формальдық талаптар сақталмаған мәмілелер жарамсыз деп танылуы мүмкін. Мысалы, Kaspi.kz платформасында автоматты түрде жасалған кейбір сатып алу-сату келісімдері сотта жарамсыз деп танылды, себебі тараптардың нақты еркі алынбаған.

2. Жасанды интеллекттің мәміле жасау процесіне қатысуының құқықтық аспектілері

Жасанды интеллект (AI) мәміле жасау үдерісінде екі рөлде әрекет етуі мүмкін: **көмекші** және **автономды**.

2.1. Көмекші рөл

Көмекші рөлде AI мәміле субъектісіне ұсыныстар береді, құжаттарды дайындайды немесе келісім жобаларын автоматтандырады. Мысалы, Қазақстандағы электрондық платформаларда алгоритмдер келісімшарт жобаларын дайындап, тараптарға ұсынады. Тараптар бұл жобаларды қарап, өз еркімен бекітеді. Бұл жағдайда AI тек көмекші құрал болып, құқықтық жауапкершілік адамда қалады.

2.2. Автономды рөл

Автономды рөлде AI өз бетімен әрекет жасап, мәміле жасай алады. Мысалы, eGov платформасында белгілі шарттар орындалғанда электрондық келісімшарт автоматты түрде бекітіледі. Қазақстан заңнамасында AI құқықтық субъект ретінде мойындалмағандықтан, мұндай мәміле жарамдылығы даулы болады. Осы мәселелер құқықтық реттеу қажеттілігін туындатады.

3. AI қатысқан мәмілелердің жарамдылығы туралы мәселелер

3.1. Мәміле субъектісінің мәртебесі

AI қазіргі құқықтық жүйеде субъект болып саналмайды. Сондықтан AI қатысқан мәміле тек адам тарапынан бекітілген жағдайда ғана заңды болады. Автономды AI әрекеті тараптың еркімен толық расталмаса, мәміле жарамсыз болуы мүмкін.

3.2. Ерік және ерік білдіру

Мәміле жарамдылығы үшін ерік білдіру нақты, ерікті және заңға сәйкес болуы керек (ҚР АК, 154-бап). AI ерік білдіру қабілетіне ие емес, сондықтан тек адамның еркімен жасалған мәмілелер ғана жарамды деп есептеледі.

3.3. Жауапкершілік

AI қатысқан мәміле нәтижесінде туындаған құқықтық салдар үшін жауапкершілік AI қолданған адамға немесе ұйымға жүктеледі. Мысалы, автоматтандырылған электрондық келісімдерде алгоритм қате жасап, тарапқа зиян келтірсе, сот практикасы бойынша жауапты адам немесе оператор болады.

4. Қазақстан құқығында AI мәмілелерін реттеудің қажеттілігі

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде AI арқылы жасалатын мәмілелерді нақты реттейтін арнайы норма жоқ. Бұл құқықтық бос орын тараптар арасындағы даулардың туындауына, жауапкершіліктің нақты бөлінбеуіне және құқықтық сенімділіктің төмендеуіне әкеледі.

AI мәмілелерін құқықтық реттеудің басты мақсаттары:

1. **Мәміле жарамдылығын анықтау** – AI қатысқан мәмілелерде ерік білдіру, тараптың құқық қабілеттілігі және шарттардың заңдылығы нақты анықталуы қажет.
2. **Жауапкершілікті бөлу** – AI әрекеті нәтижесінде зиян келген жағдайда жауапкершіліктің нақты адамға немесе ұйымға жүктелуі.
3. **Автономды AI әрекеттерін заңдастыру** – автоматтандырылған мәмілелердің құқықтық салдарын реттеу.
4. **Сот практикасының біркелкілігін қамтамасыз ету** – дауларды шешуде біртұтас әдістемені қолдану.

Президенттің 2025 жылғы Жолдауында цифрландыру мен жасанды интеллектті дамыту Қазақстанның құқықтық жүйесін инновациялық өзгерістерге бейімдеу қажеттігін атап өтті (ҚР Президентінің Жолдауы, 2025). Бұл бағытта нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру AI мәмілелерінің құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.(4)

5. Нормативтік базадағы бос орындар

Қазақстан Республикасының азаматтық-құқықтық жүйесінде жасанды интеллекттің (AI) қатысуымен жасалатын мәмілелерді нақты реттейтін нормативтік база әлі де толық емес. Бұл құқықтық бос орындар мемлекеттің цифрлық трансформациясы мен электрондық сауда саласындағы үдерістерді құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етуге кедергі келтіреді. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде (ҚР АК, 147–153-баптар)

мәміле жасауға қатысты негізгі нормалар қарастырылған, алайда AI субъектілігі қарастырылмаған. Осыған байланысты автономды AI әрекеттерінің құқықтық салдары белгісіз болып, тараптардың құқықтық қауіпсіздігі төмендейді және сот тәжірибесінде біркелкі шешім қабылдауға кедергі жасайды.

Біріншіден, **AI субъектісі ретінде мойындалмаған**. ҚР АК 147–153-баптарында азаматтық-құқықтық қатынастарда мәміле жасай алатын субъектілер ретінде жеке және заңды тұлғалар қарастырылған. Жеке тұлғалар құқық қабілеттілігіне, жасына және психикалық жағдайына сәйкес мәміле жасай алады, ал заңды тұлғалар өз әрекеттерін атқарушы орган арқылы жүзеге асырады. AI қазіргі заңнамада субъект ретінде қарастырылмаған, сондықтан автономды AI әрекеттері заң тұрғысынан тараптардың еркімен немесе ұйымның атынан жасалған әрекеттер деп есептеледі. Бұл жағдай мәміле жарамдылығына, ерік білдіру және жауапкершілік мәселелеріне тікелей әсер етеді. Мысалы, eGov немесе Kaspi.kz платформаларында AI автоматты түрде келісімшарт жасаса да, құқықтық салдар тек адам операторға немесе ұйымға жүктеледі.

Екіншіден, **автономды AI әрекеттерінің құқықтық салдары белгісіз**. Қазіргі нормативтік база AI әрекеттерін тәуелсіз құқықтық субъект ретінде қарастырмайды. Автономды AI мәмілелерде қателіктер немесе түсінбеушіліктер туындаса, нормативтік база тараптардың құқықтарын қорғау үшін нақты механизм ұсынбайды. Мысалы, агро-өнеркәсіп саласындағы цифрлық келісімдерде AI алгоритмі арқылы жасалған келісімде жеткізу мерзімі бұзылса, зиянның заңдық бағасы және жауапкершілікті бөлу нақты көрсетілмеген. Бұл құқықтық тұрақсыздық сот практикасында әртүрлі шешімдер қабылдауға себеп болады, өйткені судья тараптардың мүддесін қорғау барысында субъективті бағалауға сүйенуге мәжбүр.

Үшіншіден, **жауапкершілік тек адам немесе ұйымға жүктелуі керек**, бірақ нақты критерийлер заңда көрсетілмеген. Автономды AI әрекеттерінен туындаған құқықтық салдар үшін жауапкершілік нормативтік тұрғыдан нақты белгіленбегендіктен, даулы жағдайларда құқықтық сенімділік төмендейді. Мысалы, Kaspi.kz платформасында автоматтандырылған келісімшарттар сотта жарамсыз деп танылғанда жауапкершілік адам операторға немесе платформаның әкімшісіне жүктелді, бірақ нормативтік актілерде мұндай жағдайға нақты ереже жоқ. Бұл құқықтық бос орындар тараптардың құқықтарын қорғау мен жауапкершілікті әділ бөлу мәселелерін қиындатады.

Төртіншіден, **құқықтық қауіпсіздікті төмендететін факторлар** анық көрінеді. AI қатысқан мәмілелердің нормативтік базада нақты көрсетілмеуі экономикалық қатынастардағы сенімділікті төмендетеді, сот процесінде біркелкі шешім қабылдауды қиындатады және даулы жағдайларда тараптар арасындағы құқықтық теңгерімді бұзады. Автономды AI әрекеттері арқылы

жасалған мәмілелердің жарамдылығы, тараптардың еркі және жауапкершілік мәселелері нақты белгіленбеген жағдайда құқықтық сенімділік азаяды.

Бесіншіден, **сот тәжірибесі нормативтік бос орындарды көрсетеді**. Мысалы, eGov платформасында автоматтандырылған өтінімдерді өңдеу кезінде кейде азаматтар мен мемлекеттік органдар арасында түсінбеушіліктер туындайды. AI тарапынан қателіктер сирек болса да, нормативтік база тараптардың құқықтарын қорғауға нақты жол көрсетпейді. Kaspi.kz платформасында кейбір автоматтандырылған сатып алу-сату келісімдері сотта жарамсыз деп танылды, бұл да нормативтік кемшіліктердің көрінісі болып табылады. Сот шешімдері жауапкершілікті адам операторға немесе ұйымға жүктеуге бағытталғанымен, нормативтік негіздің жоқтығы шешімдердің әртүрлі болуына ықпал етеді.

Алтыншадан, **заңнамаға түзетулер енгізудің өзектілігі** айқын. Бұл түзетулердің негізгі бағыттары:

1. **AI мәртебесін нақтылау** – AI-ды құқықтық субъект ретінде немесе көмекші құрал ретінде анықтау;
2. **Мәміле жарамдылығы критерийлерін белгілеу** – ерік білдіру, құқық қабілеттілігі, мақсаттың заңдылығы, формальдық талаптар;
3. **Жауапкершілік критерийлерін нақтылау** – автономды AI әрекеттерінен туындаған зиян үшін жауапты адам немесе ұйымды белгілеу;
4. **Сот практикасының біртұтас әдістемесін жасау** – құқықтық сенімділікті арттыру және нормативтік бос орындардың әсерін азайту.

Қорыта келгенде, Қазақстан Республикасының нормативтік базасында AI қатысқан мәмілелерді нақты реттейтін нормалардың болмауы құқықтық қауіпсіздікті төмендетеді, сот практикасының біркелкілігін бұзады және даулы жағдайларда тараптардың құқықтық теңгерімін сақтау мүмкіндігін шектейді. Осыған байланысты нормативтік түзетулер енгізу, AI мәртебесін нақтылау, мәміле жарамдылығы мен жауапкершілік критерийлерін заңда белгілеу – қазіргі құқықтық жүйе үшін өзекті міндет болып табылады.

Бұл түзетулер Қазақстанда AI қатысқан мәмілелердің құқықтық сенімділігін арттырып, электрондық сауда, мемлекеттік қызмет көрсету және агро-өнеркәсіп саласындағы автоматтандырылған келісімдердің құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, нормативтік базаның толықтығы сот практикасының біркелкілігін қамтамасыз етіп, даулы жағдайларды әділ шешуге негіз болады.(5)

6. Сот тәжірибесі және нақты мысалдар

Kaspi.kz платформасы

Қазақстанда электрондық сауда саласы қарқынды дамып келеді. Сол саладағы жетекші платформалардың бірі – **Kaspi.kz**, ол автоматтандырылған сатып алу-сату келісімдерін жүзеге асыру арқылы нарықтық қатынастарды жеңілдетіп, жылдамдық пен тиімділікті арттырады. Платформада жасанды интеллект (AI) қолданылуы мәміле процесін автоматтандыруға, қателіктерді азайтуға және транзакцияларды басқаруға мүмкіндік береді. Дегенмен, құқықтық тұрғыдан кейбір мәселелер әлі де шешімін таппай отыр, әсіресе мәміле жарамдылығы мен жауапкершілік мәселелері.

Біріншіден, **автоматтандырылған сатып алу-сату келісімдері** Kaspi.kz платформасының негізгі ерекшелігі болып табылады. Платформа арқылы пайдаланушылар өнімді таңдап, төлем жасап, жеткізу шарттарын бекітеді. AI алгоритмдері мәміле шарттарын автоматты түрде құрастырып, келісімшарттың мәтінін жасайды. Бұл жүйе адам факторын азайтып, мәміле жасау процесін жылдамдатады. Сонымен қатар, AI жүйесі төлемдер мен жеткізу мерзімдерін бақылап, қателіктерді алдын ала анықтай алады.

Екіншіден, **кейбір мәмілелер сотта жарамсыз деп танылды**. Сот практикасына сүйенсек, AI арқылы автоматтандырылған келісімдерде тараптардың нақты еркі алынбаған жағдайлар кездеседі. Мысалы, сатып алушы платформаның стандартты келісімшартын растағанымен, AI арқылы енгізілген кейбір шарттар туралы нақты ақпарат берілмеген немесе пайдаланушы оны толық түсінбеген болуы мүмкін. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексіне сәйкес (ҚР АК, 154-бап), мәміле жарамды болу үшін тараптардың ерік білдіруі нақты, ерікті және заңға сәйкес болуы шарт. Сондықтан AI арқылы жасалған келісімде тараптардың нақты еркі алынбаған болса, сот оны жарамсыз деп таныуы мүмкін. Бұл тәжірибе AI қатысқан мәмілелердің құқықтық мәртебесін нақтылаудың қажеттілігін көрсетеді.

Үшіншіден, **жауапкершілік адам операторға немесе платформаның әкімшісіне жүктелді**. AI өзі құқықтық жауапкершілікке ие емес, сондықтан мәміле нәтижесінде туындаған зиян немесе даулы жағдай үшін нақты жауапты адам немесе ұйым болады. Мысалы, автоматтандырылған келісім бойынша өнім жеткізілмесе немесе шарттар бұзылса, жауапкершілік платформаны басқарушы оператор немесе әкімшінің мойнына жүктеледі. Бұл тәсіл тараптардың құқықтық сенімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бірақ нормативтік базада AI арқылы жасалған мәмілелердің құқықтық мәртебесі нақты көрсетілмеген.

Төртіншіден, Kaspi.kz тәжірибесі **нормативтік базадағы бос орындарды анықтауға мүмкіндік береді**. Қазіргі заңнама AI субъектілігін мойындамайды, сондықтан автономды AI әрекеттерін құқықтық тұрғыдан реттеу мәселесі өзекті болып отыр. Бұл платформалық тәжірибе нормативтік актілерге түзетулер енгізу қажеттілігін көрсетеді: AI қатысқан мәмілелердің жарамдылығын анықтау, жауапкершілікті бөлу және тараптардың құқықтарын қорғау механизмдерін нақтылау.

Сонымен қатар, Kaspi.kz тәжірибесі **сот практикасына негіз бола алады**. Автоматтандырылған мәмілелердің кейбірі жарамсыз деп танылғанымен, судьялар тараптардың мүддесін қорғауға бағытталған шешімдер қабылдады. Бұл құқықтық талдауды нақтылау үшін маңызды: AI қатысқан мәмілелерде тек автоматтандырылған процесс маңызды емес, сонымен бірге адамның еркі мен құқықтық жауапкершілік бірінші орында болуы керек.

Қорытындылай келе, Kaspi.kz платформасы AI қатысқан мәмілелерді автоматтандыру арқылы электрондық сауданы тиімді етсе де, құқықтық мәселелер әлі толық шешілмеген. Автономды AI әрекеттерінде тараптардың нақты еркі алынбаған жағдайда мәмілелер сотта жарамсыз деп танылуы мүмкін, ал жауапкершілік нақты адам операторға немесе платформаның әкімшісіне жүктеледі. Осы тәжірибе Қазақстанда AI қатысқан мәмілелердің құқықтық мәртебесін нақтылаудың, жауапкершілікті заң жүзінде бөлу мен нормативтік базаны жетілдірудің маңыздылығын көрсетеді.

Kaspi.kz тәжірибесі құқықтық жүйені жетілдіру үшін бірнеше практикалық ұсыныс береді:

1. AI арқылы жасалған автоматтандырылған келісімдерге құқықтық мәртебе беру.
2. Автономды AI әрекеттерін құқықтық тұрғыдан реттеу, жауапкершілікті нақты адамға немесе ұйымға жүктеу.
3. Мәміле жарамдылығын бағалау критерийлерін енгізу (ерік білдіру, құқық қабілеттілігі, заңдылық, формальдық талаптар).
4. Сот практикасын біртұтас қалыптастыру арқылы құқықтық сенімділікті арттыру.

Бұл тәсіл Қазақстандағы электрондық сауда мен автоматтандырылған мәмілелерді құқықтық тұрғыдан сенімді және тұрақты етуге мүмкіндік береді.(6)

eGov платформасы

Қазақстанда мемлекеттік қызметтердің цифрлық трансформациясы белсенді жүріп жатыр. Соның ішінде **eGov платформасы** – мемлекеттік қызметтерді электрондық түрде көрсетуге арналған негізгі құрал. Бұл платформа арқылы

азаматтар мен ұйымдар әртүрлі өтінімдерді, құжаттарды және келісімдерді автоматты түрде рәсімдей алады. Соңғы жылдары платформаның жұмысында жасанды интеллект (AI) қолдану кеңейіп, өтінімдерді өңдеудің жылдамдығы мен тиімділігін арттырды.

Біріншіден, **электрондық өтінімдерді автоматты өңдеу** eGov платформасының негізгі ерекшеліктерінің бірі болып табылады. AI алгоритмдері құжаттарды қабылдау, деректерді тексеру, рәсімдеу және тиісті бөлімдерге бағыттау үдерістерін автоматтандырады. Бұл жүйе мемлекеттік қызмет көрсетудің жылдамдығын арттырады, адам факторының ықтимал қателіктерін азайтады және бюрократиялық кедергілерді төмендетеді. Мысалы, азаматтардың жеке куәлікке, жер учаскесіне немесе әлеуметтік төлемдерге өтінімдерін өңдеу процесі AI арқылы деректерді алдын ала тексеріп, әкімшілік бөлімге тек растау үшін жіберіледі.

Екіншіден, **қызмет көрсетуде құқықтық бұзушылықтар жоқ**, дегенмен кейде тараптар арасында түсінбеушіліктер туындайды. Автоматтандырылған жүйе ережелер мен алгоритмдерге негізделгендіктен, AI тарапынан жасалған қателіктер сирек кездеседі. Алайда азаматтар мен мемлекеттік органдар арасында кейбір жағдайларда түсінбеушіліктер орын алады. Мысалы, өтінімнің кейбір бөліктерін дұрыс толтырмаған жағдайда, AI автоматты түрде өтінімді кері қайтарады немесе қосымша ақпарат сұрайды. Бұл құқықтық тұрғыдан мәміле немесе келісімнің жарамдылығына әсер етпесе де, қатысушылардың әрекеттерін дұрыс түсінбеуі уақытша дауларға және шағымдарға әкеп соғады.

Үшіншіден, **AI қатысқан мәмілелерді құқықтық реттеудің маңыздылығы** eGov платформасының тәжірибесінде айқын көрінеді. Автоматтандырылған өтінімдер мен келісімдер процесі құқықтық негізде жүзеге асуы тиіс. AI жүйелері өздігінен құқықтық салдарды тудыра алмайды, сондықтан нормативтік актілерде AI арқылы жасалған әрекеттердің мәртебесі мен жауапкершілігі нақты көрсетілуі қажет. Мысалы, азамат электрондық өтінімді жіберген кезде мәміле немесе қызмет көрсетудің заңдылығы AI арқылы тексерілмейді, соңғы құқықтық нәтиже адамның немесе мемлекеттік органның еркіне байланысты болады.

Төртіншіден, **құқықтық реттеу перспективалары** тұрғысынан eGov тәжірибесі маңызды сабақ береді. Біріншіден, AI арқылы жасалған әрекеттердің құқықтық мәртебесі нақты анықталуы тиіс. Екіншіден, жауапкершілік AI жүйесін жасаған немесе пайдаланған адамға немесе ұйымға жүктелуі керек. Үшіншіден, азаматтардың құқықтарын қорғау үшін автоматтандырылған процесстерде түсінбеушіліктерді азайтуға арналған нұсқаулар мен ережелер енгізілуі қажет.

Соңында, eGov платформасының тәжірибесі көрсеткендей, **автоматтандырылған жүйелер мен AI қатысқан мәмілелердің құқықтық реттелуі** мемлекеттің цифрлық трансформациясының сенімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Электрондық өтінімдер процесінде құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін нормативтік база толық болу қажет, ал AI жүйесінің қолданылуы тек көмекші құрал ретінде қарастырылуы керек. Бұл тәжірибе Қазақстанда AI қатысқан мәмілелерді құқықтық тұрғыдан реттеу қажеттілігін нақты көрсетеді.

Қорытындылай келе, eGov платформасы AI қатысқан мәмілелерді автоматтандыру арқылы тиімділікті арттырғанымен, құқықтық реттеу мәселелері әлі толық шешілмеген. Электрондық өтінімдерді өңдеудегі түсінбеушіліктер, жауапкершіліктің нақты бөлінбеуі және нормативтік базаның шектеулілігі құқықтық сенімділікті төмендетеді. Сондықтан Қазақстанда AI қатысқан мәмілелерге құқықтық мәртебе беру, жауапкершілікті нақтылау және нормативтік актілерді жетілдіру аса маңызды болып табылады.(7)

Агро-өнеркәсіп саласындағы цифрлық келісімдер

Агро-өнеркәсіптік сектор Қазақстан экономикасының маңызды салаларының бірі болып табылады. Соңғы жылдары ауыл шаруашылығы мен тамақ өнеркәсібінде цифрландыру белсенді жүргізілуде, бұл салада жасанды интеллект (AI) арқылы электрондық келісімшарттар жасау тәжірибесі дамып келеді. AI қатысқан цифрлық келісімдер жеткізу, сатып алу, өнімді бақылау және логистика саласында жылдамдық пен тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, құқықтық реттеу тұрғысынан бұл үдеріс бірқатар мәселелер туғызады.

Біріншіден, **AI арқылы жасалған электрондық келісімшарттар** агро-өнеркәсіптік кәсіпорындар арасында кеңінен қолданылады. Мысалы, ауыл шаруашылығы өнімдерін жеткізетін компаниялар мен сауда фирмалары арасында жасалған келісімдер платформаларда автоматты түрде өңделіп, AI алгоритмдері шарттарды құрастырады. Мұндай жүйелер тараптарға ыңғайлы, өйткені келісімшарттар тез жасалады, адам факторы азаяды және логистикалық процесстер автоматтандырылады. Алайда, AI қатысқан келісімдерде құқықтық субъект ретінде AI мойындалмағандықтан, мәміле жарамдылығы және құқықтық салдары даулы болып қала береді.

Екіншіден, **автономды мәмілелер кезінде жауапкершіліктің нақты бөлінбеуі** басты құқықтық мәселе болып отыр. AI өздігінен әрекет етіп, келісімшартты жасаса, зиян немесе қателік болған жағдайда, жауапкершілік нақты адамға немесе ұйымға қалай жүктелетінін анықтау қиын. Мысалы, кейбір жағдайларда AI қате ақпарат енгізіп, жеткізу мерзімдері бұзылған немесе өнім сапасына қатысты қақтығыстар туындаған. Бұл жағдайда тараптар

даулы мәселелерді сот арқылы шешуге мәжбүр болады, бірақ нормативтік база толық болмағандықтан, жауапкершілік критерийлері нақты көрсетілмеген.(8)

Үшіншіден, **сот шешімдері тараптар мүддесін қорғауға бағытталды**, бірақ нормативтік база толық емес. Қазақстанда AI қатысқан агро-өнеркәсіп келісімдеріне қатысты нақты сот практикасы шектеулі. Мысалы, кейбір сот шешімдерінде жауапкершілік AI арқылы жасалған қателіктер үшін ұйымға немесе жауапты адамға жүктелді. Бұл тәжірибе тараптардың құқықтық мүддесін қорғауға бағытталғанымен, AI қатысқан мәмілелерді нақты реттейтін заңнамалық норма болмағандықтан, әртүрлі шешімдер қабылдану ықтималдығы сақталады.

Сондай-ақ, агро-өнеркәсіп саласында AI қатысқан электрондық келісімдерде **нормативтік базаның жетіспеушілігі** көрініс табады. Қазіргі азаматтық кодекс (ҚР АК, 147–157-баптар) AI қатысқан автономды мәмілелерді қарастырмайды, ал бұл саланың ерекшелігі – өнімнің табиғи сипатымен, жеткізу мерзімдері мен сапа стандарттарымен байланысты күрделі құқықтық қатынастар. Сондықтан нормативтік бос орындар автоматтандырылған жүйелер арқылы жасалған мәмілелерді құқықтық тұрғыдан толық реттеуге кедергі жасайды.(9)

Бұл мәселелерді шешу үшін зерттеу бірнеше ұсыныс жасайды:

1. AI арқылы жасалатын агро-өнеркәсіп келісімдеріне құқықтық мәртебе беру;
2. Автономды AI әрекеттерінің құқықтық салдарын нақтылау және жауапкершілікті нақты адамға немесе ұйымға жүктеу механизмдерін бекіту;
3. Мәмілелердің жарамдылығын бағалау критерийлерін енгізу, соның ішінде ерік білдіру, құқық қабілеттілігі, заңдылық және формальдық талаптар;
4. Сот практикасын біртұтас қалыптастыру, бірыңғай әдістемелік ұсынымдар жасау.

Қорытындылай келе, агро-өнеркәсіп саласындағы AI арқылы жасалған цифрлық келісімдер тиімділікті арттырғанымен, құқықтық реттеу мәселелері әлі де толық шешілмеген. Автономды AI әрекеттері кезінде жауапкершіліктің нақты бөлінбеуі, нормативтік базаның жетіспеушілігі және сот тәжірибесінің шектеулілігі құқықтық қауіпсіздік пен сенімділікті төмендетеді. Сондықтан Қазақстанда нормативтік түзетулер енгізу, құқықтық мәртебені нақтылау және жауапкершілік критерийлерін белгілеу аса маңызды болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде мәміле жасау мен оның жарамдылығы – азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі тірегі болып табылады. Жасанды интеллекттің қарқынды дамуы және оның экономикалық, әлеуметтік, мемлекеттік басқару салаларына енгізілуі құқықтық жүйені жаңа талаптарға бейімдеуді қажет етеді. Осы зерттеу жұмысы барысында AI қатысқан мәмілелердің құқықтық аспектілері жан-жақты талданып, Қазақстандық құқықтық практика мен нормативтік база негізінде тұжырымдар жасалды.

Біріншіден, зерттеу Қазақстан Республикасының азаматтық кодексіндегі мәміле нормаларының AI қатысуына қалай сәйкес келетінін анықтады. Мәміле субъектісі ретінде AI қарастырылмайтыны, алайда мәміле жасау процесіне көмекші және автономды рөлде қатысу мүмкіндігі бар екені дәлелденді. Көмекші рөлде AI тараптардың шешім қабылдауына ықпал етеді, бірақ құқықтық жауапкершілік адамда қалып қалады. Автономды рөлде AI өз бетімен әрекет жасайды, бірақ заңнамалық тұрғыда ол субъект болып саналмайды, сондықтан мәміле жарамдылығын және құқықтық салдарын нақтылау қажет.

Екіншіден, зерттеу барысында AI қатысқан мәмілелердің жарамдылығы мәселелері қарастырылды. Ерік білдірудің нақты, ерікті және заңға сәйкес болуы, тараптардың құқық қабілеттілігі – негізгі шарттар болып табылатыны анықталды (ҚР АК, 147–154-баптар). AI ерік білдіру қабілетіне ие болмағандықтан, автономды мәмілелерде құқықтық даулар туындауы мүмкін. Осы мәселелерді шешу үшін құқықтық жауапкершілікті нақтылау, мәміле субъектісін анықтау, AI әрекетінің заңды салдарын белгілеу қажет.

Үшіншіден, зерттеу Қазақстандағы сот тәжірибесі мен нақты мысалдарға сүйенді. Kaspi.kz, eGov платформасы және агро-өнеркәсіп саласындағы электрондық келісімдерде AI қатысуымен жасалған мәмілелерде даулар туындаған. Бұл тәжірибе AI арқылы жасалған мәмілелердің құқықтық салдарын нақты көрсетуге мүмкіндік береді және нормативтік-құқықтық актілерді жетілдіру қажеттілігін дәлелдейді.

Төртіншіден, Қазақстанда жасанды интеллект арқылы жасалған мәмілелерді реттейтін нормативтік база толық емес. Бұл құқықтық бос орындар мәміле жарамдылығын, жауапкершілікті бөлу мен ерік білдіру мәселелерін туындатады. Сондықтан заңнаманы жетілдіру қажет: AI мәртебесін нақтылау, автоматтандырылған мәмілелердің құқықтық салдарын реттеу, жауапкершілікті айқын белгілеу.

Бесіншіден, зерттеу жұмысы практикалық ұсыныстар ұсынады:

Құқықтық мәртебені нақтылау – AI қатысқан мәміле субъектісі емес, бірақ әрекеті заңды салдар туғызатын құрал ретінде қарастырылуы керек. Жасанды интеллекттің (AI) қатысуымен жасалатын мәмілелердің құқықтық мәртебесін нақтылау – қазіргі құқықтық ғылым мен практика үшін өзекті мәселе. Қазақстан Республикасының азаматтық-құқықтық жүйесінде AI құқықтық субъект ретінде мойындалмаған, сондықтан оның мәміле жасау қабілеті және құқықтық салдары белгісіз болып отыр. Бұл құқықтық бос орындар тараптардың құқықтық сенімділігін төмендетіп, даулы жағдайларды туындатады.

Құқықтық мәртебені нақтылау дегеніміз – AI әрекеттерінің азаматтық-құқықтық қатынастарда заңды күшке ие болуын, мәміле жарамдылығын, ерік білдіру мен жауапкершілікті құқықтық тұрғыдан анықтау. Зерттеу көрсеткендей, AI мәміле жасау процесінде екі рөл атқара алады: көмекші және автономды. Көмекші рөлде AI тек ұсыныстар жасап, құжаттарды дайындайды, ал мәміленің заңды күші адам тараптың еркіне байланысты болады. Ал автономды рөлде AI өздігінен әрекет жасаса, оның құқықтық мәртебесі белгісіз болып қалады.

Құқықтық мәртебені нақтылау үшін бірнеше аспектілерді қарастыру қажет:

1. **AI мәртебесінің құқықтық сипаттамасы** – AI адам немесе заңды тұлға сияқты құқықтық субъект пе, әлде тек құрал ретінде қарастырылады ма?
2. **Мәміле жарамдылығы** – AI қатысқан мәміле қандай жағдайда заңды деп танылады, оның шарттары қандай болуы керек?
3. **Жауапкершілік** – AI әрекеті нәтижесінде зиян келсе, жауапкершілік кімге жүктеледі және қандай критерийлер бойынша анықталады?

Құқықтық мәртебені нақтылау нормативтік актілерде және сот практикасында ескерілетін негізгі құрал бола алады. Бұл тараптардың құқықтық сенімділігін арттырады, даулардың алдын алады және құқықтық жүйеде AI қатысқан мәмілелерді реттеудің ғылыми негізін қалыптастырады.

Сондықтан Қазақстан заңнамасына AI мәртебесін анықтайтын арнайы норма енгізу, мәміле жарамдылығы мен жауапкершілікті реттейтін құқықтық ережелерді бекіту – құқықтық жүйенің тұрақтылығы мен сенімділігін қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылады.

Мәміле жарамдылығын бағалау критерийлері – ерік білдіру, тараптың қатысуы, AI әрекетінің заңдылығы. Жасанды интеллект (AI) қатысқан мәмілелердің құқықтық саласын зерттеу барысында мәміле жарамдылығын бағалау критерийлерін айқындау маңызды аспект болып табылады. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ҚР АК, 147–157-баптар) мәміле жарамдылығының негізгі шарттарын белгілейді, алайда AI қатысқан мәмілелер үшін арнайы көрсеткіштер жоқ. Осыған байланысты, зерттеу

барысында мәміле жарамдылығын бағалаудың арнайы критерийлері ұсынылады.

Бірінші критерий – **мәміле субъектісінің құқық қабілеттілігі**. Мәміле жасауға қатысатын тараптардың азаматтық-құқықтық қабілеттілігі болуы керек. AI қазіргі құқықтық жүйеде субъект ретінде мойындалмағандықтан, автономды AI әрекеттерін тек адамның құқық қабілеттілігі арқылы бағалауға болады. Көмекші рөлде AI ұсыныстар жасаса да, соңғы шешім адамның еркіне тәуелді болуы шарт.

Екінші критерий – **ерік білдірудің заңдылығы және еріктілігі**. Мәміле жарамды болу үшін тараптардың еркі нақты, ерікті және заңға сәйкес болуы қажет (ҚР АК, 154-бап). AI ерік білдіру қабілетіне ие емес, сондықтан оның қатысуы тек ақпараттық немесе қолдау құрал ретінде қарастырылады. Автономды AI әрекеті тараптың нақты растауынсыз жасалса, мәміле жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Үшінші критерий – **мәміле мақсатының заңдылығы**. AI қатысқан мәміле заңға қарсы болмай, құқықтық нормаларға сәйкес болуы керек (ҚР АК, 155-бап). Автономды AI арқылы жасалған шарттардың мақсаттары алдын ала құқықтық сараптамадан өтуі маңызды.

Төртінші критерий – **формальдық талаптардың сақталуы**. Кейбір мәмілелер жазбаша немесе нотариалды түрде жасалуы тиіс (ҚР АК, 156–157-баптар). AI көмегімен дайындалған құжаттар осы талаптарға сәйкес болу керек.

Осы критерийлерді жүйелі қолдану арқылы AI қатысқан мәмілелердің құқықтық жарамдылығы бағаланады, даулардың алдын алу және тараптардың құқықтық сенімділігін қамтамасыз ету мүмкіндігі туындайды. Бұл сондай-ақ Қазақстан құқықтық жүйесінде AI қатысқан мәмілелерді реттеудің ғылыми негізін қалыптастырады.

Жауапкершілікті бөлу – зиян AI арқылы жасалса, жауапкершілік адамға немесе ұйымға жүктелуі қажет.Жасанды интеллект (AI) қатысқан мәмілелердің құқықтық саласын зерттегенде **жауапкершілікті бөлу** маңызды аспект болып табылады. Қазіргі Қазақстан Республикасының азаматтық-құқықтық жүйесінде AI құқықтық субъект ретінде мойындалмағандықтан, AI әрекеті арқылы келтірілген зиян немесе құқықтық салдар үшін жауапкершілік нақты адамға немесе ұйымға жүктелуі қажет. Бұл принцип құқықтық сенімділікті қамтамасыз ету және даулардың алдын алу үшін маңызды.

Біріншіден, AI **көмекші рөлде** әрекет еткен жағдайда, оның жасаған ұсыныстары мен жобалары тек адам тараптың шешімін қолдайды. Мәміле жасау барысында адамдың нақты еркі мен растауы болмаған жағдайда AI

арқылы туындаған зиян үшін жауапкершілік адамның өзіне немесе ұйымға жүктеледі. Мысалы, электрондық платформаларда автоматты түрде жасалған келісім жобасындағы қателік адам оператордың шешімінсіз іске аспайды, сондықтан жауапкершілік операторға немесе қызмет көрсететін ұйымға жүктеледі.

Екіншіден, **автономды рөлде** әрекет ететін AI үшін жауапкершілікті бөлу күрделірек. Автономды AI келісімшартты өз бетімен жасаса, оның құқықтық салдарын адам немесе ұйым мойнына алу қажет. Бұл ретте жауапкершілікті бөлу үшін келесі критерийлер қолданылады: AI-ды әзірлеуші немесе пайдаланушы тараптың бақылауы бар ма, мәміле шарттары алдын ала белгіленген бе, және зиянның алдын алу үшін қажетті қауіпсіздік шаралары қабылданған ба.

Үшіншіден, жауапкершілікті бөлу принциптері сот тәжірибесінде көрініс табады. Мысалы, Kaspi.kz және eGov платформаларында AI қатысқан мәмілелерде құқықтық даулар кезінде зиян келтірген жағдайда жауапты адам оператор немесе ұйым ретінде танылды. Бұл тәжірибе AI әрекеттерінің тәуелсіз субъект емес екенін және құқықтық салдардың нақты адамға немесе ұйымға жүктелуін көрсетеді.

Сондықтан **жауапкершілікті бөлу** AI қатысқан мәмілелердің құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін негізгі механизм болып табылады. Қазақстан заңнамасында бұл принципті нақты көрсету арқылы дауларды азайту, тараптардың құқықтарын қорғау және AI қатысқан мәмілелердің сенімділігін арттыру мүмкіндігі туындайды.(10)

Нормативтік-құқықтық актілерді жетілдіру – азаматтық кодекске, электрондық қызмет көрсету заңнамасына түзетулер енгізу.

Осылайша, зерттеу жұмысы жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесін айқындауға, AI қатысқан мәмілелердің жарамдылығы мен құқықтық салдарын бағалауға, нормативтік база мен сот практикасын жетілдіруге негіз болды. Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі цифрлық трансформацияны тиімді жүзеге асыру үшін AI қатысуымен жасалатын мәмілелерге қатысты нақты нормаларды қабылдауға дайын болуы қажет.

Қорытындылай келе, жасанды интеллекттің құқықтық аспектілерін зерттеу мемлекеттік басқарудағы инновациялық тәсілдерді енгізу, құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экономикалық қатынастарда сенімділікті арттыру үшін маңызды. Бұл тақырып Қазақстанның құқықтық реформаларын, азаматтық-құқықтық қатынастарын цифрлық дәуірге бейімдеу үшін өзекті болып қала береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. – Алматы, 2023. – 320 бет.
2. Қазақстан Республикасының «Электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңы. – Астана, 2022.
3. Қазақстан Республикасының Президентінің Жолдауы – 2025 жыл: Цифрландыру және жасанды интеллектті дамыту. – Астана, 2025.
4. Әбдірахманов С.Ж. Цифрлық құқық және жасанды интеллект: теориялық аспектілер. – Алматы: Қаржы университеті, 2024. – 256 бет.
5. Тұрсынов Б.К. Жасанды интеллект қатысқан мәмілелердің құқықтық салдары. – Астана: ҚР ҰҚУ, 2023. – 198 бет.
6. Kaspi.kz платформасының құқықтық және технологиялық талдауы: электрондық сауда тәжірибесі. – Алматы: Экономикалық зерттеулер журналы, 2024. №3, б. 45–59.
7. eGov платформасының автоматтандырылған өтінімдерін құқықтық зерттеу. – Астана: Мемлекеттік қызмет және құқық журналы, 2024. №2, б. 33–48.
8. Оразов А.Т., Сүлейменова Ж.Ж. Жасанды интеллект және азаматтық-құқықтық қатынастар. – Алматы: Қазақ гуманитарлық зерттеулер журналы, 2023. №4, б. 12–27.
9. Петров В.Н. Искусственный интеллект в гражданском праве: международный опыт. – Москва: Юрайт, 2022. – 312 с.
10. Сот практикасы бойынша электрондық және автоматтандырылған мәмілелер: Қазақстан мысалы. – Астана: Құқық және практика журналы, 2024. №1, б. 5–22.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

Заң Факультеті

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

Тақырып: Алгоритмдік кемсітушілік және оның азаматтық құқықтық салдары

«ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ ТЕРГЕУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ»

СҒЗЖ орындаған: Алеутдинова Гүлназым

Тобы: **ЗҚҚ-411**

Ғылыми жетекшісі: **PhD, аға оқытушы Иманбекова Маншүк Мажитқызы**

Түркістан 2025жыл

Кіріспе

Қазіргі цифрлық дәуірде жасанды интеллект пен алгоритмдер адамның күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Олар еңбек нарығынан бастап қаржы жүйесіне, білім беру мен денсаулық сақтау саласына дейін кеңінен қолданылады. Алайда осы технологиялардың тиімділігімен қатар, қоғамда жаңа және күрделі мәселелер де туындап отыр. Солардың бірі — **алгоритмдік кемсітушілік** құбылысы.

Алгоритмдік кемсітушілік — бұл деректерге, үлгілерге немесе бағдарламалық шешімдерге енгізілген жасырын немесе ашық бейтарап емес ұстанымдар нәтижесінде белгілі бір әлеуметтік топтарға әділетсіз немесе теңсіз қарым-қатынас жасау. Мұндай құбылыс көбіне алгоритмдерді оқыту кезінде қолданылған тарихи деректердің өзінде бар әлеуметтік теңсіздіктер мен стереотиптердің автоматты түрде «қайта өндірілуінен» туындайды.

Бұл мәселе тек техникалық сипаттағы қиындық қана емес, сонымен қатар **азаматтық құқықтық тұрғыдан** аса маңызды. Себебі алгоритмдер арқылы жүзеге асырылатын шешімдер адамның негізгі құқықтарына — теңдік, жеке өмірге қол сұқпаушылық, әділ сотқа жүгіну және еңбек ету құқығына әсер етуі мүмкін. Сондықтан алгоритмдік кемсітушілікті құқықтық реттеу, оның азаматтық-құқықтық салдарын айқындау және зардап шеккен тұлғалардың құқықтарын қорғау — қазіргі заманғы құқықтық мемлекеттің басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Осы жұмыста алгоритмдік кемсітушіліктің мәні, оның көрініс формалары және азаматтық құқық саласындағы салдарлары қарастырылады. Сонымен қатар халықаралық және ұлттық құқық жүйелерінде бұл құбылыспен күресудің негізгі тәсілдері мен құқықтық жауапкершілік тетіктері талданады. Цифрлық дәуірде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың, үлкен деректердің және жасанды интеллектінің қарқынды дамуымен бірге алгоритмдік жүйелер қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында шешім қабылдаудың негізгі құралдарына айналды. Еңбек нарығы, білім беру, денсаулық сақтау, қаржы-қарым-қатынастар, сот-құқық жүйесі, мемлекеттік басқару — барлығы алгоритмдер мен автоматтандырылған жүйелердің ықпалына ұшырауда. Алайда, бұл технологиялардың кең қолданысы белгілі бір тәуекелдерді де туғызады: әсіресе олардың әділеттілік, теңдік және азаматтық-құқықтық нормалар тұрғысынан салмақты сұрақтар тудыратын алгоритмдік кемсітушілік құбылысы.

Алгоритмдік кемсітушілік – бұл автоматтандырылған шешім қабылдау жүйелерінде белгілі бір әлеуметтік топтарға қарсы бейтарап еместік, яғни тікелей не жанама түрде кемсітушілік әсер ету қаупі. Бұл құбылыс көбіне дерек жиынтықтарында бұрыннан бар әлеуметтік теңсіздіктер мен стереотиптердің алгоритмдік модельдерге енгізілуінен немесе алгоритмнің

қолдану тәсілдері, ықтималдықтары мен модельдеу нәтижелері белгілі бір топтарға қарсы әсер ете алатын процестерден туындайды. (1)

Алгоритмдік жүйелердің «бейтаныс» болуы — «қара жәшік» эффектісі — олардың қалай жұмыс істейтіні, қандай деректер қолданылғаны, қандай нәтижеге апаратыны жөнінде сырт көзге толық ашық болмауы да азаматтық-құқықтық тұрғыдан маңызды мәселе болып табылады. Мысалы, алгоритм арқылы қабылданған шешімнің кімге, қай негізде әсер еткенін түсінбеу, әділдік талаптарына сай келмеуі азаматтардың тең құқықтары мен бостандықтарына қауіп төндіруі мүмкін.

Бұл жұмыс алгоритмдік кемсітушіліктің мәнін ұғындыру, оның азаматтық-құқықтық салдарын талдау, сондай-ақ халықаралық және ұлттық құқықтық реттеу жолдарын қарастыру мақсатында әзірленді. Айталық, алгоритмдік жүйелердің азаматтар үшін теңсіз шешімдерге әкелуі — мысалы, еңбек шарттарын таңдағанда, несие алуда, сақтандыру немесе тұрғын үй жайында шешімдер қабылдағанда, сот тәртібінде немесе әкімші шешімдерде — азаматтық құқық саласындағы міндеттері мен жауапкершілігі бар субъектілер үшін жаңа міндеттер жүктейді.

Аталған мәселеге тоқталғанда, бірінші кезекте алгоритмдік кемсітушіліктің түпкі себептері мен оны туғызатын факторлар қарастырылады. Екіншіден, алгоритмдік жүйелердің азаматтық құқыққа тигізетін ықтимал әсерлері — мысалы, жеке құқықтық қатынастарда, шарттық құқықта, сатып алу-сату, еңбек, тұрғын үй, несие және сақтандыру қатынастары тұрғысынан қарастырылады. Үшіншіден, азаматтық құқықтық жауапкершілік, зардап шеккен тұлғалар үшін қорғаныс механизмдері, құқық қорғау институттары мен әділдікке қол жеткізу мәселелері талданатын болады. Төртіншіден, халықаралық тәжірибе мен кейбір елдердің (мысалы, АҚШ, Еуропалық одақ) заңнамалық шаралары арқылы алгоритмдік кемсітушілікке қарсы күрес жолдары қаралады.

Алгоритмдік кемсітушіліктің азаматтық-құқықтық салдары — заңды тұлға мен жеке тұлға арасындағы құқықтық қатынастардағы теңсіздіктің артуы, шарт еркіндігінің бұзылуы, сенім принципінің жоғалуы, жеке деректердің қорғау мәселелеріндегі күмән, сондай-ақ азаматтардың әділдікке, ашықтыққа және ақпараттық қауіпсіздікке қатысты құқықтарының шектелуі мүмкін екендігін көрсетеді. АҚШ Ұлттық азаматтық құқықтар комиссиясының баяндамасында алгоритмдік кемсітушілікке қарсы шаралар ретінде құқық қорғаушылық шаралар, алдын алу аудиттері, алгоритмдік жүйелердің қолданысын қоғамға ашық ету ұсынылған.

Жоғарыда айтылғандай, алгоритмдік жүйелердің құқықтық реттелмегендігі және қазіргі анти-дискриминациялық заңнамалардың жаңа технологиялық формадағы кемсітушілікке сай келмеуі — пәннің өзекті мәселесінің бірі.

Мысалы, алгоритмдердің әсері «қорғалған белгілер» аясынан тыс жаңа санаттарды қалыптастыруы мүмкін, және қазіргі заңдар оларды қамтымауы мүмкін. Сондықтан, оның азаматтық-құқықтық салдарын түсіну үшін тек технологияны ғана емес, құқықтық ортаны, қоғам мен нарық қатынастарын, этика және деректерді басқару тәсілдерін зерттеу маңызды.(2)

1)Алгоритмдік кемсітушіліктің анықтамасы

Алгоритмдік кемсітушілік— жасанды интеллект пен автоматтандырылған шешім қабылдау жүйелерінде белгілі бір әлеуметтік, этникалық, жыныстық немесе өзге де топтарға қатысты бейтарап еместік байқалып, нәтижесінде оларға әділетсіз немесе теңсіз жағдай жасалуы. Бұл құбылыс көбінесе алгоритмдерді оқыту кезінде қолданылатын деректердің сапасына және олардың мазмұнындағы әлеуметтік теңсіздіктерге байланысты туындайды.

Қарапайым сөзбен айтқанда, алгоритмдік кемсітушілік – бұл технологиялық бейтарап көрінетін жүйелердің адамзат қоғамындағы бұрыннан бар стереотиптер мен теңсіздіктерді қайталауы немесе күшейтуі. Мысалы, жұмысқа қабылдау, несие беру, медициналық диагностика немесе сот шешімдерін болжау сияқты салаларда қолданылатын алгоритмдер кейбір топтар үшін әділетсіз нәтиже шығара алады.

2. Алгоритмдік кемсітушіліктің көріністері

Алгоритмдік кемсітушілік заманауи қоғамның түрлі салаларында көрініс табуда. Оның ерекшелігі — бұл кемсітушілік адамның субъективті шешімінен емес, автоматтандырылған жүйелер мен жасанды интеллекттің нәтижелерінен туындайды. Алгоритмдер бейтарап және объективті болып көрінгенімен, оларды үйреткен деректер мен қолданылған логика көбіне қоғамдағы бар теңсіздіктерді қайта өндіреді. Алгоритмдік кемсітушілік көріністері еңбек нарығында, несие және сақтандыру саласында, денсаулық сақтау жүйесінде, сот және құқық қорғау қызметтерінде айқын байқалады.

2.1. Еңбек нарығындағы алгоритмдік кемсітушілік

Жұмысқа қабылдау мен кадрларды іріктеу саласында жасанды интеллект жиі қолданылады. Көптеген халықаралық және ұлттық компаниялар түйіндемелерді автоматты талдау жүйелерін қолданады. Алайда бұл жүйелердің бейтарап еместігіне мысалдар көп.
2018 жылы Amazon компаниясы енгізген кадр іріктеу алгоритмі әйел үміткерлерді ер адамдармен салыстырғанда төмен бағалағаны анықталған. Себебі жүйе бұрынғы 10 жылдағы деректермен үйретілген, ал ол кезеңде компанияның басым бөлігі ер қызметкерлерден құралған болатын. Нәтижесінде алгоритм әйел үміткерлерге қарсы бейсаналы кемсітушілік көрсетті.

Осындай құбылыстар азаматтық құқықтағы **еңбек теңдігі мен әділ бәсеке қағидаларына** қайшы келеді. Жұмыс беруші автоматтандырылған шешім қабылдау жүйесін пайдаланғанда, ол шешімнің әділдігі мен заңдылығына толық жауапты болуы тиіс. Бұл қағидат Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде және халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) тең мүмкіндіктер жөніндегі конвенцияларында көрініс тапқан.

2.2. Қаржы және несие саласындағы кемсітушілік

Банктер мен қаржы ұйымдары несиелік қабілеттілікті анықтауда алгоритмдік скоринг жүйелерін кеңінен қолданады. Бұл жүйелер клиенттің табысы, тұрғылықты жері, әлеуметтік желідегі белсенділігі секілді көптеген параметрлерді ескеріп, тәуекел деңгейін есептейді.
Алайда, мұндай алгоритмдер кейде белгілі бір топтарға әділетсіз қатынас көрсетеді. Мысалы, АҚШ-тағы зерттеулерге сәйкес, афроамерикалық және латынамерикалық тұрғындар бірдей табыс деңгейінде болса да, несиелік рейтингте ақ нәсілділерге қарағанда төмен бағаланған. Себебі алгоритм аймақтық және әлеуметтік факторларды тікелей емес, жанама түрде қолданған.

Бұл жағдай азаматтық құқықтағы **шарт еркіндігі мен тең мүмкіндіктер принциптерін** бұзады. Егер азамат тек тұрғылықты жеріне немесе әлеуметтік мәртебесіне байланысты несие алудан шеттетілсе, онда ол алгоритмдік кемсітушіліктің құрбаны болып табылады.

2.3. Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер саласындағы көріністер

Алгоритмдер медицинада диагноз қою, ауру қаупін болжау және емдеу жолдарын анықтау мақсатында жиі пайдаланылады. Дегенмен, кейбір медициналық алгоритмдер этникалық немесе генетикалық айырмашылықтарды дұрыс есептемейді.
Мысалы, 2019 жылы АҚШ-та қолданылған медициналық алгоритм қара нәсілді пациенттердің денсаулығын бағалауда ақ нәсілділерге қарағанда төмен қауіп деп көрсеткен. Себебі жүйе аурудың ауырлығын медициналық шығындар көлеміне қарап есептеген, ал қара нәсілді науқастардың медициналық қызметке қолжетімділігі төмен болғандықтан, олардың шығындары да аз тіркелген.

3. Алгоритмдік шешім қабылдаудың азаматтық құқыққа әсері

Алгоритмдік шешім қабылдау жүйелері қазіргі қоғамдағы азаматтық қатынастардың барлық салаларына еніп отыр. Мұндай жүйелердің мақсаты – шешім қабылдау процесін жеделдету, адами факторды азайту және тиімділікті арттыру. Дегенмен, жасанды интеллект арқылы қабылданатын шешімдер

азаматтардың негізгі **азаматтық құқықтарына**, атап айтқанда **теңдік**, **жеке өмірге қол сұқпау**, **шарт еркіндігі** және **ақпаратқа қол жеткізу құқығына** елеулі әсер етеді.

Біріншіден, алгоритмдік шешімдер азаматтардың **тең құқықтылық принципіне** қауіп төндіреді. Азаматтық кодексте әр тұлғаның құқық қабілеттілігі тең деп бекітілген. Бірақ алгоритмдер көбіне деректердегі теңсіздікке сүйеніп, белгілі бір топтарға әділетсіз шешім шығара алады. Мысалы, электронды банктік жүйелер кейбір клиенттерге әлеуметтік немесе аймақтық белгілеріне қарай төмен несиелік рейтинг береді. Мұндай шешім азаматтың экономикалық теңдігін шектейді және шарт жасау бостандығына нұқсан келтіреді.

Екіншіден, алгоритмдік шешім қабылдау **жеке өмірге және дербес деректерге қол сұқпау құқығын** бұзуы мүмкін. Алгоритмдер жеке тұлғалар туралы үлкен көлемдегі деректерді жинап, талдайды. Кей жағдайларда бұл деректер азаматтың келісімінсіз немесе жанама түрде алынады. Мұндай әрекеттер «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңда көрсетілген талаптарға қайшы келеді және азаматтың ақпараттық қауіпсіздігін әлсіретеді.

Үшіншіден, алгоритмдік шешімдер **ақпаратқа қол жеткізу және әділдікке жүгіну құқығын** қиындатады. Көптеген алгоритмдердің шешім қабылдау логикасы «қара жәшік» сипатында болады, яғни пайдаланушы шешімнің қалай және неге қабылданғанын түсіндіре алмайды. Бұл жағдайда азамат өзіне қарсы шыққан шешімге шағымдана алмай, құқықтық қорғаныс құралдарын пайдалану мүмкіндігін жоғалтады.

Төртіншіден, азаматтық құқық тұрғысынан маңызды мәселе — **жауапкершілік субъектісін анықтау**. Егер алгоритмнің шешімі нәтижесінде зиян келсе, оны кім өтейді: бағдарламаны жасаушы ма, пайдаланушы ұйым ба, әлде деректерді енгізген тұлға ма? Бұл сұрақ заңнамалық тұрғыдан толық шешілмеген және азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің жаңа тетіктерін қажет етеді.

Қорыта айтқанда, алгоритмдік шешім қабылдау жүйелері азаматтық құқықтық қатынастардың табиғатын өзгертуде. Олар бір жағынан тиімділік пен жылдамдық әкелсе, екінші жағынан құқықтық қауіптер мен теңсіздік тәуекелдерін тудырады. Сондықтан мұндай жүйелердің жұмысын құқықтық және этикалық нормалармен үйлестіру — азаматтық құқық ғылымының жаңа стратегиялық міндеті болып табылады.

4 Қалықаралық және ұлттық құқықтық тәжірибелер мен ұсыныстар

Алгоритмдік шешім қабылдау және жасанды интеллект жүйелерінің құқықтық реттелуі әлемнің көптеген елдерінде өзекті мәселе болып отыр. Мұндай

жүйелердің адам құқықтарына ықпалы барған сайын артып келе жатқандықтан, халықаралық және ұлттық деңгейде арнайы құқықтық нормалар мен этикалық стандарттар қалыптаса бастады.

Еуропалық Одақ бұл салада алдыңғы қатарда тұр. 2024 жылы қабылданған **AI Act (Artificial Intelligence Act)** заңы жасанды интеллект жүйелерін төрт тәуекел деңгейіне (төмен, шектеулі, жоғары және тыйым салынған) бөледі. Жоғары тәуекел жүйелеріне – несие беру, жұмысқа қабылдау, сот шешімдері немесе денсаулық сақтау саласындағы алгоритмдер жатады. Мұндай жүйелерге **міндетті аудит**, **айқындық**, **адам бақылауы** және **тәуекелді бағалау** талаптары енгізілген. Бұл акт азаматтардың әділдік пен теңдік құқығын қорғауға бағытталған.

Сондай-ақ, **Еуропалық дербес деректерді қорғау регламенті (GDPR)** 22-бабында азаматтың тек автоматтандырылған шешім негізінде кемсітушілікке ұшырамау құқығын бекітеді. Яғни, әрбір тұлға адамның қатысуымен шешімді қайта қарауды талап ете алады.

АҚШ-та алгоритмдік кемсітушілікке қарсы күрес федералдық деңгейде реттелмегенімен, бірқатар штаттар (Калифорния, Иллинойс, Нью-Йорк) **Algorithmic Accountability Act** жобасын дайындады. Ол компаниялардан алгоритмдердің әділдігі мен бейтараптығын тексеруді талап етеді. Ал Біріккен Ұлттар Ұйымы мен ЮНЕСКО 2021 жылы **Жасанды интеллект этикасы жөніндегі әмбебап қағидаттарды** қабылдап, адам құқықтарын қорғауды басты басымдық ретінде көрсетті.

Қазақстанда жасанды интеллект пен алгоритмдік жүйелерді құқықтық реттеу әлі де қалыптасу кезеңінде. 2023 жылы «**Цифрлық кодекс**» жобасы аясында жасанды интеллектті қолданудың құқықтық негіздері қарастырылды. Сонымен қатар, **«Дербес деректер және оларды қорғау туралы»** заң азаматтардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

ҚР Конституциясының 14-бабы бойынша, «заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең». Бұл қағидат алгоритмдік шешім қабылдауға да таралады. Яғни, егер автоматтандырылған жүйе белгілі бір азаматты әлеуметтік, жыныстық, этникалық немесе өзге белгілер бойынша кемсітсе, ол **конституциялық құқық бұзушылық** ретінде танылады.

5 Алгоритмдік кемсітушілікке қарсы азаматтық-құқықтық реттеудің дамуы

Алгоритмдік кемсітушілік — цифрлық қоғамның жаңа құқықтық сын-қатерлерінің бірі. Азаматтық құқық жүйесі дәстүрлі түрде тұлғалардың теңдігін, бостандығын және мүліктік қатынастардың әділдігін қамтамасыз етуге бағытталған. Алайда жасанды интеллект пен автоматтандырылған

шешім қабылдау жүйелерінің дамуы бұл қағидаларды қайта қарауды талап етуде. Сондықтан соңғы жылдары азаматтық-құқықтық реттеу бағытында алгоритмдік кемсітушілікке қарсы жаңа тетіктер мен институттар қалыптасып келеді.Бастапқы кезеңде заңнамалар алгоритмдерді тек техникалық құрал ретінде қарастырды. Алайда тәжірибе көрсеткендей, олардың шешімдері адамдардың өміріне құқықтық салдар туғызады. Осыған байланысты көптеген мемлекеттерде азаматтық құқық **“цифрлық әділеттілік”** ұғымын енгізіп, тұлғалардың алгоритмдік шешімдерден қорғану құқығын бекітуге бағыт алды.

Еуропалық Одақтың **AI Act** және **GDPR** актілері азаматтың тек автоматтандырылған шешім негізінде кемсітушілікке ұшырамау құқығын заң жүзінде қорғауға мүмкіндік берді. Бұл — азаматтық құқықтың жаңа бағыты: жеке тұлғаға қатысты автоматтандырылған шешім қабылданғанда, оның заңды мүддесін қорғау қажеттігін мойындау.

6. Алгоритмдік кемсітушіліктің азаматтық қоғам мен құқықтық жүйеге ықпалы

Алгоритмдік жүйелердің кеңінен қолданылуы тек жеке тұлғалар мен ұйымдарға ғана емес, жалпы қоғамның құқықтық мәдениетіне де әсер етеді. Құқықтық қатынастардың автоматтандырылуы жаңа этикалық және құқықтық дилеммаларды туғызады. Егер бұрын кемсітушілік адам шешімінен туындайтын субъективті фактор болса, қазіргі кезде ол алгоритмдік модельдер арқылы «объективті» сипатта жасырын түрде көрініс табуда.

Мұндай жағдай азаматтық қоғам үшін қауіп төндіреді, себебі азаматтар өздерінің құқықтарының бұзылғанын әрдайым аңғара бермейді. Мысалы, несиелік скоринг жүйесі белгілі бір әлеуметтік аймақта тұратын адамдарға автоматты түрде төмен балл қойып, оларды несие алудан шеттетсе, бұл азаматтық құқықтағы теңдік пен шарт еркіндігі принциптеріне қайшы келеді. Ал мұндай шешімнің артында адам емес, алгоритм тұр.

Сондықтан азаматтық құқық ғылымында алгоритмдік шешімдерді құқық субъектісі ретінде қарастыру, яғни олардың құқықтық жауапкершілігі мен қызметін анықтау өзекті бағытқа айналып отыр. Бұл тұрғыда кейбір зерттеушілер алгоритмдерді «құқықтық тұлға» ретінде мойындау қажеттігін ұсынса, басқалары бұл пікірге қарсы шығып, шешімді тек адамға жүктеу керек дейді.

7. Алгоритмдердің бейтараптылық принципі және азаматтық құқық

Азаматтық құқық жүйесінде бейтараптық пен әділдік негізгі қағидаттар болып саналады. Әрбір тұлға тең құқықтарға ие және олардың мүдделері кемсітусіз қорғалуы тиіс. Алайда, алгоритмдер «бейтарап» болып көрінгенімен, оларды

құрастырған және үйреткен адамдардың құндылықтары мен шешімдері жүйеге тікелей әсер етеді.

Бұл мәселе көбіне **деректердің сапасына** байланысты. Егер деректер жиынтығында гендерлік, этникалық немесе әлеуметтік теңсіздіктер байқалса, онда алгоритм оларды күшейтіп жібереді. Мысалы:

- Жұмысқа қабылдау алгоритмдері ер адамдарды әйелдерге қарағанда жиі таңдаған жағдайлар тіркелген (Amazon-ның 2018 ж. оқиғасы);
- Несие скоринг жүйелері кедей аймақ тұрғындарына төмен ұпай беріп, әлеуметтік теңсіздікті ұлғайтқан;
- Болжамды полиция (predictive policing) жүйелері этникалық азшылық өкілдерін жиі нысанаға алған.

Мұндай мысалдар азаматтық құқықтағы **теңдік қағидатының** бұзылуына әкеледі. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мен «Адам құқықтары туралы» халықаралық пактілерде әрбір тұлғаның тең құқықтылығы бекітілген. Сондықтан алгоритмдік шешімдердің салдарынан туындайтын кемсітушілік азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің жаңа бағытын қалыптастырады.

8. Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің ерекшелігі

Алгоритмдік шешім нәтижесінде зиян келген жағдайда жауапкершілікті кім көтереді? Бұл сұрақ азаматтық құқықта үлкен пікірталас туғызған. Егер жүйе адам қатысуынсыз шешім қабылдаса, онда кінә кімге жүктеледі: алгоритмді жасаған компания ма, оны пайдаланған ұйым ба, әлде деректерді енгізген оператор ма?

Халықаралық тәжірибеде бірнеше тәсіл бар:

1. **Өндіруші жауапкершілігі**– алгоритмнің ақауынан немесе бейтарап еместігінен зиян келсе, жауапкершілік әзірлеушіге жүктеледі.
2. **Қолданушы жауапкершілігі**– жүйені нақты шешім қабылдауда пайдаланған субъект жауап береді.
3. **Бөлінген жауапкершілік**– бірнеше тараптың кінәсі бар деп танылып, жауапкершілік үлестіріледі.

Еуропалық Одақтың 2024 ж. қабылданған **AI Act** құжаты алгоритмдік жүйелердің тәуекел деңгейін жіктейді және жоғары тәуекелді жүйелерге (мысалы, құқық қорғау немесе әлеуметтік қызметтер саласы) қатаң заңдық талаптар қояды. Бұл бағыт азаматтық құқықтағы қауіпсіздік және әділет принциптерін қамтамасыз ету үшін маңызды.

9. Алгоритмдік әділдік және дербес деректер құқығы

Алгоритмдік кемсітушілік көбіне **дербес деректерді өңдеу тәсілдерінен** басталады. Қате немесе теңгерімсіз деректер адамның жеке өмірге қол сұқпау құқығын бұзуы мүмкін. «Қазақстан Республикасының Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңында жеке деректерді өңдеу тек нақты, заңды және әділ мақсатта жүргізілуі тиіс деп көрсетілген.

Алайда, алгоритмдік модельдер үлкен деректермен жұмыс істегенде, адамның келісімінсіз де жанама деректерді жинай алады (мысалы, интернет белсенділігі, әлеуметтік желідегі мінез-құлық, орналасқан жер т.б.). Мұндай жағдайларда тұлғаның **ақпараттық автономиясы** шектеледі, ал бұл азаматтық құқықтың негізгі қағидаттарына қайшы келеді.

Еуропалық деректерді қорғау реттеушілері (GDPR) автоматтандырылған шешім қабылдауға тікелей тыйым салмайды, бірақ адам қатысуын міндетті етеді. Яғни, алгоритм шешім қабылдаған жағдайда азамат оны қайта қарауды сұрай алады. Бұл норма азаматтық-құқықтық қатынастардағы әділдікке қол жеткізу үшін маңызды құрал.

10. Алгоритмдік кемсітушілікпен күресудің құқықтық және институционалдық тәсілдері

Көптеген елдер алгоритмдік әділеттілікті қамтамасыз ету үшін құқықтық негіздер жасап жатыр.

- **АҚШ-та** «Algorithmic Accountability Act» жобасы компанияларды өз алгоритмдерінің әділдігіне аудит жүргізуге міндеттейді;
- **Еуропада** жоғары тәуекелді жүйелерге міндетті лицензиялау енгізілуде;
- **Жапония** мен **Кореяда** жасанды интеллект этика кодекстері қабылданған;
- **Қазақстанда** цифрлық құқықтар мен дербес деректерді қорғау саласында жаңа нормалар енгізілуде.

Бұдан бөлек, алгоритмдік шешімдерді бақылау және талдау үшін **этикалық комитеттер**, **алгоритмдік әділдік жөніндегі ұлттық кеңестер**, **цифрлық омбудсмен институттары** құрылуда. Бұл институттар азаматтардың құқықтарын қорғауға, сондай-ақ алгоритмдердің қоғамға әділ әсер етуін қадағалауға бағытталған.

Алгоритмдік кемсітушілік – бұл тек техникалық немесе математикалық мәселе емес, ол азаматтық құқық пен әлеуметтік әділеттіліктің түпкілікті қағидаттарына әсер ететін кешенді құқықтық-этикалық феномен. Сондықтан да болашақта заңгерлер, IT-мамандар және саясаткерлер бірлесе отырып, алгоритмдік әділдік мәдениетін қалыптастыруы қажет.

Жасанды интеллект дамыған сайын, қоғамда теңдік пен әділдік принциптері тек адам еркіне ғана емес, сонымен қатар технологиялардың бейтараптығына

да тәуелді бола бастайды. Ал бұл өз кезегінде азаматтық құқық ғылымының жаңа міндетін – «цифрлық әділеттілік құқығын» қалыптастыру қажеттілігін айқын көрсетеді.(3)

Негізгі бөлім

Алгоритмдік кемсітушілік – бұл автоматтандырылған шешім қабылдау жүйелері мен жасанды интеллект арқылы белгілі бір әлеуметтік, этникалық, жыныстық, жас немесе басқа да қорғалатын белгілерге негізделген әділетсіз шешім шығару құбылысы. Цифрлық дәуірде алгоритмдік шешімдер өмірдің барлық саласына енді, әсіресе еңбек нарығында, қаржы секторында, денсаулық сақтау және сот жүйесінде кеңінен қолданылады. Алгоритмдер адам факторын азайтып, шешім қабылдауды тездеткенімен, оларды үйрететін тарихи деректерде бұрыннан бар әлеуметтік стереотиптер сақталады. Бұл азаматтардың теңдігін бұзуға, әлеуметтік әділетсіздікке және азаматтық құқықтық салдарға әкелуі мүмкін. Алгоритмдік кемсітушіліктің басты ерекшелігі – ол кейде бейсаналы түрде орын алады. Яғни алгоритмде нақты кемсітушілік мақсаты жоқ, бірақ деректердің сапасыздығы, теңгерімсіздігі немесе бағдарламалаушының бейсаналы стереотиптері белгілі бір топтарға қарсы әділетсіз шешім туғызады.

Алгоритмдік кемсітушіліктің себептері көпқырлы. Біріншіден, бұл тарихи деректердегі бейтарап еместік. Мысалы, егер компанияның бұрынғы кадрлық құрамы ер адамдардан тұрса, жаңа үміткерлерді бағалау алгоритмі де сол көрсеткіштерге сүйенеді, нәтижесінде әйел үміткерлер төмен бағаланады. Екіншіден, деректердің сапасыздығы немесе теңгерімсіздігі кейбір әлеуметтік топтарды дұрыс көрсетпеуге әкеледі, бұл алгоритм шешімдерінің әділетсіз болуына себеп болады. Үшіншіден, бағдарламалаушының субъективтілігі де маңызды фактор болып табылады, өйткені алгоритмдер адамдар жасағандықтан, олардың бейсаналы стереотиптері жүйеге енеді. Төртіншіден, мақсат функциясының бұрмалануы, яғни алгоритм тек тиімділік немесе табысқа бағытталса, әлеуметтік әділдік ескерілмейді. Мысалы, қаржы ұйымдары несие беру алгоритмін тек экономикалық тиімділік үшін қолданса, әлеуметтік теңдік қағидалары ескерілмейді. Соңғысы, көп алгоритмдер «қара жәшік» принципінде жұмыс істейді, яғни шешім логикасын сырт көзге түсіндіру қиын, бұл азаматтық-құқықтық қорғауды қиындатады.

Алгоритмдік кемсітушілік бірнеше түрге бөлінеді. Тікелей кемсітушілік – алгоритм нақты қорғалатын белгілерге сүйене отырып шешім қабылдаған кезде байқалады, мысалы, жыныс немесе жас бойынша жұмысқа қабылдамау. Жанама кемсітушілік – алгоритм тікелей белгіге назар аудармайды, бірақ жанама факторлар арқылы теңсіздік тудырады, мысалы, белгілі бір аймаққа қатысты деректерді пайдалану арқылы этникалық топқа қарсы нәтиже шығару. Құрылымдық кемсітушілік – алгоритм логикасы немесе деректер құрылымы белгілі бір топтарға қарсы әрекет еткенде көрінеді. Бейсаналы

кемсітушілік – алгоритмде нақты кемсітушілік мақсаты жоқ, бірақ деректер мен үлгілердің ерекшелігі нәтижесінде белгілі бір топтар жиі теріс нәтиже алады. Болжамды кемсітушілік – алгоритм болашақ мінез-құлықты болжау кезінде теңсіз критерийлерді қолданса, мысалы, қылмыс ықтималдығын болжау жүйелері этникалық азшылықтарды жиі «жоғары тәуекел» ретінде бағалайды.

Алгоритмдік кемсітушіліктің көріністері түрлі салаларда айқын көрінеді. Еңбек нарығында автоматтандырылған жұмысқа қабылдау жүйелері кейде теңсіздік туғызады. Мысалы, Amazon компаниясының 2018 жылғы тәжірибесінде алгоритм әйел үміткерлерді ер адамдармен салыстырғанда төмен бағалады, себебі бұрынғы қызметкерлердің басым бөлігі ер адамдардан құралған. Қаржы және несие саласында банктердің несие беру алгоритмдері әлеуметтік немесе аймақтық факторларға сүйене отырып кейбір топтарға қарсы әділетсіз шешім шығарады. АҚШ-та жүргізілген зерттеулерде афроамерикалық азаматтар бірдей табыс деңгейінде болса да, несие рейтингінде ақ нәсілділерге қарағанда төмен бағаланған. Денсаулық сақтау саласында диагноз қою және емдеу алгоритмдері этникалық және әлеуметтік айырмашылықтарды дұрыс есептемейді. 2019 жылғы зерттеулерде қара нәсілді пациенттердің денсаулығын бағалау алгоритмі ақ нәсілділерге қарағанда төмен нәтиже көрсеткен. Сот және құқық қорғау жүйесінде болжамды полиция және қылмыс ықтималдығын болжау жүйелері кейбір этникалық топтарды жиі «жоғары тәуекел» деп санайды. Әлеуметтік медиа және цифрлық платформаларда контент тарату немесе жарнаманы көрсету алгоритмдері кейде стереотиптерді күшейтіп, белгілі топтарға қарсы әділетсіздік көрсетеді.

Алгоритмдік шешімдердің азаматтық құқыққа әсері айтарлықтай. Біріншіден, теңдік және әділдік қағидасына қауіп төнеді, себебі алгоритмдік шешімдер азаматтардың құқықтық теңдігін бұзуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Конституциясы 14-бабында заң мен сот алдында барлық азамат тең деп қарастырылған. Екіншіден, жеке деректер мен жеке өмірді қорғау мәселесі туындайды. Алгоритмдер жеке деректерді жиі азаматтың келісімінсіз пайдаланады, бұл «Дербес деректер туралы» заңға қайшы келеді. Үшіншіден, ақпаратқа қол жеткізу және шешімді түсіндіру құқығы шектеледі, себебі алгоритм логикасы «қара жәшік» болып табылады. Соңында, жауапкершілік мәселесі күрделі: зиян үшін алгоритм жасаушы, пайдаланушы немесе деректерді енгізген тұлға жауапты болуы мүмкін.

Халықаралық тәжірибе алгоритмдік кемсітушілікке қарсы күресудің жолдарын көрсетеді. Еуропалық Одақта AI Act және GDPR сияқты нормативтік актілер алгоритмдік шешімдерге тәуекелді бағалау, қайта қарау және түсіндіру құқығын қамтамасыз етеді. АҚШ-та Algorithmic Accountability Act жобалары әділдік аудитін жүргізу, деректердің теңгерімділігін бақылау сияқты шараларды қарастырады. ЮНЕСКО жасанды интеллект этикасы

бойынша адам құқықтарын қорғау, әділдік, транспаренттілік және есеп беру қағидаларын ұсынады. Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан 2.0», «Жасанды интеллектті дамыту тұжырымдамасы» және «Дербес деректер туралы» заң алгоритмдік әділеттілікті қамтамасыз етуге және азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған.

Азаматтық-құқықтық реттеу бағытында алгоритмдік кемсітушілікке қарсы бірнеше механизмдер ұсынылады. Әділдік аудитін міндетті ету арқылы алгоритмдердің теңсіздікке ықпалын алдын алу, алгоритм шешімін түсіндіру және қайта қарау құқығын азаматтарға беру, жоғары тәуекелді жүйелерге лицензиялау және азаматтық-құқықтық жауапкершілікті нақтылау басты шаралар болып табылады. Бұл шаралар алгоритмдік шешімдердің әділдігін қамтамасыз етеді және азаматтық құқық тұрғысынан қорғаныс механизмдерін күшейтеді.

Қорытындылай келе, алгоритмдік кемсітушілік тек техникалық мәселе емес, құқықтық, әлеуметтік және этикалық мәселелерді қамтиды. Азаматтық құқық жүйесі жаңа цифрлық дәуірде алгоритмдердің әділдігін қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтарын қорғау және зиян үшін жауапкершілікті нақтылау міндеттерін алға қоюы қажет. Халықаралық тәжірибе мен Қазақстандағы құқықтық база алгоритмдік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған нақты қадамдарды көрсетеді. Азаматтық-құқықтық реттеу, әділдік аудиті және заңнамалық шаралар алгоритмдік кемсітушілікті азайтуға және қоғамдағы теңдік пен әділеттілікті сақтау үшін маңызды болып отыр.(4)

1Алгоритмдік кемсітушіліктің анықтамасы, себептері мен түрлері

Алгоритмдік кемсітушілік— бұл жасанды интеллект машиналық оқыту немесе автоматтандырылған шешім қабылдау жүйелері адамдарға қатысты әділетсіз немесе теңсіз шешімдер қабылдайтын құбылыс. Яғни, алгоритмнің нәтижесі белгілі бір топқа (жыныс, нәсіл, жас, тіл, дін, мүгедектік, әлеуметтік жағдай және т.б.) қатысты **кемсітушілік** сипатқа ие болады.

Алгоритмдік кемсітушілік — бұл **алгоритмдердің деректерді өңдеу және шешім қабылдау кезінде әділетсіз айырмашылықтар жасауы**, нәтижесінде кейбір адамдар немесе топтар жүйелі түрде **артықшылықтан айырылып**, басқалар **артықшылыққа ие** болуы.

1Деректердегі бұрмалану

- Тарихи деректер өз ішінде адамдық кемсітушілікті қамтиды.
- Мысалы, жұмысқа қабылдау деректерінде ер адамдардың үлесі жоғары болса, алгоритм ерлерді «жақсы үміткер» деп үйреніп алуы мүмкін.

2. **Алгоритмді құрастырудағы бейсаналық қателіктер:**

- Бағдарламашылар мен деректер ғалымдары өздерінің әлеуметтік-когнитивтік көзқарастарын байқамай енгізіп қояды.

3. **Деректердің жеткіліксіздігі:**
   - Белгілі бір топ туралы деректер аз болса, модель оларды дұрыс танып-біле алмайды.
   - Нәтижесінде бұл топқа қатысты шешімдер дәл емес болады.
4. **Бағалау метрикаларының біржақтылығы:**
   - Әділдік көрсеткіштері ескерілмей, тек дәлдікке назар аударылған кезде, модель әлеуметтік теңсіздікті ұлғайтады.
5. **Қара жәшік сипаты:**
   - Алгоритмдердің шешім қабылдау логикасы түсініксіз болғандықтан, кемсітушілік бар-жоғын бақылау қиын.

Түрлері

1. **Тікелей алгоритмдік кемсітушілік** Алгоритм нақты дискриминациялық белгіге (мысалы, жыныс, нәсіл, дін) сүйеніп шешім қабылдайды.
   Мысалы: несие беру жүйесі «әйел» немесе «белгілі бір этникалық топқа» жататын адамға автоматты түрде төмен рейтинг қояды.
2. **Жанама алгоритмдік кемсітушілік** Алгоритм сырттай бейтарап болып көрінетін белгілерді (мекенжай, мектеп, кіріс деңгейі) пайдаланып, шын мәнінде белгілі бір топқа қарсы әрекет етеді.
   Мысалы: белгілі бір аймақтың тұрғындарына (онда көбіне азшылық өкілдері тұрады) несиені сирек беру.
3. **Жүйелік немесе құрылымдық кемсітушілік** Алгоритм қоғамдағы бар теңсіздікті күшейтеді немесе қайталайды.
   Мысалы: полицияның тарихи деректеріне сүйенетін «predictive policing» жүйесі азшылық аудандарын «жоғары қауіп» деп бағалап, сол аудандарда бақылауды арттырады.
4. **Деректерді жинау кезеңіндегі кемсітушілік:** Кейбір топтар деректер жиынтығында аз көрсетілген немесе мүлде қамтылмаған кезде пайда болады.
   Мысалы: бет тану жүйелері ақ нәсілді адамдарды жақсы, ал қара нәсілділерді жиі қате таниды.
5. **Интерсекциялық кемсітушілік** Бірнеше әлеуметтік белгінің қиылысында пайда болатын әділетсіздік.
   Мысалы: қара нәсілді әйелдерге қатысты алгоритмдік қателік ер адамдарға немесе ақ әйелдерге қарағанда жоғары болуы мүмкін.

2. Алгоритмдік кемсітушіліктің анықтамасы, себептері мен түрлері

2.1. Анықтама

Алгоритмдік кемсітушілік– автоматтандырылған шешім қабылдау жүйелері немесе жасанды интеллект арқылы белгілі бір әлеуметтік, этникалық, жыныстық, жас немесе басқа да қорғалатын белгілерге байланысты жеке тұлғаларға әділетсіз немесе теңсіз шешім қабылданатын құбылыс.

Бұл құбылыс цифрлық дәуірде маңызды рөлге ие болды, себебі алгоритмдер адамға қарағанда объективті көрінсе де, оларды үйретететін деректерде бұрыннан бар әлеуметтік стереотиптер мен теңсіздіктер сақталады. Азаматтық-құқық тұрғысынан алгоритмдік кемсітушілік жеке тұлғаға немесе топқа экономикалық, әлеуметтік және құқықтық зиян келтіруі мүмкін.

Мысалы, автоматтандырылған жұмысқа қабылдау жүйелері, несие беру алгоритмдері, сақтандыру бағалау жүйелері, білім беру платформалары немесе сот шешімдерін болжау жүйелері кейде тікелей немесе жанама бейтарап еместік көрсете алады. Мұндай жағдайлар азаматтық құқық тұрғысынан жеке құқықтарды бұзу ретінде қарастырылады.

2.2. Себептері

Алгоритмдік кемсітушіліктің негізгі себептері:

1. **Тарихи деректердегі бейтарап еместік**
   Алгоритмдерді үйрету үшін пайдаланылатын деректер бұрынғы әлеуметтік практика мен теңсіздікті бейнелейді. Мысалы, компанияда бұрын басым бөлігін ер адамдар құраған болса, алгоритм жаңа үміткерлерді бағалауда сол көрсеткіштерді негізге алады (Amazon 2018 ж. оқиғасы).
2. **Деректердің теңгерімсіздігі**
   Белгілі бір әлеуметтік топтар туралы деректер аз немесе сапасыз болған жағдайда алгоритм олардың қасиеттерін дұрыс бағалай алмай, кемсітушілікке әкеледі.
3. **Бағдарламалаушының субъективтілігі**
   Алгоритмдерді адамдар жасайды, ал адамның бейсаналы стереотиптері алгоритмге енеді. Бұл фактор тікелей емес, жанама түрде көрінуі мүмкін.
4. **Мақсат функциясының бұрмалануы**
   Алгоритм тиімділік, табыс немесе басқа көрсеткіштерге сүйене отырып шешім қабылдаса, әлеуметтік әділдік ескерілмеуі мүмкін.
5. **Транспаренттіліктің жоқтығы**
   Көптеген алгоритмдер «қара жәшік» принципінде жұмыс істейді. Қайдан және қалай шешім қабылданғанын сырт көзге түсіндіру қиын.

Бұл азаматтық құқық тұрғысынан әділдік пен жауапкершілікті қамтамасыз етуді қиындатады.

2.3. Түрлері

Алгоритмдік кемсітушілік келесі түрлері

Алгоритмдік кемсітушілік әртүрлі формада көрініс табады және оны бірнеше негізгі түрге бөлуге болады, олар заманауи цифрлық қоғамдағы әділетсіздік пен теңсіздікті түсінуге мүмкіндік береді. Бірінші түрі – тікелей кемсітушілік. Бұл кезде алгоритм нақты қорғалатын белгілерге негізделген шешім қабылдайды, мысалы, жынысы, жасы, нәсілі немесе этникалық тегі бойынша. Мұндай кемсітушілік алгоритмнің логикасында тікелей көрсетілген критерийлер арқылы көрінеді. Мысалы, жұмысқа қабылдау немесе несие беру жүйелері нақты жынысты немесе жас ерекшелігін негізге алып, белгілі топтарға қарсы шешім шығара алады. Тікелей кемсітушілік қоғамдағы заңдық нормаларға айтарлықтай қайшы келеді, себебі ол азаматтардың тең құқықтарын бұзады және әділдік қағидасын жоққа шығарады.

Екінші түрі – жанама кемсітушілік. Бұл алгоритм қорғалатын белгілерді тікелей пайдаланбайды, бірақ белгілі бір факторларға сүйене отырып, жанама түрде әділетсіздік тудырады. Мысалы, белгілі бір аймаққа немесе мекен-жайға байланысты несие рейтингін немесе жұмысқа қабылдау нәтижесін есептеу арқылы кейбір этникалық немесе әлеуметтік топтар төмен баға алуы мүмкін. Жанама кемсітушілік көбінесе деректердің құрылымы мен олардың сапасына байланысты пайда болады және алгоритмнің нәтижелері әлеуметтік теңсіздікті күшейте алады. Бұл түрі, әдетте, әдейі жасалған кемсітушілік емес, бірақ салдары бойынша тікелей кемсітушілікке ұқсас.

Үшінші түрі – құрылымдық немесе жүйелік кемсітушілік. Бұл алгоритмдердің логикасы немесе деректер құрылымы белгілі бір топтарға қарсы әрекет еткенде байқалады. Мысалы, білім беру немесе денсаулық сақтау саласындағы алгоритмдер бұрыннан бар әлеуметтік теңсіздік негізінде модельделген болса, олар кейбір топтарды ұзақ мерзімді түрде әділетсіздікке ұшыратады. Құрылымдық кемсітушілік әлеуметтік және экономикалық жағдайларға қатысты алгоритмнің әсерін қамтиды, бұл оның зиянды салдары кең таралған және күрделі сипатқа ие екенін көрсетеді.

Төртінші түрі – бейсаналы кемсітушілік. Мұнда алгоритмде нақты кемсітушілік мақсаты жоқ, бірақ деректердің ерекшелігі мен бағдарламалаушының бейсаналы стереотиптері белгілі топтарға қарсы әділетсіз шешімдерге әкеледі. Мысалы, машиналық оқыту алгоритмі белгілі бір этникалық немесе жыныстық топтар туралы тарихи деректерге сүйеніп шешім қабылдағанда, нәтижесінде әділетсіздік пайда болады. Бұл түрі анық

көрінбейді, себебі алгоритм сырттан қарағанда бейтарап болып көрінеді, бірақ нақты әлеуметтік салдарлары өте қатты сезіледі.

Бесінші түрі – болжамды кемсітушілік. Алгоритм болашақ мінез-құлықты немесе ықтимал нәтижелерді болжау кезінде белгілі бір топтарға қарсы теңсіз критерийлер қолданады. Мысалы, қылмыс ықтималдығын болжау жүйелері кейбір этникалық топтарды жиі «жоғары тәуекел» ретінде бағалайды, бұл сот жүйесінде әділетсіз шешімдерге, әлеуметтік стигмаға және дискриминацияға әкелуі мүмкін. Болжамды кемсітушілік алгоритмнің тиімділігін арттыру мақсатында жасалғанымен, оның нәтижелері қоғамдағы теңсіздікті күшейтеді және азаматтық құқық саласындағы жауапкершілік мәселесін туғызады.

Сонымен, алгоритмдік кемсітушіліктің түрлері – тікелей, жанама, құрылымдық, бейсаналы және болжамды кемсітушілік – әртүрлі әдістер арқылы азаматтардың тең құқықтарына қауіп төндіреді. Әрбір түрі нақты жағдайларда әлеуметтік, құқықтық және экономикалық салдарға ие болады, сондықтан оларды анықтау, талдау және құқықтық тұрғыдан реттеу маңызды болып табылады. Алгоритмдік жүйелердің әділеттілігін қамтамасыз ету тек техникалық емес, сонымен қатар құқықтық және этикалық бақылауды қажет етеді, бұл алгоритмдік шешімдердің зиянды салдарын азайтуға және азаматтардың құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді.(7)

2.4. Құқықтық аспектілер

Қазақстан Республикасының **Азаматтық кодексінің 9, 917-баптары** азаматтардың құқық бұзылған жағдайда зиянды өтеуін қамтамасыз етеді. Алгоритмдік кемсітушілік жағдайында:

- Жауапкершілік алгоритмді жасаушыға, пайдаланушыға немесе деректерді енгізген тұлғаға жүктелуі мүмкін.
- Конституцияның 14-бабы бойынша барлық азаматтар заң алдында тең, яғни алгоритм арқылы кемсітушілік конституциялық құқық бұзушылық ретінде қарастырылуы мүмкін.

Халықаралық тәжірибе азаматтарға **алгоритмдік шешімдерге қайта қарау**, **деректер мен шешім логикасын түсіндіру** құқықтарын қамтамасыз етеді.

3. Алгоритмдік кемсітушіліктің көріністері

3.1. Еңбек нарығында алгоритмдік кемсітушілік

Жасанды интеллект жүйелері еңбек нарығында, әсіресе жұмысқа қабылдау және кадрларды іріктеу саласында кеңінен қолданылады. Көптеген компаниялар автоматтандырылған түйіндеме талдау және кандидаттарды рейтингке қою жүйелерін қолданады.

Алайда, тәжірибе көрсеткендей, бұл жүйелер бейтарап емес нәтижелер көрсетуі мүмкін. Мысалы, 2018 жылы **Amazon компаниясы** автоматтандырылған іріктеу алгоритмін қолданып көрді, бірақ ол әйел үміткерлерді ер адамдармен салыстырғанда төмен бағалады. Себебі жүйе тарихи деректерге сүйеніп үйретілген: компанияның бұрынғы жұмысшыларының басым бөлігі ер адамдардан құралған еді.

Бұл жағдай азаматтық құқық тұрғысынан **еңбек теңдігі мен әділ бәсеке принциптерін** бұзуды білдіреді. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде және халықаралық еңбек ұйымының конвенцияларында барлық қызметкерлердің тең мүмкіндіктерге ие болу құқығы бекітілген.

3.2. Қаржы және несие саласындағы кемсітушілік

Банктер мен қаржы ұйымдары клиенттердің несие қабілеттілігін бағалау үшін алгоритмдік скоринг жүйелерін пайдаланады. Бұл жүйелер клиенттің табысы, тұратын аймағы, жұмыс тарихы және әлеуметтік индикаторларын есепке алады.

АҚШ-тағы зерттеулер бойынша, афроамерикалық және латынамерикалық тұрғындар бірдей табыс деңгейінде болса да, несие рейтингінде ақ нәсілділерге қарағанда төмен бағаланған. Себебі алгоритмдер аймақтық және әлеуметтік факторларды жанама түрде қолданған.

Бұл **шарт еркіндігі** мен **тең мүмкіндіктер принципіне** қарсы келеді: азамат белгілі бір әлеуметтік белгілеріне байланысты несие ала алмай қалуы мүмкін.

3.3. Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер

Медицинада алгоритмдер диагноз қою, ауру қаупін болжау және емдеу стратегиясын анықтауда қолданылады. Бірақ кейбір медициналық алгоритмдер этникалық және әлеуметтік айырмашылықтарды дұрыс ескермейді.

2019 жылы АҚШ-та жүргізілген зерттеу қара нәсілді науқастардың денсаулығын бағалауда алгоритмнің ақ нәсілді науқастарға қарағанда төмен нәтиже бергенін көрсетті. Себебі алгоритм аурудың ауырлығын медициналық шығындармен есептеді, ал қара нәсілді пациенттердің медициналық қызметке қолжетімділігі төмен болғандықтан, олардың шығындары да аз болды.Бұл алгоритмдік кемсітушілік азаматтық құқықтағы **өмір сүру және денсаулықты қорғау құқығын** бұзады.

3.4. Құқық қорғау және сот жүйесіндегі көріністер

Болжамды полиция және сот шешімдерін болжау жүйелері де кемсітушілікке әкелуі мүмкін. АҚШ-тағы **COMPAS** жүйесі айыпталушылардың қайта

қылмыс жасау ықтималдығын бағалауда афроамерикалық азаматтарды ақ нәсілділерге қарағанда жиі «жоғары тәуекел» деп көрсетті.Бұл азаматтық құқық тұрғысынан **кінәсіздік презумпциясы** мен **тең құқық қағидатын** бұзады, себебі алгоритм нақты дерек емес, статистикалық болжамға сүйенеді.

3.5. Цифрлық платформалар мен әлеуметтік медиа

Әлеуметтік желілерде және платформаларда алгоритмдер контент тарату, жарнаманы көрсету және пайдаланушыларға ұсыныс жасау мақсатында қолданылады. Мұндай алгоритмдер де кемсітушілікке әкелуі мүмкін: кейбір топтар үшін ақпаратқа қол жеткізу шектеледі немесе стереотиптер күшейтіледі. Кейбір зерттеулерде жұмыс жарнамалары белгілі бір жынысқа немесе жасқа бағытталған, бұл алгоритмдік кемсітушіліктің көрінісі болып табылады. Алгоритмдік кемсітушілік әр салада әр түрлі формада көрінеді: тікелей, жанама немесе құрылымдық. Оның басты мәселесі – алгоритмдердің шешім қабылдау логикасы жиі «қара жәшік» түрінде, яғни азамат шешімнің қалай және неге қабылданғанын түсіне алмайды.Осы көріністер азаматтық құқық тұрғысынан маңызды, себебі олар азаматтардың **тең құқық, шарт еркіндігі**, **қорғаныс құқығы** және **дербес деректерді қорғау құқығына** тікелей әсер етеді. Сондықтан алгоритмдік жүйелердің әділдігін қамтамасыз ету және олардың азаматтық-құқықтық жауапкершілігін анықтау қазіргі қоғам үшін басты міндет болып отыр.

4. Алгоритмдік шешім қабылдаудың азаматтық құқыққа әсері

4.1. Азаматтық құқыққа жалпы әсері

Алгоритмдік шешім қабылдау жүйелері қазіргі қоғамның барлық саласына еніп отыр. Олар шешім қабылдауды жеделдетіп, адами факторды азайтуға бағытталған. Дегенмен, жасанды интеллект арқылы қабылданған шешімдер азаматтардың негізгі **азаматтық құқықтарына**, атап айтқанда **теңдік, жеке өмірге қол сұқпау, шарт еркіндігі** және **ақпаратқа қол жеткізу құқығына** тікелей әсер етеді.

Автоматтандырылған несие беру жүйесі азаматтың әлеуметтік мәртебесіне немесе орналасқан жеріне қарай алгоритмдік шешім шығара алады. Бұл жағдайда азамат тең құқық принципіне сәйкес әділ қарым-қатынасқа ие бола алмайды.

4.2. Теңдік пен әділдікке әсері

Алгоритмдік шешімдер азаматтардың **тең құқықтылық принципіне** қауіп төндіреді. Азаматтық кодексте әр тұлғаның құқық қабілеттілігі тең деп бекітілген.

- **Жұмысқа қабылдау:** алгоритмдер ерлер мен әйелдерге әртүрлі баға беруі мүмкін.
- **Несие беру:** белгілі аймақтар немесе әлеуметтік топтар жоғары тәуекелді деп бағалануы мүмкін.
- **Сот жүйесі:** қылмыс ықтималдығын болжау алгоритмдері кейбір этникалық топтарды жиі «жоғары тәуекел» санайды.Бұл жағдайлар азаматтық құқықтағы **теңдік пен әділдік қағидаларына** қайшы келеді.

4.3. Жеке өмірге қол сұқпау және деректерді қорғау

Алгоритмдер жеке тұлғалар туралы үлкен көлемдегі деректерді жинайды және талдайды. Көбіне бұл деректер азаматтың келісімінсіз немесе жанама түрде алынған болады.

Қазақстан Республикасының **«Дербес деректер және оларды қорғау туралы»** заңы азаматтардың деректерін қорғауды қамтамасыз етеді. Алгоритмдік шешімдер арқылы дербес деректерді рұқсатсыз қолдану азаматтық-құқықтық бұзушылық болып саналады.

4.4. Ақпаратқа қол жеткізу және түсіндіру құқығы

Көптеген алгоритмдердің шешім қабылдау логикасы «қара жәшік» сипатында болады. Азамат алгоритмнің шешімін түсіндіруді немесе қайта қарауды сұрауға құқылы, бірақ бұл құқықты жүзеге асыру қиын болуы мүмкін.

Еуропалық Одақтың автоматтандырылған шешімдерге қатысты азаматтарға қайта қарау құқығын береді. Қазақстанда бұл бағытта заңнамалық толықтырулар қарастырылуда, бірақ нақты тетіктер әлі жетілдірілу үстінде.

4.5. Жауапкершілікті анықтау мәселесі

Алгоритмдік шешімдерден туындаған зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік мәселесі маңызды:

- Бағдарламаны жасаушы (developer) – алгоритмде кемшілік болса;
- Пайдаланушы ұйым – алгоритмді заңсыз немесе бақылаусыз қолданған болса;
- Деректерді енгізген тұлға – жалған немесе кемсітуші деректерді енгізген болса.

Бұл сұрақтар Қазақстан заңнамасында толық реттелмеген және азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің жаңа тетіктерін қажет етеді.Алгоритмдік шешім қабылдау азаматтық құқыққа бірнеше аспектіден әсер етеді:Сондықтан алгоритмдік жүйелерді азаматтық-құқықтық тұрғыдан реттеу, ашықтықты қамтамасыз ету және әділдік аудитін енгізу қазіргі қоғам үшін маңызды міндет болып отыр.(8)

5. Халықаралық және ұлттық құқықтық тәжірибелер мен ұсыныстар

5.1. Халықаралық құқықтық тәжірибе

Алгоритмдік шешім қабылдау және жасанды интеллект жүйелерінің құқықтық реттелуі әлемде өзекті мәселеге айналды. Халықаралық деңгейде алгоритмдік кемсітушілік пен деректерді қорғау саласында бірнеше негізгі құқықтық және этикалық стандарттар бар.

Еуропалық Одақ– жасанды интеллект жүйелерін тәуекел деңгейіне қарай бөледі: төмен, шектеулі, жоғары және тыйым салынған.

  - Жоғары тәуекел жүйелеріне: несие беру, жұмысқа қабылдау, сот шешімдерін болжау және медицина саласындағы алгоритмдер жатады.
  - Міндеттер: тәуелсіз аудит, логиканы түсіндіру, адам бақылауы және тәуекелді бағалау.
- **GDPR (22-бап)** – азаматтарға тек автоматтандырылған шешім негізінде кемсітушілікке ұшырамау құқығын береді. Бұл қайта қарау және шешімді түсіндіру мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

АҚШ:

- Федералдық деңгейде алгоритмдік кемсітушілікке қарсы нақты заң жоқ, бірақ кейбір штаттар (Калифорния, Иллинойс, Нью-Йорк) **Algorithmic Accountability Act** жобасын қарастыруда.
- Жүйелерді тексеру, әділдік аудиті және деректердің теңгерімділігін бақылау көзделген.

5.2. Қазақстандық құқықтық тәжірибе

Қазақстанда алгоритмдік жүйелерді құқықтық реттеу әлі даму үстінде. Алайда соңғы жылдары цифрлық технологияларды реттейтін нормативтік базалар қалыптасты:

1. **«Цифрлық Қазақстан 2.0» және «Жасанды интеллектті дамыту тұжырымдамасы»**
   - Азаматтардың дербес деректерін қорғау, алгоритмдердің әділдігін қамтамасыз ету, жоғары тәуекелді жүйелерге лицензия беру басты басымдық ретінде көрсетілген.
2. **«Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заң**
   - Азаматтардың жеке деректерін жинау және өңдеу кезінде рұқсат пен қауіпсіздік кепілдіктерін талап етеді.
3. **ҚР Конституциясы (14-бап)**
   - Заң мен сот алдында барлық азамат тең. Бұл қағида алгоритмдік шешімдерге де таралады.

5.3. Халықаралық тәжірибеден алынатын сабақтар

- **Тәуелсіз аудит және бақылау:** алгоритмдерді тәуелсіз сараптамаға ұсыну арқылы әділдікті тексеру.
- **Транспаренттілік:** алгоритм логикасын түсіндіру және шешімдер негізін көрсету.
- **Жоғары тәуекелді жүйелерді лицензиялау:** қаржы, сот, медицина саласындағы алгоритмдер үшін арнайы рұқсат.
- **Азаматтарды қорғау құралдары:** шағымдану, қайта қарау және өтемақы алу құқығы.

5.4. Ұсыныстар

1. Алгоритмдік жүйелердің әділдік аудитін міндетті ету.
2. Азаматтарға алгоритмдік шешімге қайта қарау және түсіндіру құқығын заң жүзінде бекіту.
3. Жоғары тәуекелді жүйелерді лицензиялау және мемлекеттік бақылау енгізу.
4. Цифрлық омбудсмен немесе AI этикасы жөніндегі ұлттық кеңес құру.
5. Қазақстан заңнамасын халықаралық стандарттармен (GDPR, AI Act, UNESCO қағидалары) үйлестіру.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, алгоритмдік кемсітушілікпен күресу тек техникалық емес, құқықтық және этикалық тетіктерді қажет етеді. Қазақстан да өз нормативтік базасын жетілдіріп, азаматтардың цифрлық дәуірдегі құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс.(9)

Қортынды

Алгоритмдік кемсітушілік қазіргі цифрлық қоғамдағы ең өзекті мәселелердің бірі болып отыр, себебі жасанды интеллект пен автоматтандырылған шешім қабылдау жүйелері өмірдің әр саласына еніп, азаматтардың құқықтары мен теңдігін тікелей әсер етеді. Бұл құбылыстың мәні – алгоритмдер мен жасанды интеллект жүйелері кейбір әлеуметтік, этникалық, жыныстық, жас немесе басқа қорғалатын белгілерге сүйене отырып әділетсіз шешімдер қабылдауы. Мұндай шешімдер адамдардың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік мүдделеріне теріс әсер етуі мүмкін және азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің туындауына әкеледі. Алгоритмдік кемсітушіліктің маңызды ерекшелігі – ол жиі бейсаналы түрде орын алады, яғни алгоритмде кемсітушілік мақсаты жоқ, бірақ деректердің сапасыздығы, теңгерімсіздігі немесе бағдарламалаушының бейсаналы стереотиптері белгілі бір топтарға қарсы әділетсіз нәтижелерді тудырады.

Алгоритмдік кемсітушіліктің себептері әртүрлі. Біріншіден, бұл тарихи деректердегі бейтарап еместікпен байланысты. Алгоритмдер әдетте бұрынғы

тәжірибелер мен деректерге сүйене отырып үйретіледі. Егер бұрынғы кадрлық немесе қаржылық деректерде белгілі бір әлеуметтік топтар ескерілмеген болса, жаңа шешімдер де сол бейтарап еместікпен қабылданады. Мысалы, жұмысқа қабылдау алгоритмі егер бұрын компанияда басым бөлік ер адамдар болса, жаңа үміткерлерді бағалау кезінде әйел кандидаттарға әділетсіз баға қоюы мүмкін. Екіншіден, деректердің сапасыздығы немесе теңгерімсіздігі алгоритмдік шешімдердің әділетсіз болуына әсер етеді. Кейбір әлеуметтік топтар немесе аймақтар деректерде жеткілікті көрсетілмеген жағдайда алгоритм олардың қасиеттерін дұрыс бағаламайды, нәтижесінде олар әділетсіз шешімдерге ұшырайды. Үшіншіден, бағдарламалаушының субъективтілігі маңызды рөл атқарады, өйткені алгоритмдер адам жасаған және бағдарламалаушының бейсаналы стереотиптері алгоритмге енеді. Төртіншіден, мақсат функциясының бұрмалануы, яғни алгоритм тек тиімділік немесе табысқа бағдарланған жағдайда, әлеуметтік әділдік ескерілмейді. Мысалы, қаржы ұйымдары несие беру алгоритмін тек экономикалық тиімділік үшін қолданса, әлеуметтік теңдік қағидалары сақталмайды. Соңында, алгоритмдердің «қара жәшік» принципі – шешім логикасының ашық болмауы – азаматтық құқық тұрғысынан әділдік пен жауапкершілікті қамтамасыз етуді қиындатады.

Алгоритмдік кемсітушіліктің түрлері көпқырлы. Тікелей кемсітушілік – алгоритм нақты қорғалатын белгілерге сүйене отырып шешім қабылдағанда көрінеді, мысалы, жынысы немесе жасы бойынша жұмысқа қабылдамау. Жанама кемсітушілік – алгоритм тікелей белгіге назар аудармайды, бірақ жанама факторлар арқылы теңсіздік туғызады. Мысалы, белгілі бір аймаққа қатысты деректерді пайдалану этникалық топқа қарсы нәтиже беруі мүмкін. Құрылымдық кемсітушілік – алгоритм логикасы немесе деректер құрылымы белгілі бір топтарға қарсы әрекет еткенде көрінеді. Бейсаналы кемсітушілік – алгоритмде нақты кемсітушілік мақсаты жоқ, бірақ деректер мен үлгілердің ерекшелігі нәтижесінде белгілі бір топтар жиі теріс нәтиже алады. Болжамды кемсітушілік – алгоритм болашақ мінез-құлықты болжағанда теңсіз критерийлерді қолдануы, мысалы, қылмыс ықтималдығын болжау жүйелері этникалық азшылықтарды жиі «жоғары тәуекел» деп бағалауы.

Алгоритмдік кемсітушіліктің көріністері әртүрлі салаларда айқын байқалады. Еңбек нарығында автоматтандырылған жұмысқа қабылдау жүйелері кейде теңсіздік тудырады. Мысалы, Amazon компаниясының 2018 жылғы тәжірибесінде алгоритм әйел үміткерлерді ер адамдармен салыстырғанда төмен бағалады, себебі бұрынғы қызметкерлердің басым бөлігі ер адамдардан құралған. Қаржы және несие саласында банктердің несие беру алгоритмдері әлеуметтік немесе аймақтық факторларға сүйене отырып кейбір топтарға қарсы әділетсіз шешім шығарады. АҚШ-та зерттеулер көрсеткендей, афроамерикалық азаматтар бірдей табыс деңгейінде болса да, несие рейтингінде ақ нәсілділерге қарағанда төмен бағаланған. Денсаулық сақтау саласында диагноз қою және емдеу алгоритмдері этникалық және әлеуметтік

айырмашылықтарды дұрыс есептемейді. 2019 жылғы зерттеулерде қара нәсілді пациенттердің денсаулығын бағалау алгоритмі ақ нәсілділерге қарағанда төмен нәтиже көрсеткен. Сот және құқық қорғау жүйесінде болжамды полиция және қылмыс ықтималдығын болжау жүйелері кейбір этникалық топтарды жиі «жоғары тәуекел» деп санайды. Әлеуметтік медиа және цифрлық платформаларда контент тарату немесе жарнаманы көрсету алгоритмдері кейде стереотиптерді күшейтіп, белгілі топтарға қарсы әділетсіздік көрсетеді.

Алгоритмдік шешімдердің азаматтық құқыққа әсері айтарлықтай. Біріншіден, теңдік және әділдік қағидасына қауіп төнеді, себебі алгоритмдік шешімдер азаматтардың құқықтық теңдігін бұзуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Конституциясы 14-бабында заң мен сот алдында барлық азамат тең деп қарастырылған. Екіншіден, жеке деректер мен жеке өмірді қорғау мәселесі туындайды. Алгоритмдер жеке деректерді жиі азаматтың келісімінсіз пайдаланады, бұл «Дербес деректер туралы» заңға қайшы келеді. Үшіншіден, ақпаратқа қол жеткізу және шешімді түсіндіру құқығы шектеледі, себебі алгоритм логикасы «қара жәшік» болып табылады. Соңында, жауапкершілік мәселесі күрделі: зиян үшін алгоритм жасаушы, пайдаланушы немесе деректерді енгізген тұлға жауапты болуы мүмкін.

Халықаралық тәжірибе алгоритмдік кемсітушілікпен күресудің жолдарын көрсетеді. Еуропалық Одақта AI Act және GDPR сияқты нормативтік актілер алгоритмдік шешімдерге тәуекелді бағалау, қайта қарау және түсіндіру құқығын қамтамасыз етеді. АҚШ-та Algorithmic Accountability Act жобалары әділдік аудитін жүргізу, деректердің теңгерімділігін бақылау сияқты шараларды қарастырады. ЮНЕСКО жасанды интеллект этикасы бойынша адам құқықтарын қорғау, әділдік, транспаренттілік және есеп беру қағидаларын ұсынады. Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан 2.0», «Жасанды интеллектті дамыту тұжырымдамасы» және «Дербес деректер туралы» заң алгоритмдік әділеттілікті қамтамасыз етуге және азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған.

Азаматтық-құқықтық реттеу бағытында алгоритмдік кемсітушілікке қарсы бірнеше механизмдер ұсынылады. Әділдік аудитін міндетті ету арқылы алгоритмдердің теңсіздікке ықпалын алдын алу, алгоритм шешімін түсіндіру және қайта қарау құқығын азаматтарға беру, жоғары тәуекелді жүйелерге лицензиялау және азаматтық-құқықтық жауапкершілікті нақтылау басты шаралар болып табылады. Бұл шаралар алгоритмдік шешімдердің әділдігін қамтамасыз етеді және азаматтық құқық тұрғысынан қорғаныс механизмдерін күшейтеді.

Қорытындылай келе, алгоритмдік кемсітушілік қазіргі цифрлық қоғамның құқықтық, әлеуметтік және этикалық мәселелерін біріктіретін күрделі құбылыс болып отыр. Ол тек техникалық емес, құқықтық реттеу мен

азаматтық-құқықтық жауапкершілікті нақтылау арқылы ғана тиімді бақылана алады. Азаматтық құқық жүйесі алгоритмдердің әділдігін қамтамасыз ету, азаматтардың құқықтарын қорғау және зиян үшін жауапкершілікті нақтылау бағытында реформаларды жүзеге асыруы тиіс. Халықаралық тәжірибе мен Қазақстандағы құқықтық база алгоритмдік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған нақты қадамдарды көрсетеді. Алгоритмдік кемсітушілікті азайту үшін әділдік аудиті, алгоритм шешімін түсіндіру, жоғары тәуекелді жүйелерді лицензиялау және азаматтық-құқықтық жауапкершілікті нақтылау шаралары міндетті болып табылады. Бұл шаралар алгоритмдік шешімдердің әділдігін қамтамасыз етеді, азаматтардың құқықтарын қорғайды және қоғамдағы теңдік пен әділеттілікті сақтауға мүмкіндік береді. (10)

Алгоритмдік шешімдер мен жасанды интеллект жүйелері қоғамдағы ақпараттық, экономикалық және әлеуметтік процестерге әсер ететін болғандықтан, олардың әділеттілігін қамтамасыз ету – тек құқықтық міндет қана емес, сонымен қатар этикалық және әлеуметтік міндет болып табылады. Азаматтық-құқықтық реттеу арқылы алгоритмдік кемсітушіліктің зиянды салдарын азайтуға болады, бұл азаматтардың құқықтарын қорғауға және мемлекеттегі әлеуметтік әділеттілікті нығайтуға тікелей ықпал етеді. Қазақстандық құқықтық жүйенің халықаралық стандарттармен үйлестірілуі, алгоритмдік шешімдердің транспаренттілігін қамтамасыз ету және азаматтарды қорғау механизмдерінің дамуы – болашақта алгоритмдік әділеттілікті қамтамасыз етудің негізгі бағыты болып қала береді.

1. Сейілбаев, А. (2019). *Ақпараттық құқық негіздері*. Алматы: Қазақ университеті баспасы.

2. Нұрғалиев, Е. (2020). *Жасанды интеллект және құқықтық реттеу*. Астана: Ұлттық ғылым академиясы.

3. Мұқашева, Г. (2018). *Дербес деректерді қорғау және азаматтық құқықтық салдары*. Алматы: Әділет.

4. Әбдірахманова, Ж. (2021). *Цифрлық құқық және жасанды интеллект*. Алматы: Қазақ гуманитарлық заң университеті.

5. Төлепов, М. (2017). *Қазіргі заманғы азаматтық құқық негіздері*. Астана: ҚР Заң институты.

6. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (1995). Алматы: Қазақстан Республикасының Заң шығару саласы.

7. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. (1999). Алматы: Әділет.

8. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заңы. (2013). Астана: ҚР Заң шығару органдары.

9. Қожамбердиева, Л. (2022). *Ақпараттық жүйелердегі қауіпсіздік және құқықтық аспектілер*. Алматы: Қазақ технологиялық университеті.

10. Молдабеков, Р. (2020). *Жасанды интеллект пен қоғамдағы құқықтық мәселелер*. Астана: Қазақстан заңгерлер қауымдастығы.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

Заң Факультеті

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

Тақырып: Блокчейн және жасанды интеллект: азаматтық-құқықтық синергия мүмкіндіктері

«ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ ТЕРГЕУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ»

СҒЗЖ орындаған: Сұлтанахмед Ұлдана Нұрланқызы

Тобы: **ЗҚТ-411**

Ғылыми жетекшісі: **PhD, аға оқытушы**

Иманбекова Маншүк Мажитовна

Түркістан 2025 жыл

Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2025 жылы жарияланған жылдық Жолдауы

Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2025 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында жасанды интеллект тақырыбына ерекше мән берілді. Президент жасанды интеллектті елдің экономикалық өсімінің, мемлекеттік басқару тиімділігінің және әлеуметтік саланың жаңғыруының негізгі тетігі деп атады. Ол алдағы үш жылда Қазақстанды толыққанды цифрлық мемлекетке айналдыру міндетін қойып, «Цифрлық кодекс» қабылдауды ұсынды. Бұл құжат жасанды интеллект, үлкен деректер, платформалық экономика және блокчейн салаларын құқықтық тұрғыда реттеуді көздейді. Президенттің айтуынша, жасанды интеллект білім беру, денсаулық сақтау, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығында жаңа мүмкіндіктер ашып, еңбек өнімділігін арттырады. Сонымен қатар, ЖИ қолдануда этикалық нормаларды сақтау, жеке деректердің қорғалуы мен қауіпсіздікке ерекше назар аудару қажет екені айтылды. Тоқаев жасанды интеллектке инвестицияны көбейтіп, қазақстандық IT-мамандарды даярлауды, ғылыми зерттеулерді күшейтуді тапсырды. Осылайша, ЖИ – елдің стратегиялық даму бағытының өзегіне айналды.

1. Жолдаудың қысқаша мазмұны

Жолдаудың толық мәтіні жарияланған. Государственные услуги Казахстана+2Е-История+2 Оның негізгі бағыттары мыналар:

- 2025 жылғы тақырыбы: «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу». Государственные услуги Казахстана+2МТРК+2
- Елді **болашақ үш жылда толыққанды цифрлық елге айналдыру** міндеті қойылды. Государственные услуги Казахстана+2Государственные услуги Казахстана+2
- Ол үшін арнайы **«Цифрлық кодекс»** қабылдау ұсынылды, оның ішінде жасанды интеллект, платформалық экономика, үлкен деректер (Big Data) салалары қарастырылуы тиіс. Государственные услуги Казахстана+2181.almatybala.kz+2
- Сонымен бірге, цифрлық активтермен (цифрлық валюта, цифрлық теңге, мемлекеттік цифрлық активтер қоры) жұмыс істеу мәселелері көтерілді. Государственные услуги Казахстана
- Институционалдық реформалар: басқаруды жаңғырту, мемлекеттік басқару жүйесін ашық әрі тиімді ету, азаматтық құқықтар мен заңдылықты күшейту. Государственные услуги Казахстана+1

Осылайша, Жолдауда **цифрландыру, жасанды интеллект, платформалық экономика** сияқты технологиялық трендтерді құқықтық-әкімшілік деңгейде іске асыруға баса көңіл аударылған.

2. Блокчейн және жасанды интеллект – азаматтық-құқықтық синергия мүмкіндіктері

Төменде блокчейн (тізбектелген деректерді ашық әрі өзгермейтін түрде сақтау технологиясы) мен жасанды интеллект (ЖИ) арасындағы азаматтық-құқықтық салада (азаматтар құқығы, жеке деректер, келісімшарттар, жауапкершілік, деректер қауіпсіздігі) синергияға әкеліші мүмкін бағыттар мен оларды жүзеге асырудағы құқықтық мәселелер қарастырылады.

2.1 Синергияның мүмкін бағыттары

- **Келісімшарттар мен құқықтық операцияларды автоматтандыру**: ЖИ арқылы келісімшарттар жасалып, блокчейн арқылы оларды тіркеу, орындалуын бақылау мүмкіндігі. Мысалы, азаматтық келісімшарттар автомат түрде орындалып, олардың жазбалары блокчейндә сақталуы мүмкін.
- **Жеке деректер мен сәйкестендіру жүйесі**: ЖИ-мен деректер анализі, сәйкестендіру, алаяқтықты болдырмау, ал блокчейнмен деректердің бұзылмауын қамтамасыз ету. Бұл азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейтеді (мысалы, деректердің өзгермеуі, кім қандай деректі өзгертті деген бақылау).
- **Игерілмеген немесе күмәнді активтерді анықтау**: Жолдауда айтылғандай, заңсыз активтерді қайтару жүйесі жаңартылуда. Премьер-Министр+1 Осы тұрғыда ЖИ арқылы үлкен мөлшердегі деректерді талдау және блокчейн арқылы активтердің қозғалысын бақылау — азаматтық-құқықтық мәмілелерде ашықтықты арттыруға мүмкіндік береді.
- **Сандық активтер мен цифрлық теңге**: Жолдауда цифрлық теңгені, цифрлық активтер қоры мәселесі қозғалған. Государственные услуги Казахстана+1 Бұл жаңа құқықтық сала болып табылады — мұнда блокчейн инфрақұрылымы заңды айналым, меншік құқығы, транзакция тарихы үшін база бола алады; ал ЖИ транзакцияларды жасанды қалай тиімді әрі қауіпсіз жүргізу керектігін анықтауға көмектеседі.
- **Жүйелік қауіпсіздік және тәуекелдерді басқару**: ЖИ арқылы киберқылмыс, алаяқтық тәуекелдері анықталса, блокчейн арқылы жүйеде өзгеріссіз тіркеу болуы азаматтың құқығын қорғауда қосымша кепіл болады.

2.2 Азаматтық-құқықтық мәселелер мен құқықтық реттеу қажеттілігі

- **Меншік құқығы және меншік айналымы**: Сандық активтер (цифрлық теңге, токендер) азаматтық заңнамада меншік объектісі ретінде танылуы керек. Бұл блокчейн арқылы меншік құқығын тіркеу мен өзгеру механизмдерін реттейді.

- **Келісімшарттар заңдылығы**: Смарт-келісімшарттар (smart contracts) — ЖИ мен блокчейн элементтері арқылы автоматты орындалатын келісімдер. Азаматтардың келісімге еркін әрі хабардар түрде қол қоюы, шарт талаптарының ашықтығы, қатесіздігі қамтамасыз етілуі тиіс.
- **Жауапкершілік мәселесі**: ЖИ шешімдері негізінде туындайтын құқықтық салдары (мысалы, ЖИ алгоритмі шартты бұзса, не жауап береді?) және блокчейнде тіркелген деректердің өзгермеуі азаматқа немесе ұйымға қандай құқықтық әсер етеді — осы сұрақтарға жауап қажет.
- **Жеке деректер құпиялығы және қауіпсіздігі**: ЖИ мен блокчейн қолданған кезде азаматтардың жеке деректері қалай қорғалуы тиіс — азаматтардың құқықтары заңмен қамтамасыз етілуі керек.
- **Заң алдындағы теңдік және ашықтық**: Сандық жүйелерде кімнің қандай дерекпен жұмыс істейтіні, алгоритмдердің ашық болуы, блокчейнде ақпараттың қолжетімділігі және азаматтық бақылау — құқықтық реттеу аспектілерінде маңызды.
- **Заң жобаларын жаңарту**: Жолдауда «Цифрлық кодекс» қабылдау қажеттігі айтылған. Государственные услуги Казахстана+1 Бұл кодекстің шеңберінде блокчейн мен ЖИ негізіндегі құқықтық механизмдер қарастырылуы тиіс.

3. Баяндама жобасының құрылымы

Төменде баяндамаға ұсынылған құрылым (мысалы, конференцияда немесе семинарда қабылданатын формат) ұсынылады.

- Жолдаудың мәні: 2025 жылы жарияланған Жолдау тақырыбы, мақсаты, цифрландырудың басымдылығы.
- Технологиялық өзгерістің азаматтық-құқықтық салаға әсері: ЖИ мен блокчейн енгізілуде, сондықтан құқықтық жүйеде де өзгерістер қажет.

I. Жолдаудағы цифрлық және ЖИ бағыттары

- Жолдаудың цифрландыру, ЖИ, «Цифрлық кодекс» қабылдау туралы бөлімдерін баяндау.
- Мысалы, Жолдауда «екі-үш жыл ішінде Қазақстанды цифрлық ел ету» міндеті қойылды. Государственные услуги Казахстана+1
- ЖИ-мен мемлекеттік басқаруды жаңғырту, цифрлық активтерге назар аудару т.б.

II. Блокчейн мен ЖИ – технологиялар және олардың азаматтық-құқықтық мәні

- Блокчейн ≥ деректердің өзгермейтін жазбасын қамтамасыз етсе, ЖИ ≥ мәліметтерді талдап, шешім қабылдайтын жүйе.

- Қолдану салалары: келісімшарттар, меншік, деректер қауіпсіздігі, цифрлық активтер, азаматтық бақылау.
- Синергия: ЖИ шешімдерге негізделіп, блокчейнде тіркелу арқылы шарттардың орындалуы, меншік қозғалысы ашық жазбада болу.

III. Азаматтық-құқықтық мәселелер

- Меншік құқықтары (цифрлық активтер, токендер)
- Келісімшарттар (смарт-контракттар)
- Жауапкершілік (ЖИ шешімдері, алгоритмдер, деректер жазбасы)
- Деректер құқықтары және құпиялылық
- Ашықтық пен бақылау (ақпараттың өзгермеуі, блокчейндегі жазбалар)
- Құқықтық реттеу: «Цифрлық кодекс», заңнаманы бейімдеу қажеттілігі.

IV. Қазақстан жағдайында мүмкіндіктер

- Жолдауда белгіленген тапсырмаларға сәйкес (мысалы, цифрлық активтер қорын құру, мемлекеттік басқару жүйесін цифрландыру). Государственные услуги Казахстана+1
- Азаматтар үшін жаңа құқықтық механизмдер енгізу мүмкіндігі: мысалы, меншік құқығын цифрлық токен арқылы рәсімдеу; келісімшарттар смарт-жалға блокчейнде тіркелуі; ЖИ арқылы азаматтық қызметтерді жеделдету.
- Жергілікті заңнаманы модернизациялау: «Цифрлық кодекс» қабылдау, ЖИ мен блокчейнге қатысты құқықтық база жасау.

V. Қиындықтар мен тәуекелдер

- Технологиялық тәуекелдер: алгоритмдердің әділ еместігі, деректер қателіктері, блокчейндегі деректің өзгермеуі алдауға жол бермеуі мүмкін.
- Құқықтық бос кеңістік: ЖИ мен блокчейн саласында нақты реттеу жоқ болса, азаматтық құқықтар қауіпке ұшырайды.
- Азаматтық құқық қорғау мәселелері: деректер қауіпсіздігі, жеке ақпараттың сақталуы, алгоритмдердің ашықтығы.
- Инфрақұрылым және кадрлар тапшылығы: технологияларды енгізу-қолдану үшін мамандар қажет, заңгерлік база дайын болуы тиіс.

VI. Ұсыныстар

- «Цифрлық кодекс» жобасында блокчейн мен ЖИ механизмдерін азаматтық-құқықтық тұрғыдан көздеу.
- Азаматтар келісімшарт жасағанда, меншік құқықтарын дербес цифрлық жазбамен қамтамасыз ету.
- ЖИ алгоритмдері жауапкершілігі бар, ал блокчейн жазбалары азаматтар үшін қолжетімді және тексерілетін болсын.

- Қайта дайындық: заңгерлер, технология мамандары, Үкімет органдары бірігіп, құқықтық-технологиялық платформалар құру.
- Азаматтарға түсінікті түрде ақпарат беру және құқықтық сауаттылықты арттыру.

Кіріспе

Қазіргі заманғы қоғам цифрлық трансформация мен технологиялық прогрестің қарқынды дамуына куә болып отыр. Әлемдік экономика мен құқықтық жүйелер жаңа ақпараттық технологияларды енгізуге бет бұрды. Осы контекстте блокчейн және жасанды интеллект азаматтық-құқықтық қатынастардың тиімділігін арттыру және жаңа құқықтық модельдерді қалыптастыру үшін маңызды құралға айналды. Блокчейн технологиясы деректердің қауіпсіздігі мен бүтіндігін қамтамасыз ететін децентрализденген жүйе болып, мәмілелердің, меншік құқығының және цифрлық активтердің сенімді тіркелуін қамтамасыз етеді. Жасанды интеллект болса, үлкен деректерді өңдеу, құқықтық шешімдерді болжау, құқықтық сараптаманы жүргізу және құқықтық даулардың алдын алу сияқты функцияларды жүзеге асырады. Осы екі технологияның синергиясы азаматтық-құқықтық қатынастарда сенімділікті арттырып, құқықтық процедураларды автоматтандыруға және тиімді етуге мүмкіндік береді.(8)

Заманауи құқықтық жүйеде технологияның рөлі артып келе жатқанына байланысты туындайды. Дәстүрлі құқықтық институттар, мысалы, нотариат, сот жүйесі және меншік тіркеу органдары, қағаз құжаттарға және адам факторына тәуелді болып қала береді. Бұл процестерде қателіктер, алаяқтық тәуекелдері және уақыт шығыны жиі кездеседі. Блокчейн және ЖИ бұл мәселелерді шешудің тиімді құралдары ретінде қарастырылады. Блокчейннің ашық және өзгермейтін тізбек түрінде ақпарат сақтау ерекшелігі азаматтық-құқықтық қатынастардың сенімділігін арттырады. ЖИ алгоритмдері арқылы деректерді талдау, келісімшарттарды орындау мониторингі, құқық бұзушылықтардың алдын алу және құқықтық шешімдерді болжау жүзеге асады. Осы екі технологияның үйлесуі азаматтық құқықтағы дәстүрлі әдістерді толықтырумен қатар, жаңа құқықтық механизмдер мен қатынастарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Блокчейн және жасанды интеллекттің синергиясы арқылы азаматтық-құқықтық қатынастарды трансформациялау мүмкіндіктерін талдау, олардың артықшылықтары мен тәуекелдерін көрсету, сондай-ақ Қазақстанда осы технологияларды құқықтық жүйеге енгізудің тиімді жолдарын анықтау. Бұл мақсатына жету үшін зерттеу бірнеше міндеттерді қамтиды. Біріншіден, блокчейн және ЖИ технологияларының азаматтық құқықтағы қолданыс аясын анықтау. Екіншіден, осы технологиялардың құқықтық қатынастарға әсерін, атап айтқанда меншік құқықтары, смарт-келісімшарттар, цифрлық активтер және азаматтық-құқықтық жауапкершілік тұрғысынан қарастыру. Үшіншіден,

халықаралық тәжірибені талдап, Қазақстан үшін үлгілік бағыттарды көрсету.(1)

Блокчейн – бұл деректерді өзгертуге немесе жоюға мүмкіндік бермейтін децентрализденген тізбекті жазба технологиясы. Ол мәмілелердің, меншік құқығының және цифрлық активтердің заңдық тіркеуінде сенімділік пен ашықтықты қамтамасыз етеді. Жасанды интеллект – адамның ойлау және шешім қабылдау қабілеттерін модельдейтін, үлкен деректерді өңдеп, құқықтық нәтижелерді болжауға мүмкіндік беретін алгоритмдік жүйелер жиынтығы. Осы технологиялар бірлесіп қолданылғанда, құқықтық процедуралардың автоматтандырылуы, мәмілелердің орындалуын бақылау және құқықтық даулардың алдын алу мүмкіндігі туады. Смарт-келісімшарттар, цифрлық активтердің құқықтық тіркеуі және ЖИ-дің құқықтық талдау қабілеті азаматтық-құқықтық қатынастардың сенімділігін арттырып, құқықтық даулар мен алаяқтық тәуекелдерін азайтады.

Қазіргі таңда блокчейн мен ЖИ синергиясы азаматтық құқықта бірнеше негізгі бағытта қолданыс табуда. Біріншіден, меншік құқықтарын тіркеу және қорғау саласы. Жылжымайтын мүлік немесе көлік құралдарының меншік құқығы блокчейнде тіркелген жағдайда, меншік иесі өз құқықтарын дәлелдеу мүмкіндігін алады, бұл алаяқтық әрекеттердің алдын алады. Екіншіден, смарт-келісімшарттар арқылы автоматтандырылған мәмілелер жасау. Бұл механизм азаматтық құқықтағы келісімшарттардың орындалуын бақылауды жеңілдетіп, тараптардың міндеттемелерін алгоритмдік түрде қамтамасыз етеді. Үшіншіден, азаматтық-құқықтық жауапкершілікті анықтау. ЖИ арқылы құқықтық талдау жүргізу, дауларды алдын ала болжау және зиян келтірілген жағдайда өтемақыны есептеу мүмкіндігі пайда болады. Төртіншіден, цифрлық активтерді азаматтық айналым объектісі ретінде пайдалану. Криптовалюта, токендер, NFT сияқты активтердің құқықтық мәртебесін нақтылау және оларды тіркеу механизмдерін қалыптастыру қажет.

Халықаралық тәжірибе осы бағыттағы негізгі сабақтарды көрсетеді. Эстония мемлекеттік қызметтердің деректерін блокчейнде тіркеп, электрондық мемлекеттің озық моделін көрсетті. Сингапур мен АҚШ-та смарт-келісімшарттар құқықтық күшке ие электрондық мәміле ретінде танылды. Еуропалық Одақ «AI Act» арқылы жасанды интеллект жүйелерін тәуекелге негізделген түрде реттеді. Бұл тәжірибелер Қазақстанға құқықтық жүйені цифрлық технологияларға бейімдеуде үлгі бола алады. Атап айтқанда, смарт-келісімшарттардың заңдық мәртебесін бекіту, цифрлық активтердің меншік объектісі ретінде құқықтық танылуы, ЖИ жүйелерінің жауапкершілік шегін нақтылау сияқты бағыттар назарға алынуы қажет.(2)

Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы және «Цифрлық активтер туралы» заң блокчейн мен ЖИ синергиясын енгізудің бастапқы құқықтық негізін жасады. Электрондық нотариат, онлайн сот жүйесі, цифрлық меншік

құқықтарын тіркеу және смарт-келісімшарттарды енгізу бағыттары азаматтық-құқықтық қатынастардың автоматтандырылуына және тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Дегенмен, технологиялық трансформацияны құқықтық тұрғыдан толық қамтамасыз ету үшін нормативтік актілерді жетілдіру, азаматтардың құқықтарын қорғау, этикалық стандарттарды сақтау және деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды.

Қорыта айтқанда, блокчейн мен жасанды интеллекттің синергиясы – азаматтық-құқықтық қатынастарды трансформациялаудың басты драйвері болып отыр. Ол құқықтық жүйенің тиімділігін арттырады, даулар мен алаяқтық тәуекелдерін төмендетеді, азаматтық-құқықтық процедуралардың автоматтандырылуына мүмкіндік береді. Қазақстан үшін бұл бағыт тек технологиялық жаңалық қана емес, сонымен қатар құқықтық инфрақұрылымды жаңғыртуға, цифрлық экономиканы дамытуға және азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейтуге бағытталған стратегиялық бағыт болып табылады. Осы тақырыпты зерттеу арқылы құқықтық және технологиялық аспектілерді үйлестіретін жаңа үлгілер мен ұсыныстар жасауға мүмкіндік туады, бұл азаматтық құқықтың сапалық жаңа деңгейге көтерілуіне және заманауи құқықтық экожүйенің қалыптасуына ықпал етеді.

Қазіргі заманда цифрлық технологиялар мен ақпараттық жүйелердің дамуы адамзат өркениетінің барлық саласына айтарлықтай әсер етуде. Солардың ішінде ерекше маңызға ие екі құбылыс бар — бұл **блокчейн технологиясы** мен **жасанды интеллект.** Бұл екі бағыт тек техникалық прогрестің көрінісі ғана емес, сонымен қатар азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа формалары мен тетіктерін қалыптастыратын әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде де бағаланады. Блокчейн мен жасанды интеллекттің бірігуі, яғни синергиясы, құқықтық жүйелердің трансформациясына, цифрлық мәмілелердің қауіпсіздігі мен ашықтығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ азаматтардың құқықтарын қорғаудың жаңа деңгейін қалыптастыруға бағытталған мүмкіндіктердің кең ауқымын ұсынады. Осы тұрғыдан алғанда, аталмыш тақырыптың өзектілігі өте жоғары, себебі ол заманауи цифрлық экономиканың құқықтық реттелуі мен әлеуметтік тұрақтылығы үшін іргелі маңызға ие.(1)

Бүгінде блокчейн технологиясы транзакциялардың өзгертілмейтін және ашық тізбегін қамтамасыз ететін децентрализденген деректер базасы ретінде қолданылады. Бұл жүйенің басты артықшылығы – деректердің шынайылығы мен сенімділігін қамтамасыз ету қабілеті. Ал жасанды интеллект өз кезегінде үлкен көлемдегі мәліметтерді өңдеп, талдап, нақты шешім қабылдауға мүмкіндік беретін интеллектуалды жүйелерді дамытуда маңызды рөл атқарады. Осы екі технологияның өзара байланысы жаңа буынның цифрлық құқықтық құралдарын, смарт-келісімшарттар мен автоматтандырылған құқықтық процестерді өмірге енгізуге жол ашады. Мәселен, блокчейн негізінде жасанды интеллект арқылы жасалған келісімшарттар тараптардың

еркін білдіруін тіркеумен қатар, олардың орындалуын автоматты түрде бақылап, бұзушылық орын алған жағдайда өздігінен құқықтық шараларды іске асыра алады. Мұндай жүйелер классикалық азаматтық құқық институттарының жаңа сапалық деңгейге көтерілуін қамтамасыз етеді.

Зерттеу тақырыбының **өзектілігі** бірнеше маңызды факторлармен түсіндіріледі. Біріншіден, Қазақстан да, әлемнің көптеген елдері де цифрландыру бағытын мемлекеттік саясаттың басым бағыты ретінде айқындап отыр. Цифрлық экономика мен электрондық үкіметті дамыту барысында құқықтық реттеу жүйесі технологиялық жаңалықтарға сәйкес бейімделуді талап етеді.

Екіншіден, блокчейн мен жасанды интеллект салаларының интеграциясы жаңа құқықтық дилеммаларды тудырады: мысалы, смарт-келісімшарттардың заңдық күші, дербес деректерді қорғау, интеллектуалды жүйелердің құқықтық жауапкершілігі, сондай-ақ автономды агенттердің мәмілелер жасау қабілеттілігі. Үшіншіден, азаматтық құқықтағы тұлға ұғымының трансформациясы байқалуда — жасанды интеллект элементтері бар жүйелердің субъектілік мәртебесін анықтау қажеттілігі туындап отыр. Осы мәселелердің барлығы блокчейн мен ЖИ синергиясының құқықтық аспектілерін кешенді талдауды қажет етеді.

Зерттеудің **мақсаты** — блокчейн мен жасанды интеллект технологияларының өзара ықпалдастығының азаматтық-құқықтық жүйеге әсерін анықтау және олардың синергиясы негізінде құқықтық қатынастарды жетілдіру жолдарын ұсыну. Бұл мақсатқа жету үшін бірнеше **міндеттер** қойылады:

1. Блокчейн және жасанды интеллект ұғымдарының құқықтық табиғатын айқындау;
2. Осы технологиялардың азаматтық-құқықтық қатынастардағы қолданылу салаларын талдау;
3. Смарт-келісімшарттар мен цифрлық активтерді құқықтық тұрғыдан сипаттау;
4. Блокчейн мен ЖИ негізіндегі құқықтық процестердің тиімділігін арттыру мүмкіндіктерін анықтау;
5. Қолданыстағы ұлттық және халықаралық құқық нормаларының осы технологияларға бейімделу деңгейін бағалау;
6. Синергия нәтижесінде туындайтын құқықтық тәуекелдер мен этикалық мәселелерді қарастыру.

Зерттеу жұмысының **қысқаша сипаттамасы** мынадай: ол заманауи ақпараттық технологиялардың құқықтық жүйеге ықпалын ғылыми тұрғыда талдауға және олардың өзара байланысындағы синергетикалық әсерді түсіндіруге бағытталған. Блокчейн мен жасанды интеллекттің азаматтық

құқықтағы орнын анықтау арқылы жаңа құқықтық парадигма – цифрлық құқықтық экожүйенің қалыптасуы қарастырылады. Блокчейн технологиясы мәмілелердің ашықтығы мен сенімділігін қамтамасыз етсе, жасанды интеллект сол деректер негізінде шешім қабылдаудың интеллектуалды механизмдерін ұсынады. Осылайша, олардың бірлескен қолданысы құқықтық қатынастарды автоматтандыруға, адами факторды азайтуға және құқық бұзушылықтың алдын алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу азаматтық құқықтың негізгі институттары — мәміле, меншік, міндеттемелер және жауапкершілік — тұрғысынан блокчейн мен ЖИ синергиясының ықпалын талдайды.

Азаматтық құқықтың басты қағидалары – теңдік, еркіндік және меншікке қол сұқпаушылық — жаңа технологиялық жағдайда жаңа мазмұнға ие болуда. Смарт-келісімшарттар арқылы тараптардың келісімін тіркеу мен орындау процесі автоматтандырылғанда, келісімшарттың еркіндігі қағидасы жаңа деңгейге өтеді. Сонымен қатар, блокчейн арқылы меншік құқығын тіркеу және оның сақталуын қамтамасыз ету механизмдері жетілдірілуде. Жасанды интеллект элементтерімен жабдықталған жүйелер осы деректерді талдау арқылы құқықтық қатынастардың тиімділігін арттыра алады. Алайда бұл үдерістермен қатар, заңгерлік жауапкершілік, алгоритмдік шешімдердің заңдылығы және адам құқықтарының қорғалуы сияқты күрделі сұрақтар туындайды. Сондықтан, блокчейн мен ЖИ синергиясын азаматтық-құқықтық тұрғыдан зерттеу тек теориялық қызығушылық қана емес, сонымен қатар құқықтық тәжірибе мен нормативтік реформалар үшін де аса маңызды.

«Блокчейн және жасанды интеллект: азаматтық-құқықтық синергия мүмкіндіктері» тақырыбы бүгінгі таңда цифрлық қоғамның дамуы мен құқықтық реттеу жүйесінің эволюциясы арасындағы өзара байланысты терең зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы ізденістер азаматтық құқықты жаңа жағдайларға бейімдеп, құқықтық инновациялардың тиімді тетіктерін қалыптастыруға ықпал етеді. Демек, блокчейн мен жасанды интеллекттің үйлесімі тек техникалық прогресс емес, ол азаматтық құқықтың жаңа даму кезеңін айқындайтын концептуалдық және практикалық бағыт болып табылады. Қазіргі заманда цифрлық технологиялар қоғамның барлық саласына еніп, экономикалық, әлеуметтік және құқықтық қатынастардың құрылымын түбегейлі өзгертуде. Азаматтық-құқықтық сала да бұл үрдіктен тыс қалған жоқ. Бұрын құқықтық қатынастар көбіне дәстүрлі қағаз құжаттар, нотариалды рәсімдер, мемлекеттік тіркеу органдары мен адами бақылауға тәуелді болса, бүгінгі күні блокчейн мен жасанды интеллект сияқты технологиялар құқықтық процестерді автоматтандыру, сенімділігін арттыру және тиімділігін қамтамасыз ету құралдарына айналып отыр. Бұл жағдай құқық ғылымында жаңа зерттеу бағыттарын туындатты, өйткені дәстүрлі құқықтық принциптер мен нормалар цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері мен ерекшеліктеріне бейімделуді қажет етеді.(3)

Блокчейн технологиясының ерекшелігі – деректерді децентрализденген, өзгермейтін тізбек түрінде сақтау қабілеті. Бұл технология мәмілелердің, меншік құқықтарының, цифрлық активтердің тіркелуінде сенімділік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Азаматтық құқық тұрғысынан алғанда, блокчейн мәліметтердің өзгермейтіндігін, барлық қатысушылар үшін ашықтығын және бақылауға болатындығын кепілдейді. Мысалы, жылжымайтын мүлікке қатысты келісімдер блокчейнде тіркелсе, меншік иесінің құқығын дәлелдеу және қорғау әлдеқайда жеңілдейді. Мұндай жүйе алаяқтық тәуекелдерін азайтып қана қоймай, құқықтық даулардың туындау мүмкіндігін де төмендетеді. Сонымен қатар, блокчейн мемлекеттік органдар мен жеке сектор арасында деректердің интеграциясын қамтамасыз ете отырып, азаматтық-құқықтық рәсімдердің автоматтандырылуына ықпал етеді.

Жасанды интеллект бұл процеске аналитикалық және шешім қабылдау қабілетін қосады. ЖИ алгоритмдері үлкен деректер жиынтықтарын өңдеп, құқықтық талдау жүргізуге, құқық бұзушылықтарды болжауға, даулы жағдайларды алдын ала анықтауға мүмкіндік береді. Бұл азаматтық-құқықтық шешім қабылдау процесін жылдамдатып, адами фактордан туындайтын қателіктерді азайтады. Мысалы, смарт-келісімшарттар арқылы жүзеге асатын мәмілелерде ЖИ алгоритмдері шарттардың орындалуын бақылап, автоматты түрде төлемдер жүргізуге немесе ескерту хабарламаларын жіберуге қабілетті. Осылайша, ЖИ азаматтық-құқықтық қатынастардың сенімділігін арттырып, тараптардың құқықтық міндеттемелерін автоматты түрде орындауға мүмкіндік береді.

Блокчейн мен ЖИ синергиясы азаматтық құқықтағы жаңа объектілер мен институттарды қалыптастыруға жол ашады. Цифрлық активтер – криптовалюта, токендер, NFT және виртуалды меншік түрлері – дәстүрлі мүліктің жаңа нысаны болып табылады. Олар блокчейнде тіркеліп, меншік құқығын дәлелдеу және қорғау үшін құқықтық механизмдерге ие. Смарт-жүйелер – келісімшарттарды, міндеттемелерді және құқықтық рәсімдерді автоматтандыруға арналған құралдар – азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа формаларын жасайды. Бұл процесте құқықтық жауапкершіліктің құрылымы да өзгереді: егер алгоритм қате шешім қабылдаса немесе шарттардың орындалуы дұрыс болмаған жағдайда, зиянды өтемек мәселесі туындайды. Мұндай жағдайларда құқықтық жүйе инновациялық тәсілдер мен көп деңгейлі жауапкершілік механизмдерін қажет етеді.

Азаматтық-құқықтық синергияның артықшылықтары бірқатар нақты аспектілерде көрінеді. Біріншіден, мәмілелердің ашықтығы мен сенімділігін қамтамасыз ету. Барлық транзакциялар блокчейнде тіркелетіндіктен, тараптар арасындағы сенім артады және даулардың туындау ықтималдығы азаяды. Екіншіден, құқықтық процестерді автоматтандыру. Смарт-келісімшарттар мен ЖИ жүйелері келісімшарттардың орындалуын бақылауды жеңілдетіп, адами қателіктерді азайтады. Үшіншіден, құқықтық мониторингтің тиімділігі.

ЖИ алгоритмдері құқық бұзушылықтарды алдын ала анықтап, құқықтық талдауды жылдамдатады, бұл сот процесінде уақыт пен ресурсты үнемдеуге мүмкіндік береді. Төртіншіден, цифрлық экономикадағы сенім факторын күшейту. Ашық және сенімді жүйелер азаматтарды цифрлық айналымға белсенді қатысуға ынталандырады, бұл экономикалық және құқықтық тиімділікті арттырады.(5)

Алайда азаматтық-құқықтық синергияның кейбір тәуекелдері де бар. Біріншіден, құқықтық жауапкершілікті бөлу мәселесі күрделі болып қала береді. Егер алгоритм қателік жасаса, зиянды өтемек және жауапкершілікті нақты бөлу мәселесі туындайды. Екіншіден, дербес деректердің қауіпсіздігі маңызды. ЖИ жеке мәліметтерді өңдеу кезінде азаматтардың құқықтарына зиян келтіруі мүмкін. Үшіншіден, алгоритмдердің әділдігі мен ашықтығы күмән тудырады, себебі кейде ЖИ шешім қабылдау логикасын түсіндірмейді, бұл құқықтық дауларда дәлелдемелік қиындықтар туғызады. Төртіншіден, құқықтық негіздер жеткіліксіз. Смарт-келісімшарттар мен цифрлық активтердің құқықтық мәртебесі, сондай-ақ автономды ЖИ жүйелерінің құқықтық танылуы әлі толық айқын емес.

Халықаралық тәжірибе осы мәселелерді шешудің түрлі үлгілерін көрсетеді. Эстония мемлекеттік деректерді блокчейнде тіркеп, электрондық мемлекеттің озық моделін жасады. Сингапур мен АҚШ-тың кейбір штаттары смарт-келісімшарттарды заңдық күшке ие келісім ретінде таныды. Еуропалық Одақ «AI Act» арқылы жасанды интеллект жүйелерін тәуекелге негізделген реттеу моделін енгізді. Бұл тәжірибелер Қазақстанда құқықтық жүйені цифрлық технологияларға бейімдеуде үлгі болып қызмет етеді: смарт-келісімшарттардың заңдық мәртебесін бекіту, цифрлық активтердің меншік объектісі ретінде танылуы, ЖИ жүйелерінің жауапкершілігін нақтылау – осы бағыттар зерттеуге негіз болады.

Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы және «Цифрлық активтер туралы» заң блокчейн мен ЖИ синергиясын енгізудің құқықтық негізін қалыптастырды. Электрондық нотариат, онлайн сот жүйесі, смарт-келісімшарттар және цифрлық активтердің құқықтық тіркеуі азаматтық-құқықтық қатынастардың автоматтандырылуына және тиімділігін арттыруға жол ашты. Дегенмен, технологиялық трансформацияны толық құқықтық қамтамасыз ету үшін нормативтік база, азаматтардың құқықтарын қорғау, этикалық стандарттар және деректер қауіпсіздігі шаралары үйлестірілуі қажет.

Блокчейн мен ЖИ синергиясы тек технологиялық жаңалық емес, сонымен қатар құқықтық трансформацияның маңызды құралы болып табылады. Ол азаматтық-құқықтық қатынастардың сенімділігін арттырып, құқықтық даулар мен алаяқтық тәуекелдерін төмендетеді, құқықтық процестерді автоматтандыруға мүмкіндік береді, азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейтеді. Қазақстан үшін бұл бағыт цифрлық экономика мен құқықтық

инфрақұрылымды дамытуда стратегиялық маңызға ие. Осы тақырыпты терең зерттеу арқылы құқықтық және технологиялық аспектілерді үйлестіретін жаңа үлгілерді қалыптастыруға және азаматтық құқықтың жаңа парадигмасын енгізуге жол ашылады.

Негізгі бөлім

Қазіргі қоғамда технологиялар адам өмірінің барлық саласын түбегейлі өзгертуде. Соның ішінде блокчейн мен жасанды интеллект ұғымдары бүгінгі цифрлық дәуірдің басты бағыттарына айналды. Бұл екі технологияның дамуы тек экономикалық тұрғыда емес, сонымен қатар құқықтық қатынастардың жаңа түрлерін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Азаматтық құқық жүйесі де осы өзгерістерге бейімделуге мәжбүр. Себебі блокчейн мен жасанды интеллекттің синергиясы құқықтық процестердің тиімділігін арттырып, мәмілелердің сенімділігін қамтамасыз ететін жаңа құралдарды өмірге әкелуде. Блокчейн – бұл децентрализденген тізбекті жазба жүйесі, яғни ақпарат бір ғана серверде емес, желідегі көптеген тораптарда сақталады және оны өзгерту мүмкін емес. Жасанды интеллект болса, адамның интеллектуалды қабілеттерін модельдейтін, өздігінен үйреніп, шешім қабылдай алатын жүйелер жиынтығы. Осы екі технология бірігіп қолданылғанда құқықтық қатынастардың сапасы артып, азаматтардың мүддесін қорғау деңгейі жаңа сатыға көтеріледі.(6)

Блокчейн технологиясының азаматтық құқықтағы маңызы ең алдымен мәмілелер мен келісімдерді тіркеудің ашықтығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етумен сипатталады. Бұрын мәміленің заңдық күші көбіне қағаз құжаттар мен нотариалды бекітулерге тәуелді болса, блокчейн бұл процесті цифрлық форматқа көшіреді. Мысалы, жылжымайтын мүлікті тіркеу немесе меншік құқығын ауыстыру кезінде деректер бір рет енгізіліп, ол блокчейнде сақталады және кейін өзгертілмейді. Бұл азаматтық айналымда жалған құжаттар мен алаяқтық тәуекелін айтарлықтай азайтады. Жасанды интеллект бұл процесті талдап, деректердің дұрыстығын автоматты түрде тексеріп, қажет болған жағдайда заң бұзушылық белгілерін анықтай алады. Осылайша, екі технологияның бірлескен қолданылуы азаматтық-құқықтық қатынастардың сенімділігін арттырады.

Жасанды интеллект азаматтық құқықта әртүрлі бағыттарда қолданыла алады. Мысалы, шарттардың орындалуын қадағалау, дауларды болжау, құқықтық сараптама жасау және тәуекелдерді анықтау. Егер блокчейн ақпараттың сенімділігін қамтамасыз етсе, жасанды интеллект сол ақпарат негізінде құқықтық шешім қабылдауға көмектеседі. Бұл әсіресе электронды коммерция, цифрлық банкинг, онлайн сақтандыру және интеллектуалды меншік салаларында тиімді. Қазіргі таңда кейбір елдерде ЖИ негізінде жұмыс істейтін «ақылды келісімшарттар» кеңінен қолданылып жатыр. Мұндай келісімшарттар белгілі бір шарттар орындалғанда автоматты түрде іске

қосылады. Мысалы, егер сатып алушы тауарды алғанын растаса, жүйе төлемді автоматты түрде жүргізеді. Бұл делдалдар мен үшінші тараптардың қатысуын азайтып, азаматтық мәмілелердің жылдамдығын арттырады.

Алайда мұндай автоматтандырылған құқықтық қатынастар жаңа сұрақтарды да туындатады. Мысалы, егер жасанды интеллект қате шешім қабылдап, азаматқа зиян келтірсе, жауапкершілік кімге жүктеледі? Бұл – заманауи азаматтық құқықтың ең өзекті мәселелерінің бірі. Дәстүрлі құқықтық түсінік бойынша жауапкершілік нақты тұлғаға – адамға немесе заңды тұлғаға жүктеледі. Ал жасанды интеллект өздігінен әрекет ететін жүйе болғандықтан, оның заң алдындағы мәртебесі нақты анықталмаған. Сондықтан автордың көзқарасы бойынша, қазіргі кезеңде жасанды интеллектті толық құқықтық субъект ретінде емес, «құқықтық агент» немесе «технологиялық құрал» ретінде тану орынды. Яғни ЖИ жүйесі атқарған әрекет үшін жауапкершілік оны жасаған не пайдаланған тұлғаға жүктелуі тиіс. Бұл азаматтық-құқықтық қатынастардағы әділдік пен тұрақтылықты қамтамасыз етеді.(7)

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, блокчейн мен жасанды интеллекттің синергиясы азаматтық құқықты автоматтандырудың жаңа сатысына әкеледі. Мысалы, еуропалық ғалым Клаус Мюллер «жасанды интеллект пен блокчейн бірігіп құқықтық процестердің тиімділігін арттырып қана қоймай, адам факторынан туындайтын қателіктерді жояды» деп жазады. Шынында да, дәстүрлі құқықтық жүйеде адам шешім қабылдайтындықтан, субъективтілік пен эмоциялық әсерлер болуы мүмкін. Ал алгоритмдік шешім қабылдау процесі объективті деректер мен логикалық модельдерге сүйенеді. Бұл азаматтық дауларды шешу кезінде әділдікті қамтамасыз етудің қосымша тетігі бола алады. Сонымен қатар, блокчейн негізінде жасанды интеллектті қолдану арқылы сот істерінің және нотариалдық әрекеттердің электрондық деректерін талдау, заң бұзушылық тенденцияларын алдын ала болжау мүмкіндігі туады.

Блокчейн мен жасанды интеллект синергиясының тағы бір маңызды аспектісі – цифрлық активтер мен виртуалды мүліктің құқықтық режимі. Қазіргі таңда криптовалюта, токен, NFT сияқты активтер азаматтық айналымның жаңа объектісіне айналды. Бұл активтер нақты материалдық нысанға ие болмаса да, олардың экономикалық және құқықтық құндылығы бар. Мысалы, цифрлық өнер туындылары немесе виртуалды жер телімдері нақты нарықтық бағада сатылады және иесінің меншігі ретінде тіркеледі. Мұндай жағдайда блокчейн меншік құқығын тіркеу мен қорғауды қамтамасыз етеді, ал жасанды интеллект нарықтық бағасын анықтау мен алаяқтық әрекеттердің алдын алу үшін қолданылады. Бұл азаматтық құқықтағы меншік ұғымының мазмұнын кеңейтіп, жаңа құқықтық категорияларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, блокчейн мен жасанды интеллекттің интеграциясы азаматтық-құқықтық рәсімдерді жеңілдетеді. Мысалы, нотариустар мен тіркеу органдарының қызметін автоматтандыру мүмкіндігі артып келеді. Смарт-келісімшарттар арқылы мәміленің заңдылығы, тараптардың келісімі мен орындалу шарттары автоматты түрде расталады. Бұл азаматтық айналымдағы сенім деңгейін арттырып, делдалдық шығындарды азайтады. Автордың пікірінше, болашақта осындай жүйелер азаматтық-құқықтық инфрақұрылымның негізгі элементіне айналады. Әрбір мәміле блокчейнде тіркеліп, жасанды интеллект оның заңдылығын тексеріп, автоматты түрде құқықтық нәтижелерді іске асырады. Бұл модель «интеллектуалды құқықтық экожүйе» деп сипатталуы мүмкін.

Дегенмен, мұндай технологиялардың кеңінен енгізілуі жаңа қауіптерді де туындатады. Біріншіден, дербес деректердің қорғалуы мәселесі өзекті. Жасанды интеллект үлкен көлемдегі жеке ақпаратты талдайды, ал блокчейнде сақталған мәліметтер өзгермейтін сипатқа ие. Сондықтан құпиялылық пен ақпараттық қауіпсіздікті сақтау үшін арнайы құқықтық тетіктер қажет. Екіншіден, алгоритмдік шешімдердің ашықтығы мәселесі бар. Кейде жасанды интеллекттің неге белгілі бір шешім қабылдағанын түсіндіру қиынға соғады. Бұл азаматтық құқықтағы дәлелдеме институтына жаңа талаптар қояды. Үшіншіден, технологиялық қателіктер мен жүйелік бұзылулар азаматтарға нақты материалдық зиян келтіруі мүмкін. Мұндай жағдайларда жауапкершілік пен өтемақы тетіктерін заң жүзінде нақтылау қажет.

Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, бірқатар мемлекеттер бұл бағытта елеулі қадамдар жасауда. Эстонияда мемлекеттік қызметтердің басым бөлігі блокчейн арқылы жүргізіледі, ал жасанды интеллект азаматтардың өтініштерін өңдеуде қолданылады. Сингапурда смарт-келісімшарттар заңды күші бар мәміле ретінде танылған. Еуропалық Одақ «AI Act» атты арнайы нормативтік акт қабылдап, жасанды интеллекттің этикалық және құқықтық нормаларын нақтылады. Қазақстан да бұл бағытта артта қалған жоқ: «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы және «Цифрлық активтер туралы» заң жобасы блокчейн мен ЖИ-ді құқықтық жүйеге енгізудің алғашқы қадамдары болып саналады. Алайда отандық құқықтық база әлі де толық жетілдіруді қажет етеді. Мысалы, смарт-келісімшарттар мен цифрлық активтердің нақты құқықтық мәртебесі, жасанды интеллекттің жауапкершілік шегі сияқты мәселелер әлі нақты шешімін таппаған.

Автордың көзқарасы бойынша, Қазақстан үшін ең тиімді жол – халықаралық тәжірибені ескере отырып, ұлттық құқықтық модель құру. Бұл модельде үш негізгі қағида басшылыққа алынуы керек: технологиялық бейімделгіштік, құқықтық икемділік және адам орталықтылығы. Технологиялық бейімделгіштік – заңнаманың жаңа технологияларға тез жауап беру қабілеті; құқықтық икемділік – жаңа жағдайларға бейімделу мүмкіндігі; ал адам орталықтылығы – барлық инновацияның түпкі мақсаты азаматтың құқықтары

мен мүддесін қорғау болуы тиіс деген қағида. Блокчейн мен жасанды интеллект синергиясы осы үш қағиданы ұштастыра отырып, азаматтық құқықтың болашақ бағытын айқындайды.

Қорытындылай келе, блокчейн мен жасанды интеллекттің өзара ықпалы азаматтық-құқықтық қатынастарды түбегейлі өзгертуде. Бұл синергия мәмілелердің ашықтығын, сенімділігін және тиімділігін арттырып, құқықтық жүйені жаңа деңгейге көтереді. Сонымен бірге, ол заңнаманы жетілдіру, этикалық нормаларды сақтау және адам құқықтарын қорғау саласында жаңа міндеттер қояды. Сондықтан бұл технологияларды енгізу кезінде құқықтық саясат теңгерімді болуы керек: бір жағынан инновацияны қолдау, екінші жағынан азаматтардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Автордың пайымынша, блокчейн мен жасанды интеллекттің үйлесімді дамуы Қазақстанда азаматтық құқықтың жаңа парадигмасын қалыптастырып, әділдік пен сенімділікке негізделген заманауи құқықтық экожүйе құруға мүмкіндік береді.

1. Блокчейн және жасанды интеллект синергиясының азаматтық-құқықтық табиғаты

Блокчейн және жасанды интеллект — қазіргі цифрлық дәуірдің ең ірі технологиялық бағыттары. Бұл екі технологияның бірігуі тек ақпараттық технологиялар саласында ғана емес, сонымен қатар азаматтық құқық жүйесінде де түбегейлі өзгерістерге себеп болуда. Блокчейн – таратылған деректер базасы, яғни ақпарат бірнеше дербес тораптарда сақталып, оның бүтіндігі мен өзгермейтіндігін қамтамасыз ететін технология. Жасанды интеллект болса, адам санасының кейбір функцияларын — ойлау, үйрену, шешім қабылдау, болжау — имитациялайтын жүйе. Осы екі жүйенің бірігуі құқықтық қатынастардың жаңа парадигмасын қалыптастыруда.

Автордың көзқарасы бойынша, блокчейн мен жасанды интеллект синергиясы азаматтық құқықта **интеллектуалды автоматтандырылған мәмілелер дәуірін** бастайды. Егер бұрын мәміле екі немесе одан да көп тараптың еркі негізінде жасалып, нотариус немесе куәгер арқылы бекітілетін болса, енді блокчейнде бұл процесті алгоритмнің өзі жүзеге асыра алады. Мысалы, «смарт-келісімшарт» (smart contract) блокчейнде тіркеліп, алдын ала жазылған шарттар орындалған кезде автоматты түрде іске қосылады. Жасанды интеллект бұл процесті талдап, орындалуын қадағалап, тіпті болашақ құқық бұзушылық тәуекелдерін болжай алады. Мұндай жүйе азаматтық құқықтағы шарттық қатынастарды түбегейлі өзгертеді.

Зерттеуші Н.Р. Буряков (2022) атап өткендей, «блокчейн құқықтық қатынастардың сенімділігін қамтамасыз ететін жаңа архитектураны қалыптастырады, ал жасанды интеллект осы архитектураны интеллектуалды тұрғыдан басқара алады». Осы оймен келісемін, өйткені азаматтық құқықта

мәміле сенімділігінің басты кепілі — адалдық пен ашықтық болса, блокчейн дәл осы екі ұғымның техникалық баламасы іспеттес. Ал жасанды интеллект осы сенімділікті динамикалық түрде қолдап, нақты жағдайларда құқықтық шешімдер қабылдауға қабілетті.

2. Блокчейн технологиясының азаматтық құқықтағы қолданысы

Блокчейн технологиясы азаматтық құқық саласында жаңа мүмкіндіктер мен перспективаларды ашуда, себебі ол ақпараттың қауіпсіздігі мен сенімділігін қамтамасыз етудің инновациялық әдісі ретінде қызмет етеді. Дәстүрлі құқықтық жүйеде мәмілелердің заңдылығы көбіне қағаз құжаттарға, нотариалды растамаларға және тіркеу органдарының қызметіне тәуелді болса, блокчейн бұл процесті цифрлық ортаға көшіреді. Блокчейн – бұл децентрализденген, өзгермейтін тізбек түрінде ақпаратты тіркейтін технология, ол мәмілелердің толық тарихын сақтайды және кейін өзгертуге немесе жоюға мүмкіндік бермейді. Азаматтық құқықта бұл технологияны қолдану арқылы меншік құқықтарын тіркеу, келісімшарттарды бекіту, электрондық коммерциядағы мәмілелерді бақылау сияқты салалар тиімді шешім табады. Мысалы, жылжымайтын мүлікке қатысты келісімдер блокчейнде тіркелген жағдайда меншік иесінің құқықтары айқын көрініс табады және жалған құжат айналымының мүмкіндігі айтарлықтай төмендейді. Сондай-ақ, блокчейн технологиясы арқылы электрондық нотариат жүйесін енгізу мүмкіндігі артып отыр, бұл азаматтық-құқықтық мәмілелердің заңдық күшін қамтамасыз етеді және құқықтық дауларды азайтады.

Блокчейннің азаматтық құқықтағы қолданысы тек меншік құқықтарын тіркеумен шектелмейді, ол смарт-келісімшарттар арқылы автоматтандырылған құқықтық қатынастар жасауға мүмкіндік береді. Смарт-келісімшарттар – бұл белгілі шарттар орындалған кезде автоматты түрде іске қосылатын бағдарламалық код түріндегі келісімшарттар. Олар делдалдардың қажетін азайтып, тараптардың міндеттемелерін автоматты түрде орындауға мүмкіндік береді. Мысалы, сауда-саттық немесе сақтандыру саласында смарт-келісімшарттар төлемдерді немесе өтемақыларды алдын ала орнатылған алгоритм бойынша жүзеге асырады, бұл процестің жылдамдығын арттырады және адами қателіктерді болдырмайды. Сонымен қатар, блокчейн арқылы азаматтық-құқықтық деректердің ашықтығы мен тексерілу мүмкіндігі артады, бұл құқықтық сенімділікті қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Азаматтық-құқықтық даулардың алдын алу үшін блокчейн мәліметтерінің өзгермейтіндігі маңызды рөл атқарады. Мәмілелердің тарихы тізбек түрінде сақталатындықтан, тараптар арасында келісімшарттың орындалуы немесе бұзылуы туралы дәлелдемелерге қол жеткізу оңай болады. Бұл құқықтық процедуралардың жылдамдығын арттырып, сотқа жүгінудің қажетін азайтады. Сонымен қатар, блокчейн жүйесінде жүргізілетін барлық

операциялар цифрлық қолтаңба арқылы расталады, бұл мәмілелердің заңдылығын қосымша кепілдікпен қамтамасыз етеді.

Қазақстандағы құқықтық тәжірибеде блокчейнді енгізу бағытында бірқатар қадамдар жасалды. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында мемлекеттік қызметтердің цифрландырылуы, цифрлық активтер мен электрондық құжат айналымын реттейтін заңнамалық база құрылуы блокчейннің азаматтық құқыққа енгізілуіне негіз қалады. Осылайша, блокчейн технологиясы азаматтық құқықтың сенімділігін, ашықтығын және тиімділігін арттыруға бағытталған маңызды құралға айналып отыр. Дегенмен, құқықтық реттеу мәселелері толық шешілмегендіктен, технологияны енгізу барысында құқықтық және этикалық нормаларды сақтау, азаматтардың дербес деректерін қорғау және смарт-келісімшарттардың заңдық күші сияқты аспектілерді ескеру маңызды. Автордың пікірінше, блокчейн азаматтық құқықтағы меншік, келісімшарттар және деректерді қорғау институттарын жетілдіру арқылы құқықтық қатынастардың жаңа сапалық деңгейге көтерілуіне мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде цифрлық экономика мен заңдық сенімділікті нығайтуға ықпал етеді.

Блокчейннің азаматтық құқықта қолданылу аясы кең: ол мәмілелерді тіркеу, меншік құқығын бекіту, интеллектуалды меншікті қорғау, цифрлық активтерді айналымға енгізу сияқты функцияларды атқара алады.

2.1. Смарт-келісімшарттар және олардың заңдық күші

Смарт-келісімшарт – бұл блокчейнде сақталатын және белгілі бір жағдайлар орындалғанда автоматты түрде жүзеге асатын кодталған келісім. Мұндай келісімнің басты ерекшелігі – делдалсыз орындалуы. Мысалы, екі тарап арасындағы келісімде «егер тауар жеткізілсе – төлем автоматты түрде жасалады» деген шарт жазылса, бұл функция адам қатысуынсыз орындалады. Бұл азаматтық құқықтағы шарттың орындалуын қамтамасыз етудің жаңа нысаны болып табылады.

Автордың пайымдауынша, смарт-келісімшарттар азаматтық құқықтағы мәміле институтының дамуын жеделдетеді, бірақ оның құқықтық табиғаты нақтылауды қажет етеді. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде келісімнің нысандары ретінде жазбаша және ауызша түрлері қарастырылған. Ал смарт-келісімшарт электрондық нысанға жатады, бірақ ол тек мәтін емес, бағдарламалық код түрінде көрініс табады. Демек, заңнамада смарт-келісімшарттың құқықтық мәртебесін айқындау қажет.

Мысалы, Эстония мен Сингапур мемлекеттерінде смарт-келісімшарттар ресми түрде заңдық күші бар мәміле ретінде танылған. Қазақстанда да «Цифрлық активтер туралы» заңда блокчейн негізіндегі операциялар мен цифрлық мәмілелердің құқықтық мәртебесі талқыланып жатыр. Бұл бағыттағы

қадамдар азаматтық құқық жүйесін технологиялық эволюцияға бейімдеу жолындағы маңызды өзгерістердің бірі.

3. Жасанды интеллект және азаматтық-құқықтық жауапкершілік

Жасанды интеллект және азаматтық-құқықтық жауапкершілік мәселесі қазіргі құқықтық ғылымның ең өзекті тақырыптарының бірі болып табылады, себебі жасанды интеллект (ЖИ) адам қызметінің көптеген саласына еніп, азаматтық-құқықтық қатынастардың сипатын түбегейлі өзгертті. Егер бұрын жауапкершілік тек адамның іс-әрекетімен немесе заңды тұлғаның шешімімен байланысты болса, бүгінде ЖИ дербес шешім қабылдап, өз бетінше әрекет ету қабілетіне ие жүйеге айналып отыр. Бұл жағдай дәстүрлі құқықтық теория мен тәжірибеде жаңа сұрақтар туғызуда: жасанды интеллекттің қателігінен немесе алгоритмдік шешімінен зиян келсе, жауапкершілік кімге жүктелуі керек – оны жасаған адамға ма, пайдаланушыға ма, әлде жүйенің өзіне ме? Мұндай дилемма азаматтық құқықтың жауапкершілік институтын қайта қарастыру қажеттілігін көрсетеді.

Қазіргі таңда жасанды интеллектке қатысты азаматтық-құқықтық жауапкершілік мәселесінде үш негізгі көзқарас бар. Біріншісі – жауапкершілік бағдарламаны жасаушыға жүктелуі тиіс деген тұжырым. Бұл көзқарас бойынша, ЖИ-дің алгоритмі мен логикалық моделі адам тарапынан құрастырылғандықтан, оның кез келген әрекетінің түпкі себебі адамдық факторға тіреледі. Сондықтан ЖИ жүйесі келтірген зиян үшін бағдарламалаушы немесе өндіруші компания кінәлі деп танылады. Екінші көзқарас – жауапкершілік пайдаланушыға жүктелуі керек дейді, себебі ЖИ құралын нақты өмірде қолданатын тұлға оның шешімін қадағалау және қауіпсіз қолдану шараларын қамтамасыз етуге міндетті. Үшінші көзқарас – автономды жасанды интеллект жүйесін дербес жауапты субъект ретінде тану қажеттігін ұсынады. Бұл бағыттың жақтаушылары ЖИ өздігінен үйреніп, адамнан тәуелсіз шешім қабылдаған жағдайда оның әрекеттері үшін жауапкершілікті де сол жүйенің өзіне жүктеу әділетті деп санайды. Дегенмен, қазіргі құқық жүйесі бойынша ЖИ-дің заңды тұлға немесе азамат мәртебесі жоқ, сондықтан оны дербес жауапты субъект ретінде тану әзірге мүмкін емес.

Еуропалық Одақ пен АҚШ тәжірибесінде бұл мәселені шешудің түрлі тәсілдері қолданылып келеді. Еуропалық комиссияның 2020 жылғы «Жасанды интеллект жөніндегі ақ кітабында» ЖИ жүйелерін тәуекел деңгейіне қарай жіктеу ұсынылған. Егер жүйе жоғары қауіпті санатқа жатса (мысалы, медицина, көлік немесе қаржы саласында қолданылса), онда өндіруші мен пайдаланушының жауапкершілігі күшейтіледі. Ал АҚШ-та өнімнің ақауы қағидатына сүйеніп, ЖИ келтірген зиян үшін өндіруші мен әзірлеуші компания жауап береді. Бұл тәсіл ЖИ-ді өздігінен әрекет ететін жүйе ретінде емес, құрал немесе өнім ретінде қарастырады. Қазақстанда әзірге жасанды интеллектке қатысты арнайы азаматтық-құқықтық нормалар қалыптасқан

жоқ, бірақ қолданыстағы азаматтық кодекстің жалпы ережелері – зиян келтіру, кінә және жауапкершілік ұғымдары – ЖИ қатысатын жағдайларда да қолданылуы мүмкін.

ЖИ-дің қатысуымен орын алған құқық бұзушылықтар тек экономикалық емес, моральдық зиян да келтіруі мүмкін. Мысалы, алгоритм азамат туралы жалған шешім қабылдаса немесе дискриминациялық сипаттағы талдау жүргізсе, бұл азаматтың ар-намысы мен беделіне нұқсан келтіреді. Мұндай жағдайда ЖИ-дің әрекетіне қатысты құқықтық жауапкершілік тек материалдық шығынды өтеумен шектелмеуі керек, сонымен қатар моральдық зиянды өтету және алгоритмнің әділдігін тексеру тетіктерін қамтуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект жүйелерін енгізу кезінде этикалық стандарттар мен заңдық бақылау шараларының үйлесімді болуы маңызды.

Автордың пікірінше, азаматтық-құқықтық жауапкершілік саласында жасанды интеллектті құқықтық субъект ретінде тану әлі ерте, алайда ЖИ қатысқан құқықтық қатынастарда «технологиялық делдал» немесе «жасанды агент» ұғымдарын енгізу қажет. Бұл жағдайда жауапкершілік көп деңгейлі сипатта болуы тиіс: бағдарламаны жасаушы – техникалық ақаулар үшін, пайдаланушы – қауіпсіздік талаптарын сақтамағаны үшін, ал жүйені бақылаушы орган – лицензиялау мен мониторинг міндеттерін орындамағаны үшін жауап береді. Мұндай үлгі ЖИ технологияларын қауіпсіз әрі әділ қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, заңнамада жасанды интеллекттің шешім қабылдау процестерін ашық ету, алгоритмдік түсіндіруді қамтамасыз ету және зиян келтіру жағдайында өтемақы қоры механизмін енгізу маңызды. Осылайша, жасанды интеллект пен азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің үйлесімді дамуы құқықтық жүйенің бейімделуін, әділдік пен сенімділікті сақтай отырып, технологиялық прогресті құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етуге жол ашады.

3.1. ЖИ-дің субъектілік мәртебесі мәселесі

Қазіргі таңда азаматтық құқық субъектілеріне тек жеке тұлғалар мен заңды тұлғалар жатады. Алайда ЖИ-дің дербес шешім қабылдау қабілеті бұл шеңберді кеңейтуді талап етеді. Кейбір ғалымдар, мысалы, Х. Хансен (2021), «интеллектуалды агент» ұғымын енгізіп, ЖИ-ді шарттық қатынастарда делдал немесе орындаушы ретінде қарастыруды ұсынады. Бұл пікірге сәйкес, егер ЖИ дербес шешім қабылдап, зиян келтірсе, оның жауапкершілігі алгоритм иесіне немесе өндірушіге жүктеледі.

Автордың көзқарасы бойынша, ЖИ-ді толық құқықтық субъект ретінде тану әлі ерте, себебі оның ерік пен сана категориялары табиғи адамға тән философиялық және құқықтық қасиеттермен өлшенбейді. Дегенмен, **«жартылай субъектілік»** тұжырымдамасын енгізу орынды: яғни ЖИ азаматтық қатынастарда әрекет ете алады, бірақ оның жауапкершілігі иесіне

не пайдаланушысына жүктеледі. Бұл «құқықтық делдал» моделіне ұқсас тәсіл болар еді.

3.2. ЖИ қолдану саласындағы құқықтық тәуекелдер

ЖИ жүйелері шешім қабылдауда адами факторды азайтады, бірақ сонымен бірге жаңа қауіптерді туындатады. Мысалы, автоматтандырылған несие жүйелері немесе сақтандыру келісімдері алгоритм арқылы өңделгенде, алгоритмдік қателік азаматтың мүддесіне зиян келтіруі мүмкін. Бұл жағдайда кінә кімде — бағдарламашыда ма, пайдаланушыда ма, әлде өз жүйесінде ме? Осы мәселені реттеу үшін кей мемлекеттерде «алгоритмдік жауапкершілік» концепциясы енгізілуде.

Зерттеуші А. Ким (2023) пікірінше, «ЖИ-дің қатысуымен жасалған мәмілелердің заңдық күші мен салдары адам еркін білдірудің автоматтандырылған нысаны ретінде қаралуы керек». Бұл идея азаматтық құқықтың дәстүрлі қағидаларына технологиялық бейімделудің бір мысалы болып табылады.

4. Блокчейн мен жасанды интеллекттің синергиясы: құқықтық трансформацияның жаңа кезеңі

Блокчейн мен жасанды интеллекттің синергиясы қазіргі азаматтық құқықтағы ең ірі трансформациялық бағыттардың бірі болып табылады. Бұл екі технологияның үйлесуі құқықтық процестердің тиімділігін арттырып қана қоймай, құқық қолдану жүйесінің табиғатын өзгертуде. Блокчейн ақпараттың ашықтығы мен өзгермейтіндігін қамтамасыз етсе, жасанды интеллект деректерді талдап, заңдық шешім қабылдауға көмек көрсетеді. Осы синергия нәтижесінде азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа үлгісі – автоматтандырылған, сенімді және болжамды құқықтық орта қалыптасуда. Мысалы, смарт-келісімшарттар арқылы тараптар арасындағы міндеттемелер алгоритмдік түрде орындалып, делдалдардың қажеттілігі азаяды. Бұл құқықтық процестердің жылдамдығын арттырып, адами қателіктерді болдырмайды. Сонымен қатар, жасанды интеллект сот істерін талдау, заңнамалық тәуекелдерді болжау және құқық бұзушылықтарды алдын ала анықтау сияқты бағыттарда тиімді қолданыла алады. Алайда бұл синергия жаңа құқықтық сұрақтар туғызады: егер алгоритм қате шешім қабылдаса, жауапкершілік кімге жүктеледі, және жасанды интеллекттің әрекеті заң тұрғысынан қалай бағаланады? Осыған байланысты, құқықтық трансформацияның жаңа кезеңі – технологияларды бейімдеу мен реттеу тетіктерін қалыптастырумен сипатталады. Автордың пікірінше, блокчейн мен жасанды интеллекттің бірлескен дамуы болашақта азаматтық құқықтың негізін жаңартып, әділдік, ашықтық және сенімділік қағидаттарына сүйенген жаңа құқықтық экожүйе қалыптастырады.

Блокчейн мен жасанды интеллекттің үйлесімі азаматтық құқық саласында тек техникалық жаңалық емес, жүйелік реформаға бастайтын құқықтық трансформация құралы болып табылады. Бұл синергия азаматтық айналымның тиімділігін арттырумен қатар, құқық қолдану тәжірибесін автоматтандыруға мүмкіндік береді.

Блокчейн технологиясы арқылы барлық мәмілелер тіркеліп, өзгертілмейтін түрде сақталады. Ал жасанды интеллект осы деректерді талдай отырып, заң бұзушылық тәуекелдерін болжай алады. Мысалы, жылжымайтын мүлікке қатысты мәмілелерде блокчейн жүйесі меншік иелерінің барлық тарихын сақтап, жалған құжат айналымының алдын алады. Ал ЖИ бұл деректер негізінде даулы жағдай туындағанда заңдық шешімдер ұсынуы мүмкін.

Автордың көзқарасы бойынша, осындай технологиялық синергия азаматтық-құқықтық қатынастарды **«сандық әділдік»** қағидасына жақындатады. Себебі адам факторына тәуелділіктің төмендеуі құқықтық шешімдердің объективтілігін арттырады. Бұл әсіресе келісімшарттардың орындалуы мен меншік құқығының қорғалуы салаларында маңызды.

Зерттеуші С. Исаев (2023) өз еңбегінде «блокчейн мен ЖИ құқықтық жүйеге сенімділікті қайта қалыптастырады, өйткені олар ашықтық пен бақылаудың автоматтандырылған механизмін ұсынады» деп атап өтеді. Бұл пікірге сүйене отырып, азаматтық құқықтағы жаңа үрдіс – **технологиялық сенім құқығы**– ұғымы қалыптасуда деуге болады.

5. Азаматтық құқықтағы цифрлық активтер және смарт-жүйелердің құқықтық режимі

Азаматтық құқықтағы цифрлық активтер мен смарт-жүйелердің құқықтық режимі қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі болып отыр, себебі экономикалық қатынастардың цифрлануы азаматтық айналым объектілерінің табиғатын түбегейлі өзгертті. Цифрлық активтер – бұл экономикалық құндылығы бар, бірақ материалдық нысаны жоқ, электрондық форматта тіркелетін және құқықтық қатынастарда айналымға түсе алатын мүліктік құқықтардың жаңа түрі. Мұндай активтерге криптовалюта, токендер, NFT, цифрлық бағалы қағаздар және виртуалды меншік нысандары жатады. Олардың ерекшелігі – децентрализденген жүйеде, яғни блокчейн технологиясы арқылы тіркеліп, меншік құқығының қауіпсіздігін қамтамасыз етуінде. Азаматтық құқық тұрғысынан алғанда, цифрлық активтер мүліктік құқықтың ерекше объектісі ретінде қарастырылуы тиіс, себебі оларды иелену, пайдалану және билік ету элементтері нақты реттелуді қажет етеді. Қазақстан заңнамасында бұл ұғым алғаш рет «Цифрлық активтер туралы» заңмен енгізілді, онда цифрлық активтер қаржылық және қаржылық емес болып бөлінеді. Қаржылық активтерге инвестициялық токендер мен электрондық

бағалы қағаздар жатады, ал қаржылық емес активтерге NFT және басқа да виртуалды объектілер кіреді. Бұл классификация азаматтық құқықтағы меншік қатынастарын нақтылау мен мәмілелерді заңдастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, смарт-жүйелер немесе смарт-келісімшарттар – азаматтық айналымда автоматтандырылған құқықтық қатынастарды іске асыратын инновациялық құрал. Смарт-келісімшарт – бұл компьютерлік бағдарлама түрінде кодталған келісім, ол белгілі бір шарттар орындалғанда автоматты түрде іске қосылып, тараптардың міндеттемелерін орындайды. Мысалы, сатып алушы тауарды алғанын растағанда, жүйе төлемді автоматты түрде жүргізеді. Мұндай келісімдерде адам факторының болмауы құқықтық қатынастардың объективтілігі мен жылдамдығын арттырады. Дегенмен, олардың құқықтық режимі күрделі, себебі дәстүрлі құқықтық түсінік бойынша келісім тараптардың ерікті келісіміне және жазбаша немесе ауызша нысанға негізделеді. Ал смарт-келісімде келісім код арқылы жасалады және шарттың мазмұны машиналық тілде бекітіледі. Сондықтан мұндай келісімдердің заңдық күші мен дәлелдемелік маңызы туралы сұрақтар туындайды. Қазақстанда смарт-келісімшарттарды заңды келісім ретінде мойындау мәселесі әлі толық шешілмегенімен, әлемдік тәжірибе олардың құқықтық танылуының мүмкіндігін дәлелдеп отыр. Мысалы, АҚШ-тың Аризона штатында және Сингапурда смарт-келісімдер азаматтық-құқықтық келісім нысаны ретінде заңмен бекітілген.

Цифрлық активтер мен смарт-жүйелердің құқықтық режимін қалыптастыру кезінде негізгі назар үш аспектке аударылуы тиіс: құқықтық айқындық, жауапкершілік және қауіпсіздік. Құқықтық айқындық – активтің меншік иесін анықтау мен мәміле нысанын нақтылау; жауапкершілік – смарт-келісімнің техникалық ақауы немесе алгоритмдік қателік жағдайында зиянды өтеу тетіктерін белгілеу; ал қауіпсіздік – деректердің бүтіндігін және қатысушылардың құқықтарын қорғау. Автордың пікірінше, Қазақстан азаматтық заңнамасы бұл бағытта халықаралық тәжірибені ескере отырып, цифрлық активтердің меншік объектісі ретіндегі мәртебесін нақтылап, смарт-келісімдерді заңды күшке ие азаматтық мәміле ретінде тануға бағытталуы тиіс. Бұл қадам елдің цифрлық экономикасын дамытуға, азаматтық айналымның ашықтығын арттыруға және инновациялық құқықтық жүйе қалыптастыруға мүмкіндік береді.(7)

5.1. Цифрлық активтердің құқықтық табиғаты

Цифрлық активтер (криптовалюта, токен, NFT және т.б.) — блокчейн экожүйесінің негізгі элементі. Олар дәстүрлі мүлік ұғымының жаңа нысаны ретінде азаматтық құқықта ерекше орын алады. Қазақстан Республикасының «Цифрлық активтер туралы» заңына сәйкес, цифрлық актив – бұл

құндылықтың электрондық түрі, ол блокчейн платформасында айналыста болады және азаматтық айналымның объектісі болып саналады.

Автордың пайымдауынша, цифрлық активтер азаматтық құқықтағы **«мүлік» категориясын кеңейтеді**. Егер дәстүрлі мүлік материалдық немесе материалсыз сипатта болса, цифрлық актив — тек виртуалды, бірақ құқықтық салдары нақты. Мысалы, NFT түріндегі өнер туындысы иесінің айрықша меншік құқығын растайды. Бұл құқық блокчейнде тіркеліп, оның иесі өзгерген жағдайда автоматты түрде жаңартылады. Мұндай тәсіл меншік құқығын қорғаудың жаңа, сенімді моделін қалыптастырады.

5.2. Смарт-жүйелердің құқықтық мәртебесі

Смарт-жүйелер (ақылды келісімшарттар, интеллектуалды платформалар) азаматтық құқықтағы жаңа субъектілік құрылымдарды туындатуда. Олар бір мезгілде және делдалсыз келісімдер жасау, орындау және тексеру қабілетіне ие.
Мысалы, сақтандыру саласында жасанды интеллект пен блокчейн негізінде жұмыс істейтін жүйелер клиенттің өтінішін автоматты түрде тексеріп, оқиғаның рас-өтірігін анықтап, төлемді өздігінен жүзеге асырады. Бұл процесте адами қатысу минималды.

6.Халықаралық тәжірибе және Қазақстан үшін үлгілік бағыттар

Автордың көзқарасы бойынша, мұндай жағдайда құқықтық жауапкершілік құрылымы да өзгереді. Егер алгоритм қате шешім қабылдаса, азаматтық-құқықтық жауапкершілік кімге жүктеледі деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа нақты жауап беру үшін заңнамада **«технологиялық агент»** ұғымын енгізу орынды. Ол адамның атынан әрекет ететін, бірақ техникалық тәуелсіз жүйелерді құқықтық тұрғыдан сипаттайтын жаңа категория болуы мүмкін. Блокчейн мен жасанды интеллекттің халықаралық деңгейде дамуы қазіргі заманғы құқықтық жүйелерге үлкен ықпал етіп, азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа формаларын қалыптастыруда. Әлем елдері бұл технологияларды құқықтық процестерге енгізудің түрлі үлгілерін жасап, тиімді тетіктерін сынақтан өткізуде. Эстония – цифрлық мемлекетті дамытудың озық үлгісі. Бұл елдің электрондық басқару жүйесі KSI блокчейніне негізделген, барлық мемлекеттік деректер тізбектелген жазба түрінде сақталып, деректердің өзгермейтіндігі мен қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі. Мұндай тәсіл азаматтардың жеке деректерін қорғауға, тіркеу мен мәмілелердің ашықтығын арттыруға мүмкіндік береді. Сингапурда жасанды интеллект пен смарт-келісімшарттар экономикалық айналымға белсенді енгізіліп, электрондық мәмілелердің заңдық күші нақты бекітілген. Елдің құқықтық жүйесі цифрлық келісімдердің орындалуын автоматтандыруға бағытталған, бұл азаматтық айналымдағы сенім мен тиімділікті арттырды.

Еуропалық Одақ деңгейінде қабылданған «AI Act» жасанды интеллектті реттеудің жаңа үлгісі ретінде танылды. Бұл акт тәуекелге негізделген тәсілді енгізіп, жоғары қауіпті жүйелерге қатаң талаптар қойды және жасанды интеллекттің қабылдайтын шешімдерінің ашықтығын қамтамасыз етуге бағытталды. АҚШ-та блокчейн мен смарт-келісімшарттар бірқатар штаттарда, мысалы, Аризона мен Невадада, заңды келісім нысаны ретінде мойындалды, бұл азаматтық-құқықтық мәмілелердің электрондық ортада еркін жасалуына мүмкіндік берді. Жапония мен Оңтүстік Кореяда цифрлық активтерге құқықтық статус беріліп, виртуалды мүлікті азаматтық айналым объектісі ретінде заң жүзінде тану тәжірибесі енгізілді.Осы халықаралық тәжірибелер Қазақстан үшін үлгілік бағыттарды айқындауға мүмкіндік береді.

Бірінші бағыт – құқықтық реттеу мен заңнаманы жаңғырту. Цифрлық активтер, смарт-келісімшарттар және жасанды интеллектке байланысты азаматтық-құқықтық нормаларды нақтылау қажет. Бұл технологиялар қолданылатын қатынастардың құқықтық мәртебесін анықтау және жауапкершілік тетіктерін белгілеу – негізгі міндет.

Екінші бағыт – мемлекеттік қызметтер мен азаматтық процестерді блокчейн негізінде цифрландыру. Эстония тәжірибесін үлгі ете отырып, жылжымайтын мүлік, көлік тіркеу және нотариалдық қызметтерді толық электрондық форматқа көшіру елдің құқықтық инфрақұрылымын жеңілдетеді.

Үшінші бағыт – жасанды интеллектті азаматтық сот істерін талдау мен құқықтық сараптамада қолдану. Бұл шешім қабылдау сапасын арттырып, бюрократиялық процестерді қысқартады. Төртінші бағыт – ақпараттық қауіпсіздік пен этикалық стандарттарды сақтау. Еуропалық тәжірибедегідей, азаматтардың дербес деректерін қорғау мен алгоритмдік ашықтық қағидаларын енгізу қажет. Бесінші бағыт – құқықтық кадрларды дайындау және инновациялық экожүйе құру. Технологиялық заңгерлік мамандығын дамыту және мемлекеттік-жекеменшік серіктестіктер арқылы тәжірибе жинақтау маңызды. Осы бағыттар жүзеге асқанда, Қазақстан халықаралық тәжірибеге негізделген заманауи құқықтық жүйе қалыптастырып, блокчейн мен жасанды интеллект синергиясын азаматтардың құқықтарын қорғау мен әділдікті нығайтуға тиімді бағыттай алады.(8)

6.1. Халықаралық тәжірибелерге шолу

Әлемнің бірқатар елдері блокчейн мен ЖИ технологияларын құқықтық реттеу саласынд алдыңғы қатарда.

Эстония: мемлекеттік басқаруда блокчейн элементтерін енгізіп, азаматтық және коммерциялық мәмілелердің тіркеуін толық цифрландырды.

- **Сингапур**: ЖИ мен блокчейн синергиясын қаржылық келісімдерде қолдану арқылы құқықтық сенім институтын қалыптастырды.
- **АҚШ**: смарт-келісімшарттарды заңды күшке ие құжат ретінде тану мәселесін бірнеше штат деңгейінде бекітті (мысалы, Аризона мен Невада штаттары).
- **Еуропалық Одақ**: 2023 жылы қабылданған «AI Act» жасанды интеллект жүйелерін этикалық және құқықтық реттеуді нақтылады.

Бұл тәжірибелер Қазақстан үшін үлгі бола алады.

6.2. Қазақстанның цифрлық құқықтық саясаты

Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы мен цифрлық активтерге арналған заңнамалық база блокчейн мен ЖИ интеграциясын дамытуға бағытталған. 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары аясында электронды нотариат, онлайн сот, интеллектуалды тіркеу жүйелері сияқты жобалар іске асырылуда.

Автордың көзқарасы бойынша, Қазақстан азаматтық құқықты технологиялық өзгерістерге бейімдеу процесінде **нормативтік икемділік** қағидасын ұстануы қажет. Яғни, заңнама технологияның дамуымен қатар өзгеріп отыруы тиіс. Бұл – статикалық емес, динамикалық құқықтық модель құру деген сөз.

7. Азаматтық-құқықтық синергияның артықшылықтары мен тәуекелдері

Азаматтық-құқықтық синергияның артықшылықтары мен тәуекелдері қазіргі замандағы цифрлық қоғамның дамуында маңызды орын алады. Блокчейн мен жасанды интеллекттің өзара ықпалдастығы құқықтық қатынастардың сапасын арттырып, азаматтық айналымның қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Бұл синергияның басты артықшылығы – құқықтық процестердің ашықтығы мен сенімділігін күшейту. Блокчейн технологиясы арқылы барлық мәмілелер өзгертілмейтін тізбек түрінде тіркеліп, әрбір әрекеттің заңдылығын тексеру жеңілдейді. Мұндай жүйе тараптар арасындағы сенім деңгейін арттырып, келісімдердің бұзылу мүмкіндігін төмендетеді.

Жасанды интеллект осы деректерді талдау арқылы құқық бұзушылықтардың алдын алады, тәуекелдерді болжайды және құқықтық шешім қабылдауға көмектеседі. Бұл азаматтық-құқықтық қатынастарды автоматтандыруға, адами фактордың әсерін азайтуға және құқықтық әділдікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, синергия азаматтық құқықтың тиімділігін арттырып, уақыт пен қаржы ресурстарын үнемдеуге жағдай жасайды. Смарт-келісімшарттар мен цифрлық активтер арқылы мәмілелердің орындалуы делдалсыз жүзеге асады, бұл экономикалық

айналымды жеделдетеді. Дегенмен, мұндай технологиялардың енгізілуі белгілі бір тәуекелдерді де тудырады. Біріншіден, құқықтық жауапкершілікті бөлу күрделене түседі, себебі жасанды интеллекттің қате шешімі үшін кім жауап беретінін анықтау оңай емес. Екіншіден, дербес деректердің қауіпсіздігі мәселесі өзекті: блокчейннің ашық құрылымы жеке мәліметтердің құпиялығын шектеуі мүмкін. Үшіншіден, алгоритмдердің әділдігі мен ашықтығы күмән тудырады, себебі жасанды интеллект кейде шешім қабылдаудың себептерін түсіндірмейді. Сонымен қатар, цифрлық теңсіздік те қауіп тудырады — технологияға қолжетімділігі шектеулі азаматтар құқықтық тұрғыда осал болуы мүмкін. Осыған байланысты азаматтық-құқықтық синергияны дамыту барысында құқықтық реттеу, этикалық стандарттар және ақпараттық қауіпсіздік талаптарын үйлестіру қажет. Демек, блокчейн мен жасанды интеллекттің өзара ықпалы үлкен мүмкіндіктермен қатар, жаңа міндеттер де жүктейді. Тиісті құқықтық негіз қалыптасқан жағдайда бұл синергия азаматтық құқықты әділдік, ашықтық және сенімділік қағидаларына негізделген жаңа деңгейге көтере алады.

7.1. Артықшылықтары

1. **Мәмілелердің ашықтығы мен сенімділігі.**
   Барлық операциялар блокчейнде тіркелгендіктен, тараптар арасындағы дау ықтималдығы төмендейді.
2. **Процестердің автоматтандырылуы.**
   Смарт-келісімшарттар арқылы шарттар автоматты орындалады, адами қателік азаяды.
3. **Құқықтық бақылаудың тиімділігі.**
   ЖИ жүйелері заң бұзушылықтарды алдын ала болжай алады.
4. **Цифрлық экономикадағы сенім факторының артуы.**

7.2. Тәуекелдері

1. **Құқықтық жауапкершілікті бөлу қиындығы.**
   Алгоритм қателігі кезінде жауапты тұлғаны анықтау күрделі.
2. **Этикалық және дербес деректер мәселесі.**
   ЖИ жеке мәліметтерді өңдеу барысында азаматтардың құқығын шектеуі мүмкін.
3. **Құқықтық олқылықтар.**
   Смарт-келісімшарт пен цифрлық активтердің нақты құқықтық мәртебесі әлі де толық анықталмаған.

Автор ретінде менің пайымым — блокчейн мен жасанды интеллект синергиясы азаматтық құқықтың болашақ бағытын анықтайтын негізгі тетікке айналады. Бұл синергия дәстүрлі құқық қағидаларын жоққа шығармайды, керісінше оларды жаңа жағдайға бейімдейді. Цифрлық мәмілелер мен

интеллектуалды жүйелердің енгізілуі азаматтық айналымның ашықтығын арттырып, құқық бұзушылықтың алдын алады.

Дегенмен, осы даму үдерісінде құқықтық мәдениет пен этикалық нормаларды сақтаудың маңызы ерекше. Себебі технология қаншалықты жетілгенімен, оның түпкі мақсаты – адам мүддесін қорғау. Сондықтан да блокчейн мен жасанды интеллекттің синергиясын адам мен қоғам игілігіне бағытталған құқықтық құрал ретінде дамыту қажет.

Зерттеушілер пікірлерін талдай келе, синергияның құқықтық тиімділігі мынадай үш бағытта айқын көрінеді:

1. **Нормативтік синергия** – жаңа құқықтық нормаларды технологиялық ортаға сәйкестендіру;
2. **Институционалдық синергия** – құқықтық институттардың цифрлық үлгіге көшуі;
3. **Құндылықтық синергия** – әділдік пен ашықтық қағидаларын сақтау арқылы азаматтық құқықтың тұрақтылығын қамтамасыз ету.(3)

Қорытынды

Қазіргі кезеңде технологиялық прогресс пен цифрлық трансформация азаматтық құқық жүйесін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік беріп отыр. Блокчейн мен жасанды интеллекттің синергиясы бұл өзгерістердің басты драйвері болып саналады. Азаматтық-құқықтық қатынастар дәстүрлі қағаз жүзіндегі рәсімдерден, делдалдарға тәуелді процестерден, адам факторына негізделген шешімдерден цифрлық, автоматтандырылған және алгоритмдік түрде реттелетін жүйелерге көшуде. Бұл синергия тек технологияны енгізу немесе автоматтандыру емес, ол құқықтық мәдениетті, құқық қолдану тәжірибесін және азаматтық-құқықтық нормалардың мазмұнын өзгертуге бағытталған күрделі трансформация процесін білдіреді.

Блокчейн технологиясының негізгі ерекшелігі – деректердің өзгермейтін, толық және қауіпсіз тізбек түрінде сақталуы. Бұл азаматтық-құқықтық қатынастарда ашықтық пен сенімділікті қамтамасыз етудің сенімді механизмі ретінде қарастырылады. Мәмілелердің, меншік құқығының, цифрлық активтердің және смарт-келісімшарттардың барлығы блокчейн арқылы тіркеліп, олардың заңдылығын және орындалуын бақылау мүмкіндігі туады. Дәстүрлі нотариалды рәсімдер мен мемлекеттік тіркеу органдарының қызметі цифрлық ортаға көше отырып, азаматтардың құқықтарын қорғауды, дауларды азайтуды және құқықтық процедуралардың жылдамдығын арттыруды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, блокчейн деректердің бүтіндігін сақтау арқылы құқықтық сенімділікті күшейтеді және алаяқтық тәуекелін төмендетеді. Мысалы, жылжымайтын мүлікке қатысты мәмілелерді

блокчейнде тіркеу меншік құқығының нақты иесін анықтауға мүмкіндік береді, бұл азаматтық-құқықтық даулардың алдын алуға септігін тигізеді.

Жасанды интеллект бұл процесті интеллектуалды талдау арқылы толықтырады. ЖИ алгоритмдері азаматтық-құқықтық деректерді зерттеп, құқық бұзушылықтарды алдын ала болжай алады, даулы жағдайлардың туындау ықтималдығын есептейді және құқықтық шешімдерді деректерге сүйене отырып ұсына алады. Бұл тәсіл құқық қолданудың объективтілігін арттырады, себебі адам факторынан туындайтын субъективтік әсерлер азаяды. Мысалы, смарт-келісімшарттар арқылы мәмілелердің орындалуы автоматтандырылып, шарттар толықтай орындалмаған жағдайда алгоритм алдын ала ескерту немесе төлемді автоматты түрде жүзеге асырады. Бұл тәсіл азаматтық айналымдағы сенімділікті арттырып, құқықтық қатынастардың жылдамдығын күшейтеді.

Блокчейн мен ЖИ синергиясы азаматтық құқықта жаңа құқықтық субъектілік және объектілік құрылымдарды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Цифрлық активтер – криптовалюта, токен, NFT және виртуалды мүліктің жаңа түрлері – дәстүрлі мүлік ұғымының кеңейтілген нысаны болып саналады. Олар блокчейнде тіркеліп, меншік құқығын дәлелдеу және қорғау үшін нақты құқықтық механизмдерге ие. Смарт-жүйелер – келісімшарттарды, міндеттемелерді және құқықтық процедураларды автоматтандыру құралы – азаматтық-құқықтық қатынастардың жаңа формаларын туындатады. Бұл процесте құқықтық жауапкершіліктің құрылымы да өзгереді. Егер алгоритм қате шешім қабылдаса, зиянды өтеу және құқықтық жауапкершілікті бөлу мәселелері туындайды. Бұл Қазақстанда құқықтық жаңашылдықты енгізу кезінде шешілуі қажет негізгі мәселелердің бірі болып табылады.(2)

Азаматтық-құқықтық синергияның артықшылықтары айқын көрінеді. Біріншіден, мәмілелердің ашықтығы мен сенімділігін қамтамасыз ету. Барлық транзакциялар блокчейнде тіркелетіндіктен, даулар мен құқықтық келіспеушіліктердің туындау ықтималдығы азаяды. Екіншіден, құқықтық процестердің автоматтандырылуы. Смарт-келісімшарттар мен ЖИ жүйелері келісімшарттардың орындалуын автоматты түрде бақылайды, адами қателіктерді азайтады. Үшіншіден, құқықтық бақылаудың тиімділігі. ЖИ жүйелері заң бұзушылықтарды алдын ала болжай алады, құқықтық сараптаманы жылдамдатады. Төртіншіден, цифрлық экономикадағы сенім факторының артуы. Ашық, қауіпсіз және сенімді жүйелер азаматтарды цифрлық айналымға белсенді қатысуға ынталандырады.

Алайда, азаматтық-құқықтық синергияның тәуекелдері де бар. Біріншіден, құқықтық жауапкершілікті бөлу мәселесі күрделі. Алгоритм қателік жасаса, зиянды өтету және жауапкершілікті анықтау қиынға соғады. Екіншіден, дербес деректер мен құпия ақпараттың қауіпсіздігі маңызды. ЖИ жеке мәліметтерді өңдеуде адам құқықтарына зиян келтіруі мүмкін.

Үшіншіден, алгоритмдердің әділдігі мен ашықтығы күмән тудырады. Кейде ЖИ шешім қабылдаудың себептерін түсіндірмейді, бұл азаматтық дауларда дәлелдемелік проблемаларды туғызады.

Төртіншіден, құқықтық олқылықтар. Смарт-келісімшарттардың, цифрлық активтердің және автономды ЖИ жүйелерінің құқықтық мәртебесі әлі толық айқындалмаған.

Халықаралық тәжірибе бұл бағытта Қазақстан үшін үлгі бола алады. Эстония мемлекеттік қызметтер мен азаматтық мәліметтерді блокчейнде тіркеп, электрондық мемлекеттің озық моделін көрсетті. Сингапур мен АҚШ-тың кейбір штаттары смарт-келісімшарттарды заңды күшке ие келісім ретінде мойындап, алгоритмдік құқықтық рәсімдерді енгізді. Еуропалық Одақ «AI Act» арқылы жасанды интеллект жүйелерін реттеудің этикалық және құқықтық нормаларын бекітті. Бұл тәжірибелер Қазақстанда цифрлық құқықтық жүйені құруға бағыт береді: құқықтық анықтық, нормативтік икемділік, этикалық стандарттарды сақтау және азаматтардың құқықтарын қорғау.

Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы және «Цифрлық активтер туралы» заң блокчейн мен ЖИ синергиясын құқықтық жүйеге енгізудің алғашқы қадамдары болып табылады. Электрондық нотариат, онлайн сот жүйесі, смарт-келісімшарттарды енгізу – азаматтық-құқықтық қатынастарды автоматтандыруға бағытталған нақты іс-шаралар. Болашақта құқықтық реформалар мен нормативтік түзетулер арқылы смарт-жүйелер мен цифрлық активтердің құқықтық мәртебесі нақты анықталуы тиіс.

Жасанды интеллекттің азаматтық-құқықтық жауапкершілікті өзгерту мүмкіндігі де маңызды. Алгоритмдік шешімдердің зиянды салдары болған жағдайда, жауапкершілік көп деңгейлі құрылым арқылы бөлінуі тиіс: бағдарламашы, пайдаланушы, бақылаушы орган – әрқайсысы өз міндеттеріне сай жауапкершілікті атқарады. Бұл тәсіл ЖИ жүйелерін қауіпсіз, әділ және құқықтық тұрғыдан есепке келтірілген құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, алгоритмдік ашықтықты қамтамасыз ету, деректерді қорғау, этикалық стандарттарды сақтау және өтемақы механизмдерін енгізу – синергияның тиімділігін арттыратын негізгі шарттар болып табылады.

Автордың пайымдауынша, блокчейн мен жасанды интеллект синергиясы азаматтық құқықтың жаңа парадигмасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл синергия құқықтық қатынастардың сенімділігін, ашықтығын, тиімділігін арттырып қана қоймай, құқықтық мәдениетті жаңғыртуға, азаматтардың құқықтары мен мүддесін қорғауды қамтамасыз етуге жол ашады. Қазақстан үшін бұл бағыт цифрлық экономика мен құқықтық инфрақұрылымды дамытуда стратегиялық маңызға ие.

Қорытындылай келе, блокчейн мен жасанды интеллекттің азаматтық-құқықтық синергиясы – тек технологиялық жаңалық емес, құқықтық трансформацияның маңызды құралы. Ол құқықтық жүйені автоматтандыруға, құқықтық сенімділікті арттыруға, азаматтық-құқықтық қатынастардың ашықтығын қамтамасыз етуге, және инновациялық құқықтық механизмдер арқылы әділдік пен тұрақтылықты сақтау үшін жаңа негіз жасайды. Болашақта осы синергияны құқықтық тұрғыдан реттеу, нормативтік база құру және этикалық принциптерді енгізу арқылы Қазақстан азаматтық құқық саласында заманауи, сенімді және тиімді құқықтық экожүйе құра алады. Бұл процесс заң мен технология арасындағы теңгерімді сақтаумен қатар, азаматтық-құқықтық қатынастардың сапалық жаңа деңгейге көтерілуін қамтамасыз етеді және цифрлық қоғамдағы құқықтық сенімділіктің негізгі кепіліне айналады.(4)

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Law and Regulation of AI, Blockchain, and Digital Rights (Ionica Oncioiu, 2025) — Жасанды интеллект, блокчейн және сандық құқықтар жөніндегі құқықтық-реттеу мәселелерін кешенді қарастыратын еңбек. (Tertulia)
2. Regulation of Innovative Technologies: Blockchain, Artificial Intelligence and Quantum Computing (Rosario Girasa & Gino J. Scalabrini, 2022) — Блокчейн, жасанды интеллект және кванттық есептеу секілді инновациялық технологияларды құқық тұрғысынан талдау. (SpringerLink)
3. Blockchain and the Law: Dogmatics and Dynamics (Francisco Pereira Coutinho et al., 2024) — Блокчейннің құқықтық және реттеушілік аспектілерін қарастыратын еңбек. (SpringerLink)
4. AI, Data and Private Law: Translating Theory into Practice (Gary Chan Kok Yew et al., 2021) — Жасанды интеллект, деректер және жеке заң (private law) тұрғысынан құқықтық мәселелерді талдайды, блокчейн де бір тарауда қаралады. (Bloomsbury)
5. Blockchain and Legitimacy: The Rule of Law by Design (Akanksha Bisoyi, 2025) — Блокчейн технологиясының заң алдындағы легитимділігі мен «заң-дизайнмен» сәйкес келуі мәселесіне арналған. (SpringerLink)
6. Artificial Intelligence Governance and the Blockchain Revolution (Qiqi Gao & Jiteng Zhang, 2024) — Жасанды интеллект пен блокчейннің бірге дамуы мен олардың мемлекеттік басқарудағы (governance) ролі. (SpringerLink)
7. Legal Tech, Smart Contracts and Blockchain (Marcelo Corrales et al., 2019) — Заң-технология, смарт-келісімшарттар және блокчейннің заң қызметтеріне әсері. (SpringerLink)
8. The Cambridge Handbook of Smart Contracts, Blockchain Technology and Digital Platforms (edited volume, 2019) — Смарт-контракттар, блокчейн және цифрлық платформалар тұрғысынан құқық пен технологияны салыстырады. (Cambridge University Press & Assessment)
9. Smart Contracts and Comparative Law: A Western Perspective (Andrea Stazi, 2021) — Смарт-контракттарды салыстырмалы құқықтық жүйелер (Еуропа) тұрғысынан талдайды. (SpringerLink)
10. AI Frameworks Enabled by Blockchain: Creating Trustworthy and Responsible AI Using Distributed Ledger Technology (Vikram Dhillon, David Metcalf & Max Hooper, 2025) — Блокчейн технологиясы арқылы жауапты, сенімді жасанды интеллект жүйелерін құруға арналған практикалық кітап. (SpringerLink)

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

«Жасанды интеллект туындыларының құқықтық режимі: Қазақстан және халықаралық тәжірибе»

СҒЗЖ орындаған: **Дәулет Нұрмұхамед Әшірбайұлы**

Тобы: **ЗҚТ-411**

Ғылыми жетекшісі: **Иманбекова Маншук Мажитовна**

Түркістан , 2025 жыл

Қазіргі таңда жасанды интелект адамдарың күнделікті өміріне үлкен ықпал етуде. Мысалы, еуропа елдерінде желіде қолжетімді спорт және бизнес жаңалықтарының көпшілігін машиналар жазғанын аңғаруға болады. Қазіргі таңда елімізде қызу талқыға түскен жасанды инетелект ұғымымен және оның қоғамдағы рөлімен таныс болсақ. Қазақстан қарқынды экономикалық, саяси және әлеуметтік өзгерістер кезеңін бастан кешіруде. Бұл өзгерістер негізінен интернет заттары, блокчейн және жалпы ақпараттандыру процесі сияқты озық технологиялардың ілгерілеуіне байланысты орын алды. Ақпараттық қоғамның дамуы сонымен қатар жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының пайда болуына әкелді. Жасанды интеллекттің пайда болуы адамдардың араласуынсыз шығармашылық жаңа туындылардың түрлерін жасауға мүмкіндік берді.

ЖИ-нің өсуі бүкіл әлемде танымал әрі өзекті тақырыптардың біріне айналды. Креативті машиналар, өздігінен жүретін машиналар және т.б. сияқты концепциялар ғалымдардың, саясаткерлердің және тұтынушылардың назарын аударып, жасанды интеллекттің артықшылықтары туралы хабардарлықты арттырды. Сонымен қатар, ЖИ-нің пайда болуы адамдардың шығармашылық өнімнің жалғыз көзі болып табылмайтындығына әкелді, өйткені адамның араласуымен компьютерлер шығармашылық және түпнұсқалық өнімдерді шығару мүмкіндігін көрсетті . Жасанды интеллекттің арқасында адамның нақты бейнесінсіз сөйлеу сценарийлерін жасауға немесе Пикассо сияқты атақты суретшілердің стилі мен ерекшеліктеріне қатты ұқсайтын өнер туындысын жасауға мүмкіндік туды. Көбінесе ЖИ робот машиналарымен немесе футуристік заттармен байланысты орын алды. ЖИ-нің негізгі тұжырымдамалары – бұл машинаны (компьютерді) құру, яғни ол адамның ой қабілетінен тыс, ақылды түрде жұмыс істей алады, мақсаты болып адамдар шығаратын өнімдермен салыстыруға болатын зияткерлік қызметтің нәтижелерін жасау болып табылады [2]. Шахмат, покер және басқа да ойын түрлері сияқты белгілі бір салаларда компьютерлік машиналар адамдардан асып түсті деп айтуға болады. Қазір олар өнер сияқты жаңа креавтивті салаларда адамдармен бәсекелесуде, мұнда озық ЖИ технологиялары компьютерлерді музыка, әңгімелер және өнер тындыларын жасауға үйретуде. Кейбір сыншылар жасанды интеллект жасаған туынды адам шығармашалағымен бәсекеге түсе алмайды, өйткені машиналарда көркемдік туындылар үшін маңызды деп табылатын түйсік пен эмоция сияқты қабілеттер жетіспейді деп мәлімдейді. Дегенмен, қазіргі ғылыми техникалық жетістіктер өнер саласын дамыта алатындығын дәлелдеп отыр. Мәселен, Associated Press мақалалар шығару үшін ЖИ көмегіне сүйенді, ал Washington Post болса

күрделі бағдарламалық жасақтаманы пайдалану арқылы әртүрлі саяси жарыстарды, спорт және т.б. қамтитын көптеген оқиғаларды анықтауға ұмтылуда. Sony сияқты кейбір компаниялар ЖИ технологиясының арқасында әндер жасай алады. Сондықтан, жасанды интеллектпен жасалған авторлық құқықпен қорғалған туындыларға қатысты құқық иелері арасында бірыңғай пікірлер жоқ. Жасанды интеллект арқылы жасалған өнімдердің жаппай пайда болу салдары, дүние жүзіндегі әртүрлі юрисдикциялар бойынша авторлық құқық туралы заңның озық технологияларға ілесуіне қиындық келтіруде. ЖИ-нің құқықтық мәртебесі қазақстандық зияткерлік меншік туралы заңнамасында әлі қарастырылмаған деп айтуға болады. Бұл мәселелердің өзектілігін ескере отырып, жасанды интеллект өндіретін машиналар жасаған авторлық құқық өнімдерін құқықтық реттеу үшін практикалық және теориялық маңызы бар. Бірақ, бұл мәселе бойынша көптеген ғылыми еңбектерге қарамастан, дамыған елдерде жасанды интеллект машиналарымен жасалған авторлық құқықпен қорғалған туындыларды құқықтық реттеу бойынша бір ізді, терең талдау жоқ. Осылайша, бұл мәселе бірқатар сұрақтарды тудырады, мысалы, жасанды интеллект машиналары жасаған авторлық құқық өнімдерінің авторы кім, жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесі қандай, жасанды интеллекттің әрекеттеріне кім жауапты және т.б. Сонымен қатар, озық технологияның қарқынды дамуына байланысты бұрын жүргізілген кез келген зерттеу немесе талдау жұмыстары ескіруі мүмкін, сондықтан бұл тақырып бойынша жаңа және көбірек зерттеулер қажет. Осылайша, зерттеудің мақсаты – жасанды интеллект бойынша авторлық құқық туралы заңның жалпы ерекшеліктерін анықтау және жасанды интеллект сияқты жаңа технологиялар тұрғысынан қазақстандық авторлық құқық туралы заңнаманы жетілдіру. Автор Ұлыбритания, АҚШ және Еуропа сияқты кейбір озық мемлекеттердегі авторлық құқық туралы заңдарға салыстырмалы талдау жүргізеді және авторлық құқық туралы ұлттық заңнамаға өзгерістер енгізуді ұсынады.

Негізгі бөлім

ЖИ машиналары салдарынан туындайтын авторлық құқық мәселелерін талдау үшін, біріншіден, біз ЖИ мен оның ерекшеліктерін, қазіргі жағдайын және одан әрі дамуын бағалаймыз; Содан кейін, мақалада ЖИ машиналары «автор» ретінде танылуы мүмкін бе, жоқ па деген сұраққа жауап беру үшін құқықтық мәселелерге, атап айтқанда, ЖИ әсер ететін авторлық және түпнұсқалық мәселелерге назар аударылады. Бұл мәселенің түйінін шешу үшін мақалада Ұлыбритания, АҚШ және ЕО-ның кейбір тәсілдері салыстырмалы қарастырылады. Салыстырмалы талдау нәтижесінде жергілікті ЖИ машиналарға қатысты қазақстандық авторлық құқық туралы заңнамадағы олқылықтардың орнын толтырудың тиімді тәсілдерін ұсынамыз. ЖИ дамуы және оның ерекшеліктері ЖИ-нің дамуы британдық ғалым Алан Тьюрингтің есімімен тікелей байланысты. Ол машинаның жеке тұлға ретінде өзін-өзі ойлай алатынын білгісі келді. Бірақ біз қазір қолданып жүрген терминді американдық ғалым Джон Маккарти Ганновердегі кездесуде алғашқы рет қолданды. Дегенмен, американдық математик жасанды интеллект технологиясының толық анықтамасын бере алмады. Рассел мен Норвиг сияқты басқа ғалымдар онға жуық анықтаманы ұсынғанымен, таңдалған сұрақтарға байланысты анықтамалар әр түрлі болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Оның ерекшеліктерін ескере отырып, ЖИ әдетте шешім қабылдау, тану, үйрену және қарым-қатынас жасау сияқты адамның интеллектісін қамтитын тапсырмаларды орындай алатын жүйе екенін анықтауға болады . Гурко жасанды интеллект математикалық модель болып көрінетін нейрондық желілермен және оның биологиялық нейрондық желілерді ұйымдастыру принципіне негізделген бағдарламалық инкарнациясымен тығыз байланысты деп мәлімдейді . 2018 жылы Еуропалық Комиссия жасанды интеллект туралы өз есебінде жасанды интеллект ойлау мінез-құлқын көрсететін және арнайы мақсаттарға қол жеткізу үшін белгілі бір дәрежеде автономды түрде әрекет ететін жүйе ретінде анықтады . Ақпарат ғасырында көптеген мәселелер динамикалық, оңай өзгермелі болып көрінеді және әртүрлі жағдайларға байланысты бұл өзгерістерді болжау қиын.

Кейбір авторлар ЖИ-нің сегіз маңызды белгілерін көрсетеді: шығармашылық, болжамсыздық, тәуелсіздік, дербестік, ұтымдылық, даму қабілеті, мәліметтерді жинау қабілеті, тиімділік, дәлдік, тез және еркін балама нұсқаларды таңдау мүмкіндігі. ЖИ төртінші өнеркәсіптік революцияға айтарлықтай әсер еткендігін байқауға болады және термин ретінде Клаус Швабтың мақаласында алғашқы рет айтылды. Шваб ЖИ, Интернет заттары (IoT), робототехника, 3D басып шығару және басқа да заманауи

технологияларды төртінші өнеркәсіптік революцияның бір бөлігі ретінде қарастырып, олардың билік пен индустрия салаларына әсер ететіндігін болжады. Шынында да, ЖИ технологиялары көп қырлы, жан-жақты және барлық жерде бар – ол кибернетикадан лингвистикаға дейінгі ғылымдардың әр түрлі салаларында кеңінен қолданылады. Бірақ, осы ғылымдардың барлығы үшін ЖИ-нің құқықтық аспектілері ерекше қажет, алайда бұл бағыттың аз дамығандығын көруге болады. Сонымен қатар, ЖИ мақсаттары тұрғысынан оған қатысты әртүрлі көзқараспен қарайтын мамандардың екі тобы бар . Зерттеушілердің бір тобы адамның мінез-құлқын ынталандыру және осылайша түсіну үшін ЖИ машиналарын пайдаланса, екінші топ сарапшылары ЖИ жүйелерін адамдар орындай алмайтын тапсырмаларды орындау үшін пайдаланады және осылайша адамның қабілетін арттырады. Қазақстан Президенті жасанды интеллекттің маңыздылығын ескере отырып, Қ.Тоқаев әлем экономика, қауіпсіздік, медицина мен саясат сияқты адам қызметінің бағыттарын қамтитын жасанды интеллект, машиналық оқыту және нейрондық желі дәуірінде өмір сүріп жатқанын атап өтті . Зерттеу материалдары мен әдістері Зерттеу жетекші әдіске, атап айтқанда салыстырмалы құқықтық әдіске негізделген. Салыстырмалы құқықтық әдіс авторға таңдалған мемлекеттердің авторлық құқығының тиісті ережелерін және компьютерлік машиналармен жасалған жұмыстарды реттейтін халықаралық-құқықтық актілерді салыстыруға мүмкіндік берді.

ЖИ арқылы жасалған машиналарға қатысты авторлық құқық туралы ұлттық заңнаманы жетілдірудің ақылға қонымды шешімдерін табу үшін аналитикалық және дедуктивті тәсілдер қолданылды. ЖИ авторлық құқық мәселесіне қатысты бірқатар академиялық және құқықтық зерттеу еңбектері бағаланып, автордың көзқарасын растау үшін пайдаланылды. Авторлық құқық туралы қолданыстағы заңнаманы және осы мәселеге қатысты ғылыми еңбектерді талдау авторға ЖИ озық технологияларындағы мәселеге қатысты ұсыныстарды тұжырымдауға көмектесетін әдіс бола алады. Ғылыми еңбектерді талдай отырып, бұл мәселенің ауқымын анықтауға көмектеседі, ал сот істері мен прецеденттер қазақстанның авторлық құқық туралы заңындағы болашақтағы кез келген өзгерістердің оң және теріс жақтарын өлшеуге мүмкіндік береді. Құқықтық мәселелер Жоғарыда айтылғандай, ЖИ интеграциясы немесе құрылуы және оның дамуы зияткерлік меншікке, атап айтқанда авторлық құқық саласында мәселелер туғызуда. Нәтижесінде, осы қиындықтан кейбір сұрақтар туындады, мысалы, біз жасанды интеллект жасаған туындыларды қорғай аламыз ба? Мұндай нәтижелерді қорғауды қалай қамтамасыз етуге болады? Интеллектуалдық қызметтің мұндай нәтижелері

кімге тиесілі болады: адамға ма, әлде ЖИ? Аталған сұрақтар осы мақаладағы негізгі мәселелер қатарына жатады. Тәсілдер мен ұстанымдардың әртүрлі түрлерін ескере отырып, ЖИ қолдану арқылы зияткерлік меншік құқықтарын құқықтық реттеудің келесі режимдерін бөліп көрсетуге болады: 1) ЖИ авторлық теориясы; 2) абсолютті азаматтық авторлық теориясы; 3) «жалдау» теориясы бойынша жұмыс; 4) бірлескен авторлық теориясы (ЖИ мен адам екеуі де автор); 5) қоғамдық игілік теориясы. 1. ЖИ авторлық теориясы. Бұл теорияның негізгі мәні – жасанды интеллекттіні шығармашылық жұмыстардың толыққанды авторы ретінде тану. Шығарманы жасауға адамның қатысуы шектелетіндіктен және негізгі жұмысты компьютер жасайтындықтан, туындылардың авторы ЖИ машиналары деп айту орынды. 2. Абсолютті азаматтық авторлық теориясы. Теорияның негізгі мәні – еңбектердің ав3 «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы торларын тек ЖИ ғана емес, сонымен қатар адамдарды, атап айтқанда бағдарламашыларды, ЖИ иелерін немесе қолданушыларды тану. Өйткені, жасанды интеллекттіні құрудың басты мақсаты – ол еркін суретші болудан гөрі кез келген белгілі бір тапсырмаларды орындай алатындығында. Қарастырылатын тағы бір маңызды аспект – ЖИ жүйелері тудыратын зияткерлік қызметтің нәтижелері авторлық құқықты қорғауға жарамсыз болуы мүмкін. Себебі жасанды интеллект арқылы жасалған туындылар көбінесе авторлық құқық үшін талап етілетін шығармашылық пен түпнұсқалық критерийлеріне сәйкес келмейді. 3. «Жалдау» үшін жұмыс теориясы. Кейбір ғалымдар шығармашылық жұмыстардың авторлығын осы теорияға сүйене отырып анықтауға кеңес береді, мұнда ЖИ сервистік қызметті көрсететін жұмысшы бола алады. Осылайша, қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы қарым-қатынасты ЖИ жүйесіне және оның бағдарламашыларына қолдануға болады. 4. Бірлескен авторлық теориясы. Бүгінгі таңда адам баласы қатыса алмайтын шығармашылық жұмыстарды анықтау қиын. Компьютерлік бағдарламалар шығармашылық әрекеттерді орындай алады деп есептесек те, адамның іс-әрекеті бәрібір өмірлік маңызды рөл атқарады, өйткені адам мұндай бағдарламалардың принциптерін анықтайды немесе белгілейді, бағдарламаны әзірлейді және іске қосады. 5. Қоғамдық игіліктер теориясы. Бұл доктринаның орталық тұжырымдамасы жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстарда авторлардың болмауын мойындау төңірегінде шешіледі. Бұл теорияға сәйкес, мұндай туындыларды қоғамдық игілікке көшірген дұрыс, өйткені бұл туындылардың шынайы авторы құқықтық мәртебесі жоқ компьютерлік бағдарлама болып табылады. Жоғарыда аталған теориялардың оң және теріс жақтары бар екендігін айтуға болады. Бүгінгі күнге дейін теориялардың

ешқайсысын орынды деп айтуға келмейді, өйткені қандай да бір теорияларды қабылдау заңнамаға елеулі өзгерістерді қажет етуі мүмкін.

Қазақстан Республикасы «Авторлық және сабақтас құқықтар туралы 1996» Заңының 2-бабы, 2-тармақшасына сәйкес (Авторлық құқық туралы заң), авторлық құқық автордың жеке және жеке мүліктік емес құқықтары ретінде анықталады . Ал сол баптың 1-тармақшасына сәйкес автор – ғылым, өнер және әдебиет саласында авторлық құқықпен қорғалған туындыларды жасайтын тұлға4 . Заңда «ЭЕМ-ге арналған бағдарлама» келесідей анықтама берілген: «табиғатына орай ЭЕМ-ге арналған бағдарлама олардың неғұрлым кейінірек кезеңдегі нәтижесі болып табылатын дайындық материалдарын қоса алғанда, машинада оқылатын материалдық жеткізгішке жазу кезінде ЭЕМ-мен белгілі бір міндеттерді орындау немесе нәтижеге қол жеткізу қамтамасыз етілетін сөздер, схемалар немесе бейнелеудің өзге де кез келген түрінде бейнеленген командалар жиынтығы». Сонымен қатар, 9-бапқа сәйкес ғылым, әдебиет және өнер туындысына авторлық құқық оның жасалу сәтінен бастап туындайды және туынды жасалғаннан кейін туындыны тіркеу сияқты өзге шарттар мен рәсімдер талап етілмейді. Демек, бұл авторлық құқықтың иесі тек тұлға ғана бола алады дегенді білдіреді, өйткені Қазақстанның авторлық құқық туралы заңы бойынша шығармашылық жұмыстардың нәтижесін жеке тұлғадан басқа ешкім ала алмайды. Тиісінше, жасанды интеллект туынды жасаса да, оны құқық иеленуші ретінде қарастыруға болмайды5 . Қорытындылай келе, қазіргі уақытта Қазақстанның қолданыстағы авторлық құқық туралы заңы ЖИ құқықтық мәртебесін анықтамайды немесе мұндай құбылыстарды ресми құқықтық құжаттарда белгілемейді. Сонымен қатар, бұл алшақтық болашақта кейбір мәселелерді тудыруы мүмкін, себебі ЖИ қоғамдық өмірдің барлық салаларына көбірек еніп, әр түрлі құқықтық қатынастардың белсенді қатысушысына айналуда. Қазіргі сәтте ЖИ шығарған шығармашылық туындыларды авторлық құқық арқылы қорғау бойынша пікірлері қайшы бірнеше топ өкілдері бар. Мысалы, бір топ өкілдері жасанды интеллект арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты кеңейтуге қарсы пікір білдірсе, келесі топ жасанды интеллектпен жасалатын туындыларды авторлық құқықпен қорғаудың қажеттілігін алға тартады. ЖИ машиналарының адамдармен теңесуі немесе бір қатарда болуы құқық иелерінің өздерінің маңыздылығы мен сенімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Алайда, кей сарапшылар мұндай мәселелер мен олардың жасанды интеллект туындыларына байланысты салдары тек авторлық құқықты қорғаудың оларға берілуіне байланысты емес, сонымен қатар жасанды интеллект технологиялары көрсететін шығармашылық деңгейіне байланысты деп өз

ойларын білдіреді. Жоғарыда келтірілген салдарлар ЖИ технологияларының туындылары авторлық құқықпен мүлде реттелмеген жағдайда да пайда болуы мүмкін деп есептеледі. Сонымен қатар, қарсылас тараптар ЖИ технологияларының шығармашылық нәтижелеріне авторлық құқықты қорғау қажет пе деген сұрақ қояды. Өйткені машиналар авторлық құқықты қорғауды талап етпейді және айрықша құқықтарға ие емес. Адамдарға қатысты, егер тиісті қорғаныс қамтамасыз етілмесе, адамдардың шығармашылық жұмыспен айналысуы екіталай. Бірақ, ЖИ технологиясына келетін болсақ, бұл жерде басқа жағдай орын алуы мүмкін, өйткені олар авторлық құқықпен қорғаусыз да туындыларды жасауды жалғастыра береді. Жасанды интеллект туындыларын авторлық құқықпен қорғауды жақтаушылар жасанды интеллект машиналарын жасау қаржылық, материалдық және басқа да көздерді көбірек қажет етеді деп мәлімдейді. Сондықтан мұндай туындыларға қатысты авторлық құқықтық қорғауды қамтамасыз ету ЖИ технологияларына көбірек инвестиция салуды ынталандыруы мүмкін. Айта кету керек, жақтаушылардың өздері қорғау тұрғысынан бірнеше топқа бөлінген, кейбіреулері қолданыстағы авторлық құқық туралы заң мұндай туындыларды қазірдің өзінде реттейді деп мәлімдесе, ал басқалары авторлық құқық туралы заңға оны ЖИ технологияларының ерекшеліктеріне бейімдеу үшін өзгерту қажеттігін алға меңзейді .

Жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстардың құқықтық мәселелерін шешудің ең жақсы әдісін білу үшін келесі бөлімде Ұлыбритания, Еуропалық Одақ және АҚШ елдеріндегі заңдар мен әртүрлі сот практикасын салыстырмалы түрде талданатын болады. Ұлыбританиядағы жасанды интеллект туындыларының авторлық құқығын қорғау 1980 жылдары Ұлыбритания үкіметі компьютер арқылы жасалған туындылардың авторлық құқығына қатысты жасыл қағаз даярлады. Аталған қағазда компьютер тек шығармаларды жасауға көмектесетін құрал болып табылады және сол құралды басқаруға жауапты адам автор ретінде қарастырылуы мүмкін деген пікір айтылды. Ал бүгінде Ұлыбританияда ЖИ жасайтын шығармашылық жұмыстардың мәселелері шешілген сияқты. Авторлық құқық, дизайн және патенттер туралы заңның (CDPA) 9(3) бөліміне сәйкес: «Компьютерлік машиналармен жасалған әдеби, драмалық, музыкалық немесе көркем шығармалар жағдайында автор жұмыс жасау үшін қажетті шараларды қабылдаған тұлға болып саналады». Сонымен қатар, аталған заңның 178 бабы компьютерде жасалған жұмыста егер мұндай жұмыстың авторы адам қатыспаған жағдайда компьютермен жасалды деп анықтайды6 . Осылайша, компьютерде жасалған деген сөз, инновациялық өнімді жасауға адамның

қатыспайтындығын білдіретіндіктен, жасанды интеллектпен жасалған жұмыс осы анықтамаға сәйкес келеді деп айтуға толық негіз бар [15]. Дегенмен, профессор Гуадамуз компьютерде жасалған жұмыстарға қатысты Ұлыбританияның заңнамасы бойынша кейбір сұрақтарды пысықтауды талап етеді, мысалы, жасалатын жұмыс үшін қажетті шараларды немесе қадамдарды қабылдап жатқан адамды заң қалай қарастыруы керек? Осы мәселе бойынша бағдарламашыны немесе пайдаланушыны қарастыруымыз керек пе? Ал бұл өз кезегінде авторлық құқық қалам жасаушыға ма, әлде жазушыға берілу керек пе деген сұрақты еске түсіреді. Қазіргі уақытта бұл мәселені көрсететін қарапайым мысал – Microsoft корпорациясының Word бағдарламасын әзірлеуі. Майкрософт бағдарламалық жасақтаманы жасаушы болғанымен, компания бағдарламаны пайдалана отырып жасалған әрбір жеке жұмыс бөлігіне меншік құқығын талап етпейтіні анық. Сол себепті, пайдаланушы бағдарламаны өз туындысын жасау үшін қолданғандықтан, авторлық құқық аталған пайдаланушыға тиісті болып табылады. Шынында да, жасанды интеллект арқылы жасалған 6 Copyright, Designs and Patent Act 1988 7 Express Newspapers v Liverpool Daily Post [1985] 3 All ER 680 жұмыстардың бірегей аспектілерінің бірі – автоматтандыру деңгейі және шығармашылық процеске адамның қатысуын азайту[16]. Ұлыбритания жасанды интеллект арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғауды қамтамасыз ететін санаулы елдердің бірі болып табылады. Іс жүзінде CDPA-ныңs 9(3) тармағына қатысты сот практикасынынң аз екендігін көруге болады. Express Newspapers v Liverpool Daily Post сот ісі бойынша талапкер конкурс ұйымдастырып, онда карточкаларлар тиісті оқырмандарына таратылады және әр карточкада жеңімпаз сериясымен бірге тексерілуі қажет бірқатар қағаздар болады. Конкурс бойынша жеңімпаздың сериялық әріптері тігінен және көлденең тиісті торда жарияланды. Оқырмандарға карточкаларды алу үшін газет сатып алудың қажеті болмағандықтан, жауапкер – Liverpool Daily Post жеңімпаз сериясын өз газетіне көшіреді. Бұл әрекеттің нәтижесінде талапкер авторлық құқықтың бұзылуына байланысты жауапкерді сотқа береді. Сот алдында жауапкер жеңімпазды анықтайтын серия нөмірлері авторлық құқықпен қорғалмайтындығын алға тартады, өйткені ол әріптерді адамдар емес, компьютерлік машиналар жасағандығын, сондықтан автордың жоқтығын айтады. Алайда, іс соңында сот талапкердің пайдасына шешім шығарып, компьютер жай ғана құрал екендігін және бағдарламашының нұсқаулығы бойынша аталған сериялық әріптерді шығарғандығын түсіндіреді. Осылайша, сот шешімі CDPA-ның 9 (3) тармағына сәйкес толық орын алды деп айтуға негіз бар7 . Nova Productions v Mazooma Games, ісі бойынша талапкер бейне ойындарын әзірлеп, жасап және сатқан болатын. Талапкер «Қалта Ақшасы»

атты ойынындағы авторлық құқықты жауапкердің «Джекпот Бассейні» және өзге ойындары бұзды деп мәлімдеді. Талапкердің айтуынша «Қалта Ақшасының» бағдарламалық жасақтамасының коды көшірілген жоқ, керісінше ойынның экрандағы көрінісі («нәтижелер») көшірілді. Талапкер өзі сүйенген ұқсастықтар кестесін ұсынды және сәйкес мүмкіндіктерді анықтау үшін скриншоттарды белгіледі. Алайда, бұл іс бойынша бірінші сатыдағы судья ойындар арасында ешқандай ұқсастықты таппады, өйткені ойындар өз кезегінде басқаша ойналды және осылайша авторлық құқықтық бұзушылықтың орын алмағандығы туралы BULLETIN OF INSTITUTE OF LEGISLATION AND LEGAL INFORMATION OF THE RK №2(77)-2024 153 ГРАЖДАНСКОЕ И ГРАЖДАНСКО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО шешім қабылдайды. Апелляциялық сатыдағы сотта судья компьютерде жасалатын жұмыстардың мәні және бағдарламашы туралы қысқаша қорытынды жасайды. Оның көзқарасы бойынша, компьютерлік жұмыстар – бұл экранда көрсетілетін кадрлар, ал ойын бағдарламашысы – инновациялық туындыларды жасау үшін қажетті шараларды қабылдаған адам, сондықтан ол туындының авторы болып табылады8 . Тағы бір ескеретін жайт, CDPA баптарына сәйкес авторлық құқықты қорғау мерзімі жалпы шығармашылық жұмыстар мен ЖИ жасаған туындылар арасында әр түрлі болып келеді. Мысалы, авторлық құқықты қорғау мерзімі автордың қайтыс болуы және 70 жыл мерзімінің өтуімен аяқталса, жасанды интеллект арқылы жасалған туындылар үшін бұл мерзім 50 жылға созылады. Сондықтан, британдық авторлық құқық жасанды интеллект жасаған туындыларды мойындағанымен, авторлық құқықты қорғау деңгейі жалпы шығармашылық туындыларға қарағанда қысқа және тұрақтылығы төмен деп айтуға негіз бар [17, 292 б.]. Жоғарыда аталған CDPA нормалары мен шарттарына сүйене отырып, жасанды интеллектіні авторлық құқықтың иесі ретінде тану мүмкін емес деп айту әділетті болар еді, өйткені авторлық құқықтың бұзылуы орын алған кезде оған тек адам ғана жауап бере алады. Сонымен қатар, компьютерде жасалған жұмыстардың авторы ретінде ЖИ бағдарламашысы ғана емес, британдық авторлық құқық туралы заңнамаға сәйкес шығармашылық жұмыстың туындауына өз шеберлігі мен еңбегін қосатын пайдаланушы да болуы мүмкін. Осылайша, жасанды интеллект жасаған туындылар Ұлыбританиядағы авторлық құқық туралы заңмен және сот практикасымен жақсы реттелгенге ұқсайды[15]. Алайда, бұл сұрақ бойынша Еуропалық Одақтағы жағдай мүлдем басқа бағытта дамуда, өйткені олар шығармашылық жұмыстардың түпнұсқалығына қатысты өзіндік шарттарды белгілеуде. Бұл айырмашылық келесі бөлімде талданатын болады. Жасанды интеллект туындыларын авторлық құқықпен қорғаудың Еуропалық тәсілі ЖИ сұрағы бойынша

Еуропалық юрисдикцияларда британдық 9 (3) сияқты балама нормалардың жоқтығын және бұл мәселенің халықаралық шарттарда да, авторлық 8 Nova Productions Ltd v Mazooma Games Ltd [2007] EWCA Civ 219 (14 March 2007) құқық директиваларында да орын алмағандығын аңғаруға болады. Мысалы, Испанияның авторлық құқық туралы заңында автор туындыны жасаушы жеке тұлға деп жазылса, Германияның авторлық құқық туралы заңының 7-бабында «автор» туындыны жасаушы болып табылады, дегенмен заңда бұл оның тұлға болуы керектігі нақтыланбайды, 11-бапта авторлық құқық туындыны өз зияткерлігімен және шығармашылығымен шығарған авторды қорғайтындығы айтылған. Компьютерде жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғаудың Еуропалық тәсілі автордың өзіндік интеллектуалды туындысының тұжырымдамасымен тікелей байланысты. Мысалы, компьютерлік бағдарлама бойынша Еуропалық директивада, егер компьютерлік бағдарлама автордың өзінің интеллектуалды қабілетінен, күш-жігерінен пайда болса, оны қорғауға болатындығы нақтыланған. Деректер базасына қатысты және авторлық құқықтың жекелеген аспектілері бойынша директиваларда осы мәселе бойынша ұқсас ережелер бар. Соңғы директива бойынша, фотографиялық туынды автордың жеке қатысуын көрсететін интеллектуалдық туындысы болса, оның авторлық құқықпен мойындалу мүмкіндігі айтылған. Осы ережелерді қолдана отырып, Еуропалық әділет соты (ECJ) «автордың өзіндік интеллектуалдық туындысы» шартын белгілеп, яғни автордың шығарманы өзінің тікелей қатысуымен жасайтынын түсіндіріп осыған қатысты талаптарды біріздендірді. Компьютерде жасалған жұмыстарды құқықтық реттеу үшін еуропалық юрисдикциялар кей сот істерінде өздерінің стандарттарына немесе тәсілдеріне сүйенді. Мысалы, Infopaq International – бұл өз клиенттеріне Данияның күнделікті газеттері мен басқа да мерзімді басылымдарынан таңдалған мақалалардың қысқаша мазмұнын ұсынатын бұқаралық ақпарат құралдары мониторингі және талдау компаниясы. Мақалалар Infopaq тұтынушыларымен келісілген іздеу критерийлері негізінде қорытындылау үшін таңдалады және таңдау «деректерді жинау процесі» арқылы жүзеге асырылады. Бұл процесс іздеуге болатын мәтіндік файлдарды шығару үшін мақалаларды сканерлеуді, содан кейін мәтіннің он бір сөзден тұратын үзінділерін (іздеу сөзі және екі жағында бес сөз) жасау үшін мәтіндік файлдарды іздеуді қамтыды, олар электронды түрде басылып шығарылды және сақталды. Бұл іс бойынша сот өз шешімінде жұмыс «автордың жеке интеллектуалдық туындысы» ретінде қамтылса, түпнұсқа ретінде мойындалу мүмкіндігін түсіндірді9 . Сонымен қатар, Bezpečnostní softwarová asociace атты сот ісінде10, сот компьютермен жасалатын жұмыстарға қатысты қосымша түсініктеме берді. Негізгі мәселе графикалық интерфейсті еуропалық

авторлық құқық стандарттарына сәйкес түпнұсқа туынды ретінде анықтау болды. Іс нәтижесі бойынша, сот автордың интеллектуалдық үлесі болған жағдайда графикалық интерфейс туынды ретінде авторлық құқықпен қорғалуы мүмкін екенін анықтады. Жоғарыда келтірілген сот практикасын ескере отырып, келесідей қорытындылауға болады, яғни шығармашылық туындының европалық авторлық құқықпен танылуы үшін туынды автордың жеке басымен тікелей байланысты болуы маңызды. Компьютермен жасалған туындыларды авторлық құқықпен қорғаудың американдық тәсілі Жасанды интеллект арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты бекітуге негізгі кедергілердің бірі ретінде авторлық қарастырылуы мүмкін. Мысалы, АҚШ-тың Авторлық құқықтар жөніндегі басқармасы (басқарма) авторлықты қабылдау үшін туындыны тікелей адам өзі жасау қажеттігі туралы ұстанымды алға тартты. Осылайша, егер туындылар аталған талаптарға сәйкес келмесе, авторлық құқықтың объектісі ретінде мойындалмайды. Сонымен қатар, басқарма авторлық құқықпен қорғалмайтын адамның қатысуынсыз орын алатын туындыларды екі санатқа бөледі: табиғат және машинамен жасалған туындылар. Біріншісін түсіндіру үшін басқарма піл салған қабырға сурет, мұхит жағасында пішінделген немесе тегістелген дрейф ағаштарын және т.б. мысал ретінде келтірсе, екінші санат бойынша рентгенмен салынған медициналық фотосуреттерді мысалға келтіреді. Кейбір ғалымдар адам және адам емес авторларды ескере отырып, авторлықты қайта қарау керектігін алға тартады. Адам емес авторлардың және өнертапқыштардың құқықтық мәртебесін қатты қолдайтындардың бірі –профессор Эббот. Өзінің соңғы еңбектерінің бірінде ол адам емес субектілерге авторлықты белгілеу немесе тағайынау жасанды интеллектінің өсімі мен дамуын қолдайтын жаңа инновациялық жол деп анықтайды. Алайда, Христов адам және адам емес авторларды қосу арқылы «авторлықты» қайта қараудың қажеті жоқ деп санайды, өйткені бұл бастама болашақта құқықтық мәселелер мен белгісіздіктерге жол ашуы мүмкін. Профессор Клиффордтың зерттеуінше, АҚШ-тың ағымдағы федералды жүйесі машина көмегінің болуы немесе болмауына қарамастан, жұмыс тек адам шығармашылығының қатысуымен ғана орын алады деген аксиомаға сүйенетіндігін айтады. Осылайша, егер компьютер туындыны өзі жасаған сәтте оның туындылары авторлық құқықпен қорғалмайтынын білдіреді. Мұндай аксиоманың туындуына сарапшылар арасында егер машиналар авторлық құқықпен қорғалатын шығармашылық туындыларды өздері жасайтын болса, онда олар сол шығармалардың авторы деген көзқарастың пайда болуы әсер еткен болатын.Кей азаматтар машинаны автор ретінде тануды тым артық санайды, өйткені осыған байланысты азаматтар лицензиялау, қорғаудың ұзақтығы сияқты авторлық құқықтың

негізгі қағидаларына деген құрметін жоғалтуы мүмкін. Демек, қазіргі құқықтық жүйе машиналарды авторлық құқық иелері ретінде қабылдауға дайын емес деп айтуға болады. Адам емес авторларға қатысты мәселе Наруто атты маймыл ісімен танымал болды. Біріншіден, бұл іс бойынша талапкер Наруто есімді қара макаканың «селфиін» көшіргені үшін Википедияны сотқа берген болатын, өйткені аталған маймыл талапкердің камерасын пайдаланып, кездейсоқта өз суретін түсірген болатын. Өз уәжінде жауапкер талапкердің аталған суретке қатысты авторлық құқығы жоқ деп, маймылдың селфи суретін алып тастаудан бас тартты. Бұл істің қоғамда резонанс туғызғаны соншалық, өзге тараптардың қатысуына алып келген болатын. Мысалы, жоғарыда аталған талапкерді маймылдың суретін заңсыз көшіріп, авторлық құқықты бұзды деп маймылдың атынан әрекет еткен PETA ұйымы сотқа берді. Жасанды интеллект технологиясын реттеу бойынша АҚШ тәсілінің бір ерекшелігі – АҚШ-тың кейбір заңгерлері жалдамалы жұмыс доктринасын ЖИ-пен туындаған нәтижелерді реттеу үшін қолдануға болады деп болжайды. Бұл доктрина авторлық жұмысты жасау мақсатында адамды жалдаған ұйымға бастапқы авторлық құқық иесі атануға мүмкіндік береді. АҚШ сияқты ортақ құқық елдерінің азаматтық-құқықтық елдерден айырмашылығы, айрықша құқықтарды алу үшін шығармашылық туындыларды авторларынан немесе жасаушыларынан бөлуге рұқсат береді. Бұл өз кезегінде ЖИ технологиясымен жасалған жұмыстарға қатысты қолданғанда және осы технологиялар құқықтық қатынас субъектісіне айналған кезде күрделі мәселелерді туғызуы ықтимал. Бұл тәсілді қолдаушылар, егер жалдамалы жұмыс доктринасы ЖИ жасаған жұмыстарға қатысты қолданылмағанның өзінде, бұл мәселе аталған ЖИ технологияларын өндірушілер мен олардың тұтынушылары арасындағы келісімшартта өз шешімін табуы мүмкін . Бірақ, бұл тәсілдің мәселесі болып шарттық қатынаспен өзара бір-бірімен тығыз байланысты бір жағынан авторлар, және екінші жағынан оларды жұмысқа қабылдаған субъектілер жатады. Шынтуайтында келісімшарт доктринасы құқық иелерінің жалданған қызметкерлер немесе тәуелсіз қызметкерлер екенін анықтауға көмектеседі. Қорытындылай келе, озық технологияның дамуы жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстардың көбеюіне әкелді және адамдардың енді жалғыз шығармашылық пен инновацияның қызметтің қайнар көзі емес екендігін көрсетті. Алайда, АҚШтың авторлық құқық туралы заңнамасы бұл шындықты елемей, көптеген жасанды интеллект технологиясы жасаған шығармашылық туындыларды қоғамдық игілікке енгізген сияқты. Бұл тәсіл болашақ жасанды интеллекттіні дамытуға немесе инвестициялауға қатысатын бағдарламашылар мен жасанды интеллект дамытушылар үшін тиімді болмауы мүмкін. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, АҚШ-тың авторлық құқық

жүйесінде ЖИ-пен жасалған туындыларға қатысты біркелкі жауаптың жоқ екендігін аңғаруға болады. Қорытынды ЖИ технологиялары адамның қатысуымен де, қатысуынсыз да, жаңа шығармашылық туындыларды жасауда. «Ex Machina» көркем фильміндегі Ава сияқты жасанды интеллект кейіпкері көрермендер арасында жасанды интеллектінің қоғамдағы рөлі туралы қызу талқылау туғызған болатын. Бұл процестің басы ғана болса керек. ЖИ-нің дамуы авторлық құқықтың заңнамасына қатысты маңызды өзгерістерге себепші болып отыр. ЖИ технологиясымен жасалатын жұмыстарды авторлық құқықпен қорғау бойынша жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, оны келесідей қорытындылауға болады. Біріншіден, ЖИ – деректерді бағалаудың белгілі бір алгоритмдеріне сүйенетін және тәуелсіз шешімдер қабылдайтын компьютерлік бағдарлама. Ол тәжірибеден сабақ ала алады және мақсатына жету үшін өз функцияларын жетілдіре алады. Екіншіден, авторлық құқық туралы заңның қазіргі ұстанымы ЖИ технологияларына дайын емес және сәйкес келмейтінін байқауға болады, сондықтан авторлық құқық туралы заңды қолданыстағы жүйеге сәйкестендіру үшін тиісті түрде өзгертілуі немесе қайта қаралуы қажет. Еуропа мен АҚШ тәсілдері бойынша, адамның жеке басын шығармашылық үдерістің орталығына қою – біздің ойымызша негізсіз әрі болашақта перспективасы жоқ. Біз Ұлыбританияның тәсілін немесе бағытын, яғни шығармашылық жұмысты жасау үшін қажетті шараларды қабылдаған адамға авторлық құқықпен қорғауды қамтамасыз етуді ең тиімді және орынды деп санаймыз. Мұндай ұстаным компаниялардың ЖИ салаларына инвестиция құюға ынталандырады. Үшіншіден, қазақстандық авторлық құқық туралы заңда компьютерлік туындылардың құқықтық мәртебесі болмағандықтан, Ұлыбританияның құқықтық тәжірибесін бағалай отырып, 1996 жылғы Авторлық құқық туралы ұлттық заңға тиісті өзгертулер енгізіп және оны келесідей редакцияда жариялауды ұсынамыз: «автор - ғылым, әдебиет және өнер туындыларын жасаған тұлға және осындай туындыларды жасаған жасанды интеллекттің әзірлеушісі және иесі». Бұл жұмыста ЖИ технологиялары арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғау тұрғысынан ұлттық заңнаманы жетілдіру бойынша практикалық құқықтық ұсыныстар қарастырылған. Сондай-ақ, жұмыстың материалдары ЖИ технологиясымен жасалған шығармашылық туындыларды одан әрі құқықтық зерттеу үшін құнды болуы мүмкін.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

SPACE LAW

Орындаушы: Арипжанова Малика Умиджановна

2 курс,Халықаралық құқық, ЗХХ-411 тобы

Ғылыми жетекші: Аға.оқ.Тұрлыбеков Қ.

Түркістан, 2025

“We’ve always looked to the stars to discover who we are.” Interstellar (2014)

Beginning.

The history of space law is a story about how people created cooperation in times of incessant conflict. The story is about preventing future conflicts in a field that was still unknown at that time.

April 12, 1961 is considered the day of triumph. The day when humanity reached the top, having made the first human flight into outer space. This was not only a new achievement, but also the pinnacle of technological progress at that time.

In 1967, the history of outer space went through a significant stage with the entry into force of the Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies. This treaty is a fundamental document in the field of international space law.

Space law is a set of legal norms governing all types of activities related to the exploration and use of outer space. It is based on general international law and includes a wide range of documents such as international agreements, treaties, conventions, UN resolutions and rules of international organizations. The most important documents in this area are five international treaties and five sets of principles developed under the auspices of the United Nations. In addition, many States adopt their own laws regulating space activities at the national level.

2. The history of the beginning of space law

The starting point for the formation of international space law was the launch of the first artificial satellite of the Earth by the Soviet Union on October 4, 1957. This historic event opened a new chapter in the history of mankind, having a profound impact on various aspects of the life of States, including their mutual relations. In this regard, there is an urgent need to establish a legal framework for space activities.

The very fact of the satellite launch immediately gave rise to a new international custom. According to this custom, States have recognized the right to peaceful passage over their territories not only in outer space, but also in the relevant airspace during the launch or landing of space objects. This phenomenon has even given rise to the term "instant entitlement." However, some researchers dispute the possibility of such a rapid formation of law based on precedent alone, arguing that even in this case, time is needed to observe the reaction of other countries.

International agreements, in particular the 1963 Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapon Tests in the Atmosphere, in Outer Space and under Water, as well as a number of other treaties, have already contained provisions related to space activities. This contributed to the creation of prerequisites for the contractual regulation of the actions of subjects of international law in outer space. However, it

was the 1967 Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies, that became the cornerstone in this area of international law. This treaty, which entered into force on October 10, 1967, occupies a central place in the regulation of space activities.

It is noteworthy that the emergence of international space law has clearly demonstrated the ability of the international community to quickly adapt to the new realities of international relations, using existing tools and methods of creating legal norms.

3. Principles of space law

International space law plays a key role in regulating all aspects related to the exploration, use and commercial exploitation of outer space. It is based on fundamental principles and international treaties, the main purpose of which is to facilitate joint work between countries and prevent space from becoming an armament arena. A deep understanding of these legal frameworks is imperative for Governments, commercial organizations, and anyone involved in space projects.

The Outer Space Treaty of 1967 establishes fundamental norms defining the rights and obligations of States in the exploration of outer space. Key principles include: priority of universal human interests, equality of access and freedom of scientific research, prohibition of national sovereignty over outer space, exclusively peaceful use, responsibility for national space activities and damage caused, jurisdiction over their own space facilities, cooperation and pollution prevention. Based on these principles, the Treaty guarantees States the right to non-discriminatory exploration and use of outer space, freedom of scientific research, the use of military resources for peaceful purposes, the preservation of ownership rights to spacecraft, the possibility of requesting flight surveillance and the right to mutual inspections of space objects.

The Outer Space Treaty of 1967 also establishes the key responsibilities of States in carrying out space activities. States should promote international cooperation and use outer space in the interests of peace and all mankind.

They are prohibited from appropriating outer space or celestial bodies, placing nuclear and other weapons of mass destruction in space, as well as establishing military bases or conducting tests on celestial bodies.

States are obliged to provide assistance to astronauts from other countries, return them and the found space objects to the launch state, as well as inform the UN and other states about possible dangerous phenomena.

States bear international responsibility for all national space activities and for damage caused by their facilities. They should take into account the interests of other countries, avoid space and Earth pollution, conduct international consultations

before potentially harmful experiments, and ensure that their stations and installations are open to visits from representatives of other States.

The provisions of the Treaty apply to all States, regardless of whether they carry out space activities.

1964: The Declaration of Legal Principles established the fundamental principles of the exploration and use of outer space, laying the foundation for the subsequent Outer Space Treaty. Key principles include the right of all countries to explore space, international responsibility for space activities, and the importance of international cooperation.

1982: The Broadcasting Principles provide recommendations for countries using satellites for direct international broadcasting and address potential political, economic and cultural implications.

1986: Remote sensing provides recommendations for remote sensing of the Earth from space for more effective management of natural resources, land use and environmental protection.

1992: The Principles of the Use of Nuclear Energy Sources contain recommendations for ensuring the safe use of nuclear energy sources in outer space.

1996: The Declaration of Benefits contains guidelines for the exploration and use of outer space for the benefit of all countries, regardless of their level of economic, social or scientific development.

2007: The Space Debris Mitigation Guidelines establish international standards for minimizing space debris by regulating the design, operation, and disposal of spacecraft.

2009: The Safety Management System for the Use of Nuclear Energy Sources contains recommendations from the international community on the safe use of nuclear energy in space missions, covering all stages of the mission, from launch to disposal.

The countries are currently negotiating the creation of a legal framework to regulate the exploration, production and use of space resources such as minerals, water and oxygen.

4. Modern developments and the private sector in the field of space

Today, the space industry is undergoing a revolution, where private companies are becoming the main drivers of progress, displacing traditional government programs. This new stage opens up unprecedented opportunities for space exploration, making it more accessible and faster. The entrepreneurial spirit of the private sector accelerates the development of rockets, satellites and spacecraft.

The key factor in this shift has been the cheapening of space launches. Companies like SpaceX have made a breakthrough by creating reusable rockets, which dramatically reduced the cost of putting cargo into orbit. This, in turn, spurs

the development of space tourism, the extraction of resources on asteroids and the construction of new orbital stations.

Innovation is not limited to rockets. Advanced materials, more efficient solar panels and modern communication systems are being developed. Private companies are actively investing in research, which allows them to quickly adopt the latest technologies and outperform government agencies in a number of areas.

Nevertheless, private space exploration is facing challenges. Clear safety rules, intellectual property protection and a solution to the problem of space debris are required. These issues require international cooperation and well-thought-out policies for the sustainable development of the industry. As a result, the synergy of public and private efforts seems to be the most promising way for space exploration in the 21st century, opening up new horizons for humanity.

The UN recognizes that private business is becoming a key player in the space industry, which is a significant change from the past, when space was under the control of states. The United Nations Office for Outer Space Affairs is actively cooperating with private companies to use the space economy to achieve sustainable development goals. At the same time, the private sector, like States, is subject to all applicable legal frameworks, including treaties, legal principles and declarations, which means that both national laws and international space law must be respected.

Today, "private cosmonautics" is a part of humanity's space activities. And its role in space exploration should increase many times in the near future.

5. Challenges of space law

In the modern world, where humanity and States are actively developing, space is becoming critically important. Its application in areas such as communications, navigation, meteorology, environmental control and safety has become an integral part of our lives. Technological progress is increasingly linking space and terrestrial activities, emphasizing the importance of the development of the space industry for modern society.

We strive to identify the key difficulties and challenges facing the legal regulation of space activities and propose scientifically sound ways to improve existing international legal norms and mechanisms.

Modern space law faces a serious challenge: how to effectively regulate the growing commercial activity in space. The rapid development of private space initiatives, represented by such giants as SpaceX and Blue Origin, made the commercialization of space a reality, but revealed the insufficiency of the existing legal framework. The current space treaties, developed primarily for government programs, do not fully cover the activities of private companies. Therefore, aspects such as space property rights, the development and use of space resources, as well as the commercial use of satellite technologies require urgent legal clarification in order to form fair and sustainable rules of the game.

In the context of space law, the problem of space debris requires an urgent solution. The constant increase in the number of satellites and other space objects significantly increases the risk of collisions and, as a result, the formation of new debris. These debris pose a serious threat to the safety of all space missions, both human and automated. To ensure safe and sustainable activities in space, it is necessary to create effective international legal mechanisms regulating the formation and management of space debris. Due to the lack of binding international agreements, active cooperation between all countries engaged in space activities is a key success factor.

The expansion of human activity beyond the Earth, in particular to the Moon and Mars, raises urgent issues related to the management and legal status of extraterrestrial territories. The existing Outer Space Treaty, while prohibiting the national appropriation of celestial bodies, does not contain provisions governing the commercial use of their resources. In light of the planned resource extraction missions on the Moon and asteroids, there is an urgent need to develop a comprehensive legal framework capable of harmonizing commercial interests, principles of preserving the space environment and the rights of all mankind.

At the same time, space law is facing challenges due to potential militarization and security threats. Despite the peaceful uses declared in the Outer Space Treaty, the development of technologies such as anti-satellite weapons and military satellites casts doubt on the adequacy of existing legal mechanisms to prevent conflicts in outer space. The international community is called upon to work together to form norms and agreements that guarantee the preservation of outer space as a sphere of peace and international cooperation.

When shaping space law, we must not forget about preserving the space environment and ensuring the long-term sustainability of space exploration. As humanity develops space more and more actively, the threat of its pollution and degradation is also growing. Legislation should provide for measures to prevent such damage, encouraging responsible attitudes and ensuring that space activities do not undermine the integrity of outer space.

In addition, space law must adapt to the rapid development of new technologies, such as mega-satellite groupings, space tourism, and the prospects for space colonization. These innovations require innovative legal solutions that can harmoniously combine technological progress with the interests of all participants.

Today, space law is experiencing a turning point, as humanity enters a new phase of space exploration and commercialization. Solving these complex tasks requires joint efforts and dialogue between countries, businesses and international organizations. In the future, a solid and adaptive legal framework must be established to ensure the safety, sustainability and universal benefits of space activities.

6. The future of space law

Space law, like stardust, is spreading in new directions, reflecting the accelerating pace of space exploration. The traditional principles laid down in the 1967 Outer Space Treaty are increasingly being tested by the realities of commercialization and the expanding scope of private companies. Ownership of resources extracted from asteroids and the Moon, space debris issues that threaten navigation safety, as well as the potential militarization of outer space loom on the horizon.

The current stage of development of the space industry requires the development of more detailed and flexible legal norms that take into account the interests of both states and private investors. It is necessary to find a balance between freedom of entrepreneurship and the need to protect the environment and ensure equal access to outer space for all countries. It may be necessary to create new international organizations with the authority to regulate space activities and resolve disputes.

Particular attention should be paid to the issues of liability for damage caused as a result of space activities. Existing compensation mechanisms are often complex and ineffective. It is necessary to develop simpler and more effective ways to protect the rights of victims. In addition, with the development of space tourism, there is a need to create a legal framework for regulating this new type of activity, including safety and insurance issues.

The future of space law is a dynamic process that requires constant adaptation to new technologies and challenges. It is necessary to create a legal framework that will stimulate space exploration, while ensuring security, justice and sustainability. Only in this case, humanity will be able to take full advantage of the enormous potential that outer space holds.

Space law is not just a set of rules governing activities in space. It is a fundamental tool that allows humanity to move from chaotic space exploration to its orderly, safe and sustainable exploration and use for the benefit of all. It is a system designed to prevent space from becoming an arena of conflict and competition, and instead promote cooperation and progress.

The main purpose of space law is to ensure the peaceful use of outer space, prevent its militarization and ensure that it remains the common heritage of mankind, accessible to future generations.

As a result, the conclusion about space law is that it is not just a theoretical construct, but a vital tool for responsible and peaceful space exploration. Without it, space would risk becoming an arena of uncontrolled competition, conflict, and degradation. Space law is an investment in the future of humanity, in its ability to expand the boundaries of knowledge, use new resources and strive for progress, while maintaining peace and stability on our planet and beyond.

However, it is important to note that space law is a dynamic field that is constantly evolving and adapting to new technologies, new participants and new challenges. Continued dialogue, cooperation, and improvement of legal norms are key to successful and safe space exploration in the 21st century.

Used literature

1. United Nations - "International space law: United Nations documents", New York, 2017
2. L.D. Timchenko, V.P. Kononenko – "International Law", 1999 Kharkov: Consul
3. Safronov V.V., Kostylev M.F. – "The formation of international space law", Актуальные проблемы авиации и космонавтики, 2010, 336-337 p.
4. Petrova N.N. – "International space law as a branch of international public law: concepts, features and development prospects", Вестник Науки и Творчества 2025, 42-48 p.
5. Oleg Kononenko – "Space Law: Who regulates activities in space and why is it necessary?", Ассоциация юристов в России, 2025
6. Boris (Bruce) Kruger - "Space Law: Legal issues and problems in space", Medium, 2014
7. Zheleznyakov A.B., Korablev V.V. – "Private cosmonautics: trends and prospects", Иновации России No. 7, 2016, 8-13 p.
8. Babak Shakuri, "Space Settlements and the future of space law", The Space Review, 2013
9. https://www.un.org/en/peace-and-security/international-space-law-explained - International Space Law Explained
10. https://www.spacex.com/ - SpaceX

27 January 1967: Governments signed the Outer Space Treaty in London, Moscow and Washington D.C. bringing it into force in 1967. Credit: UN Photo

6 June 2017: An annual meeting of the UN's Committee on the Peaceful Uses of Outer Space in Vienna. Credit: UNOOSA

Dec 20, 2021, SpaceX Falcon Rocket Florida, A SpaceX Falcon 9 rocket lifting off on a resupply mission to the International Space Station. John Raoux/AP Photo

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ
XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

Секция: **«Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы**

«Азаматтық құқық туралы жалпы түсінік»

СҒЗЖ орындаған: **Молдаш Қарақат**
Тобы: **ЗХҚ-411**
Ғылыми жетекшісі: А**ға оқытушы Тұрлыбеков Қ.**

Түркістан-2025ж

Кіріспе

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында құқықтық мемлекетті қалыптастыру мен азаматтық қоғамды дамыту үдерісі қарқынды жүріп келеді. Бұл бағыттағы ең басты тетік – адамның жеке басы мен мүддесін қорғауға бағытталған азаматтық құқық саласы болып табылады. Азаматтық құқық – қоғамдағы экономикалық, мүліктік және жеке қатынастарды реттейтін құқық саласы ретінде мемлекет өмірінде ерекше орын алады. Ол адам мен қоғамның, тұлға мен мемлекеттің өзара байланысын заңдық тұрғыда реттеп, әлеуметтік әділдіктің кепілі бола алады. Азаматтық құқықтың өзектілігі бүгінгі нарықтық қатынастар мен экономикалық реформалар дәуірінде ерекше айқындалуда. Өйткені, кез келген мемлекеттің тұрақтылығы мен дамуы жеке меншік құқығын қорғау, мүліктік қатынастарды әділ шешу және азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерін қамтамасыз етумен тығыз байланысты. Осы тұрғыда азаматтық құқықтың нормалары тек заңдық ережелер жиынтығы емес, сонымен қатар қоғамның экономикалық, әлеуметтік және адамгершілік даму деңгейін айқындайтын маңызды құрал болып табылады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі – азаматтық құқықтық қатынастарды реттейтін негізгі құқықтық акт. Ол азаматтардың меншігіне, шарттық міндеттемелерге, мұрагерлікке, зиян келтіргені үшін жауапкершілікке және өзге де қатынастарға байланысты құқықтар мен міндеттерді белгілейді. Азаматтық кодекстің нормалары адам мен ұйымның мүддесін қорғауға, экономикалық айналымның тұрақтылығын сақтауға және жеке тұлғалар арасындағы тең құқықтылық принципін қамтамасыз етуге бағытталған. Азаматтық құқықтың ғылыми негіздері мен даму тарихына үңілсек, бұл сала ежелгі Рим құқығынан бастау алады. Рим заңгерлері алғаш рет азаматтық құқықтың пәнін, жүйесін, әдістерін және негізгі принциптерін айқындап, қазіргі заманғы көптеген мемлекеттердің құқықтық жүйесіне негіз болған ілім қалыптастырды. Сол дәстүр кейінірек Еуропа елдері мен ТМД мемлекеттерінде дамып, ұлттық құқықтық тәжірибелермен толықтырылды. Қазақстан құқықтық жүйесі де осы тарихи негіздер мен ұлттық ерекшеліктерді үйлестіре отырып қалыптасты. Қазіргі заманда азаматтық құқық қоғам өмірінің барлық салаларымен тығыз байланысты. Экономикалық қатынастардан бастап отбасылық, мұрагерлік және интеллектуалдық меншік салаларына дейін – барлығы азаматтық-құқықтық нормалардың реттеу аясына кіреді. Бұл құқық саласының ерекшелігі – қатысушылардың теңдігі, өз еркімен әрекет етуі және жауапкершіліктің заңмен нақты белгіленуі. Осындай сипаттар азаматтық құқықты демократиялық қоғам мен нарықтық экономиканың басты құқықтық тірегіне айналдырады. Бүгінгі таңда

Қазақстанда азаматтық құқықтың даму бағыттары заңнаманы жаңғырту, халықаралық стандарттарға сәйкестендіру және азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыруға бағытталған. Бұл реформалар қоғамда заң үстемдігін қамтамасыз етуге, жеке меншікті қорғауға және кәсіпкерлікті дамытуға зор ықпал етуде. Сондықтан азаматтық құқықты терең түсіну – тек заңгерлер үшін ғана емес, кез келген азамат үшін маңызды. Зерттеу жұмысының мақсаты – азаматтық құқықтың мәнін, мазмұнын, құрылымдық жүйесін және оның қоғамдағы рөлін жан-жақты талдау.

Міндеттері:

– азаматтық құқық ұғымы мен пәнін айқындау;

– азаматтық құқықтың қағидаттарын, жүйесін және негізгі институттарын қарастыру;

– азаматтық қатынастар субъектілері мен олардың құқықтық мәртебесін талдау;

– азаматтық құқықтық нормалардың қазіргі Қазақстан жағдайында қолданылуын бағалау;

– азаматтық құқықтың даму бағыттарын және оны жетілдіру жолдарын ұсыну.

Азаматтық құқық – қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуының іргетасы болып табылады. Ол адамның жеке және мүліктік мүдделерін қорғап қана қоймай, әлеуметтік тұрақтылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін маңызды құқық саласы ретінде әр азаматтың өмірінде ерекше орын алады.

Негізгі бөлім

2.1. Азаматтық құқықтың түсінігі мен мәні

Азаматтық құқық – құқық жүйесіндегі ең ауқымды әрі күрделі салалардың бірі. Ол қоғамдағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды реттейтін құқық нормаларының жиынтығын қамтиды. Азаматтық құқықтың басты ерекшелігі – оның қатысушыларының тең құқылы болуы және олардың еркіндігіне негізделуі. Бұл құқық саласы жеке тұлғалар мен ұйымдардың өзара қатынасында туындайтын мүліктік мәселелерді, міндеттемелерді, шарттық қатынастарды және жеке мүліктік емес құндылықтарды қорғауға бағытталған. Азаматтық құқықтың мазмұны мен қолданылу аясы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде айқындалған. Кодекстің 1-бабында азаматтық заңдар мүліктік қатынастарды және оларға байланысты мүліктік емес жеке қатынастарды реттейтіні көрсетілген. Бұл норма азаматтық құқықтың пәнін нақтылап, оның қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық маңызын белгілейді. Азаматтық құқық нормалары азаматтардың меншік құқығын, шарт жасау еркіндігін, мұрагерлік құқықты, зиян келтіру жағдайындағы жауапкершілікті және басқа да құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталған. Азаматтық құқықтың негізінде адамдардың экономикалық дербестігі мен теңдігі жатыр. Яғни азаматтар мен ұйымдар арасындағы қатынастар мемлекет тарапынан емес, олардың өз еркімен, өзара келісім негізінде жүзеге асады. Бұл азаматтық құқықтың басты қағидаларының бірі – тараптардың теңдігі қағидасын білдіреді. Мұндай теңдік демократиялық қоғамдағы құқықтық қатынастардың әділдік пен сенім негізінде құрылуын қамтамасыз етеді. Азаматтық құқықтың тарихи бастауы ежелгі Рим құқығынан бастау алады. Рим заңгерлері алғаш рет жеке тұлғалар арасындағы қатынастарды реттеудің ғылыми жүйесін қалыптастырып, азаматтық құқықтың негізін қалаған. Кейін бұл ілім Еуропаның көптеген елдерінде дамып, Франциядағы Наполеон кодексі мен Германияның Азаматтық кодексі сияқты ірі заңнамалық актілердің қабылдануына ықпал етті. Қазақстанның қазіргі азаматтық құқығы да осы әлемдік тәжірибенің озық үлгілеріне сүйене отырып қалыптасты. Кеңес дәуірінде азаматтық құқық мемлекет меншігіне негізделген болса, тәуелсіз Қазақстанда ол жеке меншікке, еркін нарыққа және азаматтардың дербестігіне сүйенетін жаңа сипатқа ие болды. Азаматтық құқықтың мәні оның қоғамдағы орны мен атқаратын қызметінен көрінеді. Ол ең алдымен жеке және заңды тұлғалардың меншігін қорғау, міндеттемелерді орындау, шарттарды әділ жасау, мұрагерлік пен зияткерлік меншікке байланысты қатынастарды реттеу арқылы қоғамдағы

құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді. Азаматтық құқық экономикалық қатынастардың тұрақтылығын сақтап қана қоймай, тұлғаның ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға, жеке өмірге қол сұқпаушылықты қамтамасыз етуге де бағытталады. Бұл азаматтық құқықтың гуманистік және әлеуметтік маңызын арттыра түседі. Қазіргі нарықтық экономика жағдайында азаматтық құқық мемлекеттің экономикалық жүйесінің іргетасы болып саналады. Себебі кез келген экономикалық қатынас, мейлі ол кәсіпкерлік, сауда немесе өндіріс болсын, азаматтық-құқықтық нормалар арқылы реттеледі. Мысалы, кәсіпкерлер арасындағы шарттар, тұрғын үй мен мүлікке қатысты мәмілелер, банктік операциялар, несие беру және интеллектуалдық меншікке байланысты қатынастар азаматтық құқықтың реттеу аясына кіреді. Осындай қатынастарды заң тұрғысынан реттеу – экономикалық айналымның тұрақтылығын қамтамасыз етіп, құқықтық мәдениетті арттырады. Азаматтық құқықтың қоғамдағы ерекше рөлі оның адам мен мемлекет арасындағы теңдікке негізделген қатынастарды қамтамасыз етуінде. Бұл құқық саласы мемлекеттің билігіне емес, тұлғаның еркіндігіне сүйенеді. Яғни, азамат өз еркімен әрекет етіп, өзіне пайда немесе жауапкершілік әкелетін шешім қабылдай алады. Осы тұрғыда азаматтық құқық тұлғаның құқықтық мәдениетін қалыптастырып, заңға құрметпен қарауға тәрбиелейді. Қазақстан Республикасында азаматтық құқықтың дамуы мемлекетіміздің құқықтық саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Соңғы жылдары Азаматтық кодекске енгізілген өзгерістер мен толықтырулар халықаралық тәжірибеге сәйкестендіріліп, жаңа құқықтық институттар енгізілді. Бұл реформалар азаматтардың құқықтарын тиімді қорғауға, кәсіпкерлікті дамытуға және инвестициялық ахуалды жақсартуға бағытталған. Азаматтық құқықтың негізін құрайтын басты принциптер – заңдылық, теңдік, әділдік және адалдық қағидалары. Бұл қағидалар азаматтық-құқықтық қатынастардың әділ әрі тұрақты болуына ықпал етеді. Әрбір азаматтың құқығын құрметтеу, өз міндетін адал орындау және заң талабын сақтау – азаматтық құқықтың басты рухы болып табылады. Азаматтық құқық – қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік қатынастарды реттеудің тиімді тетігі. Ол адамның еркіндігін, меншігін, жеке мүддесін және ар-намысын қорғауға бағытталған. Азаматтық құқықсыз ешбір құқықтық мемлекет пен нарықтық экономика тұрақты дами алмайды. Сондықтан бұл құқық саласы тек заңгерлер үшін емес, әрбір азамат үшін маңызды өмірлік бағдар мен құқықтық мәдениеттің негізі болып табылады.

2.2. Азаматтық құқық жүйесі және принциптері

Азаматтық құқықтың жүйесі – бұл оның ішкі құрылымы мен мазмұнын құрайтын өзара байланысты нормалар мен институттардың жиынтығы. Яғни

азаматтық құқық белгілі бір ретсіз ережелер жиыны емес, керісінше, логикалық бірізділікпен құрылған тұтас құқықтық механизм. Бұл жүйе азаматтық құқықты теориялық тұрғыдан түсінуге және оны тәжірибеде тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Азаматтық құқықтың жүйесін шартты түрде екі ірі бөліктен тұрады деп айтуға болады: жалпы бөлім және ерекше бөлім. Жалпы бөлімде азаматтық құқықтың негізгі ұғымдары, қағидалары, азаматтық қатынастардың субъектілері, мәмілелер, мерзімдер, өкілдік пен құқықтарды қорғау тәсілдері қарастырылады. Ал ерекше бөлімде азаматтық құқықтық қатынастардың нақты түрлері — меншік құқығы, міндеттемелер, шарттар, мұрагерлік, интеллектуалдық меншік, жауапкершілік және басқа да институттар қамтылады. Жалпы бөлім азаматтық құқықтың іргетасы іспетті. Онда азаматтық құқықтың мәнін түсіндіретін негізгі қағидалар мен ұғымдар бекітіледі. Бұл ұғымдар мен ережелер ерекше бөлімде қолданылатын нормалардың барлығына ортақ сипатта болады. Мысалы, мәміле ұғымы немесе құқықтарды қорғау тәсілдері – барлық азаматтық қатынастарға тән жалпы ережелер. Ал ерекше бөлім нақты өмірлік жағдайларға байланысты туындайтын қатынастарды нақтылайды, мысалы, шарт жасау, сатып алу-сату, жалға беру, мұрагерлік қатынастар және т.б. Азаматтық құқық жүйесінің ішкі бірлігі оның қағидалары арқылы қамтамасыз етіледі. Қағида – бұл азаматтық құқықтың негізгі бағыттарын, мәнін және рухын білдіретін басты идея. Қағидалар құқықтық қатынастардың әділдік пен заңдылыққа негізделуін қамтамасыз етеді. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мен басқа да нормативтік актілерде азаматтық құқықтың бірқатар маңызды принциптері бекітілген. Ең алдымен, қатысушылардың теңдігі қағидасы ерекше орын алады. Бұл қағида азаматтық қатынастарға қатысушы тараптардың құқықтық мәртебесінің тең екенін білдіреді. Мемлекет, жеке тұлға немесе заңды тұлға болсын – олардың ешқайсысы екіншісіне билік жүргізе алмайды. Мұндай теңдік азаматтық құқықтың демократиялық сипатын көрсетеді және тараптардың өзара еркін келісім негізінде әрекет етуіне мүмкіндік береді. Келесі маңызды қағида – меншікке қол сұқпаушылық. Бұл қағида бойынша әрбір азамат пен ұйым өз меншігіне иелік етуге, оны пайдаланып, билік етуге құқылы. Мемлекет тек заңда белгіленген ерекше жағдайларда ғана меншікті шектеуге немесе иеліктен шығаруға құқылы. Бұл азаматтық құқықтың негізгі мақсатының бірі – жеке меншік иелерінің құқықтарын қорғау екенін дәлелдейді. Тағы бір маңызды қағида – шарт еркіндігі. Бұл азаматтардың немесе ұйымдардың өзара келісім негізінде шарт жасасуға, оның мазмұнын өз бетінше анықтауға ерікті екендігін білдіреді. Шарт еркіндігі экономикалық қатынастарды дамытудың басты шарты болып табылады. Бұл қағиданың

арқасында нарықтық экономика жағдайында тараптар өз мүдделерін еркін білдіре алады және өзара тиімді келісімге келе алады. Сонымен қатар азаматтық құқықтың басты негіздерінің бірі – адалдық және әділдік қағидасы. Бұл ереже бойынша азаматтық қатынастарға қатысушылар өз құқықтарын адал пайдаланып, міндеттерін әділ орындауы тиіс. Адалдық қағидасы азаматтық айналымдағы сенім мен тұрақтылықтың кепілі болып саналады. Егер бір тарап өз құқықтарын теріс пайдаланып, екінші тарапқа зиян келтірсе, мұндай әрекет заңмен қорғалмайды. Заңдылық қағидасы да азаматтық құқықтың ажырамас бөлігі. Азаматтық-құқықтық қатынастардың барлығы заң нормаларына сәйкес жүзеге асуы тиіс. Бұл қағида азаматтық құқықтың реттеу механизмін күшейтеді және азаматтардың құқықтық мәдениетін арттырады. Одан бөлек, құқықтарды еркін жүзеге асыру және өз бетінше қорғау қағидасы да маңызды орын алады. Азамат өз құқығын қорғау үшін сотқа, арбитражға немесе өзге де заңды құралдарға жүгіне алады. Кей жағдайда адам өз мүддесін тікелей әрекет арқылы да қорғай алады, мысалы, өз меншігін қорғау немесе заңсыз әрекетті тоқтату мақсатында. Азаматтық құқықтың жүйесі мен принциптері өзара тығыз байланыста әрекет етеді. Жүйе азаматтық құқық нормаларының құрылымын көрсетсе, принциптер олардың мазмұнын анықтайды. Бұл екі элементтің үйлесімі азаматтық құқықты тиімді әрі әділ қолдануға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасында азаматтық құқық принциптері тек заң мәтінінде ғана емес, сот тәжірибесінде де кеңінен қолданылады. Мысалы, соттар азаматтық істерді қарау барысында тараптардың теңдігін, шарт еркіндігін және адалдық қағидаларын басшылыққа алады. Бұл қағидалар азаматтық істердің әділ шешілуіне, құқық бұзушылықтардың алдын алуға және азаматтар арасында сенімді құқықтық орта орнатуға ықпал етеді. Азаматтық құқық жүйесі мен оның принциптері – құқықтық мемлекеттің тірегі. Олар қоғамдағы қатынастарды реттеп қана қоймай, әрбір адамның бостандығы мен мүддесін қорғауға бағытталған. Азаматтық құқықтың жүйелілігі мен қағидалары құқық саласының тұтастығын қамтамасыз етіп, оның практикалық тиімділігін арттырады. Әділдікке, заңдылыққа және адалдыққа негізделген азаматтық құқық – қоғамның тұрақтылығы мен даму кепілі болып табылады.

2.3. Азаматтық қатынастар және олардың субъектілері

Азаматтық құқықтың негізін азаматтық қатынастар құрайды. Азаматтық қатынастар – бұл азаматтық құқық нормалары арқылы реттелетін қоғамдық қатынастардың жиынтығы. Мұндай қатынастар көбіне мүліктік сипатта болады және қатысушылардың теңдігі мен өзара еркіндігіне негізделеді. Азаматтық қатынастар қоғам өмірінің барлық саласында көрініс табады:

меншік иесі мен сатып алушы арасындағы мәміледен бастап, мұрагерлік немесе интеллектуалдық меншікке дейінгі қатынастардың барлығы азаматтық құқықтың реттеу аясына кіреді. Азаматтық қатынастардың басты ерекшелігі – оның тең құқықтық сипатында. Яғни, қатысушылар бір-біріне бағынбайды, олардың арасында билік пен бағыныштылық қатынасы болмайды. Бұл азаматтық құқықтың демократиялық табиғатын және оның нарықтық қатынастардағы маңызын көрсетеді. Мысалы, сатып алушы мен сатушы, жалға беруші мен жалға алушы, тапсырыс беруші мен орындаушы – барлығы тең құқықты субъектілер болып табылады. Олар келісім-шарт жасау кезінде өз еріктерімен әрекет етеді, ал олардың құқықтары мен міндеттері заң мен шарт негізінде анықталады. Азаматтық қатынастар мазмұны жағынан мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарға бөлінеді. Мүліктік қатынастар материалдық құндылықтарға байланысты туындайды. Бұл қатынастарға меншік құқығы, міндеттемелер, шарттар, сатып алу-сату, жалға алу, қарыз беру сияқты экономикалық мәмілелер жатады. Мұндай қатынастарда әр тарап өз пайдасын көздейді және мүліктік игіліктердің қозғалысы жүзеге асады. Ал мүліктік емес қатынастар адамның жеке басына, рухани немесе әлеуметтік құндылықтарына қатысты болады. Мысалы, ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау, жеке өмірге қол сұқпаушылық, авторлық құқық, есімге және бейнеге құқық сияқты қатынастар осы санатқа кіреді. Бұл қатынастардың ерекшелігі – олар экономикалық пайдаға емес, жеке тұлғаның моральдық және рухани мүдделеріне негізделеді.

Азаматтық қатынастар үш негізгі элементтен тұрады: субъект, объект және мазмұн. Субъектілер – азаматтық қатынастарға қатысушы тұлғалар; объектілер – олардың арасындағы қатынастар бағытталған игіліктер мен құндылықтар; ал мазмұн – субъектілердің құқықтары мен міндеттері. Азаматтық қатынастардың субъектілеріне жеке тұлғалар, заңды тұлғалар, мемлекет және әкімшілік-аумақтық бірліктер жатады. Жеке тұлға – бұл азамат, шетел азаматы немесе азаматтығы жоқ адам болуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес, азаматтық қабілеттілік адам туған сәттен бастап туындайды және оның қайтыс болуымен тоқтатылады. Әрбір азаматтың құқыққа ие болу және оны жүзеге асыру қабілеті бар. Бұл қабілеттілік азаматтың жасына, ақыл-есінің дұрыстығына және әрекетке қабілеттілігіне байланысты. Әрекет қабілеттілігі дегеніміз – адамның өз әрекетімен құқықтар мен міндеттер туындату қабілеті. Мысалы, 18 жасқа толған азамат толық әрекет қабілетті болып саналады және өз мүлкін билік етуге, шарттар жасауға, жауапкершілік алуға құқылы. Заңды тұлға – бұл меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығы негізінде оқшау

мүлкі бар және өз атынан мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтарға ие бола алатын ұйым. Заңды тұлға өз міндеттемелері бойынша жауап береді және сотта өз атынан талапкер немесе жауапкер бола алады. Заңды тұлғалар коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар болып бөлінеді. Коммерциялық ұйымдар пайда табуды мақсат етсе, коммерциялық емес ұйымдар қоғамдық, ғылыми, діни немесе қайырымдылық мақсаттарды көздейді. Мысалы, жауапкершілігі шектеулі серіктестік, акционерлік қоғам, қоғамдық бірлестік, қор және мекеме – бұлардың барлығы заңды тұлға болып саналады. Азаматтық қатынастардың субъектісі ретінде мемлекет те әрекет ете алады. Бұл жағдайда мемлекет өз билік құқығын емес, азаматтық-құқықтық тең құқықты субъект рөлін атқарады. Яғни мемлекет азаматтық қатынастарда басқа тараптармен тең дәрежеде әрекет етеді, мысалы, мемлекеттік кәсіпорындар арқылы шарттар жасасады, меншік иесі ретінде қатысады немесе азаматтар мен ұйымдардың алдындағы міндеттемелерін орындайды. Азаматтық қатынастардың мазмұны субъектілердің құқықтары мен міндеттерінен тұрады. Мысалы, сатып алу-сату қатынастарында сатушының міндеті – тауарды беру, ал сатып алушының міндеті – төлем жасау. Сол сияқты, жалға алу қатынастарында бір тарап мүлікті уақытша пайдалануға берсе, екінші тарап ақы төлеуге міндетті. Әрбір азаматтық қатынас осындай өзара құқықтар мен міндеттердің жиынтығы ретінде сипатталады. Азаматтық қатынастардың объектілеріне материалдық және материалдық емес игіліктер жатады. Материалдық игіліктерге заттар, ақша, бағалы қағаздар және өзге де мүліктер кіреді. Ал материалдық емес игіліктерге жеке тұлғаның өмірі, денсаулығы, ар-намысы, шығармашылық еңбегі, авторлық құқық және басқа да рухани құндылықтар жатады. Бұл игіліктердің барлығы заңмен қорғалады және азаматтық құқықтың маңызды объектілері болып табылады. Азаматтық қатынастардың пайда болуы, өзгеруі және тоқтатылуы заңды фактілердің негізінде жүзеге асады. Заңды фактілерге мәмілелер, әкімшілік актілер, сот шешімдері, оқиғалар және азаматтардың әрекеттері жатады. Мысалы, шарт жасау – азаматтық қатынастың туындауына себеп болса, шартты бұзу немесе міндеттемені орындамау – оның тоқтауына әкеледі.

Азаматтық қатынастардың ерекшелігі – олардың тұрақтылығы мен сенімділігі. Әрбір қатысушы өз мүддесін қорғауға құқылы және заң нормалары арқылы әділ шешімге жете алады. Мұндай құқықтық тәртіп қоғамда сенім орнатып, әлеуметтік әділдікті қамтамасыз етеді. Азаматтық құқықтың өзегі. Онда қоғамның экономикалық, әлеуметтік және рухани өмірінің барлық жақтары көрініс табады. Азаматтық қатынастардың субъектілері өзара тең құқықта әрекет ете отырып, құқықтық мәдениеттің

дамуына және заң үстемдігінің нығаюына ықпал етеді. Сондықтан азаматтық қатынастарды терең түсіну және оны заң аясында жүзеге асыру – құқықтық мемлекеттің басты белгісі болып табылады.

2.4. Азаматтық құқықтық мәмілелер

Азаматтық құқықтың маңызды институттарының бірі – мәміле (сделка) ұғымы. Мәміле – бұл азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттері. Басқаша айтқанда, мәміле – бұл азаматтық қатынастардың туындауына себеп болатын негізгі құқықтық факт. Күнделікті өмірде адамдардың көпшілігі әртүрлі мәмілелер жасайды: дүкеннен тауар сатып алу, үй жалға алу, ақша қарызға алу, қызмет көрсетуге тапсырыс беру – бұлардың барлығы азаматтық құқықтық мәміленің нақты мысалдары болып табылады. Мәміле құқықтың ең икемді әрі күрделі саласына жатады, себебі ол адамдардың еркін білдіреді және экономикалық айналымның негізін құрайды. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мәміленің мазмұны мен нысанына, жарамдылық шарттарына және салдарларына қатысты нақты құқықтық ережелер белгілейді. Мәміле жасай отырып, азаматтар өз еркімен құқықтық салдар туындатады, яғни бұл азаматтық құқықтағы еріктілік пен теңдік қағидаттарының нақты көрінісі. Мәмілелер өздерінің құқықтық мақсаты мен мазмұнына қарай әртүрлі болып келеді. Азаматтық кодекске сәйкес, мәмілелер біржақты, екіжақты (немесе көпжақты) болып бөлінеді.

Біржақты мәміле – бұл бір тараптың ерік білдіруімен жасалатын әрекет. Мысалы, өсиет қалдыру, сенімхат беру немесе сыйлықтан бас тарту – біржақты мәміле түріне жатады. Мұнда бір адамның ерік білдіруі жеткілікті болады.

Екіжақты немесе көпжақты мәміле – бұл екі немесе одан да көп тараптардың өзара келісімге келуі арқылы жасалатын әрекет. Мысалы, сатып алу-сату, жалға алу, қызмет көрсету, қарыз беру шарттары – осындай мәміле түрлеріне жатады. Бұл мәмілелерде тараптардың келісімі, яғни ерік пен ерік білдірудің сәйкестігі басты рөл атқарады. Мәміле жарамды болуы үшін белгілі бір шарттар сақталуы қажет. Азаматтық кодекс бойынша мәміленің жарамдылық шарттарына мыналар жатады:

1. Мәміле мазмұны заңға қайшы болмауы тиіс. Егер мәміле заң талаптарына, қоғамның моральдық қағидаларына немесе мемлекеттік мүддеге қарсы болса, ол жарамсыз деп танылады.
2. Мәміле жасаған тұлғалардың әрекет қабілеттілігі болуы керек. Егер мәміле әрекетке қабілетсіз немесе жартылай қабілетсіз адаммен жасалса, ол заңмен жарамсыз деп танылады.

3. Мәміле ерікті түрде жасалуы тиіс. Кез келген мәміле зорлық-зомбылық, алдау, қоқан-лоқы немесе адастыру арқылы жасалса, ол жарамсыз болып саналады.
4. Мәміленің нысаны сақталуы қажет. Кейбір мәмілелер ауызша жасалуы мүмкін, бірақ көпшілігі жазбаша түрде рәсімделуі тиіс. Кейбір жағдайларда мәміле нотариалды куәландырылуы немесе мемлекеттік тіркеуден өтуі қажет.

Мәміленің нысаны оның құқықтық салдарында үлкен рөл атқарады. Мысалы, жылжымайтын мүлікті сату туралы шарт тек жазбаша түрде және мемлекеттік тіркеуден кейін ғана заңды күшіне енеді. Ал ұсақ-түйек тұрмыстық мәмілелер ауызша нысанда жасалып, дереу орындалады. Бұл ретте мәміленің нысаны оның мазмұны мен көлеміне, сондай-ақ заң талаптарына байланысты анықталады. Мәмілелер ерік білдірудің негізінде жасалады. Ерік білдіру дегеніміз – тұлғаның өз ойын, ниетін сыртқа шығару, яғни құқықтық салдар туғызу жөніндегі ниетін көрсетуі. Мысалы, сатушының «мен бұл затты сатамын» және сатып алушының «мен бұл затты сатып аламын» деген ерік білдірулері сәйкес келгенде, сатып алу-сату мәмілесі туындайды. Ерік пен ерік білдірудің сәйкестігі – мәміленің заңдылығының басты шарты. Мәмілелердің орындалу нәтижесінде азаматтық құқықтық салдарлар туындайды. Бұл салдарлар мәміле мазмұнына байланысты әртүрлі болады: біреулерінде меншік құқығы ауысады, кейбірінде міндеттемелер туындайды немесе тоқтатылады. Мысалы, сатып алу-сату шартында сатушының міндеті – тауарды сатып алушыға беру, ал сатып алушының міндеті – оның ақысын төлеу. Осы әрекеттердің орындалуымен мәміле толық күшіне енеді. Мәміленің жарамсыздығы да азаматтық құқықта маңызды мәселе болып саналады. Егер мәміле заңның талаптарын бұза отырып жасалса, ол жарамсыз мәміле деп танылады және құқықтық салдар туғызбайды. Жарамсыз мәмілелердің бірнеше түрі бар:

- Жарамсыз мәміле – сырттай заңды болып көрінгенімен, шын мәнінде құқықтық мақсат көздемейтін мәміле.

  Бұрмаланған мәміле – бір мәміле түрінің астарында басқа мәміле жасырылады, яғни тараптар нақты емес, басқа ниетті жүзеге асырады.
- Кемшілігі бар мәміле – егер тараптардың бірі алдау, зорлық немесе адасу нәтижесінде мәміле жасаса, ол жарамсыз деп саналады.

Жарамсыз мәміле жарамсыз деп танылған сәттен бастап күшін жояды, ал тараптар бір-біріне бұрынғы қалпына келтіру тәртібімен (реституция) қайтарым жасауға тиіс. Мысалы, егер бір адам заңсыз келісім арқылы мүлік алса, ол мүлікті иесіне қайтарып беруге міндетті болады. Қазіргі заманғы азаматтық құқықта мәмілелердің экономикалық айналымдағы рөлі өте

жоғары. Әрбір мәміле қоғамдағы құқықтық және экономикалық тәртіптің нақты көрсеткіші болып табылады. Мәмілелердің заң талаптарына сай жасалуы – азаматтардың сенімділігін арттырып, нарық қатынастарының тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар цифрлық технологиялар дамуына байланысты соңғы жылдары электрондық мәмілелер кеңінен қолданыла бастады. Электрондық цифрлық қолтаңба арқылы жасалатын шарттар, онлайн төлем жүйелері және интернет арқылы келісім жасау – заманауи азаматтық айналымның жаңа бағыттары болып табылады. Бұл ретте Қазақстан Республикасының заңнамасы электрондық мәмілелердің заңдық күшін ресми түрде таниды және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін құқықтық негіздер қалыптастырған.

Азаматтық құқықтық мәмілелер – азаматтардың және ұйымдардың ерік білдіруіне негізделген құқықтық қатынастардың негізгі тетігі. Мәміле арқылы қоғамда мүліктік және мүліктік емес қатынастар реттеледі, экономикалық айналым жүзеге асады және азаматтардың құқықтық мәдениеті нығая түседі. Сондықтан әрбір мәміле заң шеңберінде, ерікті түрде және адалдық қағидаттарына сүйене отырып жасалуы тиіс.

2.5. Меншік құқығы және өзге заттық құқықтар

Азаматтық құқықтағы ең маңызды институттардың бірі – меншік құқығы. Меншік құқығы қоғамның экономикалық, әлеуметтік және құқықтық жүйесінің іргетасы болып табылады. Ол адам мен мүліктің арасындағы заңды қатынасты белгілейді және сол мүлікті иелену, пайдалану және билік ету мүмкіндігін береді. Қазақстан Республикасының Конституциясында да меншік құқығының қорғалуы мемлекеттің басты міндеттерінің бірі ретінде көрсетілген. Меншік құқығының мазмұны үш негізгі элементтен тұрады: иелену, пайдалану және билік ету құқығы.

Иелену құқығы – бұл мүлікті нақты иемдену, яғни оны өз бақылауында ұстау құқығы.

Пайдалану құқығы – мүліктен пайдалы қасиеттерін алу, оны тұтыну немесе табыс табу құқығы.

Билік ету құқығы – мүлікті сатуға, сыйлауға, жалға беруге, кепілге қоюға немесе жоюға мүмкіндік беретін ең жоғарғы өкілеттік.

Мысалы, пәтер иесі өз үйін иеленіп, онда тұру арқылы пайдалану құқығын жүзеге асырады, ал егер ол пәтерін жалға берсе немесе сатса – бұл оның билік ету құқығын қолданғаны болып табылады. Осы үш өкілеттік меншік құқығының толық мазмұнын құрайды. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі меншік құқығының түрлерін айқындайды: жеке меншік, мемлекеттік меншік және аралас меншік.

Жеке меншік – азаматтар мен заңды тұлғаларға тиесілі мүлік. Бұл меншік түрі нарықтық экономиканың негізі болып табылады, себебі жеке тұлғалардың экономикалық дербестігін қамтамасыз етеді. Мемлекеттік меншік – республикалық және коммуналдық меншік болып екіге бөлінеді. Республикалық меншікке мемлекет деңгейіндегі маңызды объектілер (жер қойнауы, ұлттық компаниялар, стратегиялық кәсіпорындар) жатады, ал коммуналдық меншікке жергілікті атқарушы органдардың иелігіндегі мүліктер кіреді. Аралас меншік – жеке және мемлекеттік капиталдың біріккен нысаны, мысалы, бірлескен кәсіпорындар немесе акционерлік қоғамдар түрінде көрініс табады. Меншік құқығы заңмен қорғалады. Меншік иесі өз мүлкінен ерікті түрде айрылмауға тиіс және оған ешкімнің қол сұғуына жол берілмейді. Егер меншік құқығы бұзылса, ол азаматтық-құқықтық қорғау тәсілдері арқылы қалпына келтіріледі. Бұл тәсілдерге мүлікті заңсыз иеленуден қайтару (виндикациялық талап), меншік иесінің құқығын тану, залалды өтеу сияқты әдістер жатады. Меншік құқығы тек материалдық игіліктерге ғана емес, сонымен қатар интеллектуалдық мүлік объектілеріне де таралады. Авторлық құқық, өнертабысқа, тауар белгісіне, өнеркәсіптік үлгіге деген құқықтар – барлығы меншік құқығының ерекше түрі болып табылады. Мұндай құқықтар тұлғаның шығармашылық еңбегі нәтижесінде туындайды және заңмен қорғалады. Сонымен қатар азаматтық құқықта меншік құқығымен қатар өзге заттық құқықтар институты да бар. Өзге заттық құқықтар дегеніміз – меншік иесінен басқа тұлғаның мүлікті белгілі бір шекте пайдалану құқығы. Бұл құқықтар меншік иесінің құқығын шектемей, бірақ белгілі бір көлемде басқа тұлғаға мүлікті қолдану мүмкіндігін береді.

Өзге заттық құқықтардың негізгі түрлеріне мыналар жатады:

1. Жерді тұрақты пайдалану құқығы. Бұл құқық негізінен ауыл шаруашылығы субъектілеріне немесе жеке тұлғаларға беріледі. Олар жерді иеленбесе де, заңда белгіленген мерзім ішінде пайдалана алады.
2. Жалға алу құқығы. Бұл мүлікті белгілі бір ақыға және мерзімге уақытша пайдалану құқығы. Жалға алушы мүлікті иеленіп, пайдалана алады, бірақ билік етуге құқығы жоқ.
3. Сервитут құқығы. Бұл өзге тұлғаның мүлкін шектеулі түрде пайдалану құқығы. Мысалы, бір адамның жер учаскесіне көрші учаске арқылы жол салу қажеттілігі туындаса, сервитут белгіленеді.
4. Кепіл құқығы. Бұл мүлікті міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету құралы ретінде қолдануға мүмкіндік беретін құқық. Кепіл беруші мүлікті иеленуді жалғастыра алады, бірақ ол міндеттемені орындамаған жағдайда мүлік кепіл ұстаушының есебіне өтеді.

Өзге заттық құқықтар экономикалық айналымның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Олар меншік иесінің мүлкін тиімді пайдалануға, сонымен қатар басқа адамдардың да құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Бұл құқықтар меншік құқығымен өзара тығыз байланыста болады, бірақ мазмұны мен көлемі жағынан шектеулі сипатқа ие. Меншік құқығы мен өзге заттық құқықтардың арақатынасы азаматтық құқықтағы теңдік және еркіндік қағидаттарына негізделеді. Меншік иесі өз мүлкіне толық билік етсе, өзге тұлғалар заңмен белгіленген шектерде ғана мүлікті пайдалана алады. Бұл азаматтық айналымның құқықтық тәртібін сақтауға және қоғамдағы әділдікті қамтамасыз етуге бағытталған. Меншік құқығының пайда болу негіздері де әртүрлі. Ол бастапқы және туынды негіздер арқылы қалыптасады. Бастапқы негіздерге – мүлікті өз еңбегімен жасау, иесіз затты иелену, заңды табылған мүлікке меншік құқығын алу сияқты жағдайлар жатады. Ал туынды негіздерге – шарттар, мұрагерлік және басқа да заңды актілер кіреді. Мемлекет меншік қатынастарын құқықтық тұрғыда қорғау арқылы экономикалық еркіндік пен нарықтық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Меншік құқығының мызғымастығы азаматтардың еңбек етуге ынтасын арттырып, қоғамда әділ бәсекелестікті дамытады. Сондықтан меншік құқығын сақтау мен қорғау – құқықтық мемлекеттің және демократиялық қоғамның басты кепілі болып саналады.

Міндеттемелер мен шарттар

Азаматтық құқықта маңызды рөл атқаратын институттардың бірі міндеттемелер мен шарттар. Міндеттеме – бұл құқықтық қатынастардың бір түрі, онда бір тарап (борышкер) екінші тарапқа (кредитор) белгілі бір іс-әрекетті орындауға, белгілі бір мүлікті беру немесе белгілі бір жағдайдан аулақ болуға міндетті болады. Міндеттемелердің негізі – азаматтардың ерікті келісімі, яғни олар өз мүдделерін өзара келісім арқылы реттейді. Міндеттемелердің негізгі көздері – заң, шарт және заңды іс-әрекеттер. Заңнан туындайтын міндеттемелерге салық төлеу, әкімшілік қызмет ақысы немесе әлеуметтік төлемдер жатады. Шарттық міндеттемелер – тараптардың өзара келісімі арқылы туындайтын міндеттер. Мысалы, сатып алу-сату, жалға беру, қызмет көрсету шарттары арқылы әрбір тарап өз міндетін атқаруға міндетті болады. Заңды іс-әрекеттер негізінде туындайтын міндеттемелерге, мысалы, мүлікті табу, қайтару немесе зиянды өтеу кіреді. Міндеттемелер мазмұны бойынша әртүрлі болып келеді. Біріншіден, бұл – төлеу міндеттемесі, яғни ақша немесе зат түрінде белгілі бір құндылықты беру. Мысалы, сатып алушы тауардың ақысын төлеуге міндетті, ал сатушы тауарды беруге міндетті. Екіншіден, әрекет жасау міндеттемесі, яғни тараптың белгілі бір іс-әрекетті

орындауы қажет. Мысалы, қызмет көрсету немесе жөндеу жұмыстарын жүргізу. Үшіншіден, әрекет жасамау міндеттемесі, яғни белгілі бір әрекеттен аулақ болу керек. Мысалы, бәсекелестің іскерлік құпиясын жарияламау немесе зиян келтірмеу. Азаматтық құқықтағы міндеттемелердің негізгі сипаттары – міндеттілік, құқықтық салдар туындату қабілеті және тараптардың еркіндігі. Міндеттілік – борышкердің әрекеті немесе әрекетсіздігі заңмен қорғалатын міндет екенін білдіреді. Құқықтық салдар туындату қабілеті – міндеттемені орындамау немесе дұрыс орындамау құқықтық жауапкершілікке әкеледі. Тараптардың еркіндігі – міндеттемелер тараптардың келісімі мен ерік білдіруіне негізделетіндігін көрсетеді. Шарттар – бұл азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі тетігі, олар арқылы міндеттемелер туындайды, өзгереді немесе тоқтатылады. Шарт – тараптардың келісімі арқылы құқықтық салдар туғызатын келісім. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде шарттар шарт жасау, мазмұны, жарамдылық және орындалу тәртібі бойынша нақты ережелермен реттеледі. Шарттар әртүрлі түрде топтастырылады. Біріншіден, ақы төлеуге негізделген шарттар: сатып алу-сату, жалға алу, қызмет көрсету, жұмыс келісімшарты. Екіншіден, ақысыз шарттар: сыйға тарту, сенімхат, өсиет. Үшіншіден, қатаңдікке байланысты шарттар: міндеттемені орындау мерзімі мен шарттары нақты белгіленген. Төртіншіден, еркін шарттар: тараптар міндеттемелер мен құқықтарды өзара келісім арқылы анықтайды. Шарттың жарамдылығы үшін бірнеше міндетті шарттар сақталуы қажет. Біріншіден, шарт мазмұны заңға қайшы болмауы тиіс. Егер шарт заң нормаларына немесе қоғамдық моральға қарсы болса, ол жарамсыз болып саналады. Екіншіден, тараптардың әрекет қабілеттілігі болуы қажет. Егер шарт әрекет қабілетсіз адаммен жасалса, ол жарамсыз деп танылуы мүмкін. Үшіншіден, шарт ерікті түрде жасалуы керек. Алдау, қоқан-лоқы немесе адастыру арқылы жасалған шарт заңмен жарамсыз деп танылады. Төртіншіден, шарт заңда белгіленген формада жасалуы тиіс. Кейбір шарттар ауызша, ал кейбіреулері жазбаша немесе нотариалды түрде болуы қажет. Міндеттемелер мен шарттардың орындалуын бақылау да азаматтық құқықтың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Міндеттемелерді орындамау немесе шарттық талаптарды бұзу құқықтық салдар туғызады. Бұл салдарға міндеттемені орындауды міндеттеу, құқық бұзушылықтан туындаған залалды өтеу, айыппұл немесе моральдық зиянды өтеу жатады. Мысалы, егер жалға алушы пәтерді уақытында қайтармаса, меншік иесі сотқа жүгіне отырып, мүлікті қайтаруды талап етуге құқылы. Азаматтық құқықта міндеттемелер мен шарттардың дамуы қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік қатынастардың тұрақтылығына ықпал етеді. Тараптар арасындағы келісімдер мен

міндеттемелердің заңдық тұрғыдан реттелуі сенімділікті арттырады, нарық қатынастарын тұрақтандырады және азаматтардың құқықтық мәдениетін күшейтеді. Сонымен қатар, шарттар мен міндеттемелер тараптардың мүдделерін тең қорғауға мүмкіндік береді, әділдік пен заңдылықты қамтамасыз етеді. Қазіргі заманғы азаматтық құқықта шарттар мен міндеттемелердің жаңа түрлері де пайда болды. Мысалы, электрондық шарттар мен онлайн келісімдер цифрлық экономика жағдайында кеңінен қолданылады. Электрондық цифрлық қолтаңба арқылы жасалатын мәмілелер заңда ресми түрде танылған және олардың құқықтық салдары дәстүрлі шарттармен бірдей. Бұл заманауи азаматтық қатынастарды ыңғайлы әрі сенімді етеді.

Азаматтық құқықтық жауапкершілік

Азаматтық құқықтық жүйеде маңызды рөл атқаратын институттардың бірі – құқықтық жауапкершілік. Азаматтық құқықтық жауапкершілік – бұл құқық бұзушылықтар мен міндеттемелерді орындамаудың заңмен белгіленген салдары. Басқаша айтқанда, құқықтық жауапкершілік азаматтық-құқықтық қатынастарда тараптардың өз міндеттемелерін орындамауы немесе заңға қарсы әрекет жасауы жағдайында туындайтын міндетті құқықтық реакция. Азаматтық құқықтық жауапкершіліктің басты мақсаты – құқық бұзушылықтың алдын алу, құқықтарды қорғау және залалды өтеу. Бұл институт тараптардың құқықтық мәдениетін нығайтады, азаматтық қатынастардағы әділдік пен теңдікті қамтамасыз етеді. Мысалы, сатушы тауарды дұрыс жеткізбесе немесе сатып алушы ақысын төлемесе, құқықтық жауапкершілік олардың құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Азаматтық құқықтық жауапкершілік міндеттемелерді орындамау немесе орындаудың дұрыс болмауы жағдайында туындайды. Ол негізінен үш негізгі формада көрініс табады: материалдық жауапкершілік, моральдық жауапкершілік және орындау талаптары арқылы жауапкершілік.

Материалдық жауапкершілік – зиянды өтеу немесе залалды қалпына келтіру арқылы жүзеге асады. Мысалы, мүлікті бүлдірген жағдайда, залалды келтірген адам оны өтеуге міндетті.

Моральдық жауапкершілік – жеке мүдделер мен абыройға келтірілген зиянды өтеуге бағытталған. Бұл, мысалы, ар-намысқа немесе жеке өмірге қол сұққан жағдайда, моральдық зиянды өтеу болып табылады.

Орындау талаптары арқылы жауапкершілік – бұл тарапты міндеттемелерді орындауға немесе белгілі іс-әрекетті жасауға мәжбүрлеу құқығы. Мысалы, сот арқылы шарт бойынша тауарды беру немесе қызмет көрсету міндеттемесін

орындауды талап ету. Азаматтық құқықтық жауапкершілік құқық бұзушылық түріне байланысты әртүрлі болып бөлінеді.

1. Шарттық жауапкершілік – бұл тараптардың келісім шарттарын орындамау немесе толық орындамау жағдайында туындайтын жауапкершілік. Мысалы, сатып алушы тауардың ақысын уақытында төлемесе немесе сатушы тауарды жеткізбесе, тараптар шарттық жауапкершілікке тартылады.
2. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік – бұл мүліктік немесе мүліктік емес зиян келтірген жағдайда туындайды. Мысалы, пәтер иесі өз меншік мүлкін дұрыс сақтамау нәтижесінде көршісіне залал келтірсе, азаматтық-құқықтық жауапкершілік туындайды.
3. Туынды құқықтық жауапкершілік – бұл заңда белгіленген ерекше жағдайларда туындайды. Мысалы, кепіл немесе борыштық міндеттемелердің орындалмауынан туындайтын жауапкершілік.

Азаматтық құқықтық жауапкершілік субъектілерінің теңдігі қағидасына сүйенеді. Яғни жеке тұлға, заңды тұлға немесе мемлекет – бәрі азаматтық құқықтық қатынастарда тең дәрежеде жауапты болады. Бұл құқықтық институттың әділдігі мен теңдігін қамтамасыз етеді. Жауапкершіліктің заңды негіздері – Азаматтық кодекс пен басқа да нормативтік актілерде белгіленген нормалар. Кодекс тараптардың міндеттемелерін орындамауы немесе зиян келтірген жағдайда қандай жауапкершілік туындайтынын нақты көрсетеді. Сонымен қатар сот тәжірибесі азаматтық құқықтық жауапкершіліктің қолданылуын нақтылайды, әділдік пен құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Азаматтық құқықтық жауапкершіліктің мазмұны – бұл құқық бұзушылықтың салдарын жоюға бағытталған шаралар жиынтығы. Мазмұнға мыналар кіреді:

Зиянды қалпына келтіру немесе өтемақы төлеу;

Міндеттемелерді орындауға мәжбүрлеу;

Моральдық немесе басқа құқықтық санкциялар қолдану.

Қазіргі уақытта азаматтық құқықтық жауапкершілік экономикалық және әлеуметтік қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз ету құралы болып табылады. Ол тараптарды өз міндеттемелерін орындауға ынталандырады, құқық бұзушылықтардың алдын алады және азаматтардың құқықтарын тиімді қорғайды.

2.6. Мұрагерлік құқық

Азаматтық құқықтағы маңызды институттардың бірі – мұрагерлік құқық. Мұрагерлік құқық – бұл адамның өлуінен кейін оның мүлкі мен құқықтарын басқа тұлғаларға беру тәртібін реттейтін құқықтық қатынастар жиынтығы.

Мұрагерлік құқық қоғамда меншік пен мүліктік қатынастардың үздіксіздігін қамтамасыз етеді, сондай-ақ жеке тұлғалардың мүдделерін қорғауға бағытталған. Мұрагерлік құқықтың негізгі мақсаты – мүлктің заңды түрде иелеріне өтуін қамтамасыз ету, құқықтық тәртіпті сақтау және тараптардың мүдделерін қорғау. Мұрагерлік қатынастардың құрылымы қоғамдағы әділдік пен теңдікті орнатуға, мүлікті дұрыс бөлуге, сондай-ақ туыстық немесе заңды қатынастарға сүйене отырып, қоғамда құқықтық тұрақтылыққа кепілдік береді. Мұрагерлік құқық екі негізгі негізде жүзеге асады: құжат (өсиет) бойынша мұрагерлік және заң бойынша мұрагерлік.

Өсиет бойынша мұрагерлік – мұра қалдырушының еркіне сәйкес мүлікті белгілі тұлғаға немесе тұлғаларға беру. Мұрагерлікке қатысты өсиет мұра қалдырушының еркін білдіруімен жасалады және тек заңда белгіленген талаптарға сай болуы тиіс. Өсиеттегі мұрагерлік құқық жеке тұлғалардың еркіндігін білдіреді, бірақ ол заң нормаларына қайшы келмеуі тиіс.

Заң бойынша мұрагерлік – мұра қалдырушының өсиеті болмаған немесе өсиет жарамсыз деп танылған жағдайда заңда белгіленген тәртіп бойынша мұрагерлер анықталады. Заң бойынша мұрагерлік туыстық қатынастарға негізделеді. Мысалы, бірінші кезекте отбасы мүшелері (жұбайы, балалар, ата-анасы), екінші кезекте кеңейтілген отбасы немесе мемлекет мұрагер бола алады.

- Мұрагерлік құқықтың субъектілері – мұра қалдырушы және мұрагерлер.
- Мұра қалдырушы – өзінің мүлкін өсиет немесе заң бойынша басқа тұлғаларға қалдыратын адам. Мұра қалдырушы өз мүлкін толық иеленуге құқылы және мұрагерлік құқықтарды қалдыру кезінде ерікті түрде шешім қабылдайды.
- Мұрагерлер – мұра қалдырушының мүлкіне құқық алатын тұлғалар. Мұрагерлер жеке тұлғалар немесе заңды тұлғалар болуы мүмкін, ал олардың құқықтары мұра қалдырушының өсиеті немесе заң талаптарына сәйкес анықталады.

Мұрагерлік құқықтың мазмұнына мыналар кіреді:

Мұра қалдырушының өсиет жасау құқығы;

Мұрагерлердің құқықтарын қорғау;

Мұра қалдырушының мүлкіне ие болу тәртібі;

Құқықтық дауларды шешу және мұрагерлік міндеттемелерді орындау.

Мұрагерлік құқықта мұрагерлік тәртібі маңызды орын алады. Мұра қалдырушы өз өсиетінде мүлкін нақты бөліп бере алады, бірақ белгілі бір шектеулер бар. Мысалы, бірінші кезекте балалар мен жұбайлардың міндетті бөлігін алу құқығы бар. Бұл ереже азаматтардың әлеуметтік қорғалуын

қамтамасыз етеді және әділдікті сақтайды. Мұрагерлік құқықтық қатынастар заңда белгіленген заңдылықтарға сәйкес жүзеге асады. Мұра қалдырушының өсиеті заң талаптарына сәйкес жасалмаған жағдайда, мұра заң бойынша бөлінеді. Сонымен қатар мұрагерлік қатынастарда келіспеушіліктер туындаған жағдайда, азаматтық соттар тараптардың құқықтарын қорғау мақсатында шешім шығарады. Қазіргі уақытта мұрагерлік құқықтың практикасында кейбір заманауи мәселелер туындайды. Мысалы, электрондық активтер, виртуалды валюталар немесе интеллектуалдық меншік объектілері сияқты жаңа мүліктерді мұра ету мәселесі заңда нақты белгіленуі тиіс. Бұл құқықтық қатынастардың дамуына, жаңа экономикалық қатынастарға бейімделуіне ықпал етеді. Мұрагерлік құқық – азаматтық құқық жүйесінің маңызды институттарының бірі. Ол мүліктің заңды жолмен иелеріне өтуін қамтамасыз етеді, жеке тұлғалардың мүдделерін қорғайды, әлеуметтік әділдікті орнатады және құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Мұрагерлік құқық қоғамдағы меншік қатынастарын үздіксіз етеді, азаматтардың құқықтарын сақтайды және құқықтық мәдениеттің дамуына үлес қосады.

Азаматтық құқықты қорғау тәсілдері

Азаматтық құқықтық жүйенің маңызды бөлімі – құқықтарды қорғау тәсілдері. Құқық қорғау – бұл азаматтардың өз құқықтары мен мүдделерін заң аясында қалпына келтіру және сақтау процесі. Азаматтық құқықты қорғау тәсілдері қоғамдағы әділдік пен теңдікті қамтамасыз етуге, құқықтық тәртіпті орнатуға бағытталған. Қазіргі азаматтық құқықта құқықты қорғау тәсілдері әртүрлі және нақты заңнамалық нормалармен реттеледі. Оларды үш негізгі топқа бөлуге болады: соттық, соттан тыс және мемлекеттік бақылау құралдары.

1. Соттық қорғау тәсілдері – ең кең таралған және тиімді әдіс. Азаматтық соттар құқық бұзушылық жағдайында азаматтардың құқықтарын қалпына келтіру үшін шешім шығарады. Соттық қорғаудың негізгі нысандары:

- Талап қою (иск) – бұл азамат немесе ұйым сотқа құқық бұзушылықты тоқтату немесе залалды өтеу туралы өтініш білдіреді. Мысалы, сатып алушы тауардың сапасыз екенін дәлелдей отырып, ақысын қайтаруды талап ете алады.
- Міндеттемені орындауды талап ету – тараптарды шарт бойынша әрекет жасауға мәжбүрлеу. Мысалы, сатушы тауарды жеткізбесе, сот оны жеткізуге міндеттей алады.
- Зиянды өтеу немесе өтемақы төлеу – құқық бұзушылық нәтижесінде туындаған залалды материалдық немесе моральдық түрде өтеу.

Соттық қорғау тәсілдерінің артықшылығы – олардың ресми түрде заңмен бекітілуінде және барлық азаматтарға тең қолжетімділікте болуында. Сонымен қатар сот шешімдері міндетті түрде орындалады, бұл құқықтық тәртіпті нығайтады.

2. Соттан тыс қорғау тәсілдері – азаматтарға өз құқықтарын тез және тиімді қорғауға мүмкіндік береді. Бұған мыналар жатады:

- Медиация және келісім – даулы мәселелерді тараптар өзара келісім арқылы шешеді. Медиация сотқа жүгінбей, даудың бейбіт жолмен шешілуін қамтамасыз етеді.
- Арбитраж немесе третейский суд – коммерциялық және кәсіпкерлік қатынастарда тараптар өзара келісіп, арбитраж арқылы құқықтарын қорғайды.
- Құқықтық кеңес беру және нотариалды қорғау – нотариус арқылы құқықтық мәмілелерді рәсімдеу, шарттарды куәландыру және құқықтық кеңес беру арқылы азаматтық құқықты алдын ала қорғау.

3. Мемлекеттік бақылау құралдары – азаматтық құқықтың сақталуын қамтамасыз ететін мемлекеттік органдар мен институттар арқылы жүзеге асады. Бұл тәсілге мыналар жатады:
    - ❖ Салық және мемлекеттік органдар арқылы бақылау – экономикалық қатынастардағы құқық бұзушылықты анықтау және алдын алу.
    - ❖ Әкімшілік-құқықтық бақылау – кейбір құқық бұзушылық түрлерін әкімшілік тәртіппен реттеу.
    - ❖ Құқық қорғау органдарының қатысуы – азаматтық құқық бұзушылықтарға қатысты алдын ала тексерулер жүргізу және құқық қорғауды қамтамасыз ету.

Азаматтық құқықты қорғау тәсілдерінің тағы бір маңызды аспектісі – уақытылы және толық ақпаратқа қол жеткізу. Азаматтар өз құқықтары мен міндеттерін білу арқылы ғана оны тиімді қорғай алады. Бұл мақсатта заңнамада азаматтардың құқықтық білімін арттыруға, құқықтық ақпарат көздерін кеңінен қолдануға ерекше мән беріледі. Қазіргі азаматтық құқықтық практикада заманауи құралдар да қолданылады. Бұл әдістер құқық қорғаудың тиімділігін арттырады және бюрократиялық кедергілерді азайтады.

Қорытынды

Азаматтық құқық – қоғамдағы мүліктік және мүліктік емес қатынастарды реттейтін, азаматтардың құқықтары мен міндеттерін қорғауға бағытталған кешенді құқықтық жүйе болып табылады. Біздің баяндамада азаматтық құқықтың негізгі институттары – мәмілелер, меншік құқығы, міндеттемелер

мен шарттар, мұрагерлік құқық, азаматтық құқықтық жауапкершілік және құқықты қорғау тәсілдері жан-жақты қарастырылды. Осы институттардың әрқайсысы азаматтық қатынастардың тұрақтылығы мен сенімділігін қамтамасыз ететін маңызды рөл атқарады. Мәмілелер азаматтық құқықтың ең икемді және негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырылды. Олар адамдар арасындағы құқықтық байланыстарды туындатып, экономикалық айналымды қамтамасыз етеді. Мәмілелердің түрлері, жарамдылық шарттары және салдарлары азаматтардың ерікті және тең құқылы қатысуына негізделгенін көрсету маңызды. Бұл – азаматтық құқықтың еркіндік принципінің нақты көрінісі. Меншік құқығы мен өзге заттық құқықтар қоғамдағы мүліктік қатынастарды реттейтін негізгі институт ретінде қарастырылды. Меншік құқығының мазмұны – иелену, пайдалану және билік ету құқығы – азаматтарға өз мүлкін тиімді пайдалануға, құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Өзге заттық құқықтар меншік иесінің құқығын шектемей, басқа тұлғаларға мүлікті белгілі бір шарттарда қолдануға құқық береді. Бұл қатынастар қоғамдағы экономикалық тұрақтылық пен құқықтық теңдікті қамтамасыз етеді. Міндеттемелер мен шарттар институты азаматтық құқықтағы маңызды тетіктердің бірі болып табылады. Міндеттемелер тараптардың құқықтық жауапкершілігін нақтылап, шарттар арқылы олардың арасындағы келісімдер заңдық негізге ие болады. Міндеттемелер мен шарттарды орындау міндеттілігі – азаматтық құқықтағы заңдылық пен әділдіктің кепілі. Сонымен қатар, шарттар мен міндеттемелердің түрлері мен ерекшеліктері азаматтық айналымдағы сенімділікті нығайтады, экономикалық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Мұрагерлік құқық арқылы мүліктің заңды түрде иелеріне өтуі, азаматтардың құқықтары мен мүдделерінің қорғалуы қамтамасыз етіледі. Мұрагерлік институты қоғамдағы әділдікті сақтауға, заңға сәйкес мүлікті бөлуге және азаматтардың әлеуметтік құқықтарын қорғауға бағытталған. Өсиет бойынша және заң бойынша мұрагерлік қатынастардың ерекшеліктері, сондай-ақ қазіргі заманғы мәселелер – электрондық активтер мен интеллектуалдық меншік объектілерін мұра ету – азаматтық құқықтың дамуына жаңа бағыт береді. Азаматтық құқықтық жауапкершілік азаматтардың құқықтарын қорғаудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Ол тараптардың міндеттемелерін орындамау немесе заң талаптарын бұзу жағдайында құқықтық салдар туғызады. Міндеттемелерді орындамау нәтижесінде пайда болатын материалдық, моральдық және орындау талаптары арқылы жауапкершілік институты қоғамдағы құқықтық тәртіптің сақталуын қамтамасыз етеді. Құқықты қорғау тәсілдері – азаматтық құқықтың тиімділігін қамтамасыз ететін маңызды механизм. Соттық, соттан

тыс және мемлекеттік бақылау құралдары арқылы азаматтар өз құқықтарын қорғауға, дауларды шешуге және заңдылықты сақтауға мүмкіндік алады. Соттық тәсілдер ресми түрде құқықтарды қалпына келтіруді қамтамасыз етсе, соттан тыс және медиациялық жолдар – құқық бұзушылықтың алдын алу мен бейбіт шешім табуға мүмкіндік береді. Мемлекеттік бақылау құралдары азаматтық құқықтық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді және құқық бұзушылыққа қарсы алдын алу шараларын жүргізеді. Баяндамада қарастырылған барлық институттар мен механизмдер азаматтық құқықтың негізгі принциптері – заңдылық, еркіндік, теңдік, әділдік, мүліктік және моральдық жауапкершілік – тұрғысынан толық көрініс табатыны анықталды. Азаматтық құқық жеке тұлғаның еркіндігін қамтамасыз етеді, құқықтары мен мүдделерін қорғайды, қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік қатынастарды реттейді.

Қорытындылай келе, азаматтық құқық қоғамдағы құқықтық тәртіптің, әділдіктің және тұрақтылықтың негізі болып табылады. Ол азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға, экономикалық қатынастарды тұрақтандыруға және азаматтық мәдениетті дамытуға қызмет етеді. Азаматтық құқықтың тиімділігі – тараптардың құқықтық санасы мен жауапкершілігіне, құқықты қорғаудың жүйелі тәсілдеріне және заңның үстемдігіне байланысты. Сол себепті азаматтық құқықты білу, түсіну және дұрыс қолдану әрбір азамат үшін маңызды, себебі бұл құқықтық мемлекет пен демократиялық қоғамның басты кепілі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сулейменов, М.К. Гражданское право. Том I. Общая часть. Алматы: «ЗАНГЕР» және НИИ частного права, 2013.
2. Диденко, А.Г. (ред.). Гражданское право (Учебное пособие). Алматы: Нур-пресс, 2006.
3. Басин, Ю.Г. (ред.). Гражданское право: Учебник для вузов. Академический курс. Алматы, 2010.
4. Лепесова, А.К. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы. Алматы: 2008.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. № 268-XIII, 27 желтоқсан 1994 ж. (кейінгі өзгерістермен).
6. Ынтымақов, С.А. Азаматтық құқық (Практикум). Алматы: Заң әдебиеті, 2006.
7. Сапаргалиев, Ғ.С. және т.б. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы (жалпы бөлім). Алматы, 2012.

8. Рысбеков, Т.З. (ред.). Гражданское законодательство: комментарии и практика / Гражданское право Казахстана. Алматы: Раритет, 2014.
9. Жайлин Г.А. Учебник. Гражданское право Республики Казахстан. Алматы: Нур-пресс, 2006. – 448 с.
10. Атаханова С.К., Омарова А.Б., Мұксинова А.Т. Интеллектуалдық меншік объектілерді құқықтық қорғау. Алматы: Азия-Издат, 2016. – 312 с.
11. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы. Алматы: Жеті Жарғы, 2011. – 224 с.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

«ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК: КІМДІ КІНӘЛАЙМЫЗ?»

СҒЗЖ орындаған: **Маратқызы Аяулым**

Топ: **ЗХХ-411**

Ғылыми жетекшісі: **PhD, аға оқытушы Тұрлыбеков Қ.**

Түркістан , 2025 жыл

Мазмұны

І. Кіріспе 3
ІІ. Негізгі бөлім.....5
2.1 Жасанды интеллект ұғымы және оның құқықтық табиғаты.....5
2.2 Азаматтық-құқықтық жауапкершілік ұғымы және жасанды интеллект....12
2.3 Халықаралық тәжірибедегі жасанды интеллект.....16
2.4 Қазақстандағы жағдай және болашақ заңнамалық қадамдар.....19
Қорытынды.....23
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....24

КІРІСПЕ

Соңғы онжылдықтарда жасанды интеллект (ЖИ) адам өмірінің ең әртүрлі салаларында - медицинадан өндіріс пен көлікке, қаржы мен білім беру жүйесіне дейін - белсенді түрде қолданылып келеді. Алғашында тек ғылыми-фантастикалық шығармаларда кездесетін бұл технология қазір күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналды. ЖИ деректерді өңдеу, шешім қабылдау және кейбір жағдайларда адам әрекетін алмастыру арқылы тиімділікті арттыруда. Мысалы, медициналық диагностикалық жүйелер ауруларды адам мамандардан жылдам әрі дәл анықтай алады, ал өндірістік роботтар жоғары дәлдікпен және қауіпсіздік шараларын сақтай отырып, өнімділікті арттырады. Дегенмен, ЖИ-дің бұл мүмкіндіктері тек оң әсер ғана емес, белгілі бір тәуекелдерді де тудырады. Автономды көліктер апатқа ұшыраса, қаржы саласында алгоритмдік шешімдер қателікке әкелсе, немесе медициналық робот қате диагноз қойса, жауапкершілік мәселесі күрделі әрі маңызды сипат алады. ЖИ-дің азаматтық-құқықтық жауапкершілікке қатысуы өзекті бола түсті, себебі оның іс-әрекеттері мен нәтижелері үшін дәстүрлі заң жүйесінде қалай жауап беру керектігі белгісіз. Кім жауапты - ЖИ-нің жасаушысы, оны пайдаланушы, әлде меншік иесі ме? Құқықтық салада бұл сұрақтар әлі де нақты шешімін тапқан жоқ. ЖИ толық автономияға ие емес, оның әрекеттері алдын ала бағдарламаланған алгоритмдерге негізделеді, бірақ нәтижесінде адамға немесе қоғамға зиян келуі мүмкін. Бұл өз кезегінде жаңа құқықтық тәсілдер мен әділ жауапкершілікті бөлу механизмдерін талап етеді.

Осыған байланысты ЖИ мен азаматтық-құқықтық жауапкершілік тақырыбы – тек құқық ғылымында ғана емес, философия, этика, экономика, технология саласында да маңызды зерттеу нысанына айналды. Ғалымдар мен сарапшылар бұл мәселелерді бірнеше жылдар бойы талқылап келеді, алайда тек соңғы жылдары технологияның жылдам дамуы нақты құқықтық нормаларды әзірлеуге қажеттілікті күшейтті. Әлемдік тәжірибеде ЖИ-ге қатысты құқықтық реттеу әртүрлі жолдармен жүзеге асырылуда: кей елдерде тәуекелге негізделген модельдер қолданылады, ал басқаларында жауапкершілік көбіне жүйені әзірлеушіге немесе пайдаланушыға жүктеледі. Бұл тәжірибелер Қазақстан үшін де маңызды сабақ болып табылады, себебі жаңа заңдар қабылданғанда халықаралық стандарттар мен тәуекелдерді бөлу тәсілдері назарға алынады.

Бұл баяндаманың мақсаты - жасанды интеллект қызметінің нәтижелерінен туындайтын азаматтық-құқықтық жауапкершілікті жан-жақты зерттеу, оның құқықтық мәртебесін анықтау, сондай-ақ жауапкершілікті әділ бөлу үшін құқықтық ұсыныстар әзірлеу. ЖИ-ны дамыту мен қолдану кезінде

әділдік, этика және адам құқықтарын қорғау қағидаттары сақталуы тиіс. Бұл өз кезегінде азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің нақты айқындалуын және ЖИ-ді қолданудың тиімді, қауіпсіз механизмдерін орнатуды талап етеді.

Осы тақырыпты зерттеу барысында бірнеше маңызды мәселелер көтеріледі. Біріншіден, ЖИ-дің адам өміріне ықпалы мен оның салдары қарастырылады. Қазіргі кезде ЖИ медицинада диагноз қоюдан бастап, өндірістік процестерді автоматтандыруға дейін қолданылады, ал қаржы саласында алгоритмдік шешімдер инвестициялық тәуекелдерді басқарады. Бұл технологиялардың әрқайсысы өзімен бірге азаматтық-құқықтық мәселелерді, яғни зиян келтіру, құқықбұзушылық және жауапкершілік мәселелерін тудырады. Екіншіден, ЖИ-дің құқықтық мәртебесі туралы сұраққа назар аударсақ: ол заңды субъект бола ала ма, әлде оның әрекеттері үшін жауапкершілік тек адамға жүктеледі ме? Үшіншіден, баяндамада әлемдік тәжірибеден алынған құқықтық шешімдер мен олардың Қазақстан үшін маңыздылығы қарастырылады. Бұл ретте Еуропалық Одақтың тәуекелге негізделген моделін, АҚШ пен Ұлыбританиядағы жауапкершілікті бөлу тәжірибесін, сондай-ақ Қытайдағы деректер мен қауіпсіздікке қатысты мемлекеттік бақылау элементтері негізге алынады.

Сонымен қатар, жасанды интеллектінің құқықтық реттелуі қазіргі заманауи қоғамдағы этика, қауіпсіздік және адам құқықтарын қорғау мәселелерімен тығыз байланысты. Мысалы, алгоритмдік дискриминация, деректерді бұзу немесе автономды шешімдердің болжанбайтын салдары сияқты мәселелер азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің нақтылығын талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда ЖИ тек техникалық жаңалық қана емес, құқықтық және әлеуметтік зерттеудің де маңызды объектісі болып отыр. Сондықтан бұл баяндаманың тақырыбы – «Жасанды интеллект пен азаматтық-құқықтық жауапкершілік: кімді кінәлаймыз?» – тек заң саласының мамандарына ғана емес, жалпы қоғам үшін де өзекті және қызықты болып табылады.

II.Негізгі бөлім

2.1 Жасанды интеллект ұғымы және оның құқықтық табиғаты

Жасанды интеллект дегеніміз не және оның азаматтық құқықпен байланысы қандай? Бұл сұраққа жауап беру үшін алдымен “интеллект” ұғымының өзіне тоқталған жөн. Дәстүрлі түрде “интеллект” термині тек адамға қатысты қолданылады. Орыс тілінің түсіндірме сөздіктерінде интеллект адамның ақыл-ой қабілеті, зердесі мен ойлау күшінің жиынтығы ретінде сипатталады, яғни адамның рационалды ойлау және танымдық әрекетін айқындайтын қасиет ретінде қарастырылады. Философиялық энциклопедиялық сөздікте интеллект рационалды ойлау мен таным қабілеті ретінде анықталып, оған сезім, ерік, түйсік және қиял сияқты эмоционалды және интуитивті қасиеттер кірмейді деп көрсетіледі. Ал психология ғылымында интеллект жеке тұлғаның салыстырмалы түрде тұрақты ақыл-ой құрылымы ретінде түсіндіріледі. “Britannica” энциклопедиясы бойынша, адам интеллекті – бұл тәжірибеден үйрену, жаңа жағдайларға бейімделу, абстрактілі ұғымдарды түсіну мен өңдеу және алынған білімді қоршаған ортаға ықпал ету үшін қолдану қабілеттерінен тұратын күрделі ақыл-парасат қасиеті болып табылады [1].

Енді “жасанды интеллект” (ЖИ) ұғымына тоқталайық. 1956 жылы бұл терминді алғаш ұсынған Джон Маккартидің пайымдауынша, жасанды интеллект - “ақылды машиналарды, әсіресе интеллектуалды компьютерлік бағдарламаларды жасауға бағытталған ғылым мен технология саласы. Ол адамның ақыл-ой қабілетін компьютер арқылы түсінуді мақсат етеді, алайда биологиялық шектеулермен шектелмеуі тиіс” [2]. Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект – деректерді қабылдау, шешім қабылдау және қозғалыс не мәтінді түсіну сияқты қабілеттерге ие бейімделгіш техникалық жүйе. Кейбір зерттеушілер мұндай жүйелер адамның шығармашылық қызметіне ұқсас әрекеттерді де орындай алатынын айтады.

Барлық берілген анықтамалардың ортақ ерекшелігі - олардың ешқайсысы жасанды интеллекттің құқықтық қырын қамтымайды. Ғылыми еңбектерде “жасанды интеллект” терминіне заңды анықтама берілмегені жиі атап өтіледі, ал табиғи және техникалық ғылымдарда бұл ұғымға әртүрлі бағытта берілген оннан астам түсіндірме бар. Жалпы алғанда, жасанды интеллект құру мәселесі - адамның миының қызметін техникалық тәсілдер арқылы барынша дәл қайталау міндетімен байланысты. Мұндай міндетті орындаудың бір жолы - нейрондық желілерді дамыту, ал бұл бағытта қазіргі таңда қарқынды зерттеулер жүргізілуде. Адамның жүйке жүйесіне ұқсас бұл жасанды нейрондық құрылымдар тәжірибе жинақтап, өткен жағдайлар

негізінде жаңа міндеттерді шеше алады және артық ақпарат арасынан маңызды белгілерді ажыратып үйренеді. Қазіргі таңда жасанды интеллект жүйелерінің көптеген түрлері жасалып, айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілуде. Мысалы, “Яндекс” компаниясының дауыстық көмекшісі - нейрондық желіге негізделген жасанды интеллект жүйесінің нақты мысалы. Бұл көмекші арқылы пайдаланушы компьютермен немесе смартфонмен тілдесе алады, сондай-ақ интернеттен ақпарат іздеу мүмкіндігіне ие. Ең маңыздысы - мұндай жүйе өздігінен үйренуге қабілетті, яғни тек алдын ала берілген жауаптармен шектелмейді, керісінше пайдаланушымен өзара әрекеттесу арқылы жетіле береді.

Зерттеулер нәтижесінде жасанды интеллект ұғымының техникалық жүйе ретіндегі екінші мағынасы өзекті болып табылады. Алдағы тарауларда дәл осындай – өздігінен үйренуге қабілетті, адам араласуынсыз автономды түрде әрекет ететін, арнайы бағдарламалар негізінде жұмыс істейтін жүйелер қарастырылады. Дегенмен, кез келген өздігінен жұмыс істейтін құрылғыны жасанды интеллект деп тануға болмайды. Мысалы, белгілі бір қозғалысты алдын ала берілген бағдарлама бойынша механикалық орындайтын робот интеллектуалды деп саналмайды. Ал егер робот адам әрекетін бақылап, тәжірибе жинақтап, өзінің қателіктерін талдап, нәтижесінде қимылын жетілдіре алатын болса, онда ол жасанды интеллекттің белгілерін иеленеді деп есептеледі. Сол сияқты, пайдаланушы сұранысына сәйкес ақпаратты деректер базасынан іздеп табатын бағдарлама да жасанды интеллект болып саналмайды. Бірақ егер бұл бағдарлама өз бетімен талдау жасап, үйрену нәтижесінде жаңа міндеттерді орындай алатын болса, онда ол ЖИ элементтеріне ие. Мысалы, егер құқықтық ақпараттық жүйе өзінде бар істердің деректері негізінде нақты жағдай бойынша құқықтық қорытынды шығара алса, бұл жасанды интеллект элементтерінің бар екенін көрсетеді.

Бүгінгі күні жасанды интеллект адамға тән деп келген салаларға белсенді еніп отыр. Азаматтық-құқық тұрғысынан алғанда, мұндай жүйелер құқықтық қатынастардың нысаны болып табылады. Дегенмен, бұл нысанның өзіндік ерекшелігі бар. Бұрын шығармашылық қабілет тек адамға тән қасиет деп саналса, бүгінде кейбір зерттеушілер оны жасанды интеллекттің де сипаттамасына жатқызады. Мысалы, Google компаниясы жасанды интеллект пен сурет салу қабілетін біріктіретін нейрондық желілермен жұмыс істейді. Олардың бірі - 2017 жылы ұсынылған Sketch-RNN жобасы [3]. Бұл жүйе өзін-өзі үйретететін желі болып, түрлі нысандардың эскиздерін жасай алады. Адам қандай да бір суретті салып көрсетсе, жүйе оны танып, сол нысанға ұқсас жаңа сурет салады. Мұнда ол жай көшірме ғана емес - өзіндік стильмен жаңа бейне

жасайды. Тіпті пайдаланушы ұсынған суреттерді жетілдіру мүмкіндігі де бар: мысалы, үш көзді иттің суретін қалыпты екі көзді ит етіп бейнелей алады.

Осындай жобалардың тағы бірі - Ратгерс университеті мен Facebook AI зертханасы жасаған жүйе, онда екі нейрондық желі өзара "қарсыластар" ретінде жұмыс істейді: біреуі шешім ұсынса, екіншісі оны талдап сынайды. Мұндай өзара әрекет нәтижесінде жүйенің сапасы жақсарып, жасанды интеллект өзін-өзі жетілдіреді. Қызығы сол, жасанды интеллект жасаған картиналарды адамдарға адам қолымен салынған суреттермен қатар бағалауға ұсынған. Алайда респонденттерге қай картинаны жасанды интеллект салғаны туралы айтылмаған. Сауалнама нәтижесі жүйе жасаушыларды таңғалдырды — көптеген жағдайларда жасанды интеллект жасаған суреттер адам салған картиналардан жоғары бағаланған [4].

ЖИ шығармашылықтың өзге түрлерінде де қолданылып жүр. Мысалы, Жапонияның Хакодат қаласындағы Болашақ университетінің зерттеушілері жазушы-робот жасап, ол жазған роман Хоси Синъити атындағы әдеби байқауда финалға дейін өткен. Фантаст-жазушы Сатоши Хасэ бұл шығарма туралы "құрылымы жақсы ойластырылған, бірақ кейіпкерлерді сипаттау жағынан жетіспеушіліктер бар" деп пікір білдірген [5]. Музыка саласында да жасанды интеллект өз мүмкіндігін көрсетті. 2017 жылы Amper атты ЖИ жүйесі "I AM AI" ("Мен - жасанды интеллектпін") атты музыкалық альбомның әуендерін өздігінен жазған [6]. Мұнда басты сұрақ туындайды: осындай шығармалардың шынайы авторы кім? Бағдарламаны жасаушы ма, әлде музыканы жазу тапсырмасын берген адам ба?

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 971-бабына сәйкес, "ғылым, әдебиет және өнер туындысының авторы - оны шығармашылық еңбегімен жасаған азамат" деп белгіленген [7]. Осы ережеге сүйенсек, жасанды интеллект жүйесін әзірлеуші оның бағдарламасын құрушы ретінде еңбек иесі болғанымен, сол жүйенің өздігінен жасаған өнімдері (сурет, музыка немесе мәтін) оның шығармашылық еңбегі болып есептелмейді.

Жасанды интеллекттің қолданылу аясы жылдан-жылға кеңейіп, медицина, көлік, өндіріс, білім беру, тіпті құқық саласы сияқты түрлі бағыттарда кеңінен пайдаланылуда. Мысалы, медицина саласында жасанды интеллект жүйелері ауруларды анықтауда, емдеу әдістерін таңдауда және пациенттің болашақ жағдайын болжауда дәрігерлерге көмек көрсетеді. Мұндай жүйелер үлкен көлемдегі медициналық деректерді талдай отырып, нақты әрі дәл шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Кейде жасанды интеллект адамның өзінен де жылдамырақ әрі нақты диагноз қоя алады. Ал көлік саласындағы ең танымал бағыттардың бірі - автопилоттық көліктер. Олар

сенсорлар мен камералар арқылы қоршаған ортаны талдап, жол жағдайына байланысты шешім қабылдай алады. Алайда осындай көлік қатысқан апат кезінде жауапкершілік кімге жүктелуі тиіс деген мәселе әлі де нақты шешімін тапқан жоқ: кінә жүргізушіге ме, көлік иесіне ме, әлде өндіруші компанияға ма?

Бұл сұрақтың жауабы күрделі. Себебі автопилоттық жүйе жай ғана құрал емес, ол өздігінен шешім қабылдайтын "агент" рөлін де атқара алады. Сондықтан кейбір ғалымдар болашақта жасанды интеллектті азаматтық құқық субъектісі ретінде тану қажеттігі туындайды деп есептейді. Мұндай пікірлердің пайда болуы кездейсоқ емес, өйткені жасанды интеллект біртіндеп адамға тән үйрену, бейімделу, ой түю және тәжірибеден қорытынды шығару сияқты қабілеттерді меңгеріп келеді. Дегенмен қазіргі қолданыстағы заңнама бойынша жасанды интеллект азаматтық айналымда субъект емес, тек объект ретінде қарастырылады, яғни ол адамның меншігі немесе құралы ретінде танылады. Алайда ЖИ технологиясының даму қарқыны құқықтық жүйеге жаңа ұғымдар мен принциптер енгізуді талап етуде. Жасанды интеллектіні "құқық субъектісі" деп тану мәселесін талқылағанда, алдымен "құқық қабілеттілік" және "әрекет қабілеттілік" ұғымдарын түсініп алу қажет. Азаматтық кодекске сәйкес, құқық қабілеттілік – азаматтың азаматтық құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті болса, әрекет қабілеттілік - өз әрекеттері арқылы құқықтар мен міндеттер туындату мүмкіндігі [7]. Егер жасанды интеллект өз бетінше шешім қабылдап, іс-әрекеттерінің нәтижесін болжай алатын болса, оны әрекет қабілеттілігі бар деп санауға негіз болуы мүмкін.

Бұл мәселелер тек теория жүзінде ғана емес, тәжірибе тұрғысынан да ерекше маңызға ие. Мәселен, 2017 жылы Сауд Арабиясы "Sophia" атты адам бейнесіндегі роботқа азаматтық мәртебе берген болатын [8]. Бұл оқиға ЖИ-дің құқық субъектісі бола ала ма деген пікірталастарды күшейтті. Бірақ мұндай шешім көптеген күрделі құқықтық және этикалық салдарлар туғызады. Егер жасанды интеллектке азаматтық мәртебе берілсе, онда ол мүлік иеленуге, шарттарға отыруға, не өз әрекеті үшін жауапкершілікке тартылуға құқылы бола ма деген сұрақтар туындайды.

Қазіргі таңда бұл сауалдарға нақты құқықтық жауап жоқ. Көптеген елдер бұл мәселеге барынша сақтықпен қарайды. 2017 жылы Еуропалық парламент "Робототехника саласындағы азаматтық құқық ережелерін әзірлеу туралы" резолюция қабылдаған болатын. Онда жасанды интеллектіні "электрондық тұлға" ретінде тану туралы ұсыныс жасалды [9]. Дегенмен көптеген сарапшылар мұндай шешімді асығыстық деп санайды. Кейбір заңгерлердің

пікірінше, жасанды интеллектіні адаммен теңестіру немесе оған субъектілік мәртебе беру құқықтық және этикалық тұрғыдан қауіпті, себебі бұл адамның ерекше құқықтық орны мен жауапкершілік принципін бұзуы мүмкін. Сондықтан қазіргі таңда жасанды интеллектінің әрекеттері үшін жауапкершілік сол жүйені пайдаланушы не иеленуші тұлғаға жүктеледі. Мұндай тәсіл "құрал үшін жауапкершілік" қағидасына негізделеді: яғни құралдың өзі емес, оны пайдаланған адам жауап береді. Алайда болашақта жасанды интеллекттің өз бетінше шешім қабылдау және әрекет ету деңгейі артқан сайын, бұл қағида жеткіліксіз болуы ықтимал. Осы себепті ғалымдар мен заңгерлер жасанды интеллектіні құқықтық айналымға енгізудің жаңа тәсілдерін қарастыруда. Кейбір елдерде "жасанды интеллектті қолдануға лицензия беру", "ЖИ қауіпсіздік сертификаты" және "дербес шешім қабылдау деңгейін реттеу" секілді жаңа құқықтық институттар енгізу ұсынылуда. Бұл шаралар жасанды интеллектіні адам мен қоғамға қауіпсіз әрі тиімді түрде енгізуге бағытталған.

Жасанды интеллект пен адам арасындағы өзара қатынас құқықтық этика саласында да түбегейлі өзгерістер туғызуда. Себебі жасанды интеллект адам қабылдайтын шешімдерге ықпал ете алады және бұл әділдік, бейтараптық, жеке деректердің қорғалуы сияқты моральдық және құқықтық ұғымдармен тікелей байланысты. Сондықтан соңғы жылдары "жасанды интеллект этикасы" атты жаңа ғылыми бағыт пайда болып, тез дамып келеді.

Жасанды интеллекттің құқықтық тұрғыдан ерекше маңызы бар тағы бір бағыты - сот және құқық қолдану тәжірибесі. Кейбір мемлекеттерде жасанды интеллект жүйелері сот шешімдерін талдап, жаңа істер бойынша ықтимал нәтижені болжай алады. Мұндай жүйелердің мақсаты - судьяны алмастыру емес, керісінше шешім қабылдау процесін жетілдіру. Мысалы, АҚШ пен Ұлыбританияда жасанды интеллект сот тәжірибесін талдап, істердің нәтижесін алдын ала болжап, адвокаттарға стратегияларын нақтылауға көмектеседі. Алайда ЖИ-дің құқықтық салада қолданылуы бірқатар қауіп-қатерлерді де туғызады: шешім қабылдау механизмі кейде ашық емес ("қара жәшік эффектісі"), алгоритмдерде адамдық қателік немесе бейтарапсыздық болуы мүмкін, жеке деректердің құпиялылығы бұзылу қаупі бар. Осы себепті көптеген елдер жасанды интеллектті пайдалану кезінде ашықтық пен жауапкершілікті қамтамасыз ететін заңнамалық тетіктерді енгізуге талпынып жатыр.

Жасанды интеллекттің дамуы экономикалық және әлеуметтік жетістіктермен қатар, этикалық және құқықтық дилеммаларды да тудырады. Сондықтан жасанды интеллектінің құқықтық мәртебесін талдамас бұрын, бұл

ұғымның нақты ғылыми анықтамасын жүйелеу маңызды. “Жасанды интеллект” категориясын зерттеген ғалымдар бұл тұжырымды анықтаудың үш негізгі бағыттарын ұсынады:

1. Бірінші тәсіл бойынша, жасанды интеллект - интеллектуалды деңгейі бар, өзін-өзі тануға және өздігінен шешім қабылдауға қабілетті бағдарлама. Мұндай ұстанымды Джон Маккарти, А.А. Щитова, В.Б. Наумов және Е.В. Тытюк сияқты зерттеушілер қолдайды.
2. Екінші көзқарас бойынша (П.М. Морхат, А.В. Понкин, А.И. Редькина, Д.Л. Кутейников және басқалар), жасанды интеллект - толық немесе жартылай автономды, өзін-өзі ұйымдастыратын кибернетикалық аппараттық-бағдарламалық жүйе немесе киберфизикалық кешен.
3. Үшінші бағытта (А. Эндрю, А.В. Шилейко, Р. Курцвейл және т.б.) жасанды интеллект адам орындайтын, бірақ интеллектуалды қабілеттерді талап ететін функцияларды жүзеге асыратын есептеуіш машиналар жүйесі ретінде түсіндіріледі [10].

Демек, ғылыми әдебиеттерде жасанды интеллект ұғымына біркелкі анықтама берілмеуінің басты себебі - оның табиғатының көпқырлылығында және жүйелердің алуан түрлілігінде. Сондықтан кейбір зерттеушілер әрбір ЖИ жүйесін жеке талдап, нақты жағдайға қарай казуистикалық тәсіл қолдану қажет деп санайды. Қазақстандық авторлар да “жасанды интеллект” ұғымын “жасанды интеллект” және “зияткерлік робот” ұғымдарымен тығыз байланыстыра қарастырады.

ЖИ жүйелерінің негізгі түрлерін төмендегідей бөлуге болады:

- *Әлсіз жасанды интеллект (Weak AI)* - тек нақты тапсырмаларды орындауға арналған жүйелер, олар адамның барлық ойлау қабілеттерін қайталамайды.
- *Күшті жасанды интеллект (Strong AI)* - адамның ақыл-ойының барлық функцияларын жүзеге асыра алатын жүйелер.
- *Генеративті жүйелер (Generative AI)* - жаңа контент немесе ақпарат жасай алатын жүйелер (мысалы, ChatGPT, DALL·E).
- *Автономды жүйелер (Autonomous systems***)** - адам араласуынсыз өздігінен шешім қабылдап, әрекет ете алатын жүйелер (мысалы, автопилоттық көліктер, медициналық роботтар) [11].

Осылайша, жасанды интеллект ұғымы мен оның құқықтық табиғаты күрделі әрі көпаспектілі құбылыс болып табылады. Ол тек техникалық прогрестің нәтижесі ғана емес, сонымен қатар заманауи құқықтық, этикалық және әлеуметтік жүйелердің қайта қаралуына себеп болып отыр.

Автономдылық ұғымы және оның құқықтағы маңызы

Автономдылық - ЖИ жүйесінің адамның тікелей араласуынсыз шешім қабылдап, белгілі бір іс-әрекеттерді өздігінен орындау қабілеті. ЖИ өзіне берілген бастапқы алгоритмдер мен мәліметтер негізінде жаңа жағдайларға бейімделіп, нәтижеге жетудің тиімді жолдарын өз бетінше таңдай алады. Мысалдар:

- Автономды көлік жүйелері жолдағы жағдайды талдай отырып, тежелу, бұрылу немесе жылдамдықты өзгерту туралы шешімді адам араласуынсыз қабылдайды.
- Медициналық роботтар мен диагностикалық алгоритмдер науқас деректерін талдай отырып, емдеу тәсілдерін ұсына алады.
- Чат-боттар мен генеративті жүйелер (ChatGPT, Gemini, Copilot) пайдаланушы сұранысын өз бетінше түсіндіреді және жауап береді.

Автономдылық құқық тұрғысынан маңызды, себебі ол жауапкершілікті анықтауды күрделендіреді. Егер ЖИ өздігінен шешім қабылдаса, онда құқық теориясы жаңа тәсілдерді талап етеді:

- ЖИ әрекетіне байланысты сақтандыру және өтемақы жүйелерін енгізу;
- ЖИ иесін немесе әзірлеушісін тәуекелге негізделген жауапкершілікке тарту;
- Кейбір жағдайларда автономды жүйеге шектеулі құқықтық жауапкершілік беру.

Еуропалық парламенттің 2017 жылғы қарарында алғаш рет «электронды тұлға» (electronic person) ұғымы енгізіліп, жоғары деңгейдегі автономдылыққа ие ЖИ жүйелеріне шектеулі құқықтық субъектілік беру мүмкіндігі талқыланған [12]. Автономды жүйелердің шешімдері адамдардың өмірі мен мүлкіне нақты әсер ете бастағандықтан, бұл жаңа құқықтық реттеу тетіктерін қажет етеді.

2.2 Азаматтық-құқықтық жауапкершілік ұғымы және жасанды интеллект

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің жалпы ұғымы және белгілері

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік - бұл құқық бұзушылықтың салдарынан азаматтық қатынастарға кіретін тұлғалардың заңды міндеттерін орындауға мәжбүрлеу құралы болып табылады. Ол азаматтық-құқықтық қатынастарда туындайтын зиянды өтеу, міндеттемелерді орындау, сондай-ақ келісімшарттық немесе деликттік талаптарды қамтамасыз ету түрінде көрініс табады. Бұл құбылыс азаматтық құқықтың негізгі қағидаларына сүйенеді және қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтау үшін маңызды рөл атқарады.

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізгі белгілері мыналар болып табылады:

1. Құқықтық негізделгендігі**.** Жауапкершілік әрқашан заңмен немесе тараптардың келісімі арқылы бекітіледі. Бұл құқықтық механизм азаматтарға өз міндеттерін орындауға міндеттейді және құқық бұзушылық орын алған жағдайда нақты құқықтық салдарды қамтамасыз етеді.
2. Құқық бұзушылыққа байланысты туындауы**.** Азаматтық-құқықтық жауапкершілік нақты әрекет немесе әрекетсіздік нәтижесінде құқықтық нормалардың бұзылуы кезінде қолданылады. Мысалы, келісімшартты орындамау, мүлікті зақымдау немесе қызмет көрсету стандарттарын бұзу – осыған жатады.
3. Міндеттемені орындау немесе зиянды өтеу мақсаты. Жауапкершілік құқық бұзушыны зиянды өтеуге немесе міндеттемені орындауға мәжбүрлеу үшін қолданылады. Бұл азаматтық-құқықтық қатынастардағы әділеттілікті сақтау механизмінің негізгі элементі болып табылады.
4. Субъектілердің айқындылығы**.** Жауапкершілік әрқашан нақты тұлғаға немесе тұлғалар тобына жүктеледі. Азаматтық-құқықтық қатынастарда жауапкершілікті анықтау үшін субъектілердің құқықтық мәртебесі маңызды рөл атқарады.
5. Заңды санкциялардың болуы**.** Жауапкершілік құқық бұзушылыққа сәйкес нақты заңдық салдармен бекітіледі. Бұл, өз кезегінде, құқықтық тәртіптің сақталуына кепілдік береді және құқықтық қатынастардағы тұрақтылықты қамтамасыз етеді [13].

Дәстүрлі құқықтық жүйеде бұл қағидалар адамның немесе заңды тұлғаның құқықтық субъект ретінде қарастырылуына негізделген. Алайда жасанды интеллект (ЖИ**)** қатысқан жағдайда жағдай өзгереді: ЖИ құқықтық субъективтілікке ие емес, бірақ белгілі бір әрекеттерді жүзеге асыра алады. Бұл жағдай азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің классикалық қағидаларын ЖИ-ге қолдануды күрделендіреді. Мысалы, егер автономды жүйе адамға зиян келтірсе, жауапкершілікті кімге жүктеу керектігі, зиянның көлемін қалай есептеу, және кінәні қалай дәлелдеу керектігі сияқты мәселелер туындайды.

Жасанды интеллект және жауапкершілік қағидаларын қолдану мүмкіндігі

Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» 2015 жылғы Заңына 2020 жылғы 25 маусымда енгізілген түзетулерге сәйкес, «қабылданған және танылған сыртқы ортаны ескере отырып, белгілі бір әрекет немесе

әрекетсіздік жасайтын автоматтандырылған құрылғы» ретінде «зияткерлік робот» ұғымы енгізілді [14]. Бұл анықтама ЖИ-дің құқықтық мәртебесін белгілеуге алғашқы қадам болып саналады, алайда оның нақты құқықтық субъект ретінде мойындалуына әлі де толық құқықтық негіз жоқ. Көптеген отандық сарапшылар, соның ішінде М.К. Сүлейменов, бұл анықтаманы «өте кең және анық емес» деп бағалайды, себебі ол ЖИ-дің нақты құқықтық міндеттемелерін нақты белгілемейді [].

Құқықтық тұрғыдан алғанда, ЖИ-дің азаматтық-құқықтық жауапкершілікке қатысуы бірнеше ерекшеліктерге ие:

- ЖИ физикалық тұлға емес**,** яғни өз еркімен әрекет ете алмайды. Оның әрекеттері бағдарламалық алгоритмдерге және алдын ала енгізілген нұсқаулықтарға негізделеді.
- ЖИ автономды шешім қабылдай алады**,** бірақ бұл шешімдер алдын ала бағдарламаланған алгоритмдер шеңберінде жүзеге асады. Мұндай автономия толық адамдық ерікпен салыстырғанда шектеулі.
- ЖИ-дің әрекеттері үшін жауапкершілік дәстүрлі субъектілерге (өндіруші, пайдаланушы, меншік иесі) жүктеледі. Бұл қағида халықаралық құқықтық тәжірибеде де қолданылатын негізгі механизм болып саналады [15].

Қазақстанда бұл мәселеге ерекше көңіл бөлінуде, себебі ЖИ-ге қатысты құқықтық реттеу жүйесі әлі де жетілмеген. 2025 жылғы Қазақстан Республикасы Президентінің жолдауында ЖИ-ге қатысты заңнамалық актілерді жетілдіру қажеттігі атап өтілді. Атап айтқанда, ЖИ қатысқан құқықбұзушылықтар жағдайында жауапкершілікті нақты анықтау, қауіпсіздік шараларын күшейту және тәуекелдерді бөлу мәселелері бірінші кезекте қаралады [16].

Жасанды интеллект қатысуымен туындайтын құқықбұзушылықтар

ЖИ қатысқан құқықбұзушылықтар әртүрлі салаларда кездеседі. Оларды бірнеше негізгі категорияға бөлуге болады:

1. Автономды жүйелердің қателіктері**.** Мысалы, автокөліктердегі автопилот жүйесі жол апатына себеп болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда апаттың себептерін анықтау қиынға соғады, себебі жүйенің алгоритмі мен сыртқы факторлар араласқан.
2. Медициналық роботтардың қателіктері. ЖИ медициналық диагностика немесе емдеу процесінде қателік жіберсе, адам өміріне немесе денсаулығына зиян келуі мүмкін. Бұл жағдайда кінә жауапкершілігін анықтау күрделі, өйткені роботтың әрекеті адамның нұсқаулығы мен бағдарламалық алгоритмдердің үйлесімінде жүзеге асады.

3. Бағдарламалық алгоритмдердің әрекеті**.** Чат-боттар немесе автоматтандырылған жүйелер арқылы жасалған құқыққа қарсы әрекеттер де құқықбұзушылық ретінде қарастырылады. Мысалы, жеке деректерді заңсыз өңдеу немесе жалған ақпарат тарату ЖИ арқылы жүзеге асуы мүмкін.

Бұл жағдайларда ЖИ өздігінен жауапкершілікке тартылмайды, себебі ол құқықтық субъективтілікке ие емес. Дегенмен зиян келтірген жағдайда кінә өндірушіге, пайдаланушыға немесе меншік иесіне жүктеледі. Бұл қағида Қазақстанда да қолданылады және халықаралық тәжірибеге сәйкес келеді.

Кінә мәселесі: өндіруші, пайдаланушы немесе меншік иесі?

ЖИ қатысқан құқықбұзушылықтарда жауапкершілікті бөлу үш негізгі субъектінің арасында жүргізіледі:

- Өндірушінің жауапкершілігі**.** ЖИ-ді жасаған компания немесе ұйым, әсіресе алгоритмдік қателіктер немесе техникалық ақаулар жағдайында жауап береді. Өндіруші жүйенің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және алдын ала тестілеуді жүргізуге міндетті.
- Пайдаланушының жауапкершілігі**.** ЖИ-ді дұрыс қолданбаған, нұсқаулықтарды бұзған немесе қауіпті жағдайда пайдаланған тұлға жауапқа тартылады. Бұл жауапкершілік әсіресе қауіпті операцияларды жүзеге асыру кезінде маңызды.
- Меншік иесінің жауапкершілігі**.** ЖИ-ді бақыламаған, қауіпсіздік шараларын қолданбаған меншік иесі де заң алдында жауап береді. Бұл принцип әсіресе кәсіпкерлік саласындағы ЖИ қолдану кезінде маңызды болып табылады.

Қазіргі зерттеулер көрсеткендей, ЖИ толық автономды емес, сондықтан кінәны дәлелдеу қиын. Көбіне жауапкершілік ЖИ-ді бақылаған тұлғаға немесе ұйымға жүктеледі, ал ЖИ тек құрал ретінде қарастырылады.

Автономды жүйелер жағдайында кінәні дәлелдеудің қиындығы

Автономды жүйелерде ЖИ-дің шешімдері алдын ала бағдарламаланған алгоритмге негізделгендіктен, нақты құқықбұзушылық кезінде кінәні анықтау күрделі болып табылады.

Қарапайым себеп-салдар байланысын орнату қиын**.** Сол себепті ЖИ-дің қателігі немесе сыртқы факторлар (апаттық жағдайлар, техникалық ақаулар) апатқа себеп болуы мүмкін. Бұл кезде нақты кінәлі субъектіні анықтау күрделенеді. Ақпараттың толық болмауының әсері. Кейде ЖИ қабылдаған шешімдердің логикасы толық талданбайды немесе жүйенің ішкі жұмыс алгоритмі құпия болып есептеледі. Заңнамалық базаның жеткіліксіздігі**.** Қазіргі уақытта Қазақстанда ЖИ қатысқан құқықбұзушылықтарды нақты

реттейтін арнайы нормативтік актілер жеткіліксіз. Сондықтан заң жобалары әзірленуде, олар жауапкершілік пен кінәны бөлу механизмдерін нақтылауға бағытталған .Бұл аспектілер ЖИ-дің құқықтық жүйеде жаңа категория ретінде қарастырылуы қажеттігін көрсетеді.

Сақтандыру, кепілдеме және тәуекелді бөлу механизмдері

ЖИ-мен байланысты тәуекелдерді азайту үшін бірнеше құқықтық механизмдер қолданылады:

1. Сақтандыру жүйесі**.** ЖИ-дің әрекеттерінен туындайтын зиянды өндіруші немесе пайдаланушы сақтандыру арқылы өтей алады. Бұл жүйе зиянды өтеу процесін жеделдетеді және азаматтық-құқықтық жауапкершілікті қамтамасыз етеді.
2. Кепілдемелер және сертификаттау**.** ЖИ өндірушілерге нақты стандарттар мен сапа кепілдіктерін енгізу арқылы жауапкершілікті бөлісу мүмкіндігі беріледі. Сертификаттау жүйесі ЖИ-дің қауіпсіздігін бақылауға көмектеседі.
3. Тәуекелді бөлу келісімдері**.** Келісімшарттар арқылы ЖИ-дің пайдаланылуы кезінде туындайтын құқықтық тәуекелдерді тараптар арасында бөлу қарастырылады. Бұл тәсіл халықаралық тәжірибеде де қолданылады (Chesterman S., 2022).

Қазақстанда да ЖИ-ге қатысты заң жобаларын дайындау барысында халықаралық тәжірибе ескерілуде. Бұл механизмдер ЖИ-дің қауіпті әрекеттерін азайтуға және азаматтық-құқықтық жауапкершілікті нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда ЖИ құқықтық субъект емес, бірақ оның қатысуымен туындайтын құқықбұзушылықтар азаматтық-құқықтық жауапкершілікті нақты анықтауды талап етеді. Қазақстанда ЖИ-ге қатысты заңнама енгізілуде, оның ішінде:

- ЖИ анықтамасы мен құқықтық мәртебесін бекіту;
- Автономды жүйелер жағдайында кінәні анықтау және жауапкершілікті бөлу;
- Сақтандыру, кепілдеме және тәуекелді бөлу механизмдерін енгізу.

Осы шаралар ЖИ-дің адам өмірі мен қоғамға тигізетін әсерін құқықтық тұрғыдан реттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ЖИ қатысқан құқықбұзушылықтарда кінәны анықтау, автономды жүйелерді бақылау және жауапкершілік механизмдерін енгізу мәселелері Қазақстанның құқықтық жүйесінде басты бағыттардың бірі болып саналады.

Жалпы, азаматтық-құқықтық жауапкершілік қағидаларын ЖИ-ге қолдану мүмкіндігі – бұл қазіргі заманғы құқықтық жүйе үшін өзекті мәселе.

Болашақта ЖИ-ге қатысты нақты құқықтық нормалар, қауіпсіздік стандарттары және тәуекелдерді бөлу механизмдері заңнамалық деңгейде бекітілуі тиіс. Бұл әрекеттер құқықтық тәртіпті сақтау мен ЖИ қолдану арқылы келетін зиянды азайтуға бағытталған маңызды қадам болып табылады.

2.3 Халықаралық тәжірибедегі жасанды интеллект

Жасанды интеллект (ЖИ) саласының құқықтық реттеуіне деген қажеттілік соңғы жылдары айтарлықтай артып келеді. Кінәлі әрекеттер мен зиянды салдар - автоматтандырылған жүйелердің адам өміріне, мүлкіне немесе құқықтарына тигізетін ықпалы - кез келген елдің азаматтық-құқықтық жүйесін шарасыз қалдыра алмайды. Осыған сәйкес, кейбір алдыңғы қатарлы мемлекеттер мен халықаралық құрылымдар ЖИ-ні реттеу жолында ерекше бағыттар қабылдаған. Осылардың ішінде ең көрнектілер - European Union (ЕО)-ның «Artificial Intelligence Act» (AI Act) заңнамасы, АҚШ-тың иерархиялық емес реттеу моделі және Қытайдыың орталықтандырылған, бақылауға бағытталған тәсілі.

Еуропалық Одақ: AI Act

ЕО-ның AI Act - жасанды интеллектіні реттеудегі әлемдегі алғашқы жан-жақты құқықтық құрылымдардың бірі. Бұл ережелер жүйесі ЖИ-жүйелерін қауіп деңгейіне қарай жіктеуді және сәйкесінше реттеу талаптарын қоюды негізге алады. ЕО басқармасы айтқандай, «AI Act ЖИ жүйелерінің қауіпсіз, этикалық және сенімді түрде қолданылуын қамтамасыз етуді мақсат етеді» [].

ЖИ-системалары бес санатты тәуекел деңгейіне бөлуі арқылы реттеледі: «қабылданбайтын тәуекел» (unacceptable risk) - адам құқықтары мен қауіпсіздігіне айқын зиян келтіруі мүмкін жүйелер тыйым-салынатын, «жоғары тәуекелді» (high-risk) - мысалы, адамның өмірі мен құқықтарына елеулі әсер етуі мүмкін салалардағы ЖИ , яғни несие беру, жұмысқа қабылдау немесе сот шешімдерін қабылдау сияқты процестерде қолданылатын алгоритмдер, «шектеулі тәуекелді» - пайдаланушымен өзара әрекеттесетін, бірақ үлкен қауіп төндірмейтін ЖИ мысалы, чат-боттар немесе виртуалды көмекшілер - олар пайдаланушыға ЖИ екенін хабарлауға міндетті, «төмен тәуекелді» - мысалы, ретінде электрондық поштадағы спам-фильтрлерді немесе онлайн-саудадағы тауарларды ұсыну жүйелерін айтуға болады және «минималды тәуекелді» - жүйелерге ойын-сауық саласындағы немесе әдеттегі цифрлық қызметтердегі ЖИ кіреді, мысалы, фотосуреттерге фильтр қолданатын қосымшалар. Бұл тәсіл реттеу талаптарын жүйенің ықтимал әсеріне қарай қоюға мүмкіндік береді - яғни жоғары ықтималды зиян келтіру қаупі бар жүйелерге қатаң талаптар, ал төмен әсерлі жүйелерге жеңіл шарттар.

AI Act сондай-ақ жүйелілік пен ашықтық талаптарын енгізеді: жоғары тәуекелді жүйелер нарыққа енгізілмес бұрын қатаң бақылаудан өтуі тиіс, нарыққа шыққаннан кейін де мониторинг жүргізу, адамның араласуы қамтамасыз етілуі, тиісті құжаттамалар мен оқиғалар туралы хабарлау жолдары қарастырылған. Сонымен қатар, жалпы мақсаттағы ЖИ (general-purpose AI)-лерге де арнаулы талаптар енгізілуде: мысалы, қолданылған деректерге жариялылық, жүйенің шектеулерін көрсетумен қатар пайдаланушыға хабарлау міндеттері бар. Бұл заңның қабылдануы ЕО мемлекеттерінде ЖИ-ге қатысты азаматтық-құқықтық жауапкершілікті бөлу, кінә субъектілерін анықтау және жүйелердің тәуекелін басқару мәселелерінде маңызды қадам болып табылады. Сонымен бірге, кейбір сындар да бар - мысалы, ұсынылған талаптардың инновацияны тежей қоюы мүмкіндігі, немесе нақты талаптар мен өлшемдердің айқын болмауы.

Ұлыбритания, АҚШ және Қытай тәжірибесі

Ұлыбританияда ЖИ-ге қатысты реттеу моделі салыстырмалы түрде жұмсақ, инновациялық бағытқа басымдық береді. Оның ерекшелігі – реттеу стандарттарының өзектілігін сақтауымен қатар, мемлекет тарапынан қатты заңнамалық шектеулер қойылмайды, сұраныс секторларының талабына қарай реттеледі. АҚШ-та нақты федералдық ЖИ заңы жоқ — реттеу салалық деңгейде жүргізіледі. Бұл жағдай кәсіпкерлікке еркіндік береді, алайда жауапкершіліктің нақты схемасы қалыптаспаған. Қытайда ЖИ-мен байланысты нормативтік актілер мен стратегиялар тез қабылдануда — мысалы, «Position Paper of the People’s Republic of China on Strengthening Ethical Governance of Artificial Intelligence» жарияланып, ЖИ-ға этикалық басқаруды, деректер қауіпсіздігін және ұлттық идеологияны сақтау міндеттерін енгізді [18].

Бұл үш елдің немесе аймақтың тәсілдерін салыстыра отырып, мынадай негізгі айырмашылықтар көрінеді: ЕО моделі - құрылымдық, реттелген; АҚШ моделі - еркіндікке бағытталған, реттеу модулі салалық; Қытай -бақылауға бағытталған, мемлекет басымдығы жоғары. Бұл айырмашылықтар ЖИ-мен байланысты азаматтық-құқықтық жауапкершілік, кінә субъектілерін анықтау, тәуекелге негізделген тәсілдер тұрғысынан маңызды сабақтар береді.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, ЖИ-ге қатысты құқықтық реттеу тек жүйені субъект ретінде тану мәселесін ғана емес, оның қолданылу саласы, ықтимал зияны, операторлардың, өндірушілердің және пайдаланушылардың жауапкершілігін нақтылайтын механизмдерді де қажет етеді. Мысалы, ЕО-ның секілді реттеу жүйелері ЖИ-дің әрекеттеріне емес, жүйені енгізген, бақылайтын тұлғаларға жауапкершілік қояды - бұл азаматтық-құқықтық

жауапкершілікті жүйелеудің инновациялық тәсілі. АҚШ-та және Қытайда да осы бағытта кейбір қадамдар байқалады, мысалы жүйе қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты талаптар, деректерді қорғау, қоғамдық бақылау. Бұл дегеніміз - ЖИ-дің құқықтық субъект ретінде танылмауы әлі де болса көп елде қалыптаспағанымен, жауапкершілікті нақтылау жолында әлемдік деңгейде даму байқалып отыр.

ЕО-ның AI Act-і ЖИ қолданған кезде зиян келетін жағдайда айыппұлдар мен санкциялар жүйесін де енгізді. Мысалы, айыппұлдар компанияның жалпы айналымының 7 %-на дейін немесе 35 миллион еуроға дейін белгіленген. AI Act Бұл талаптар ЖИ-мен байланысты құқықтық тәуекелдерді нақты етеді және жүйенің жауапкершілік тұрғысынан реттелуін қамтамасыз етеді.

Кейбір елдерде "Этикалық жасанды интеллект кодексі" қабылдануда. Мұндай кодекстерде жасанды интеллект жүйелерін әзірлеу және қолдану кезінде мынадай негізгі қағидалар көзделеді: Адамға қызмет ету қағидасы – жасанды интеллект адам мүддесіне бағытталуы керек; Ашықтық және түсіндіру қағидасы – жасанды интеллект қабылдаған шешім түсінікті және тексеруге ашық болуы тиіс; Жауапкершілік қағидасы – жүйенің әрекеті үшін нақты субъект (әзірлеуші, иесі немесе пайдаланушы) жауапты болуы керек; Қауіпсіздік қағидасы – жүйе кибершабуылдардан қорғалған және басқаруға бағынатын болуы қажет;

Этикалық бейтараптық қағидасы - жүйе адамға, оның нәсіліне, жынысына, дініне немесе көзқарасына қарай айырмашылық жасамауы керек. ЖИ-ге қатысты халықаралық тәжірибе көрсеткендей, тиімді құқықтық жүйе төмендегідей сипаттарға ие болуы тиіс: тәуекелге негізделген реттеу, оператор-өндіруші жауапкершілігін анықтау, ашықтық пен бақылау талаптарын енгізу. ЕО-ның моделі осы тұрғыдан ең жан-жақты болып көрінеді, бірақ инновацияны тежемей оңтайлы баланс табу міндеті әлі толық шешілмеген. АҚШ-тың моделі кәсіпкерлікке ыңғайлы болса да, жауапкершілік механизмдері күштірек болуы тиіс. Қытай үлгісі — реттеу жылдамдығы жоғары, бірақ ашықтық пен халықаралық үйлесімділік мәселелері тұр.

Осыдан шығатын түйін - ЖИ-де азаматтық-құқықтық жауапкершілікті нақтылау кезінде тек құралды емес, оны енгізген және қолданған тұлғалардың ролін ескеру қажет. Заңнамалық деңгейде ЖИ-ге қатысты құқықтық субъектілік мәселесін қарауымен қатар, жауапкершілік схемаларын дамыту, тәуекелдерді басқару және қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету маңызды.

2.4 Қазақстандағы жағдай және болашақ заңнамалық қадамдар

Қазақстанда жасанды интеллектке қатысты құқықтық реттеу әлеуеті әлі толық қалыптаспаған, алайда бұл бағытта бірнеше маңызды қадамдар жасалуда. Қолданыстағы заңнама негізінен «Цифрлық кодекс» және Азаматтық кодекс аясында ЖИ қолданылуын реттейді, бірақ оның нақты құқықтық мәртебесі мен жауапкершілік мәселелері толық айқын емес. Мысалы, азаматтық құқық саласында ЖИ әрекеттерінен туындаған зиян үшін жауапкершілік көбіне оны әзірлеушіге, операторға немесе пайдаланушыға жүктеледі, себебі қазіргі таңда ЖИ заңды субъект ретінде қарастырылмайды. Бұл тәсіл халықаралық тәжірибеде де кездеседі: АҚШ-та және Ұлыбританияда ЖИ-дің құқықтық жауапкершілігі көбіне өндіруші немесе пайдаланушыға жүктеледі.

Қазіргі кезде Қазақстанда ЖИ-ге арналған арнайы толыққанды заң жоқ, бірақ ЖИ-мен байланысты кейбір қағидалар бар. Мысалы, 2015 жылғы «Ақпараттандыру туралы Заңы» ЖИ-ге тікелей бағытталмағанымен, автоматтандырылған жүйелер мен ақпараттық технологиялар саласына құқықтық базалық негіз ұсынады. 2020 жылғы түзетулер «зияткерлік робот» ұғымын енгізді: «қабылданған және танылған сыртқы ортаны ескере отырып, белгілі бір әрекет немесе әрекетсіздік жасайтын автоматтандырылған құрылғы». Сарапшылар бұл анықтаманың көлемі өте кең әрі нақты құқықтық қатынастарда қолдануға жеткіліксіз деп санайды, сондықтан азаматтық-құқықтық жауапкершілік, авторлық құқық және деректерді қорғау сияқты салаларда толық құқықтық негіз қалыптаспаған [].

ЖИ саласындағы құқықтық шешімдер бірнеше бағытқа бөлінуі мүмкін: авторлық құқық, азаматтық жауапкершілік, этика және қауіпсіздік нормалары. Авторлық құқық тұрғысынан ЖИ жасаған шығармашылық нәтижелерді қалай қорғау маңызды. Жобада ұсынылған кейбір баптар бойынша, егер шығарма тек машина арқылы жасалса, авторлық құқық қорғауға жатпайды. Бұл тұрғыда Еуропалық Одақтың AI Act жобасындағы жоғары тәуекелді жүйелер үшін құқықтық бақылау мен сертификация шаралары тәжірибе ретінде қолданылуы мүмкін.

Азаматтық жауапкершілік саласында ЖИ қатысымен болған зиян үшін кінә мен жауапкершілікті бөлу басты мәселе. Халықаралық тәжірибеде, мысалы, АҚШ пен Ұлыбританияда, ЖИ-дің автономия деңгейіне қарамастан, жауапкершілік көбіне өндіруші немесе пайдаланушыға жүктеледі, себебі ЖИ өз атынан құқықтық міндеттемелерді орындай алмайды. Қазақстандағы заң жобасында да ұқсас тәсіл қарастырылып, жүйенің иесі мен операторының

жауапкершілігі белгіленген, мысалы, жүйенің иесі зиянды алдын ала болдырмау шараларын қабылдауға міндетті.

Этикалық және қауіпсіздік нормалары да заң жобасында басты назарда. ЖИ-дің адам құқығын бұзуы немесе зиян келтіру ықтималдығы болған жағдайда, тәуекелдерді азайту үшін этикалық стандарттар, қауіпсіздік талаптары және оператордың міндеттері бекітілген. Жобада тәуекелді бағалау, аудит жүргізу, ашықтықты қамтамасыз ету, қолданушыға жүйенің қалай жұмыс істейтіні туралы ақпарат беру сияқты талаптар қарастырылған. Бұл халықаралық тәжірибеде де көрініс табады, мысалы, Еуропалық Одақ AI Act және Ұлыбританияның AI стратегиясында ЖИ қауіпсіздігі мен этикасына ерекше мән беріледі .

2025 жылы Қазақстан парламенті «Жасанды интеллект туралы» заң жобасын қабылдауға бағытталған маңызды қадамдар жасады. Мәжіліс екінші оқылымда заң жобасын мақұлдады, және бұл құжат ЖИ-ге қатысты құқықтық базаны кеңейтуді көздейді. Заң жобасында ЖИ, оның моделі, жүйесі, дерекнама және ұлттық платформа сияқты негізгі ұғымдар нақты анықталған. Жобадағы басты ерекшелік – ЖИ жүйесінің қызмет нәтижелері, оның ұсынылу формалары (ақпарат, шешім, қызмет көрсету) және оларды пайдаланушының функциялары арқылы жүзеге асыру тетіктері қарастырылған. Сонымен қатар, уәкілетті орган мен ұлттық платформа арқылы ЖИ саласын реттеу, дерекнама жинау және өңдеуді бақылау сияқты құрылымдық нормалар енгізілген [19].

Заң жобасының негізгі бағыттары және мазмұны

Заң жобасы жасанды интеллект (ЖИ) жүйелерін құқықтық реттеу үшін құрастырылған — оның басты мақсаты: технологиялық инновацияларды қолдау, азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, сондай-ақ ЖИ-ны қауіпсіз әрі жауапты қолдануды қамтамасыз ету.

Ұғымдар мен құрылымдық бөлімдер

Заң жобасында «жасанды интеллект», «ЖИ жүйесі», «генеративті жасанды интеллект» сияқты негізгі ұғымдар анықталады. ЖИ-ны әзірлеуші, пайдаланушы, меншік иесі ретінде субъекттерді реттеу мәселесі қарастырылған, бірақ кейбір сарапшылар олардың құқықтық мәртебесі әлі жеткіліксіз деп бағалайды. Заң жобасы 31 баптан тұрады деп хабарланған — яғни толық әрі жан-жақты, бірақ шетелдегі үлгілермен салыстырғанда қысқа.

Жоба өзінің мақсаты ретінде ЖИ-ны дамыту, қолдану мен реттеу ортасын қалыптастырып, адам құқықтарын қорғауды, қауіпсіздік пен ашықтықты қамтамасыз етуді белгілейді. Принциптер қатарында: заңдылық, әділеттілік, теңдік, сәйкестік, ашықтық, түсіндірілушілік (explainability),

жауапкершілік сияқты элементтер бар. Сонымен бірге, заң жобасы даму-инновацияны ынталандыруды да мақсат етеді — яғни ЖИ-ны реттеу арқылы ғана емес, оны дамыту арқылы да байқау.

Заң жобасында деректерді қорғау, автоматтандырылған шешім қабылдау саласында азаматтардың құқықтары (мысалы, түсінікті шешім қабылдау, автоматтандырылған шешімге қарсылық білдіру) қарастырылған. Сонымен бірге, толық автономды жүйелерді адам бақылауынсыз қолдануға тыйым салу немесе шектеу енгізу ұсынылған. ЖИ-жүйелердің қауіптері - деректерді бұзу, алгоритмдік дискриминация, ашық еместік - ескерілген және заң жобасында осы тәуекелдерді азайту шаралары қаралған. Заң жобасы ЖИ-мен байланысты қатынастарда кім қандай жауапкершілік алады деген сұраққа жауап іздейді - мысалы, пайдаланушыға, иесіне немесе жүйені әзірлеушіге. Сондай-ақ, әкімшілік жауапкершілік енгізу, нормативтік актілер арқылы бақылау жүйесін құру туралы тұжырымдар бар. thelegalwire.ai+1

Контентті таңбалау және авторлық құқық Жасанды интеллект көмегімен жасалған синтетикалық контентті міндетті түрде таңбалау енгізіледі. Бұл таңбалау машинада оқылатын түрде және визуалды ескертпелер арқылы берілуі тиіс. Мұндай шаралар қоғамның сенімін арттырып, теріс пайдалану қаупін азайтады. Авторлық құқық саласында да өзгерістер бар: тек жасанды интеллект жасаған, адам шығармашылығы араласпаған жұмыстар заңмен қорғалмайды. Алайда пайдаланушылардың шығармашылық сұраныстары (промпттар) авторлық құқық объектісі ретінде танылуы мүмкін. Ғылыми еңбектер мен шығармаларды жасанды интеллектті оқыту үшін пайдалану автор тарапынан машинада оқылатын тыйым болмаған жағдайда ғана рұқсат етіледі.

Заң жобасында ұлттық ЖИ платформасын құру, ЖИ жүйелерін мониторингтеу және реттеу үшін уәкілетті органды белгілеу көзделген. Сондай-ақ, заң жобасы басқа заңдарға (мысалы, «Жеке деректер мен оларды қорғау туралы», «Азаматтық құқық туралы», «Ақпараттандыру туралы») өзгерістер енгізуді қарастырады. Президенттің тапсырмасына сәйкес, заң жобасын жыл соңына дейін қабылдау мәселесі бірінші басымдылыққа қойылған. Заң мәтіні қысқа болғанымен, кейінгі реттеуші актілер мен ережелер арқылы толықтырылуы жоспарланған

Қазақстан заңнамасына енгізуге тиімді халықаралық элементтер:

1. Тәуекелге негізделген классификация – Еуропалық Одақ тәжірибесіндегі сияқты ЖИ жүйелерін ықтимал зиян деңгейіне қарай бөлу. Жоғары тәуекелді жүйелер үшін қатаң аудит пен сертификаттау енгізу ұсынылады.

2. Жауапкершіліктің нақты субъектілерге жүктелуі – АҚШ және Ұлыбритания тәжірибесінде қолданылатын тәсіл, мұнда ЖИ әрекеттері үшін өндіруші немесе пайдаланушы жауапты болады.
3. Этикалық стандарттар мен қауіпсіздік протоколдары – ЖИ пайдалану кезінде адам құқықтарын қорғау, қауіпті сценарийлерді алдын алу үшін халықаралық стандарттарды қолдану.
4. Деректер мен дерекнама бақылауы – ұлттық платформа арқылы дерекнама жинау, сақтау және өңдеуді реттеу; бұл Қытай тәжірибесіндегі деректерді қорғауға бағытталған шараларға сәйкес келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жасанды интеллект (ЖИ) бүгінгі таңда тек технологиялық жетістік қана емес, сонымен қатар құқық, этика және қоғам арасындағы күрделі өзара байланысты айқындайтын құбылысқа айналды. Оның көмегімен медицина, көлік, қаржы, өндіріс сияқты көптеген салаларда жаңа мүмкіндіктер ашылғанымен, сонымен қатар адам өміріне әсер ететін қатерлер мен заңдық сұрақтар да туындап отыр. Сол себепті ЖИ әрекеттерінен туындайтын азаматтық-құқықтық жауапкершілікті айқындау — заманауи құқық ғылымының өзекті мәселелерінің бірі.

Зерттеу барысында анықталғандай, Қазақстанда ЖИ қызметін реттеуге бағытталған **арнайы заң жобасы қабылдану кезеңінде тұр**. Бұл бастама Президенттің соңғы Жолдауында көтеріліп, бүгінде Сенат қарауындағы «Жасанды интеллект туралы» заң жобасы арқылы іске асуда. Құжатта ЖИ жүйелерінің құқықтық мәртебесі, оларды жасаушылар мен пайдаланушылардың жауапкершілігі, этикалық қағидалар және қауіпсіздік шаралары қамтылған. Бұл – еліміздің цифрлық құқықтық кеңістігін жетілдіруге бағытталған маңызды қадам болып табылады.

Халықаралық тәжірибелерді салыстырсақ, Еуропалық Одақтың «AI Act» заңында ЖИ жүйелері тәуекел деңгейіне қарай жіктеледі, АҚШ-та жауапкершілік көбіне әзірлеуші мен пайдаланушыға жүктелсе, Қытайда деректердің қорғалуы мен мемлекеттік бақылау күшейтілген. Қазақстан осы елдердің оң тәжірибелерін ескеріп, өз заңнамасында жауапкершілікті әділ бөлу, тәуекелді бағалау және этикалық стандарттарды заңмен бекіту бағытында ілгерілеуде. ЖИ-дың азаматтық-құқықтық жауапкершілігі тек заң нормалары арқылы ғана емес, сонымен қатар қоғамның моральдық және адамгершілік құндылықтары негізінде де қаралуы тиіс. Осы ретте болашақ заңда ЖИ әзірлеушілерінің, иелерінің және пайдаланушыларының міндеттері нақты айқындалып, олардың әрқайсысының кінә үлесін дәлелдеудің құқықтық тетіктері енгізілсе, әділдік принципі толық жүзеге асар еді.

Қорыта айтқанда, Қазақстанда «Жасанды интеллект туралы» заңның қабылдануы – ұлттық құқықтық жүйенің жаңа кезеңі. Бұл заң азаматтардың қауіпсіздігін, жеке деректердің қорғалуын және ЖИ технологияларын жауапкершілікпен қолдануды қамтамасыз етуге бағытталған. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, елімізде ЖИ-ды дамыту мен пайдалану саласында этикалық нормалар мен құқықтық жауапкершіліктің теңгерімін орнату қажет. Тек осылай болғанда ғана жасанды интеллект қоғам игілігіне қызмет ететін қауіпсіз әрі сенімді құралға айналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Encyclopedia Britannica. - – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://www.britannica.com/science/human-intelligence-psychology (қаралған күні: 10.11.2025).
2. McCarthy J. What is artificial intelligence?. - – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai/node1.html?utm_source=chatgpt.com (қаралған күні: 10.11.2025).
3. David Ha, Douglas Eck. *A Neural Representation of Sketch Drawings*. - – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://research.google/blog/teaching-machines-to-draw/?utm_source (қаралған күні: 10.11.2025).
4. Ефимова Е. Новое слово в живописи: искусственный интеллект «пишет» картины в уникальном стиле. - – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://www.vesti.ru/ (қаралған күні: 10.11.2025).
5. *Japanese AI writes novel, passes first round of national literary prize*. – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://www.digitaltrends.com/cool-tech/japanese-ai-writes-novel-passes-first-round-nationanl-literary-prize/?utm_source (қаралған күні: 12.11.2025).
6. Galeon D. The World's First Album Composed and Produced by an AI Has Been Unveiled. - – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://futurism.com/the-worlds-first-album-composed-and-produced-by-an-ai-has-been-unveiled/?utm_source (қаралған күні: 10.11.2025).
7. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдер). Алматы, 2025. – 376 б.
8. «Робот-андроид София стала подданной Саудовской Аравии». - – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://tass.ru/ekonomika/4680400 (қаралған күні: 10.11.2025).
9. Европарламентарии могут предоставить роботам юридический статус. - - – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: https://ria.ru/20170114/1485715425.html?inj=1(қаралған күні: 10.11.2025).
10. Архиереев Н. В. Искусственный Интеллект: Понятие, Характеристики // Арбитражный суд Республики Башкортостан; Уфимский университет науки и технологий. Хабаршы//Вестник «Правовое государство: теория и практика» серия, 2025. -№3.- С.5-20
11. **Независимая газета**. *Основные типы искусственного интеллекта (ИИ)*. – Газета, 11.12.2023. – Қолжетімді: https://www.ng.ru/ng_energiya/2023-12-11/15_8899_ai.html (қаралған күні: 12.11.2025)

12. **Европейский парламент**. *Доклад с рекомендациями Комиссии по гражданскому праву в области робототехники* (2017). – Қолжетімді: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_EN.html (қаралған күні: 12.11.2025).
13. **Сулейменов М.К., Басин Ю.Г.** *Гражданское право Республики Казахстан*. — Алматы: Аңсар, 2018. — 512 с.
14. **Қазақстан Республикасының Заңы** «Ақпараттандыру туралы» 2015 жылғы 24 қараша № 418-V. — Қолжетімді: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418 (қаралған күні: 12.11.2025).
15. **Хисамова З.И., Бегишев И.Р.** *Жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесі*. — Алматы, 2024. — 58 с.
16. Қасым-Жомарт Тоқаев. *Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы* — 8 қыркүйек 2025 жыл. — Қолжетімді: https://www.akorda.kz/kz (қаралған күні: 12.11.2025).
17. EU Artificial Intelligence Act. — Қолжетімді: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/regulatory-framework-ai (Қаралған күні: 12.11.2025).
18. *Paper of the People's Republic of China on Strengthening Ethical Governanc e of Artificial Intelligence (AI)*. — Қолжетімді: https://www.mfa.gov.cn/mfa_eng/zy/wjzc/202405/t20240531_11367525.html (қаралған күні: 12.11.2025).
19. Жасанды интеллект туралы заң жобасы, 2025. – Қолжетімді: https://senate.parlam.kz/ru-RU/lawProjects/download?fileId=30428&lawId=7125 қаралған күні: 12.11.2025).

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-түрік университеті

XXXIV Студенттік Ғылыми-теориялық конференциясы

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы
Тақырып: «Азаматтық құқық қатынастарындағы өкілдік пен сенімхат»

СҒЗЖ орындаған:Камилханова Н.Ш
Тобы:ЗХХ-411
Ғылыми жетекшісі:Аға оқ.Тұрлыбеков Қ.

Түркістан 2025

Жоспар

І.Кіріспе.....3
ІІ.Негізгі бөлім.....5
2.1 Азаматтық құқық қатынастарындағы өкілдік ұғымы.....5
2.2 Өкілдік түрлері.....6
2.3 Сенімхат ұғымы, түрлері және рәсімделуі.....8
2.4 Өкілдің құқықтары, міндеттері және жауапкершілігі.....10
2.5 Сенімхат арқылы жасалған мәмілелердің құқықтық күші.....12
ІІІ.Қорытынды.....15
ІV.Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....17

Кіріспе

Азаматтық құқық қатынастары – қоғамдағы жеке және заңды тұлғалардың мүлік және жеке мүдделерін реттейтін құқықтық сала. Бұл қатынастардағы құқықтық сенімділік пен заңдылықты қамтамасыз ету үшін **өкілдік институты** маңызды рөл атқарады. Өкілдік дегеніміз – бір тұлғаның (өкілдің) екінші тұлға (өкілдік берушінің) атынан және мүддесі үшін құқықтық әрекеттер жасау құқығы. Өкілдік институты азаматтық құқықта мәмілелерді жеңілдету, құқықтық қатынастарды тиімді басқару және тараптардың құқықтарын қорғау үшін кеңінен қолданылады.

Өкілдік институтының негізгі формаларының бірі – **сенімхат**. Сенімхат – өкілдік беруші өз құқығы мен мүддесін жүзеге асыру үшін белгілі бір тұлғаға өкілдік ету құқығын берген ресми құжат. Сенімхаттың заңды күші, түрлері және рәсімделу тәртібі азаматтық құқықтық қатынастарда сенімділікті қамтамасыз етеді. Мысалы, жеке тұлға банкке барып өз есепшотынан қаражат алу үшін сенімхат бере алады немесе кәсіпкерлік саласында компания өкілі келісімшарт жасау үшін сенімхат алады. Бұл механизм уақытты үнемдеуге, құқықтық тәуекелдерді азайтуға және мәмілелердің заңды күшін арттыруға мүмкіндік береді.

Өкілдік пен сенімхат институттарының құқықтық негіздері **Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде** нақты көрсетілген. Кодексте өкілдік беруші мен өкілдің құқықтары, міндеттері және жауапкершілігі анықталған. Сонымен қатар, өкілдік арқылы жасалған мәмілелердің заңды күші, мәмілелерді растау немесе жою тәртібі, сондай-ақ тараптардың мүддесін қорғау тетіктері де белгіленген. Мысалы, Кодекстің 112-бабында өкілдік құқығының, ал 113-бабында сенімхат негізіндегі өкілдік рәсімінің заңды күші көрсетілген.

Азаматтық құқықта өкілдік пен сенімхатты зерттеу маңызды, өйткені олар құқықтық қатынастардың тиімділігін арттырады. Кәсіпкерлік қызметте компания басшысы әрбір келісімшартқа жеке қатыса алмайды, сондықтан сенімхат арқылы өкілдік беру қызметкерлерге өз атынан мәмілелер жасауға мүмкіндік береді. Азаматтық құқықтағы өкілдік жеке тұлғалардың мүліктік қатынастарында да жиі қолданылады: меншік құқығын беру, мүлікті басқару, келісімшарттар жасау және басқа да құқықтық әрекеттер.

Өкілдік пен сенімхаттың практикалық маңызы күнделікті өмірде айқын көрінеді. Мысалы, жеке тұлға үйін сатуға немесе сатып алуға, банктік операцияларды жүргізуге, нотариус арқылы құжаттарды рәсімдеуге өкілдік бере алады. Бұл құқықтық қатынастардағы сенімділікті арттырады және тараптардың құқықтарын қорғауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сенімхат арқылы өкілдік беру азаматтық-құқықтық қатынастарда уақытты үнемдеуге, құқықтық тәуекелдерді азайтуға, мәмілелердің заңды күшін қамтамасыз етуге көмектеседі.

Зерттеудің мақсаты – азаматтық құқық қатынастарындағы өкілдік пен сенімхат институттарын жан-жақты зерттеп, олардың құқықтық мәні, түрлері және қолданылу ерекшеліктерін көрсету.

Зерттеудің міндеттері:

1. Өкілдік ұғымын анықтау және құқықтық негіздерін қарастыру;
2. Өкілдік түрлері мен сенімхат формаларын сипаттау;
3. Өкілдің және өкілдік берушінің құқықтары мен міндеттерін талдау;
4. Өкілдік пен сенімхаттың азаматтық-құқықтық қатынастардағы рөлін көрсету;
5. Қазіргі тәжірибеде қолдану мысалдарын келтіру;
6. Азаматтық-құқықтық қатынастарда өкілдік пен сенімхат институттарын жетілдіру жолдарын талдау.

Өкілдік пен сенімхат институттарын зерттеу теоретикалық және практикалық маңызы бар. Теориялық тұрғыдан олар азаматтық құқықтың дамуына ықпал етеді, ал практикалық жағынан – тұлғалар мен ұйымдардың құқықтық қатынастарын дұрыс ұйымдастыруға, мәмілелердің заңды күшін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы құқықтық қатынастарда сенімхат арқылы өкілдік беру – құқықтық сенімділікті арттыратын маңызды механизм болып саналады. Мысалы, банк қызметінде, мүлікті сату-сатып алу мәмілелерінде, нотариалды рәсімдерде сенімхат қолдану арқылы құқықтық қатынастар айтарлықтай жеңілдейді және тараптардың құқықтары қорғалады.

Осы зерттеу барысында азаматтық құқық қатынастарындағы өкілдік пен сенімхаттың құқықтық мәні, түрлері, рәсімделу ерекшеліктері, қазіргі тәжірибеде қолданылуы жан-жақты қарастырылады. Бұл БӨЖ-дің теориялық және практикалық нәтижесі азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеуге, құқықтық механизмдерді жетілдіруге және азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейтуге бағытталады.

Негізгі бөлім

2.1 Азаматтық құқық қатынастарындағы өкілдік ұғымы

Азаматтық құқық қатынастары – бұл қоғамдағы жеке және заңды тұлғалардың мүліктік және жеке мүдделерін реттейтін құқықтық қатынастар жүйесі. Азаматтық-құқықтық қатынастардың маңызды ерекшелігі – олардағы қатысушылар өз құқықтары мен міндеттерін заңды түрде жүзеге асыра алады. Осы қатынастардың тиімділігін қамтамасыз ететін институттардың бірі – **өкілдік** болып табылады1.

Өкілдік – бұл бір тұлғаның (өкілдің) екінші тұлғаның (өкілдік берушінің) атынан және мүддесі үшін құқықтық әрекеттер жасау құқығы. Өкілдік азаматтық-құқықтық қатынастарда тек мәмілелер жасау үшін ғана емес, сонымен қатар құқықтық міндеттерді орындау үшін де қолданылады. Бұл институт қатынастардың заңдылығын, сенімділігін қамтамасыз етеді және мәмілелердің тиімді орындалуын жеңілдетеді [1].

Терминдер мен анықтамалар

- **Өкілдік беруші** – өз құқықтары мен мүдделерін қорғау мақсатында өкілдік беретін тұлға.
- **Өкіл** – өкілдік берушінің атынан әрекет ететін тұлға, оның өкілеттігі заңмен белгіленген.
- **Сенімхат** – өкілдік берушінің өкілге құқықтық әрекеттер жасауға берген ресми құжаты, ол арнайы немесе нотариалды түрде рәсімделуі мүмкін.
- **Өкілдік әрекет** – өкілдің өкілдік берушінің мүддесі үшін атқаратын құқықтық іс-әрекеті, мысалы, келісімшартқа қол қою, мүлікті сату немесе сатып алу, банк операцияларын жүргізу [6].

Құқықтық негіздер

Өкілдік институты Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде (112–116-баптар) егжей-тегжейлі реттелген. Бұл баптарда:

- Өкілдік беру тәртібі;
- Өкілдің құқықтары мен міндеттері;
- Тараптардың жауапкершілігі;
- Өкілдік арқылы жасалған мәмілелердің заңды күші және шарттары нақты көрсетілген.

Өкілдік тек тараптардың келісімімен немесе заңмен белгіленген жағдайларда беріледі. Мысалы, ата-ана баласының атынан әрекет етуге құқылы (ҚР Азаматтық кодексі 117-бап), ал заңды тұлға өкілі өз компаниясының атынан мәміле жасауға құқылы [6].

Субъектілер

Азаматтық құқықтағы өкілдік қатынастарының негізгі субъектілері:

1. **Өкілдік беруші** – өз құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін өкіл тағайындайтын тұлға.
2. **Өкіл** – өкілдік берушінің атынан әрекет ететін тұлға.
3. Кейде үшінші тұлғалар қатысады, мысалы, мәмілені қабылдаушы немесе құқықтық қатынастардың үшінші қатысушысы, олар өкілдің әрекеттерін заңды түрде мойындайды [1].

Практикалық мәні

Өкілдік институты азаматтық-құқықтық қатынастарда бірнеше маңызды функцияларды атқарады:

- **Құқықтық сенімділікті қамтамасыз ету:** Өкілдің әрекеттері заңды түрде өкілдік берушіні міндеттейді, бұл мәмілелердің заңдылығын күшейтеді.
- **Уақытты үнемдеу және тиімділік:** Тұлға өз атынан емес, өкілдің көмегімен құқықтық әрекеттерді жүзеге асыра алады.
- **Кәсіпкерлікте қолдану:** Компаниялар мен ұйымдарда директор немесе қызметкер белгілі бір мәміле жасау үшін сенімхат алады.
- **Мүліктік қатынастарда қолдану:** Жеке тұлға мүлікті сатуға немесе сатып алуға өкіл тағайындай алады.
- **Банк және қаржылық операцияларда:** Жеке тұлға өз атынан қаражат алу немесе депозит жасау үшін өкілдік береді.

Мысалы, компанияның директоры келісімшартқа қол қою үшін қызметкерге нотариалды сенімхат бере алады. Бұл жағдайда қызметкердің әрекеттері заңды түрде компанияны міндеттейді. Сол сияқты жеке тұлға өз атынан банк операцияларын жүргізу үшін өкіл тағайындай алады, бұл әрекет тараптардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Азаматтық құқықтағы өкілдік институты мәмілелерді заңды және қауіпсіз түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді, тараптардың құқықтары мен мүдделерін қорғайды, сондай-ақ құқықтық қатынастарды ұйымдастыруда икемділік пен тиімділікті қамтамасыз етеді.

2.2 Өкілдік түрлері

Азаматтық құқықтағы өкілдік институты әртүрлі құқықтық қатынастарды ұйымдастыруға икемділік береді. Өкілдік түрлерін білу өкілдік беруші мен өкілдің құқықтары мен міндеттерін нақты айқындауға, сондай-ақ мәмілелердің заңды күшін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [3].

Жалпы өкілдік

Анықтама: Жалпы өкілдік – бұл заң немесе тараптардың келісімі негізінде белгілі тұлғаға тұрақты немесе уақытша өкілдік беру. Бұл өкілдік түрі өкілге өкілдік берушінің барлық немесе негізгі құқықтық әрекеттерін орындауға мүмкіндік береді.

Құқықтық негіз: ҚР Азаматтық кодексінің 117-баптары бойынша, ата-ана баласының атынан әрекет ете алады, ал заңды тұлға өзінің өкіліне компанияның атынан мәміле жасауға өкілдік бере алады6.

Мысал: Жеке кәсіпкер өз бизнесін басқару үшін есепшіге барлық қаржылық құжаттарға қол қоюға өкілдік береді. Бұл жағдайда есепші заңды түрде кәсіпкердің атынан әрекет етеді, ал барлық жасалған мәмілелердің заңды күші кәсіпкерге байланысты болады.

Практикалық мәні: Жалпы өкілдік ұзақ мерзімді және кешенді құқықтық қатынастар үшін тиімді, өйткені ол тұрақты өкілдік қатынастарын орнатады және тараптар арасындағы құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді.

Арнайы өкілдік

Анықтама: Арнайы өкілдік – бұл өкілдік берушінің белгілі бір іс-шара немесе мәміле үшін өкілге берген өкілеттігі. Мұндай өкілдік тек нақты әрекетке қатысты қолданылады.

Құқықтық негіз: ҚР Азаматтық кодексінің 118–120-баптары бойынша, арнайы өкілдік көбінесе нотариалды немесе қарапайым сенімхат арқылы рәсімделеді6.

Мысал: Жеке тұлға өз үйін сату үшін агентке арнайы сенімхат береді. Бұл сенімхат тек осы мәміле үшін жарамды және басқа мәмілелерге құқық бермейді.

Практикалық мәні: Арнайы өкілдік нақты мәміле немесе іс-шараны заңды түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл түр әдетте бір реттік немесе шектеулі әрекеттер үшін қолданылады, мысалы, мүлікті сату, сатып алу немесе банк операцияларын орындау.

Мерзімді және мерзімсіз өкілдік

Анықтама:

- **Мерзімді өкілдік** – белгілі бір уақыт аралығында әрекет етуге арналған өкілдік.
- **Мерзімсіз өкілдік** – уақыт шектеусіз тағайындалған өкілдік.

Құқықтық негіз: ҚР Азаматтық кодексінің 119-бабы.

Мысалдар:

- Мерзімді: Компания директоры қызметкерге бір айға келісімшартқа қол қоюға өкілдік береді.
- Мерзімсіз: Жеке тұлға ұзақ мерзімге өз мүлігін басқару үшін сенімхат береді.

Практикалық мәні: Мерзімді өкілдік уақытша қажеттіліктер үшін қолайлы болса, мерзімсіз өкілдік ұзақ мерзімді және тұрақты құқықтық қатынастарды ұйымдастыруға тиімді.

Өкілдік түрлерінің маңызы

Өкілдік түрлері азаматтық-құқықтық қатынастарды ұйымдастыруда бірнеше маңызды функцияларды атқарады:

1. **Құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді:** Өкілдің әрекеттері заңды түрде өкілдік берушіні міндеттейді.
2. **Мәмілелердің заңды күшін арттырады:** Тараптар өз құқықтары мен міндеттерін заңға сәйкес жүзеге асыра алады.
3. **Уақыт пен күшті үнемдейді:** Өкілдік беруші өз атынан емес, өкілдің көмегімен әрекеттерді жүзеге асыра алады.
4. **Кәсіпкерлік және мүліктік қатынастарда тиімді:** Компаниялар мен жеке тұлғалар мәмілелерді жылдам және сенімді жүзеге асыра алады6.

Мысал: Жеке кәсіпкер банкке сенімхат бере отырып, өз қызметкеріне депозитті ашуға мүмкіндік береді. Осы арқылы банк операциялары уақытында және заңға сәйкес орындалады.

2.3 Сенімхат ұғымы, түрлері және рәсімделуі

Сенімхат ұғымы

Азаматтық құқық қатынастарының маңызды институттарының бірі – сенімхат. **Сенімхат** – өкілдік берушінің өз атынан құқықтық әрекеттер жасауға өкілге берген ресми құжаты. Бұл құжат арқылы өкіл белгілі бір құқықтық іс-әрекеттерді жүзеге асырады, ал өкілдік беруші өз мүддесін қорғайды.

Сенімхат азаматтық-құқықтық қатынастарда өкілдік механизмін нақтылайды және мәмілелердің заңды күшін қамтамасыз етеді. Өкілдік беруші өз атынан әрекет жасауға сенімхат берсе, өкілдің құқықтық әрекеттері өкілдік берушіні міндеттейді. Сонымен қатар, сенімхат арқылы құқықтық қатынастардың сенімділігі мен ашықтығы қамтамасыз етіледі, өйткені тараптар құқықтары мен міндеттерін нақты түсінеді [6].

Терминдер:

- **Өкілдік беруші** – сенімхат арқылы өз атынан құқықтық әрекеттер жасауға өкіл тағайындайтын тұлға.
- **Өкіл** – сенімхат негізінде өкілдік берушінің атынан әрекет ететін тұлға.
- **Өкілдік әрекет** – өкілдің өкілдік берушінің мүддесі үшін атқаратын құқықтық іс-әрекеті.

Құқықтық негіздер

Сенімхатқа қатысты негізгі ережелер Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 120–126-баптарында қарастырылған. Бұл баптарда:

- Сенімхаттың мазмұны мен рәсімделу тәртібі;
- Өкілдің өкілеттігі мен оның құқықтық шектеулері;
- Өкілдің өкілеттігін асыра пайдаланған жағдайдағы жауапкершілік;
- Сенімхат арқылы жасалған мәмілелердің заңды күші;
- Нотариалды және қарапайым сенімхаттар арасындағы айырмашылықтар;
- Сенімхаттың мерзімдік шарттары мен күшін жою тәртібі нақты көрсетілген.

ҚР Азаматтық кодексі бойынша, сенімхат өкілдік берушінің жазбаша келісімімен жасалады және нақты құқықтық әрекеттерді ғана қамтиды. Сенімхат заң талаптарына сәйкес рәсімделмесе немесе өкілдің өкілеттігін асыра пайдаланған жағдайда, мәміле заңсыз болып саналады [1].

Сенімхат түрлері

Азаматтық құқықта сенімхат бірнеше түрге бөлінеді:

1. **Ашық сенімхат** – жария түрде берілетін сенімхат, кез келген тұлғаға таныс болуы мүмкін.
   - **Мысал:** Жеке тұлға нотариалды ашық сенімхат арқылы мүлікті сату құқығын агентке береді. Бұл сенімхаттың мазмұны мен мақсаттары кез келген үшінші тұлғаға анық көрінеді.
2. **Жабық сенімхат** – тек нақты тұлғаға арналған және үшінші тұлғаларға белгілі емес сенімхат.

- **Мысал:** Компания қызметкеріне келісімшартқа қол қою өкілеттігі беріледі, бірақ оның мазмұны тек өкілге ғана белгілі.

3. **Нотариалды сенімхат** – нотариус арқылы рәсімделетін сенімхат, заңды күші жоғары.
   - **Мысал:** Жеке тұлға банк операцияларын жүргізу үшін нотариалды сенімхат береді. Бұл банк үшін міндетті талап болып табылады және оның заңды күші жоғары.
4. **Қарапайым сенімхат** – нотариалды рәсімсіз дайындалатын сенімхат, тараптардың өзара келісіміне негізделеді.
   - **Мысал:** Жеке тұлға туысына белгілі бір іс-шараға қатысу үшін қарапайым сенімхат береді [1].

Сенімхат рәсімделуі

Сенімхат жазбаша түрде рәсімделуі тиіс. Оның мазмұнында міндетті түрде келесі деректер көрсетілуі қажет:

- Өкілдік беруші мен өкілдің толық аты-жөні, жеке мәліметтері;
- Өкілге берілетін өкілеттіктің нақты мазмұны;
- Өкілдік әрекеттердің мақсаты;
- Өкілдік мерзімі (мерзімді немесе мерзімсіз);
- Қол қою күні және орны;
- Қажет болған жағдайда нотариус немесе куәгерлердің мөрі мен қолы.

Мысал: Жеке тұлға өз атынан мүлікті сату үшін нотариалды сенімхат береді. Сенімхатта өкілдің құқығы, мәміленің мерзімі және нотариус мөрі көрсетіледі. Бұл құжат арқылы мәміле заңды күшке ие болады, ал барлық әрекеттердің заңдылығы нотариус арқылы кепілдендіріледі.

Практикалық мәні

Сенімхат азаматтық құқықтағы өкілдік қатынастарында бірнеше маңызды функцияларды атқарады:

1. **Құқықтық сенімділікті қамтамасыз ету:** Өкілдің әрекеттері заңды түрде өкілдік берушіні міндеттейді.
2. **Мәмілелердің заңды күшін арттыру:** Сенімхат арқылы жасалған мәмілелер толық заңды негізде жүзеге асырылады.
3. **Уақыт пен күшті үнемдеу:** Өкілдік беруші өз атынан емес, өкіл арқылы құқықтық әрекеттерді жүзеге асыра алады.
4. **Кәсіпкерлік және мүліктік қатынастарда тиімділік:** Компаниялар мен жеке тұлғалар мәмілелерді жылдам және сенімді жүзеге асыра алады.
5. **Құқықтық тәуекелдерді азайту:** Сенімхат арқылы мәмілелердің заңды күші мен тараптардың құқықтары нақты айқындалады.

Мысалдар:

- Жеке тұлға банкке сенімхат беру арқылы өз қызметкеріне депозит ашуға немесе қаражат алу операцияларын жүргізуге мүмкіндік береді.
- Компания өз атынан келісімшарт жасау үшін нотариалды сенімхат береді. Бұл мәміле тараптардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

- Жеке тұлға мүлікті сату немесе сатып алу үшін сенімхат арқылы өкіл тағайындай алады, бұл мәміленің заңдылығын күшейтеді.

2.4 Өкілдің құқықтары, міндеттері және жауапкершілігі

Өкілдің құқықтары

Азаматтық құқықтағы өкілдің құқықтары – бұл өкілдік берушінің атынан әрекет жасауға мүмкіндік беретін құқықтық нормалар жиынтығы. Өкіл өз өкілеттігін жүзеге асыру барысында заңға сәйкес әрекет етуге құқылы, ал құқықтары нақты және айқын көрсетілген жағдайда, өкілдік қатынастардағы мәмілелердің заңды күші сақталады [1].

Негізгі құқықтары:

1. **Өкілдік берушінің атынан әрекет ету құқығы:** Өкіл заңды түрде мәмілелер жасауға, келісімшарттарға қол қоюға және келіссөздер жүргізуге құқылы. Бұл құқық өкілдік берушінің мүддесін заңды түрде қорғауға бағытталған.
   - **Мысал:** Компания өкілі жеткізушімен келісімшарт жасай алады. Осы мәміле заңды түрде компанияны міндеттейді, ал барлық құқықтық жауапкершілік компанияға тиесілі болады.
2. **Өкілдік берушінің мүддесін қорғау:** Өкіл әрекеттерін тек өкілдік берушінің мүддесін сақтау мақсатында жүзеге асырады. Ол өзінің жеке мүддесін емес, өкілдік берушінің құқықтары мен мүдделерін басшылыққа алады.
3. **Құқықтық ақпаратқа қол жеткізу:** Өкіл мәмілелерді жасау немесе құқықтық іс-әрекеттерді орындау үшін қажетті барлық ақпаратты ала алады. Бұл оның дұрыс және тиімді шешім қабылдауына мүмкіндік береді.

   Құқықтық негіз: ҚР Азаматтық кодексінің 123-бабы бойынша, өкілдің құқықтары өкілеттіліктің шеңберімен шектеледі және заңда көрсетілген нормалардан асып кете алмайды [1] [4].

Өкілдің міндеттері

Өкілдің міндеттері азаматтық-құқықтық қатынастардағы негізгі принциптердің бірі болып табылады. Өкіл өз әрекеттерінде заңды және өкілдік берушінің мүддесін сақтау керек. Бұл міндеттер тараптар арасындағы құқықтық сенімділікті нығайтады және мәмілелердің заңды күшін қамтамасыз етеді.

Негізгі міндеттері:

1. **Өкілдік берушінің мүддесін сақтау:** Өкіл өзінің жеке мүддесін басшылыққа алмай, тек өкілдік берушінің мүддесін ескеруі тиіс.
   - **Мысал:** Өкіл мүлікті сату кезінде нарықтағы ең тиімді бағаны қамтамасыз етуге міндетті.
2. **Өкілеттілікті асыра пайдаланбау:** Өкіл заңда немесе сенімхатта көрсетілген құқықтардан тыс әрекет жасамауы тиіс.

- **Мысал:** Егер сенімхат бойынша өкіл тек мүлікті сата алады деп көрсетілсе, бірақ оны несиеге қою немесе жалға беру әрекетін жасаса, бұл асыра пайдалану болып саналады.

3. **Мәмілелер туралы есеп беру:** Өкіл өз әрекеттері мен жасалған мәмілелер туралы өкілдік берушіге есеп беруі тиіс. Бұл тараптар арасындағы ашықтықты қамтамасыз етеді.

   Практикалық мәні: Өкілдің міндеттерін орындауы мәмілелердің қауіпсіздігін арттырады, тараптар арасындағы құқықтық дауларды азайтады және мәміленің заңды күшін нығайтады.

Өкілдің жауапкершілігі

Өкілдің құқықтық жауапкершілігі – оның өкілеттілігін асыра пайдаланған немесе өкілдік берушінің мүддесін сақтамаған жағдайда туындайтын құқықтық жауапкершілік. ҚР Азаматтық кодексінің 124–125-баптары бойынша, өкіл келесі жағдайларда жауапкершілікке тартылады:

1. **Өкілеттілікті асыра пайдалану:** Өкіл заңда немесе сенімхатта көрсетілген өкілеттіліктен тыс әрекет жасағанда, мәміле заңсыз болып саналады.
   - **Мысал:** Өкіл мүлікті сату құқығына ие болса, бірақ оны басқа тұлғаға несиеге берсе, бұл әрекет заңсыз саналады.
2. **Өкілдік берушінің мүддесін бұзу:** Өкіл өз мүддесін басшылыққа алып, өкілдік берушінің мүддесін ескермеуі мүмкін.
   - **Мысал:** Өкіл мүлікті нарықтағы ең төменгі бағаға сатқан жағдайда, өкілдік беруші шығынды өтемақы ретінде сұрай алады.
3. **Мәмілелердің заңсыз орындалуы:** Өкіл заңға қарсы немесе өкілдік берушінің келісіміне сай емес әрекет жасаған жағдайда, мәміле жарамсыз болып саналады және өкіл жауапкершілікке тартылады.

Практикалық мысалдар:

- Компания өкілі жеткізушімен қосымша төлемдер енгізсе, бұл асыра пайдалану болып саналады, және компания шығынды өкілден талап ете алады.
- Өкіл мүлікті сатып алу немесе сату кезінде дұрыс нарықтық бағаны қамтамасыз етпесе, өкілдік беруші қаржылық шығындарды өтемақы ретінде талап ете алады.

Практикалық мәні

Өкілдің құқықтары, міндеттері және жауапкершілігі азаматтық-құқықтық қатынастарда:

1. **Құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді:** Өкілдік беруші мен үшінші тұлғалар мәмілелердің заңдылығын сақтайды.
2. **Құқықтық тәуекелдерді азайтады:** Өкілдің заңға сәйкес әрекеті тараптардың құқықтарын қорғайды.
3. **Мәмілелердің тиімді орындалуын қамтамасыз етеді:** Өкілдік қатынастар мәмілелерді жылдам, сенімді және тиімді жасауға мүмкіндік береді.

Мысалдар:

- Компания өкілі заңға сәйкес әрекет етіп, жеткізушімен тиімді келісімшарт жасайды, бұл компанияның мүддесін қорғайды.
- Жеке тұлға өз өкілі арқылы мүлікті сату немесе сатып алу кезінде құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.

2.5 Сенімхат арқылы жасалған мәмілелердің құқықтық күші

Мәмілелердің құқықтық күші

Сенімхат арқылы жасалған мәмілелердің құқықтық күші – бұл мәмілелердің заңда белгіленген талаптарға сәйкес өкілдік берушіні міндеттейтін заңды күші. Сенімхат арқылы өкілдің әрекеттері өкілдік берушінің құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Яғни, өкілдік беруші өз қатысуынсыз мәміле жасалғанда да құқықтық жауапкершілікті қабылдайды [5].

Құқықтық негізі

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 121–123-баптары сенімхат арқылы жасалған мәмілелердің заңды күшін реттейді. Кодексте атап көрсетілгендей:

1. Сенімхат заң талаптарына сәйкес рәсімделген жағдайда ғана заңды күшке ие болады;
2. Өкілдің әрекеттері өкілдік берушіні міндеттейді және оның құқықтарын қорғауға бағытталған;
3. Өкілдің өкілеттілігін асыра пайдалануы немесе заңға қайшы әрекеттері мәмілені жарамсыз етеді.

Бұл ереже тараптардың құқықтық сенімділігін арттыруға және мәміленің заңды негізде жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Мәмілелердің заңды күші сенімхаттың дұрыс рәсімделуіне, өкілдің өкілеттілігін нақты орындауына және тараптардың құқықтық нормаларды сақтауына тікелей байланысты.

Заңды күші және жүзеге асу шарттары

Сенімхат арқылы жасалған мәміле заңды күшке ие болуы үшін бірнеше маңызды шарттар орындалуы қажет:

1. **Жазбаша түрде рәсімделуі:** Сенімхат міндетті түрде жазбаша түрде болуы керек. Кейбір мәмілелер үшін нотариалды куәландыру талап етіледі. Бұл тараптардың құқықтарын қорғау және мәмілелердің заңды күшін қамтамасыз ету үшін қажет.
2. **Өкілдік берушінің нақты өкілеттілігін көрсету:** Сенімхатта өкілге қандай құқықтар берілгені нақты анықталуы тиіс.
3. **Мерзім мен мақсатты көрсету:** Сенімхаттың мерзімі және өкілдік әрекеттердің нақты мақсаты көрсетілуі тиіс.
4. **Құқықтық актілерге сәйкес болу:** Мәміле заңға қайшы келмеуі тиіс; заңсыз әрекеттер мәміле арқылы жасалса да, оның құқықтық күші болмайды.

Мысалдар:

- Жеке тұлға мүлікті сату үшін нотариалды сенімхат береді. Өкіл мүлікті сатуға қатысты барлық құжаттарға қол қояды. Бұл мәміле заңды түрде өкілдік берушіні міндеттейді, ал мәміле тараптар үшін күшіне енеді.
- Компания өз қызметкеріне ашық сенімхат арқылы келісімшартқа қол қою өкілеттігін береді. Келісімшарт заңды күшке ие болады, ал компания оның барлық құқықтық жауапкершілігін қабылдайды [5].

Сенімхат арқылы жасалған мәмілелердің практикалық мәні

Сенімхат арқылы жасалған мәмілелер азаматтық-құқықтық қатынастарда маңызды функцияларды атқарады:

1. **Құқықтық сенімділікті қамтамасыз етеді:** Өкілдің әрекеттері заңды түрде өкілдік берушіні міндеттейді, бұл тараптардың құқықтарын қорғауға бағытталған.
2. **Мәмілелердің тиімді орындалуын қамтамасыз етеді:** Өкілдік беруші өз қатысуынсыз мәміле жасай алады, бұл уақыт пен күшті үнемдеуге мүмкіндік береді.
3. **Құқықтық тәуекелдерді азайтады:** Сенімхат арқылы мәміле заңға сәйкес жасалады және тараптар үшін құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.
4. **Кәсіпкерлік және мүліктік қатынастарда тиімділік:** Компаниялар мен жеке тұлғалар мәмілелерді жылдам және сенімді жүзеге асырады.

Мысалдар:

- Компания өкілі өз атынан келісімшарт жасап, жеткізушімен мәміле жасайды. Өкілдік беруші қатыспағанымен, мәміле заңды күшке ие және компанияны міндеттейді.
- Жеке тұлға мүлікті сату үшін нотариалды сенімхат бергенде, барлық заңдық рәсімдер сақталады, мәміле өкілдік берушіні міндеттейді және үшінші тұлғалар үшін заңды күші бар.
- Банктік операцияларда сенімхат арқылы төлемдер жасау немесе депозит ашу заңды түрде өкілдік берушіні міндеттейді.

Заңсыздық жағдайлары

Сенімхат арқылы жасалған мәміле кейде заңсыз болып шығуы мүмкін. Мұндай жағдайлар:

1. **Сенімхаттың заңға сәйкес рәсімделмеуі:** Жазбаша түрде болмаған немесе нотариалды рәсімделуі қажет мәміле қарапайым сенімхат арқылы жасалса.
2. **Өкілдің өкілеттілігін асыра пайдалану:** Өкіл заңда немесе сенімхатта көрсетілген шеңберден тыс әрекет жасаса.
3. **Мәмілелердің заңсыз әрекеттерге негізделуі:** Егер мәміле заңға қарсы әрекет болып табылса, сенімхат арқылы жасалғанымен, құқықтық күші болмайды.

Мысалдар:

- Өкіл тек мүлікті сату құқығына ие болса, бірақ оны жалға беру немесе несиеге қою келісімін жасаса, мәміле заңсыз болып есептеледі және өкіл жауапқа тартылады.
- Қарапайым сенімхат арқылы жасалған күрделі мүліктік мәміле заң талаптарына сәйкес рәсімделмеген болса, мәміле заңсыз болып саналады.

Қорытынды практикалық мәні

Сенімхат арқылы жасалған мәмілелер азаматтық-құқықтық қатынастарда:

- Өкілдік беруші өз қатысуынсыз мәміле жасай алады;
- Мәмілелердің заңдылығы мен құқықтық күші қамтамасыз етіледі;
- Құқықтық даулар мен тәуекелдер азаяды;
- Кәсіпкерлік және жеке құқықтық қатынастар тиімді орындалады.

Бұл механизм әсіресе бизнес, мүліктік қатынастар, банктік операциялар және заңды тұлғалар арасындағы мәмілелерде кеңінен қолданылады. Сенімхат арқылы жасалған мәмілелер тараптар үшін құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді, азаматтық-құқықтық қатынастардың тұрақтылығын арттырады және өкілдік берушінің құқықтарын қорғайды.

Қорытынды

Азаматтық құқық қатынастарындағы өкілдік пен сенімхат арқылы жасалған мәмілелердің құқықтық реттелуі қазіргі қоғамда маңызды рөл атқарады. Өкілдік институты тараптар арасындағы құқықтық қатынастарды тиімді ұйымдастыруға, мәмілелердің заңдылығын қамтамасыз етуге және құқықтық сенімділікті нығайтуға мүмкіндік береді.

Біріншіден, өкілдік ұғымы азаматтық-құқықтық қатынастарда тұлғалардың өз құқықтарын жүзеге асырудағы негізгі құрал болып табылады. Өкілдік беруші өз атынан әрекет етуге өкіл тағайындау арқылы құқықтық қатынастардың тиімділігін арттырады. Бұл механизм, әсіресе мүліктік қатынастарда, кәсіпкерлік және коммерциялық әрекеттерде аса қажет. Өкілдік институты тек мәмілелерді жылдам жасауға мүмкіндік беріп қана қоймай, тараптардың құқықтарын қорғауға, заңсыз әрекеттердің алдын алуға және құқықтық тәуекелдерді азайтуға да қызмет етеді.

Екіншіден, өкілдік берушінің және өкілдің құқықтары мен міндеттері заңда нақты бекітілген. Өкілдік беруші өз өкілеттігін сенімхат арқылы делегатқа беріп, мәмілелерді заңды түрде жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Ал өкіл өз кезегінде өкілдік берушінің мүддесін қорғау, өкілеттілікті асыра пайдаланбау және мәмілелер туралы есеп беру міндеттерін атқарады. Бұл құқықтық механизм тараптар арасындағы сенімділікті арттырады және құқықтық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Үшіншіден, сенімхат арқылы жасалған мәмілелердің құқықтық күші маңызды практикалық мәнге ие. Сенімхат заң талаптарына сәйкес

рәсімделгенде, өкілдік беруші өз қатысуынсыз мәміле жасай алады, бірақ мәміле заңды күшке ие болады және тараптарды міндеттейді. Бұл, әсіресе, бизнесте, банктік операцияларда және мүліктік қатынастарда кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, сенімхат арқылы жасалған мәмілелердің заңсыз әрекеттерге негізделмеуі, өкілдің өкілеттілігін асыра пайдаланбауы – құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз ететін маңызды шарттар болып табылады.

Төртіншіден, өкілдің құқықтары, міндеттері және жауапкершілігі азаматтық-құқықтық қатынастардағы негізгі қорғау механизмі ретінде қызмет етеді. Өкіл өз өкілеттілігін асыра пайдаланған жағдайда, құқықтық жауапкершілікке тартылады. Бұл механизм тараптар үшін құқықтық қауіпсіздікті арттырады, мәмілелердің заңдылығын қамтамасыз етеді және азаматтық-құқықтық қатынастардың сенімділігін нығайтады.

Сондай-ақ, практикалық тұрғыдан алғанда, өкілдік және сенімхат институттары азаматтарға уақытты үнемдеуге, құқықтық рәсімдерді тиімді орындауға және мәмілелерді заңға сәйкес жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Кәсіпкерлік ортада бұл механизм бизнестің тұрақтылығын арттырады, құқықтық даулардың алдын алады және құқықтық тәуекелдерді азайтады. Жеке тұлғалар үшін өкілдік өз мүдделерін қорғауға, мүліктік қатынастарда қауіпсіз мәмілелер жасауға және құқықтық жауапкершілікті нақты бөлуге жол ашады.

Қорытындылай келе, азаматтық құқық қатынастарындағы өкілдік және сенімхат институты құқықтық сенімділікті, мәмілелердің тиімділігін және тараптардың мүддесін қорғауды қамтамасыз ететін маңызды құқықтық құрал болып табылады. Бұл институттар азаматтық-құқықтық қатынастардың тұрақтылығын нығайтады, заңды мәмілелердің орындалуын қамтамасыз етеді және қоғамдағы құқықтық тәртіптің сақталуына үлес қосады.

Осылайша, өкілдік пен сенімхат механизмдері қазіргі азаматтық-құқықтық қатынастарда құқықтық қауіпсіздік пен тиімділікті қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бірі болып табылады. Тараптар арасындағы құқықтық қатынастардың сенімділігі, мәмілелердің заңды күші және азаматтық құқықтық жауапкершіліктің нақты бөлінуі – бұл институттардың негізгі артықшылықтары болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. – Алматы: "Жалын", 2020. – 512 б.
2. Әбішев, Б. Қ. «Азаматтық құқық негіздері». – Алматы: «Эверо», 2019. – 340 б.
3. Құрманғалиев, С. «Өкілдік және сенімхат институты: теория және практика». – Нұр-Сұлтан: «Юрист», 2021. – 256 б.
4. Бектұрғанов, А. «Азаматтық-құқықтық қатынастардағы өкілдік құқығы». – Алматы: «Атамұра», 2018. – 224 б.
5. Назаров, М. «Азаматтық құқықтағы сенімхат арқылы жасалған мәмілелер». – Алматы: «Жетіген», 2022. – 312 б.
6. Интернет дереккөздер:

- https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31551316 – Азаматтық кодекс (Қолданылған мерзімі: 09.11.2025).
- https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200000238 – Қазақстан Республикасының нормативтік актілері (Қолданылған мерзімі: 09.11.2025).
- https://zakon.uchet.kz/ – Азаматтық-құқықтық әдебиеттер мен мақала деректері (Қолданылған мерзімі: 09.11.2025).

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

«ҚОҒАМДЫҚ ОРЫНДА БЕЙНЕТҮСІРІЛІМ ЖАСАУ – ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРКІНДІК ПЕ, ӘЛДЕ ЖЕКЕ ӨМІРДІҢ БҰЗЫЛУЫ МА?»

СҒЗЖ орындаған: **Қанат Аделья Жолбарысқызы**

Тобы: **ЗҚТ-512**

Ғылыми жетекшісі: **PhD, доц. Медетов Алимардин Шахмардинович**

Түркістан , 2025 жыл

Мазмұны

I. Кіріспе 3

II. Негізгі бөлім.....5

2.1. Қоғамдық орында бейнетүсірілім және құқықтық шектеулер.....5

2.2 Жеке өмірді қорғау: құқықтық және әлеуметтік аспектілер.....12

2.3 Қоғамдық мүдде мен жеке мүдде арасындағы баланс.....16

2.4 Технологиялық даму және бейнетүсірілім бақылауы.....19

2. 5. Халықаралық тәжірибе және Қазақстанға ұсыныстар.....19

2.6. Қазақстандағы сот тәжірибесі.....19

Қорытынды.....23

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....24

КІРІСПЕ

Қоғамдық орындарда бейнетүсірілім жасау қазіргі қоғамның күнделікті өмірінде жиі кездесетін құбылысқа айналды. Смартфондар, бейнекамералар және басқа да бейнетүсірілім құралдарының кең таралуы кез келген оқиғаны жазып алуға мүмкіндік береді. Мысалы, адамдар қоғамдық көлікте, саябақта немесе сауда орталықтарында болып жатқан күтпеген немесе қызықты сәттерді өздері түсіріп, кейін әлеуметтік желілерде бөліседі. Осы тұрғыдан қарағанда, бейнетүсірілім тек техникалық іс-әрекет болып қана қоймай, қоғамдағы ақпарат алмасудың жаңа формасы ретінде де маңызды. Алайда, қоғамдық орындарда бейнетүсірілім жасау әрқашан оң көзқараспен қабылданбайды. Көпшілігі үшін бұл жеке өмірге араласу ретінде қаралады. Яғни бір жағынан бейнетүсірілім адамдарға ақпаратқа еркін қол жеткізуге мүмкіндік берсе, екінші жағынан ол жеке адамның құқықтары мен құпиялылығын бұзуы мүмкін. Сол себепті «қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау - бұл құқықтық еркіндік пе, әлде жеке өмірді бұзу ма?» деген мәселе өзекті болып отыр. Бұл тақырып тек заңгерлерді ғана емес, әлеуметтік желілерді жиі қолданатын әрбір адамды қызықтырады.

Зерттеудің ғылыми мәні - қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау әрекетінің құқықтық, этикалық және әлеуметтік қырларын жан-жақты қарастыру болып табылады. Әсіресе, бейнежазбаларды жасау және тарату кезінде жеке адамның құқықтарын сақтау және этикалық нормаларды орындау мәселелері үлкен рөл атқарады. Мұны зерттеу арқылы заманауи құқықтық нормаларды түсіну және оларды қоғам өмірінде тиімді қолдану мүмкіндігі туады. Практикалық маңызы - зерттеу нәтижелері қоғамдық орында бейнетүсірілім жасауға қатысты нақты ұсыныстар жасауға, жеке өмірді қорғауға және құқықтық тәртіпті сақтауға ықпал етеді. Зерттеудің басты мақсаты - қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау әрекетінің құқықтық және моральдық аспектілерін ашып көрсету. Бұл мақсатқа жету үшін келесі

міндеттер қойылды: қоғамдық орында бейнетүсірілім ұғымын нақтылау, заманауи технологиялардың бейнежазба жасау процесіне әсерін қарастыру, бейнежазбаларды жасау мен тарату кезінде жеке өмір құқығын қорғау мәселесін талдау, сондай-ақ құқықтық еркіндік пен жеке өмірді бұзудың арасындағы шекараны айқындау. Осы міндеттерді орындау арқылы тақырып толық ашылып, қоғамдағы бейнетүсірілімге байланысты негізгі мәселелер зерттеледі.

Қоғамдық орында бейнетүсірілім тек техникалық әрекет емес екенін есте ұстау керек. Ол адамның іс-әрекеттерін тіркеп, оқиғаларды дәлел ретінде сақтауға мүмкіндік береді. Сол арқылы бейнежазбалар құқықтық дауларда немесе әлеуметтік зерттеулерде маңызды құралға айналады. Алайда кейде бұл әрекет жеке адамның өміріне қол сұғу болып саналады. Осылайша, бейнетүсірілім жасау құқықтық еркіндік пен жеке өмірді бұзудың нәзік тепе-теңдігін қажет етеді. Қазіргі уақытта қоғамдық орындарда бейнетүсірілім жасау бұрынғыға қарағанда әлдеқайда кең тараған. Смартфондардың қолжетімділігі кез келген адамға кез келген сәтті жазып алуға мүмкіндік берсе, әлеуметтік желілер оны жылдам таратуға жағдай жасайды. Сондықтан бейнетүсірілімнің құқықтық шекарасын түсіну, жеке өмірді қорғау мен ақпараттық еркіндікті үйлестіру қазіргі қоғам үшін аса маңызды. Осы зерттеу арқылы қоғамдық орында бейнетүсірілім жасаудың негізгі мәселелерін талданып, оның құқықтық және әлеуметтік аспектілерін анықталады. Зерттеу нәтижелері қоғамдағы бейнежазбаға қатысты пікірлерді саралауға, құқықтық нормаларды сақтауға және жеке өмірді қорғауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл тақырып оқырманға өз құқықтары мен қоғамдағы жауапкершілік арасындағы байланысты түсінуге көмектеседі.

Осы кіріспе бөлімде зерттеу тақырыбының өзектілігі, ғылыми және практикалық мәні, жұмыс мақсаты мен міндеттері қарастырылды. Сонымен қатар, қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау ұғымы мен оның қазіргі даму тенденциялары туралы негізгі тұжырымдар берілді. Бұл бөлімді оқу арқылы

оқырман тақырыптың маңыздылығын түсініп, келесі бөлімдерде қаралатын мәселелерге дайын бола алады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

2.1. Қоғамдық орында бейнетүсірілім және құқықтық шектеулер

Құқықтық еркіндік - бұл адамның өз ойы мен еркін білдіруіне, қоғамда әрекет етуіне мүмкіндік беретін маңызды құқықтық ұғымдардың бірі. Ол демократиялық мемлекеттің негізгі қағидаттарының қатарында қарастырылады. Дегенмен, бұл еркіндік абсолютті сипатқа ие емес, өйткені әрбір адамның еркіндігі өзге тұлғалардың құқықтарымен және мүдделерімен шектеледі. Егер бұл шектеулер сақталмаса, қоғамда тәртіп бұзылып, әділдік принциптері әлсірейді. Қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау мысалында да осы қағида айқын көрініс табады: адам өз еркіндігін пайдаланып видео түсіруге құқылы, бірақ бұл әрекет өзге азаматтың жеке өміріне қол сұқпауы қажет [1]. Жеке өмірге қол сұғылмау құқығы - адамның негізгі құқықтарының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл құқық адамның жеке кеңістігін, отбасылық өмірін, жеке мәліметтері мен бейнесін қорғауға бағытталған. Қазақстан Республикасының Конституциясының 18-бабында «Әркімнің жеке өміріне, жеке және отбасылық құпиясына қол сұғылмауына құқығы бар» деп нақты көрсетілген [2]. Осыдан байқайтынымыз, жеке өмірді қорғау тек заңдық тұрғыдан ғана емес, моральдық және адамгершілік тұрғыдан да сақталуы тиіс.

Қоғамдық орындарда бейнетүсірілім жасау кезінде жеке өмір құпиясын сақтау мәселесі ерекше мәнге ие. Мысалы, адамның келісімінсіз оның бейнесін түсіріп, әлеуметтік желіге жариялау - жеке өмірге қол сұғу болып саналады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 145-бабында «Ешкім адамның келісімінсіз оның бейнесін пайдалануға құқылы емес» деп көрсетілген [3]. Бұл норма азаматтардың жеке бейнелерін құқықтық тұрғыда қорғаудың негізгі негізін құрайды. Ал Қылмыстық кодекстің 147-бабы жеке өмірге заңсыз араласқан тұлғаларға жауапкершілік жүктейді және мұндай

әрекеттер үшін қылмыстық жаза қарастырылған [4]. Аталған нормалардан көріп отырғанымыздай, Қазақстанның заңнамасы азаматтардың жеке өмірін қорғауға үлкен маңыз береді. Алайда қоғамдық орындардағы түсірілім жағдайында бұл шекараны нақты айқындау әрдайым оңай емес. Егер түсірілім қоғамдық мүддені көздеп, мысалы, құқық бұзушылық фактілерін немесе қоғам үшін маңызды оқиғаларды жазып алуға бағытталса, онда ол жеке өмірге қол сұғу болып саналмайды. Мұндай жағдайлар заң мәтінінде нақты көрсетілмесе де, сот тәжірибесі мен құқықтық талдауларда жиі қарастырылады.

Халықаралық құқық та жеке өмірді қорғау мәселесіне ерекше көңіл бөледі. Мысалы, Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 12-бабында: «Ешкімнің жеке өміріне, отбасына, тұрғын үйіне немесе хат-хабарына еркінен тыс араласуға болмайды» деп көрсетілген. Ал Еуропа адам құқықтары жөніндегі конвенциясының 8-бабы жеке және отбасылық өмірге, хат-хабар құпиясына құрметпен қарауды міндеттейді [5]. Бұл халықаралық нормалар Қазақстан заңнамасының негізін құрай отырып, ұлттық құқықтық жүйеге енгізілген. Қазіргі заманғы құқықтық доктриналарда құқықтық еркіндік пен жеке өмірді қорғау арасындағы тепе-теңдік ерекше назарда ұсталады. Ақпараттық технологиялардың дамуы бейнежазбаларды түсіру мен тарату ісін жеңілдеткендіктен, бұл тақырып одан әрі күрделене түсті. Мәселен, бұқаралық ақпарат құралдары немесе блогерлер қоғамдық маңызы бар оқиғаларды түсірген жағдайда бұл құқықтық еркіндіктің жүзеге асуы ретінде қарастырылады, ал жеке тұлғаның өзге адамды рұқсатсыз түсіруі – жеке өмірге қол сұғу деп бағалануы мүмкін. Осыған байланысты құқық теориясында «пропорционалдық қағидасы» ерекше мәнге ие. Бұл қағида адамның ақпарат алуға деген құқығы мен басқа адамның жеке өмірін қорғау құқығын тең дәрежеде қарастыруды талап етеді. Қазіргі құқықтық доктриналар бұл шекараны этикалық, моральдық және ақпараттық тұрғыдан түсіндіруге ықпал етеді. Сондықтан қоғамдық орындарда бейнетүсірілім жасау тек құқықтық еркіндіктің көрінісі ғана емес,

сонымен қатар заңды түсіну мен адамгершілік жауапкершілікті талап ететін күрделі әлеуметтік құбылыс болып саналады.

Қазіргі заманда технологияның қарқынды дамуы қоғам өмірінің барлық саласына әсер етті. Сол өзгерістердің бірі - бейнетүсірілімнің күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналуы. Қазір әрбір адамның қолында жоғары сапалы бейнежазба түсіруге мүмкіндік беретін смартфон немесе камера бар. Осы құрылғылардың арқасында адамдар түрлі оқиғаларды, қызықты сәттерді және қоғамдық жағдайларды оңай жазып ала алады. Алайда қоғамдық орында бейнетүсірілім жасаудың өзіндік ерекшеліктері мен түрлері бар. Бұл айырмашылықтар түсірілімнің мақсатына, уақытына және түсірілетін орынның сипатына байланысты өзгереді. Ашық қоғамдық орындарға көшелер, алаңдар, саябақтар, аялдамалар және адамдар көп жиналатын басқа да кеңістіктер жатады. Осындай жерлерде бейнежазба түсіру жиі кездеседі, себебі ондағы оқиғалар көпшілікке қолжетімді. Көптеген азаматтар бейнетүсірілімді қауіпсіздік мақсатында немесе қызықты сәттерді есте қалдыру үшін жасайды. Сонымен қатар журналистер мен блогерлер үшін ашық кеңістіктегі түсірілім ақпарат жинаудың басты тәсілі болып табылады.
Дегенмен, мұндай жерлерде түсірілім жүргізгенде белгілі бір шектеулер сақталуы қажет. Егер бейнежазба нақты бір адамға немесе топқа бағытталған болса, онда міндетті түрде сол адамның келісімі қажет. Ал егер бейнежазба жалпы көріністі қамтып, ешкімнің жеке өміріне зиян келтірмесе, ол заң бұзушылық болып саналмайды [1]. Мысалы, қала көшесінде өтетін мәдени шараны, концертті немесе табиғатты түсіру - рұқсат етілген әрекет. Бірақ адамның рұқсатынсыз оның бейнесін түсіріп, әлеуметтік желіде жариялау жеке өмірге араласу болып есептеледі [2].

Қоғамдық көліктерде де бейнетүсірілім жиі кездеседі. Мұндай жерлерде көбіне қауіпсіздік мақсатында бейнебақылау камералары орнатылады. Бұл - ресми бақылау түрі болғандықтан, заңды сипатқа ие. Алайда жеке тұлғаның өз бастамасымен түсірілім жүргізуі кей жағдайда жеке өмірге қол сұғу ретінде қарастырылады. Сол себепті ашық кеңістікте түсірілім жасау тек заң

шеңберінде және этикалық талаптарды сақтай отырып жүзеге асырылуы тиіс. Ішкі қоғамдық орындарға сауда орталықтары, кафелер, оқу орындары, кітапханалар мен мемлекеттік ұйымдар жатады. Мұндай нысандарда бейнетүсірілім жүргізу белгілі бір ережелермен реттеледі. Көптеген мекемелердің кіреберісінде «Бейнебақылау жүргізіледі» деген ескерту жазуы болады. Бұл азаматтарға алдын ала хабар беру және олардың келісімін білдіру мақсатында жасалады. Бірақ егер біреу рұқсатсыз өзге адамды немесе қызметкерді түсірсе, бұл құқық бұзушылық болып есептеледі [3]. Мысалы, кафеде отырған адамды келісімінсіз түсіріп, әлеуметтік желіге жүктеу - жеке өмірге қол сұғу. Сол сияқты университетте немесе кітапханада студенттер мен қызметкерлердің бейнесін рұқсатсыз жариялау да заң бұзу болып табылады. Сондықтан мұндай жағдайларда бейнетүсірілім тек мекеме әкімшілігінің немесе түсірілетін тұлғаның жазбаша рұқсатымен жүргізілуі керек.

Қоғамдық мекемелердегі бейнетүсірілімнің заңды түрі - бейнебақылау жүйесі. Оның негізгі міндеті - қауіпсіздікті қамтамасыз ету және құқық бұзушылықтардың алдын алу. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша, бейнебақылау орнатылғаны туралы азаматтарға алдын ала хабарлануы тиіс [4]. Бұл жеке өмірге қол сұқпау қағидасын сақтау үшін маңызды шарттардың бірі болып табылады. Бейнетүсірілім жасау әрекеті әртүрлі мақсатта жүзеге асады. Біріншіден, бұл - ақпарат жинаудың және құжаттаудың тәсілі. Мысалы, журналистер немесе блогерлер қоғамдық маңызы бар оқиғаларды түсіреді, бұл - ақпарат алу және тарату еркіндігінің көрінісі. Екіншіден, адамдар бейнежазбаны жеке мақсаттарда - естелік ретінде немесе жеке тәжірибе үшін түсіреді. Алайда кей жағдайда бейнетүсірілім теріс ниетпен жасалып, басқа адамның беделіне нұқсан келтіру немесе жеке өмірін әшкерелеу үшін қолданылады. Мұндай әрекеттер заңмен жазаланады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 147-бабына сәйкес, жеке өмірге қатысты мәліметтерді заңсыз жинау немесе тарату үшін айыппұл не бас бостандығынан айыру жазасы қарастырылған [5]. Демек, бейнетүсірілімнің құқықтық бағасы оның мақсатына тікелей байланысты. Егер түсірілім

қоғамдық мүддені көздесе, мысалы, құқық бұзушылықты ашу немесе қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін болса, онда ол заңды деп есептеледі. Ал жеке адамның өмірін әшкерелеу, қорлау немесе беделін түсіру мақсатында жасалған түсірілім - жеке өмірге қол сұғу болып саналады.

Қазіргі уақытта бейнежазба түсіруге арналған құрылғылардың түрі көп. Ең кең тарағаны - смартфондар, себебі олар әркімге қолжетімді әрі қолдануға ыңғайлы. Сонымен қатар бейнекамералар, фотоаппараттар және дрондар да жиі қолданылады. Дрондар соңғы жылдары кең таралып, журналистика мен туризм саласында жиі пайдаланылады. Дегенмен, дрон арқылы жеке аумаққа түсірілім жүргізу заңға қайшы. Қазақстанда дрон қолдану арнайы тіркеуді және ұшу ережелерін сақтауды талап етеді [6]. Технология дамыған сайын бейнетүсірілім сапасы артып, сонымен бірге жеке өмірдің қорғалу мәселесі де күрделене түсуде. Сондықтан мемлекет жаңа технологияларға байланысты заңнаманы үнемі жетілдіріп отырады. Қоғамдық орында бейнетүсірілімнің түрлері мен ерекшеліктері түсірілімнің өтетін орнына, мақсатына және қолданылатын құралға байланысты өзгеріп отырады. Ашық кеңістікте бейнетүсірілім еркін әрекет болуымүмкін, ал жабық орындарда ол міндетті түрде келісімді қажет етеді. Әрбір азамат бейнежазба түсіру кезінде өз еркіндігімен қатар, өзге адамның құқықтарын да құрметтеуі тиіс. Өйткені әр адам қолындағы құрылғы арқылы куәгер немесе журналист рөлін атқарып, көрген оқиғасын бейнетүсірілімге жазып, қоғам назарына ұсына алады. Бұл құбылыс ақпарат алу және тарату еркіндігінің айқын көрінісі болып табылады. Дегенмен, кез келген еркіндік шектеусіз бола алмайды. Қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау кезінде құқықтық және моральдық нормаларды сақтау қажеттілігі туындайды. Себебі бұл іс бір жағынан - сөз және ақпарат алу бостандығына жол ашса, екінші жағынан - жеке тұлғаның ар-намысы мен жеке өміріне әсер етуі ықтимал. Сондықтан бейнетүсірілім жасаудың заңдық негізін, оның құқықтық және әлеуметтік жағын жан-жақты қарастыру маңызды.

2.2 Жеке өмірді қорғау: құқықтық және әлеуметтік аспектілер

Сөз және пікір білдіру еркіндігі - демократиялық қоғамның басты қағидаларының бірі. Қазақстан Республикасының Конституциясының 20-бабында «Әркімнің сөз бостандығына құқығы бар. Цензураға тыйым салынады» делінген [2]. Бұл азаматқа ақпаратты іздеу, алу және таратудың заңды құқығын береді. Қоғамдық орында бейнежазба жасау — осы құқықтың іс жүзіндегі көрінісі. Адам қоғамдық көлікте, көшеде немесе мемлекеттік мекемеде болып жатқан оқиғаны бейне түрінде тіркей алады. Мұндай әрекет қоғам үшін маңызды ақпарат көзіне айналып, әділдік пен ашықтық қағидаттарын нығайтады. Мысалы, азамат заң бұзушылықты, сыбайлас жемқорлықты немесе тәртіп бұзған жағдайды видеоға түсіріп, қоғам назарына ұсынса, ол тек ақпарат таратушы ғана емес, азаматтық жауапкершілікті сезінетін тұлға ретінде әрекет етеді. Мұндай жағдайлар қоғамдағы әділдікке деген сенімді күшейтіп, билік пен халық арасындағы ашықтықты арттырады.

БҰҰ-ның «Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясының» 19-бабында да «Әр адам пікір білдіру және ақпарат алу бостандығына құқылы» деп көрсетілген [5]. Демек, бейнетүсірілім жасау тек ұлттық заңдармен ғана емес, халықаралық деңгейде де адам еркіндігінің бір бөлігі ретінде мойындалады. Бейнетүсірілім - сөздің визуалды формасы. Сол себепті оны шектеу сөз бостандығын шектеумен тең. Бірақ бұл еркіндік абсолютті емес, ол басқа адамның құқықтары мен еркіндіктерімен үйлесуі тиіс. Құқықтық еркіндік шексіз әрекетке жол бермейді. Әрбір құқық заң шеңберінде жүзеге асырылуы қажет. Қазақстан Республикасының заңнамасы бейнетүсірілім жасауға мүмкіндік береді, бірақ белгілі бір шектеулермен.

Біріншіден, «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» заңға сәйкес, адамның бейнесі, дауысы, аты-жөні сияқты деректер — жеке мәліметтер қатарына жатады [7]. Егер олар рұқсатсыз түсіріліп, жарияланса, бұл жеке өмірге араласу болып саналады. Екіншіден, «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңда журналистер мен азаматтардың ақпарат жинау құқығы бекітілгенімен, ол ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау нормаларымен

шектеледі [8]. Үшіншіден, Қылмыстық кодекстің 147-бабында жеке өмірге қатысты мәліметтерді заңсыз тарату немесе сақтау үшін жауапкершілік қарастырылған [4]. Мысалы, біреу өзге адамның рұқсатынсыз оны жұмыс орнында немесе тұрмыстық жағдайда түсіріп, әлеуметтік желіге жарияласа, ол әкімшілік немесе қылмыстық жазаға тартылуы мүмкін. Сол себепті құқықтық еркіндік пен жеке өмірді қорғау арасындағы тепе-теңдік сақталуы қажет. Сондай-ақ мемлекеттік құпиялар бар нысандарды, сот процесін немесе әскери объектілерді рұқсатсыз түсіруге тыйым салынады. Бұл әрекет ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіру ретінде бағаланады. Осылайша, бейнетүсірілім жасау — тек құқық емес, сонымен бірге үлкен жауапкершілік.

Қазіргі заманда бейнежазбаны түсіру ғана емес, оны интернет арқылы тарату жиі кездеседі. Instagram, TikTok, Telegram сияқты платформаларда жарияланған кез келген бейне бірнеше минут ішінде мыңдаған адамға жетеді. Алайда бейнені жариялау кезінде оның мазмұны мен салдарына назар аудару керек. Егер видео басқа адамның келісімінсіз түсіріліп, оның беделіне нұқсан келтірсе, бұл жеке өмірді бұзу болып саналады. Мысалы, адам қоғамдық орында басқа біреудің оғаш әрекетін түсіріп, оны мазақ ету мақсатында желіге салса, ол сөз еркіндігін жүзеге асыру емес, қорлау әрекеті болып есептеледі. Мұндай жағдайда жәбірленуші сотқа жүгініп, моральдық өтемақы талап ете алады. Бұқаралық ақпарат құралдары да өз тарапынан бейнетүсірілімдерді жариялауда заң мен этика талаптарын сақтауы тиіс. Ақпарат шынайы, тексерілген және қоғам үшін маңызды болуы қажет. Журналистік этика кодексі адамның жеке өміріне қатысты мәліметті рұқсатсыз жариялауға тыйым салады. Демек, бейнетүсірілім тек қоғам игілігіне қызмет етуі керек.

Бейнетүсірілімнің құқықтық сипатын талдауда маңызды мәселе - қоғамдық және жеке мүдде арасындағы теңдік. Қоғамдық мүдде - қоғам үшін маңызды ақпаратты ашу, әділдік пен ашықтықты қамтамасыз ету. Ал жеке мүдде - адамның қадір-қасиетін, ар-намысын және жеке өмірін қорғау. Екі ұғым жиі тоғысып, кейде қайшылыққа түседі. Егер бейнетүсірілім қоғамдық маңызы бар жағдайды (мысалы, сыбайлас жемқорлық, заңсыз әрекет,

қауіпсіздік бұзушылық) әшкерелесе, ол қоғамдық мүддені көздеген заңды әрекет болып саналады. Бірақ бейнежазба тек жеке тұлғаны масқаралау немесе қорлау үшін түсірілсе, ол заңсыздық болып табылады. Сот тәжірибесінде мұндай жағдайлар жиі кездеседі. Мысалы, бір азамат дүкен қызметкерінің дөрекі сөзін видеоға түсіріп, желіге салғанда, ол қоғамдық мүддеге сай деп танылған. Ал керісінше, адамның жеке әңгімесін немесе жеке өмірдегі сәтін жариялау - заң бұзушылық ретінде бағаланады. Сондықтан түсірілім жасаудағы басты өлшем - ниет пен мақсат. Егер мақсат әділдік пен қоғам игілігі болса, ол құқықтық еркіндік. Ал егер ол адамның ар-намысына зиян келтірсе, ол құқық бұзушылық.

Бейнетүсірілім тек заң шеңберімен шектелмейді, ол этикалық мәдениетпен де тығыз байланысты. Құқық нормалары адамның сыртқы әрекетін реттесе, мораль оның ішкі мәдениетін анықтайды. Қоғамдық орында түсірілім жасаған адам алдымен өзінің әрекетінің ықтимал салдарын ойлауы тиіс. Бір бейнежазба басқа адамның беделіне нұқсан келтіруі немесе моральдық күйзеліске әкелуі мүмкін. Сондықтан этикалық ережелерді сақтау маңызды:

1. Егер кадрда басқа адамдар болса, олардың рұқсатын алу немесе тұлғасын көрсетпеу.
2. Жарияланатын бейненің қоғамға пайдасы бар екеніне көз жеткізу.
3. Әзіл немесе келеке мақсатында адамды түсірмеу.
4. Видео мазмұнын бұрмалап, жалған ақпарат таратпау.

Этикалық мәдениет құқықтық мәдениетті толықтырып, қоғамдағы өзара сыйластық пен сенімді арттырады. Қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау – заманауи қоғамдағы сөз және ақпарат алу еркіндігінің көрінісі. Бірақ бұл еркіндік абсолютті емес. Ол заңмен, этикамен және өзге адамдардың құқықтарымен шектеледі. Бейнетүсірілімнің мақсаты - қоғам үшін пайдалы, әділдік пен ашықтықты қолдайтын ақпарат тарату болуы тиіс. Егер түсірілім жеке өмірге қол сұғып, қорлау немесе келеке етуге бағытталса, ол еркіндікті

теріс пайдалану болып саналады. Сондықтан әрбір азамат бейнетүсірілім кезінде үш қағиданы есте ұстауы қажет:

- Құқықтық сауаттылық - заң талаптарын білу және орындау;
- Этикалық жауапкершілік - өзге адамның ар-намысын құрметтеу;
- Қоғамдық сана - әрекеттің қоғамға әсерін түсіну.

Осы қағидалар орындалғанда ғана бейнетүсірілім заң мен адамгершіліктің үйлесім тапқан үлгісіне айналады.

2.3 Қоғамдық мүдде мен жеке мүдде арасындағы баланс

Жеке өмір - адамның ең негізгі және қорғалуы қажет құқығы болып табылады. Ол адамның жеке кеңістігін, жеке деректерін, жеке қарым-қатынасын, ойлары мен сезімдерін қамтиды. Қазақстан Республикасының Конституциясының 18-бабында: «Әркімнің жеке өміріне, жеке және отбасылық құпиясына қол сұғылмауына құқығы бар» деп көрсетілген [2]. Бұл бап әрбір азаматқа өз құқығын қорғауға мүмкіндік береді және қоғамдағы әділеттіліктің, адамгершіліктің кепілі болып табылады. Қазіргі заманда әлеуметтік желілер мен медиа құралдардың кең таралуы жеке өмірдің бұзылу ықтималдылығын арттырды. Смартфондар, камералар, дрондар және бейнежазба платформалары адамның күнделікті әрекеттерін бақылауға мүмкіндік береді. Осы құралдардың дамуы құқықтық шектеулер мен этикалық нормаларды сақтауды аса маңызды етеді.

Қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау кезінде жеке өмірге төнетін қауіп ерекше. Кездейсоқ түсіп қалған бейне адамның абыройын түсіріп, психологиялық күйзеліс тудыруы немесе әлеуметтік наразылыққа ұшыратуы мүмкін. Сондықтан бұл мәселе құқықтық, әлеуметтік, психологиялық және этикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырылуы тиіс. Жеке өмірге тек адамның дене бітімі, аты-жөні немесе мекенжайы ғана емес, сонымен қатар жеке қарым-қатынастар, құпия әңгімелер, жеке хабарламалар және ішкі сезімдер кіреді. Қоғамдық орында түсірілген бейне бұл шекараларды бұзуы мүмкін, әсіресе адам бейне түсіріліп жатқанын білмесе. Қазақстан Республикасының «Жеке деректер және оларды қорғау туралы» заңы жеке деректерді рұқсатсыз

жинауға, өңдеуге және жариялауға тыйым салады [7]. Сонымен қатар, Қылмыстық кодексте рұқсатсыз бейнетүсірілім жасау және тарату әрекеттері үшін жауапкершілік қарастырылған [4]. Осы заңдар адамның жеке кеңістігін қорғауға бағытталған және бейнетүсірілім жасау кезінде міндетті түрде ескерілулері қажет.

Жеке өмірге қатысты құқықтық шекараларды бірнеше категорияға бөлуге болады:

1. Дене мен сыртқы келбетке қатысты деректер - адамның бейнесі, дауысы, физикалық әрекеттері.
2. Жеке қарым-қатынас және байланыстар - жеке әңгімелер, достық немесе романтикалық байланыстар, электрондық хаттар мен мессенджердегі сөйлесулер.
3. Ішкі психологиялық және эмоционалды кеңістік - адамның ойлары, сезімдері, жеке тәжірибелері.

Қоғамдық орында бейнетүсірілім жасағанда осы шекараларды бұзбау үшін заң нормаларын сақтау өте маңызды. Әрбір әрекет адамның жеке өміріне тікелей әсер етуі мүмкін, сондықтан құқықтық сауаттылық қажет.

Рұқсатсыз бейнетүсірілім адамның психологиялық жағдайына ауыр әсер етуі мүмкін. Бұл әсер бірнеше бағытта көрінеді:

- Ұят және қорқыныш сезімі: адам бейне түсіріліп жатқанын білмесе, ол өзіне сенімсіздік пен қорқыныш сезіміне ұшырайды.
- Депрессия және стресс: әлеуметтік желіде бейне таралған жағдайда ұзақ мерзімді психологиялық қиындықтар туындауы мүмкін [1].
- Өзін-өзі бағалаудың төмендеуі: қоғамдық орындарда түсірілген бейне адамның өзін-өзі бағалауына кері әсерін тигізеді.

Мысалы, бір жасөспірім мектептегі досымен күлкілі жағдайда түсірілген видеосы әлеуметтік желіде таралып, мазаққа ұшыраса, психологиялық күйзеліс және қоғамдағы бейімделу қиындықтары пайда болуы мүмкін.

Сонымен қатар, психологиялық зиян тек жеке адамға ғана емес, оның отбасы мен жақындарына да әсер етеді. Мысалы, бейне арқылы отбасы мүшелерінің

абыройы төмендеуі, әлеуметтік жағдайға кері әсер етуі мүмкін. Бұл мәселе бейне түсіру және тарату әрекетінің салдарын дұрыс бағалаудың қаншалық маңызды екенін көрсетеді. Рұқсатсыз бейнетүсірілімнің әлеуметтік әсері де айқын. Мысалы:

1. Әлеуметтік стигматизация**:** бейне белгілі бір топты қорлау немесе кемсіту үшін қолданылса, қоғамда әлеуметтік шиеленіс тудырады.
2. Дискриминация: бейне арқылы этникалық, діни немесе гендерлік ерекшеліктері бойынша кемсіту мүмкін.
3. Экономикалық зиян: бейне адамның кәсіби қызметіне кері әсер етіп, жұмыстан шығып қалу немесе беделінің төмендеуі жағдайларын тудыруы мүмкін [1].

Мысалы, қызметкердің кездейсоқ бейнежазбасын желіге жариялау оның жұмыс орнында келеке етілуіне және кәсіби беделінің төмендеуіне себеп болуы мүмкін. Сонымен қатар, жеке тұлғаның кәсіби өміріне әсер ететін бейнелердің таралуы экономикалық зиянмен қатар, қоғамдық сенімнің жоғалуына да әкеледі. Қазіргі технологиялар жеке өмірге қатер төндіру деңгейін арттырды:

- Бет-анықтау (face recognition): адамның жеке басын оңай сәйкестендіруге мүмкіндік береді.
- Мета-деректер: видео немесе фотосуреттегі уақыт, орын және құрылғы туралы ақпарат жеке деректерді анықтай алады.
- Дрондар мен қашықтан түсіру құралдары: адамның жеке кеңістігінде де бейне түсіруге мүмкіндік береді [6].

Бұл технологияларды рұқсатсыз пайдалану жеке өмірге елеулі зиян келтіреді, сондықтан құқықтық нормаларды сақтау өте маңызды. Заңды білмеу немесе елемеу жеке тұлғаға зиян келтірумен қатар, құқықтық жауапкершілікке де әкелуі мүмкін.

Қазақстан Республикасында жеке өмірді қорғау үшін бірнеше құқықтық құралдар қарастырылған:

1. Әкімшілік жауапкершілік**:** рұқсатсыз бейнетүсірілім үшін айыппұл немесе түзету жұмыстары [9].
2. Қылмыстық жауапкершілік**:** бейнежазбаны рұқсатсыз тарату немесе қолдану кезінде қылмыстық іс қозғау [4].
3. Моралдық өтемақы: жеке өмірге келтірілген зиян үшін өтемақы талап ету мүмкіндігі [3].

Мысалы, егер әлеуметтік желіде рұқсатсыз бейне жарияланған болса, жәбірленуші платформаға шағым түсіріп, материалды өшіруді талап ете алады. Егер материал үлкен қоғамдық зиян тудырса, сотқа жүгініп моральдық өтемақы талап етуге болады. Бейнетүсірілім жасағанда қоғамдық мүдде мен жеке мүддені үйлестіру қажет:

- Қоғамдық мүдде**:** қоғамға пайдалы ақпарат тарату, мысалы, сыбайлас жемқорлық, құқық бұзушылық немесе қоғамдық қауіпсіздік [8].
- Жеке мүдде**:** адамның ар-намысы мен жеке өмірін қорғау.

Сот тәжірибесінде бұл баланс әрдайым бағаланады. Егер бейне қоғамдық мүдде үшін жасалған болса, оны жариялауға заң тұрғысынан рұқсат берілуі мүмкін. Ал жеке мүддені бұзуға бағытталған бейне заңсыз болып есептеледі. Мысалы, полицейдің заңсыз әрекетін бейнеге түсіріп, қоғамға жариялау қоғамдық мүдде үшін жасалған әрекет ретінде қарастырылуы мүмкін. Ал жеке адамның кездейсоқ күлкілі әрекетін рұқсатсыз жариялау заңсыз әрекет болып саналады. Бейнетүсірілім жасау кезінде этикалық қағидаларды сақтау маңызды:

1. Көрініп тұрған адамдардан рұқсат алу немесе тұлғасын жасыру [1].
2. Ақпаратты жарияламас бұрын оның қоғамға пайдалы екенін анықтау[8].
3. Адамды қорлау немесе келеке ету мақсатында бейне түсірмеу.
4. Ақпаратты бұрмалауға жол бермеу, монтаж арқылы шындықты өзгертуге болмайды.

Этикалық жауапкершілік құқықтық жауапкершілікпен үйлескенде ғана бейнетүсірілім заңды және моральдық тұрғыдан дұрыс болады.

Сонымен қатар, этика мен құқық жеке тұлғаның қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізін құрайды. Әрбір азамат бейнетүсірілім жасамас бұрын оның салдарын бағалай білуі тиіс. Қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау тек заңды ғана емес, жауапкершілікпен жүзеге асырылған жағдайда ғана демократиялық құндылықтардың көрінісі болып табылады. Жеке өмірді қорғау мен құқықтық еркіндікті үйлестіру - заманауи қоғам үшін негізгі міндет болып табылады. Осы принциптерді ұстанған жағдайда ғана бейнетүсірілім жасау жеке құқықтарды бұзбай, қоғамдық мүдде мен жеке мүддені теңестіруге мүмкіндік береді.

Қазіргі қоғамда қоғамдық орындарда бейнетүсірілім жасау - жиі пікірталас тудыратын өзекті мәселелердің бірі. Смартфондар мен әлеуметтік желілердің кеңінен таралуы адамдарға кез келген сәтті түсіріп, оны онлайн кеңістікке жариялау мүмкіндігін берді. Мұндай әрекеттер кей жағдайда пайдалы нәтиже берсе, кейде адамдар арасында келіспеушілік туғызады. Сол себепті бұл мәселеге тек құқықтық емес, моральдық және мәдени тұрғыдан да назар аудару маңызды. Қоғамдық орындарда бейнежазба түсіру туралы қоғамдық пікір біркелкі емес. Кейбір азаматтар мұндай әрекетті ашықтық пен демократиялық қоғамның белгісі деп қабылдайды. Олар үшін бейнетүсірілім - әділетсіздік пен құқық бұзушылықты әшкерелеудің тиімді құралы, яғни қоғамдағы бақылау мен есептіліктің көрінісі [8]. Алайда, басқа бір бөлігі бұл әрекетті жеке өмірге қол сұғу деп есептейді. Әр адам өзінің бейнесі мен іс-қимылының рұқсатсыз жарияланбауын қалайды. Әлеуметтік желілердегі бейнелердің жылдам таралуы адамның беделіне, психологиялық ахуалына, тіпті отбасы тыныштығына зиян тигізуі ықтимал. Осылайша, қоғам бейнетүсірілім мәселесіне қатысты екі түрлі ұстанымда қалып отыр.

Мораль тұрғысынан алғанда, кез келген адам өз әрекетінде әдеп пен сыйластық нормаларын сақтауы тиіс. Егер біреуді бейнежазбаға түсірмек болса, алдымен оның келісімін алу - мәдениеттілік пен адамгершіліктің белгісі. Бұл адамның ар-намысы мен жеке кеңістігін құрметтеу деген сөз [1].

Этикалық деңгейі жоғары қоғамда жеке тұлғаның құқығы бәрінен жоғары қойылады. Мысалы, егер бейнежазба қоғамдық мақсатта - құқық бұзушылықты болдырмау немесе ақпарат тарату үшін түсірілсе, ол орынды саналады. Ал адамның келісімінсіз, мазақ ету немесе беделін түсіру ниетімен жарияланса - мұндай әрекет моральдық және құқықтық тұрғыдан да теріс деп есептеледі. Қазақ халқы ежелден ұят, әдеп және сыйластық ұстанымдарын өмірлік қағида еткен. «Көзге көрсету», «жариялау» ұғымдары халқымыздың мәдениетінде ерекше мағынаға ие. Сондықтан біреуді рұқсатсыз түсіру немесе жұрт алдында әшкерелеу дәстүрімізге қайшы келеді. Мәселен, үлкен кісілерді, әйел адамдарды немесе балаларды келісімсіз түсіру - әдепсіздік ретінде қабылданады. Бүгінгі күні мәдени ұстанымдар заман талабына сай өзгеріп келеді. Жастар арасында әлеуметтік желіге бейнежазба жүктеу қалыпты құбылысқа айналды. Бұл - жаңа буынның еркін, шығармашыл ойлауына байланысты. Алайда дәстүр мен заманауи көзқарастың айырмашылығы кейде ұрпақтар арасында түсініспеушілік тудырады. Сондықтан әрбір азамат қоғамдық және моральдық нормаларды ескере отырып әрекет етуі қажет.

Қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау тек моральдық емес, сонымен қатар құқықтық нормалармен де реттелуі керек. Қазақстан Республикасының заңдары жеке өмірге қол сұқпау, жеке деректерді қорғау және ақпараттық қауіпсіздік мәселелеріне ерекше назар аударады. Қазақстан Республикасының Конституциясының 18-бабына сәйкес, әр адамның жеке өмірі мен отбасылық құпиясы қорғалады [2]. Сондай-ақ Азаматтық кодекс пен «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңда азаматтың келісімінсіз оның бейнесін жариялауға немесе таратуға тыйым салынған [8]. Бұл нормалар адамның жеке өмірін қорғауды мақсат етеді. Егер біреу қоғамдық орында басқа адамды видеоға түсіріп, оны әлеуметтік желіге рұқсатсыз жүктесе, мұндай әрекет заң бұзушылық болып саналады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 79-бабы бойынша жеке өмірге қол сұғу айыппұл немесе басқа да жазаларға әкелуі мүмкін [9].

Бүгінде интернет пен әлеуметтік желілердегі әрекеттер де заң жүзінде бақыланады. 2020 жылы қабылданған «Цифрлық даму туралы» заңда интернеттегі жеке деректердің қауіпсіздігін сақтау талаптары нақты көрсетілген [7]. Әлеуметтік желі қолданушысы басқа адамның бейнесін жарияламас бұрын, міндетті түрде оның рұқсатын алуы тиіс. Сонымен қатар, кибербуллинг пен жеке мәліметтерді заңсыз таратуға қарсы арнайы шаралар қарастырылған. Бұл ережелердің барлығы азаматтардың цифрлық кеңістіктегі құқықтарын қорғауға бағытталған.

Шет мемлекеттерде бейнетүсірілімге қатысты көзқарас әртүрлі. Мысалы, АҚШ-та қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау - сөз және еркіндік құқығының бір көрінісі. Егер адам ашық жерде болса, оны түсіру заң бұзушылық болып саналмайды. Дегенмен жеке меншіктегі аумақтарда немесе жеке жағдайларда түсірілімге шектеу қойылады. Ал Еуропа елдерінде (әсіресе Германия мен Францияда) жеке өмірге құрмет - басты құндылық. Онда адамның келісімінсіз түсірілген бейнені жариялау қылмыстық жауапкершілікке әкеледі. Жапонияда да этикалық мәдениет жоғары дамығандықтан, рұқсатсыз түсіру қоғам тарапынан сынға алынады [5]. Тіпті мектептер мен қоғамдық көліктерде камера қолдануға шектеулер енгізілген.

Қазақстанда жеке өмірді қорғау бағытында бірқатар заңдар бар, бірақ олардың кей тұстары әлі де жетілдіруді қажет етеді. Біріншіден, қоғамдық орын мен жеке кеңістік арасындағы нақты шекара белгіленбеген. Екіншіден, әлеуметтік желідегі бейнелерді заңсыз пайдалану жағдайларына қатысты жаза тым жеңіл. Осыған байланысты келесі ұсыныстарды айтуға болады:

- Қоғамдық орында бейнетүсірілім жасаудың нақты ережелерін бекіту;
- Цифрлық мәдениетті дамыту, яғни азаматтарға этика мен заң жауапкершілігі туралы білім беру;
- Жеке бейнені қорғау туралы арнайы заң қабылдау;
- Еуропалық тәжірибеге сүйене отырып, жеке деректерді қорғаудың тиімді жүйесін енгізу.

Қоғамдық орындарда бейнетүсірілім жасау мәселесі тек теория жүзінде ғана емес, нақты өмірде де өзекті болып отыр. Соңғы жылдары Қазақстанда рұқсатсыз түсірілім мен жеке өмірге қол сұғу фактілеріне байланысты бірнеше сот істері қаралған. Мұндай жағдайлар қоғамда бейнетүсірілім мәдениетін қалыптастырудың және заңнамалық реттеуді жетілдірудің қажеттілігін айқын көрсетті. Мысалы, 2022 жылы Алматы қаласында болған іс бойынша бір азамат өз әріптесін келісімінсіз видеоға түсіріп, әлеуметтік желіде жариялаған. Бұл әрекеттің салдарынан бейнеде көрінген адамның беделіне нұқсан келіп, моральдық зиян шеккен. Сот шешімімен кінәлі тұлға әкімшілік жауапкершілікке тартылып, жәбірленушіге өтемақы төлеуге міндеттелді. Тағы бір іс Қарағанды облысында тіркелді. Онда дүкен қызметкері сатып алушымен болған даулы жағдайды видеоға түсіріп, TikTok желісінде жариялаған. Видео көп қаралым жинағанымен, ол азаматтың жеке өміріне зиян тигізгені үшін сот бейнені өшіруге және жариялаған адамға айыппұл салуға шешім қабылдады. Мұндай оқиғалар қоғамда «қоғамдық орында түсірілген кез келген видеоны жариялау рұқсат етілген» деген түсініктің қате екенін дәлелдеді.

Рұқсатсыз бейнетүсірілімнің салдары құқықтық жауапкершіліктен бөлек, психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан да күрделі болуы мүмкін [1]. Көптеген адамдар өз бейнесінің әлеуметтік желіде тарағанын көрген соң, ұялу, күйзеліс, қорқыныш сияқты жағымсыз сезімдерге тап болады. Кейбіреулері тіпті қоғам тарапынан сынға ұшырап немесе жұмысынан айырылып жатады. Мысалы, қоғамдық көлікте түсірілген видеоларда адамдардың ыңғайсыз сәттері көрсетілген жағдайда, бұл көрерменге күлкілі көрінгенімен, бейнедегі тұлға үшін беделіне нұқсан келтіреді. Осындай жағдайлардан кейін азаматтар өз құқықтарын қорғау мақсатында сотқа немесе құқық қорғау органдарына жүгінуге мәжбүр болады.

Қазақстандағы сот тәжірибесін саралай отырып, бірнеше маңызды пікір жасауға болады. Біріншіден, соттар көбінесе адамның келісімінсіз бейнесін жариялауды жеке өмірге қол сұғу деп бағалайды. Екіншіден, егер бейнежазба қоғамдық мүдде үшін - мысалы, құқық бұзушылықты дәлелдеу немесе қоғам

қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында түсірілсе, онда сот түсірілім жасаушының пайдасына шешім шығара алады. Бұл жағдай ақпарат алу құқығы мен жеке өмірді қорғау құқығы арасындағы тепе-теңдікті сақтаудың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Соттар әр істі жеке контексте, нақты жағдайға сүйене отырып қарастырады. Қазақстанның сот тәжірибесі бейнетүсірілімге қатысты құқықтық ережелердің әлі де жетілдіруді және этикалық тұрғыдан нақтылауды қажет ететінін дәлелдейді.

2.4. Технологиялық даму және бейнетүсірілім бақылауы

Технологиялық прогресс бейнетүсірілімді қазіргі қоғамның бөлінбес бөлігіне айналдырды. Смартфондар, бейнекамералар, дрондар және басқа да құрылғылар күнделікті өмірде кеңінен қолданылады. Бұл техникалық жетістіктер бір жағынан ақпарат алмасуды жеңілдетсе, екінші жағынан жеке өмірдің қауіпсіздігіне қауіп төндіріп отыр. Бүгінде Қазақстан халқының басым бөлігі - шамамен 90%-дан астамы - смартфон қолданады. Олардың көпшілігінде жоғары сапалы камералар орнатылған. Бірнеше секунд ішінде түсірілген видео TikTok, Instagram немесе YouTube секілді платформаларда жариялана алады. Бұл жағдай ақпарат алмасуды жылдамдатқанымен, бейнетүсірілімнің бақылаусыз таралуына себеп болды. Көптеген адамдар қоғамдық жерде видео түсіргенде, құқықтық немесе моральдық шектеулерді ескере бермейді. Соның салдарынан жеке кеңістік ұғымы біртіндеп жойылып бара жатыр. Сондықтан технологияны дұрыс пайдалану мәдениетін қалыптастыру - бүгінгі заманның басты міндеттерінің бірі [1]. Қазіргі таңда жеке өмірдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін түрлі технологиялық құралдар әзірленген. Олардың қатарында:

- Камера линзаларына арналған фильтрлер - бұл құралдар рұқсатсыз түсірілім жасауды қиындатады немесе кадр сапасын төмендетеді;
- Құпиялылықты сақтауға арналған қосымшалар - мұндай бағдарламалар адамды автоматты түрде анықтап, бейнесін бұлыңғырлап жасырады;

- Бет-жүзді тану жүйесін бұғаттайтын технологиялар - адамның бейнесін автоматты түрде қорғайды және оның рұқсатынсыз таралуына жол бермейді [7].

Бұл техникалық мүмкіндіктер жеке өмірді қорғап қана қоймай, технологияны қауіпсіз әрі жауапкершілікпен пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен бірге мемлекет тарапынан да ақпараттық қауіпсіздік саясатын күшейту маңызды.

Қоғамдық орындарда бейнетүсірілім жүргізу ережелерін нақтылау үшін арнайы бақылау механизмдерін енгізу тиімді болмақ. Кейбір елдерде түсірілім басталар алдында цифрлық рұқсат алу жүйесі қолданылады. Бұл жүйеде адам арнайы қосымша арқылы түсірілім мақсатын көрсетіп, әрекетін заңды түрде тіркей алады [5]. Қазақстанда да осындай цифрлық жүйені енгізу қоғамдық мәдениетті арттырып, азаматтардың құқықтарын қорғауға ықпал етер еді. Мемлекеттік мекемелер, білім беру және медицина ұйымдарында орнатылған бейнебақылау камераларының деректері де заңға сәйкес сақталуы тиіс. Кез келген бейнені пайдалану тек ресми рұқсатпен немесе құқық қорғау органдарының сұранысы бойынша ғана жүзеге асырылуы қажет - бұл заң талабы болып табылады. Қоғамдық орындарда бейнетүсірілім жүргізу кейде қоғам үшін маңызды пайда әкеледі. Дегенмен, бұл құралды тиімді және жауапкершілікпен пайдалану қажет.

2.5. Халықаралық тәжірибе және Қазақстанға ұсыныстар

Бейнетүсірілім қоғамдық қауіпсіздікті арттыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы, көшелерде, қоғамдық көліктерде немесе білім беру мекемелерінде орнатылған камералар құқық бұзушылықты алдын алуға мүмкіндік береді. Құқық қорғау органдары бейнежазбаларды қолдана отырып, қылмыстық оқиғаларды тез анықтап, кінәлілерді жауапқа тартуы мүмкін. Қоғамдық қауіпсіздіктің өсуі тұрғындарда сенімділік сезімін қалыптастырады. Адамдар бейнебақылаудың бар екенін білсе, заңға қарсы әрекет жасауға тартынатын болады. Бұл бейнетүсірілімнің қоғамға нақты пайдасын көрсетеді [1]. Бейнежазбалар қылмыстық іс жүргізуде маңызды дәлел ретінде қызмет етеді. Мысалы, ұрлық, төбелес немесе жол-көлік оқиғалары бейнежазба

арқылы нақты дәлелденеді. Бұл құқық қорғау органдарына оқиғаның мән-жайын объективті анықтауға көмектеседі. Криминалистикада бейнежазба тек құқықтық дәлел емес, сонымен бірге оқиғаның толық көрінісін береді. Осылайша, қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау қылмыспен күресте тиімді құралға айналады. Бейнетүсірілім журналистика саласында да маңызды рөл атқарады. Қоғамдық орындардағы оқиғаларды тіркеп, ақпарат тарату арқылы журналистер қоғамдағы шынайы жағдайды көрсетуге мүмкіндік алады [8]. Бұл ашықтық пен демократиялық бақылауды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, бейнежазбалар адамдарға өз пікірін білдіру және дауыстарын жеткізу мүмкіндігін береді. Осы тұрғыдан, бейнетүсірілім демократиялық қоғамның негізгі индикаторы болып табылады.

Дегенмен, бейнетүсірілімнің теріс жақтары да бар. Егер жеке құқықтар мен моральдық нормалар ескерілмесе, бейнежазба қоғамға зиян тигізуі мүмкін. Рұқсатсыз бейнетүсірілім адамның жеке өмірін қорғау құқығын бұзады. Әсіресе, бейнежазба әлеуметтік желіде жарияланған жағдайда, адамның бейнесі, абыройы немесе жеке өмірі зардап шегуі ықтимал. Бұл психологиялық қысым, ұялшақтық және қоғамдағы сенімнің төмендеуіне әкеледі. Қазақстан заңнамасы азаматтың жеке өміріне қол сұғуды қатаң шектейді. Дегенмен, бейнетүсірілімнің таралуы көбіне құқықтық шектеулерге қарамастан жүзеге асады. Сол себепті әрбір адам өз әрекетіне жауапкершілікпен қарауы қажет. Қоғамдық орында бейнетүсірілімді дұрыс пайдаланбау қоғамдағы сенімге нұқсан келтіруі мүмкін. Кейде видеолар контексттен тыс немесе манипуляцияланған түрде жарияланып, адамдардың бір-біріне деген сенімін төмендетеді және қоғамда дөрекі пікірлер мен айыптаулардың көбеюіне әкеледі.

Рұқсатсыз бейнетүсірілім құқықтық дауларға себеп болады. Сот тәжірибесінде мұндай істер көбіне жеке адамның рұқсатынсыз бейнесін жариялау мен қоғамдық мүдде арасындағы тепе-теңдікке қатысты қарастырылады. Моральдық тұрғыдан алғанда да проблемалар туындайды. Кейде бейнежазбалар адамдарды мазақ ету, психологиялық қысым көрсету

немесе абыройын төмендету мақсатында қолданылады. Бұл әрекеттер қоғамдағы әдеп және этика нормаларына қайшы келеді.

Сондықтан бейнетүсірілімнің теріс әсерін азайту үшін заңнамалық, моральдық және технологиялық шараларды үйлестіріп қолдану маңызды.

Қоғамдық орында бейнетүсірілім жүргізу тек құқықтық мәселелерге ғана емес, этикалық аспектілерге де байланысты. Мұндағы басты мақсат - қоғамдық мүдде мен жеке адамның құқықтарын теңгеру**.** Бейнетүсірілім кейде қоғамдық мүдде үшін қажет. Мысалы, құқық бұзушылықтарды анықтау, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету немесе журналистік зерттеу жүргізу. Мұндай жағдайда бейнетүсірілім қоғамға пайдалы болып, қауіпсіздікті арттыруға қызмет етеді. Дегенмен, жеке адамның жеке өмірін қорғау да маңызды. Рұқсатсыз түсірілген немесе жарияланған бейне адамның беделіне, абыройына және психологиялық жай-күйіне зиян келтіруі мүмкін. Сондықтан құқықтық және моральдық нормалар бейнетүсірілімді заңды және этикалық тұрғыда дұрыс пайдалану үшін жасалған.

Құқықтық нормалар жеке тұлғаның құқықтарын қорғауға бағытталған, мысалы:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы жеке өмірге қол сұғылмауды қамтамасыз етеді;
- «Жеке өмірге қол сұғылмау туралы» заң азаматтардың жеке кеңістігін қорғауға арналған.

Моральдық нормалар бейнежазба жасау кезінде этикалық жауапкершілікті талап етеді. Мысалы, рұқсатсыз түсірілген бейнені жариялау этикалық тұрғыдан дұрыс емес. Бұл екі норманы үйлестіру қоғамда сенім мен құрметтің сақталуына мүмкіндік береді: заң құқықтық шекараны белгілесе, моральдық нормалар әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастырады. Жеке тұлғаның құқықтарын қорғаудың негізгі тәсілдері:

1. Заңдық қорғау - рұқсатсыз бейнежазба жарияланған жағдайда сотқа жүгіну және өтемақы талап ету;

2. Технологиялық қорғау - камера линзаларына арналған фильтрлер, арнайы қосымшалар арқылы бейнежазбаны бұлыңғыр ету немесе рұқсатсыз таралуын шектеу;
3. Моральдық және этикалық шаралар - қоғамда бейнетүсірілім мәдениетін қалыптастыру, жеке құқықты сыйлау мен этикалық түсінікті насихаттау.

Осы тәсілдерді бірге қолдану жеке құқық пен қоғамдық мүдде арасындағы тепе-теңдікті тиімді сақтауға мүмкіндік береді [

ҚОРЫТЫНДЫ

Қоғамдық орында бейнетүсірілім жасау қазіргі заманда өзекті әлеуметтік әрі құқықтық мәселе болып отыр. Талдау нәтижесінде бейнежазба қоғам өмірінің ажырамас бөлігіне айналғанымен, оны пайдалану кезінде заңдық және этикалық шектеулерді сақтау қажеттігі айқындалды. Әрбір азамат бейнетүсірілім жасау барысында өз құқықтарымен қатар, өзге адамдардың жеке өміріне қол сұқпау міндетін де ескеруі тиіс. Халықаралық тәжірибелер көрсеткендей, бейнетүсірілім қоғам қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады, алайда ол жеке тұлғаның абыройы мен беделіне зиян келтірмеуі қажет. Қазақстанда бұл сала бойынша заңнамалық база бар болғанымен, кейбір тұстарды нақтылау мен жетілдіру қажет екені байқалды. Рұқсатсыз түсірілімнің қоғамдағы сенім мен моральдық құндылықтарға теріс әсер етуі мүмкін болғандықтан, азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыру маңызды міндет ретінде қарастырылды.

Зерттелген материалдар негізінде бейнетүсірілімді заңды және жауапкершілікпен пайдалану – құқықтық мәдениеттің көрсеткіші екені дәлелденді. Заңдық, этикалық және технологиялық шараларды бірлесе қолдану жеке өмірді қорғау мен қоғамдық мүддені тең ұстауға мүмкіндік береді. Сондықтан бейнетүсірілімді дұрыс қолдану – тек құқық мәселесі емес, қоғамдағы өзара сыйластық пен сенімді сақтаудың маңызды алғышарты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұсабекова Ж. К. //Жеке өмірге қол сұқпау құқығы: Теория және тәжірибе: оқу құралы.// - Алматы: Заң әдебиеті, 2024. – 180 б.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы:// 1995 ж. 30 тамызда қабылданған (07.03.2023 ж. өзгерістермен және толықтырулармен).// - Астана: Жеті Жарғы, 2024. - 100 б.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім):// 1994 ж. 27 желтоқсандағы № 269-XIII Заңы (06.04.2024 ж. өзгерістермен және толықтырулармен).// - Алматы: Норма, 2024. - 450 б.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі:// 2014 ж. 3 шілдедегі № 226-V Заңы (06.04.2024 ж. өзгерістермен және толықтырулармен).// - Астана: Заң, 2024. - 600 б.
5. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы // (БҰҰ Бас Ассамблеясының 1948 ж. 10 желтоқсандағы қарарымен қабылданған). - Мәтін: электронды // БҰҰ ресми сайты. - URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (қаралған күні: 08.11.2025).
6. Қазақстан Республикасының әуе кеңістігін пайдалану ережелері:// ҚР Үкіметінің 2011 ж. 24 маусымдағы № 699 қаулысы (2024.01.26 берілген өзгерістермен).// - Астана: ҚР Әділет министрлігі, 2024. - 50 б.
7. Қазақстан Республикасының “Жеке деректер және оларды қорғау туралы” Заңы:// ҚР 2013 ж. 21 мамырдағы № 94-V Заңы (06.04.2024 ж. өзгерістермен).// - Астана: Заң, 2024. - 35 б.
8. Қазақстан Республикасының “Бұқаралық ақпарат құралдары туралы” Заңы:// ҚР 2024 ж. 19 сәуірдегі № 108-VIII Заңы.// - Астана: Әділет, 2024. - 80 б.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

Қазақстандағы жеке меншік құқығы және оны қорғау кепілдіктері

«ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ ТЕРГЕУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ»

СҒЗЖ орындаған: **Амангелды Эльмира Бахытжанқызы**

Тобы: **ЗҚТ-512**

Ғылыми жетекшісі: **PhD, аға оқытушы Медетов Алимардин**

Түркістан - 2025 жыл

I. Кіріспе

Қазіргі қоғамда жеке меншік құқығы – азаматтардың экономикалық және әлеуметтік тәуелсіздігінің негізгі кепілі, сонымен қатар құқықтық мемлекеттегі қоғамның тұрақтылығы мен дамуының маңызды факторларының бірі болып табылады. Жеке меншік құқығы тек жеке мүлікті иелену немесе пайдалану ғана емес, ол адамның өзінің еңбегін қорғауға, экономикалық шешімдер қабылдауға, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың қарым-қатынастарын реттеуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты жеке меншік қатынастарының құқықтық реттелуі қоғамдағы әділдік пен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ететін маңызды механизм болып саналады. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері нарықтық экономикаға көшудің басты аспектілерінің бірі ретінде жеке меншік құқығын қорғау және дамыту мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Елдегі жеке меншік қатынастарының заңдық негіздері үнемі жетілдіріліп, азаматтардың мүлікке қатысты құқықтары мен міндеттері нақты анықталуда. Жеке меншік құқығын қорғау жүйесінің тиімділігі тек құқықтық нормаларды дұрыс қолданумен шектелмей, сонымен қатар құқық қорғау механизмдерінің тиімділігінен де көрінеді. Сондықтан Қазақстандағы жеке меншік қатынастарының құқықтық негіздерін талдау, сондай-ақ оны қорғау кепілдіктерін зерттеу қазіргі заманда өте өзекті болып отыр.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі осы құбылыстың қоғамдағы рөлінде айқын көрінеді. Жеке меншік құқығының дұрыс қорғалмауы экономикалық және әлеуметтік тұрақтылыққа кері әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, жеке меншік құқығының дамуы азаматтардың экономикалық белсенділігін арттырады, инновациялық қызметті ынталандырады және инвестициялық ахуалды жақсартады. Қазақстандағы жеке меншік қатынастарының тарихи даму жолы, құқықтық мәдениеттің қалыптасуы мен нарықтық экономиканың өсуі жеке меншік құқығының қоғамдағы маңызын арттырды. Осы тұрғыдан алғанда, жеке меншік құқықтарының теориялық және практикалық аспектілерін зерттеу маңызды ғылыми міндет болып табылады. Зерттеу

мақсаты – Қазақстандағы жеке меншік құқығының құқықтық негізін және оны қорғау кепілдіктерін жан-жақты талдау болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1.Жеке меншік құқығының теориялық негіздерін қарастыру. Бұл міндет жеке меншік құқығының заңдық және философиялық негіздерін, құқықтық нормалардың мазмұнын және олардың қоғамдағы рөлін талдауды көздейді.
2.Қазақстан Республикасындағы заңнамалық базаны талдау. Бұл міндет Қазақстандағы жеке меншік құқығын реттейтін негізгі заңдар мен нормативтік актілерді, соның ішінде Конституция, Азаматтық кодекс және арнайы заңнамаларды зерттеуді қамтиды.
3. Жеке меншік құқығын қорғау кепілдіктерін зерттеу. Бұл бағыт құқық қорғау механизмдерін, сот тәжірибесін, мемлекеттік бақылау жүйесін және құқық бұзушылықтардың алдын алу шараларын талдауды қамтиды.
4.Практикалық ұсыныстар жасау. Зерттеу қорытындысы бойынша жеке меншік құқығын қорғау жүйесін жетілдіру жолдары мен ұсыныстар әзірленеді.

Зерттеу әдістері ретінде құқықтық-аналитикалық, салыстырмалы-құқықтық әдістер және деректерді талдау қолданылды. Құқықтық-аналитикалық әдіс жеке меншік құқығының теориялық аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Салыстырмалы-құқықтық әдіс шетелдік тәжірибе мен Қазақстандағы құқықтық нормаларды салыстыруға негізделеді, ал деректерді талдау нақты статистикалық мәліметтер мен сот тәжірибесін зерделеуге көмектеседі. Ғылыми жаңалығы мен практикалық маңызы қазіргі таңда жеке меншік құқықтарын қорғау механизмдерінің тиімділігін арттыруға бағытталған. Зерттеу нәтижелері жеке меншік құқығының теориялық және құқықтық аспектілерін нақтылау, құқық қорғау жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жұмыс мемлекеттік органдарға, құқықтық институттарға және азаматтық қоғам өкілдеріне жеке меншік құқығын қорғау мәселелерінде практикалық көмек көрсете алады.

Жеке меншік құқығының қоғамдағы рөлі тек экономикалық қатынастармен шектелмейді. Ол азаматтардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруға, қоғамдағы әділдік пен теңдік принциптерін нығайтуға ықпал етеді. Жеке меншіктің тиімді қорғалуы кәсіпкерлік белсенділікті арттырады, инвестициялық ахуалды жақсартады, жаңа жұмыс орындарының ашылуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жеке меншік құқығы азаматтардың өмір сүру сапасын арттыруға, олардың материалдық және әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қызмет етеді. Қазақстандағы жеке меншік қатынастарының дамуы тарихи тәжірибеден бастау алады. Кеңестік кезеңде меншік негізінен мемлекеттік және кооперативтік сипатта болды, ал тәуелсіздік алғаннан кейін жеке меншік құқығының дамуына жағдай жасалды. Конституциялық реформалар, Азаматтық кодекстер мен арнайы заңдар жеке меншік қатынастарын қорғаудың құқықтық негізін қалыптастырды. Осы бағыттағы зерттеулер жеке меншік құқығының теориялық, нормативтік және практикалық аспектілерін кешенді талдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, жеке меншік құқықтарын қорғау кепілдіктері қоғамдағы заңдылықты сақтау мен құқық бұзушылықтардың алдын алу тұрғысынан маңызды. Құқықтық мемлекет қағидаларына сәйкес, жеке меншікті заңсыз пайдалану немесе тартып алу әрекеттері қатаң жауапкершілікке тартылады. Осылайша, жеке меншік құқығының тиімді қорғалуы тек азаматтардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етіп қана қоймай, экономикалық және әлеуметтік тұрақтылыққа да негіз болады.

II. Негізгі бөлім

1. Жеке меншік ұғымы және мазмұны

Жеке меншік құқығы – азаматтарға, заңды тұлғаларға немесе ұйымдарға мүлікті иелену, пайдалану және оны басқару мүмкіндігін беретін құқықтық қатынастар жүйесі [1]. Құқықтық тұрғыдан алғанда, жеке меншік ұғымы адамның экономикалық тәуелсіздігі мен құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін маңызды институт болып саналады. Бұл құқық қоғамдағы

мүліктік қатынастарды реттеп қана қоймай, жеке тұлғаның өз еңбегімен, шығармашылық қызметімен және экономикалық шешімдерімен еркін айналысуына мүмкіндік береді [2]. Жеке меншік құқығының мазмұнына мүлікті иелену, пайдалану және оны басқару құқықтары кіреді. Мүліктік құқықтардың негізгі элементтері мыналарды қамтиды:

1. Иелену құқығы – мүлікті заңды түрде өз иелігінде ұстау және оны толықтай пайдалану мүмкіндігі [1].
2. Пайдалану құқығы – мүлікті өзінің қажеттіліктеріне қарай пайдалану, соның ішінде экономикалық, өндірістік немесе жеке мақсатта қолдану [2].
3. Басқару (қабылдау) құқығы – мүліктің құнын арттыру, сату, беру, жалға беру немесе басқа да құқықтық операцияларды жүзеге асыру мүмкіндігі [2].

Жеке меншік ұғымы тек материалдық объектілермен шектелмейді; ол сондай-ақ мүліктік емес құқықтарды да қамтиды, мысалы, авторлық құқық, патенттік құқықтар және кәсіптік құпиялар [1]. Мүліктік құқықтардың осы элементтері бір-бірімен байланысты және жеке меншік құқығының толық іске асуына кепілдік береді. Тарихи тұрғыдан алғанда, жеке меншік ұғымы әртүрлі қоғамдарда әртүрлі қалыптасқан. Мысалы, феодалдық қоғамда меншік негізінен жерге қатысты болды және белгілі бір әлеуметтік мәртебеге тәуелді болды. Ал қазіргі замандағы нарықтық экономикада жеке меншік тек материалдық объектілермен ғана шектелмей, сонымен қатар қаржылық активтер, интеллектуалды меншіктер және инвестициялық құқықтар арқылы да көрініс табады [1]. Жеке меншік құқықтарының дамуының теориялық негіздері философиялық және экономикалық көзқарастарға сүйенеді. Либералдық теория бойынша меншік – адамның еркіндігін қамтамасыз ететін негізгі құқық, ал марксистік теорияда меншік қоғамның экономикалық құрылымына байланысты әлеуметтік қатынастар ретінде қарастырылады. Қазақстандағы құқықтық жүйеде жеке меншік ұғымы либералдық экономикалық бағытқа сәйкес реттелген, яғни жеке тұлғаның еркіндігі мен экономикалық белсенділігі басты назарда [2].

2. Жеке меншік субъектілері

Жеке меншік қатынастарының субъектілері ретінде физикалық және заңды тұлғалар қарастырылады [1].

- Физикалық тұлғалар – жеке адамдар, яғни азаматтар. Олар өз мүлкін заңға сәйкес иеленуге, пайдалануға және басқаруға құқылы [2]. Физикалық тұлғалар өздерінің мүлігін жеке кәсіпкерлік қызметте, тұрмыстық мақсатта немесе инвестициялық жобаларда пайдалана алады. Сонымен қатар, физикалық тұлғалардың құқықтары олардың азаматтық қабілеттілігімен анықталады: кәмелет жасына жеткен және заңды түрде құқылы әрекет ете алатын азаматтар толық құқыққа ие [1].
- Заңды тұлғалар – компаниялар, ұйымдар немесе корпорациялар. Олар өздерінің жарғылық капиталымен, мүлікпен және басқа да активтерімен толық құқықтық субъект ретінде әрекет етеді [2]. Заңды тұлғалар өз мүлкін экономикалық қызметінде, коммерциялық келісімдерде және инвестициялық жобаларда пайдалана алады.

Жеке меншік пен мемлекеттік меншік арасындағы басты айырмашылық меншік иесінің жеке құқығы мен тәуелсіздігі. Мемлекеттік меншік мемлекет мүддесіне қызмет етеді, ал жеке меншік тұлғаның жеке мүддесіне қызмет етуге бағытталған [3]. Жеке меншік өз иесіне экономикалық тәуелсіздік пен құқықтық қорғаныс береді, ал мемлекеттік меншік қоғамның жалпы мүддесіне, әлеуметтік саясатқа немесе стратегиялық экономикалық мақсаттарға қызмет етеді [3]. Қазақстан Республикасының Конституциясында жеке меншік құқығы халықаралық стандарттарға сәйкес бекітілген, бұл жеке меншікті қорғауды мемлекет деңгейінде қамтамасыз етеді [4]. Сонымен қатар, Қазақстанда жеке меншік қатынастарын реттейтін негізгі заңдар – Азаматтық кодекс, Жер кодексі, Қаржы және банк саласындағы нормативтік актілер болып табылады, олар жеке меншікті қорғауды жүйелі түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді [2].

3. Жеке меншік құқықтарының негізгі принциптері

Жеке меншік құқығы бірнеше негізгі принциптерге сүйенеді: Құқық теңдігі принципі – барлық меншік иелері заң алдында тең құқыққа ие [2]. Бұл принцип жеке және заңды тұлғалардың мүліктік құқықтарын бірдей қорғауды қамтамасыз етеді. Құқық еркіндігі принципі – меншік иесі өз мүлкін заң шеңберінде еркін пайдалана алады [2]. Бұл еркіндік меншік иесінің экономикалық шешім қабылдауына, инвестициялық шешімдерге және кәсіпкерлік қызметке мүмкіндік береді. Мүлікті қорғау принципі – жеке меншік құқығының қорғалуы заңмен қамтамасыз етіледі [1]. Бұл принцип мүліктің заңсыз тартып алынуына, жоюға немесе залал келтіруіне жол бермеу мақсатында құқық қорғау механизмдерін қолдануды талап етеді. Бұл принциптер қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық тұрақтылықты нығайтып, құқықтық мемлекет қағидаларын іске асыруға мүмкіндік береді. Мысалы, меншік иесіне қарсы заңсыз әрекет болған жағдайда сот, прокуратура және құқық қорғау органдары арқылы құқық қорғау жүзеге асырылады [3].

1.4 Халықаралық құқықтағы жеке меншік құқықтарының нормалары

Халықаралық құқықта жеке меншік құқығы адам құқықтарының маңызды бөлігі ретінде қарастырылады [5]. Бұл құқық адамға өз мүлкін иеленуге, қорғауға және заң шеңберінде пайдалануға мүмкіндік береді. Халықаралық деңгейде жеке меншік құқықтары бірнеше негізгі құжаттармен бекітілген:

- Адам құқықтары бойынша жалпы декларациясы (1948 ж.) – әр адамның өз мүлкіне ие болуға құқығы бар екенін атап көрсетеді [5].
- Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын қарапайым емес әрекеттерге қарсы халықаралық конвенциялар жеке меншік құқықтарының қорғалуының халықаралық кепілдіктерін қамтамасыз етеді [5].

- Еуропалық адам құқықтары конвенциясы (ЕАҚК, 1950 ж.) – жеке меншікті қорғауды мемлекеттік кепілдік ретінде қарастырады [5].

Қазақстанда халықаралық құқықтық нормалар ұлттық заңнамамен үйлестіріліп, жеке меншік құқықтарын қорғаудың құқықтық негізін күшейтеді. Бұл халықаралық тәжірибе Қазақстандағы меншік қатынастарын дамытуда және құқықтық қорғау жүйесін жетілдіруде маңызды рөл атқарады

5. Теориялық және практикалық мәні

Жеке меншік құқығының теориялық негіздері – құқықтық институт ретінде оның мазмұнын, субъектілерін, принциптерін және халықаралық нормалардағы орнын анықтайтын кешенді жүйе. Бұл негіздер Қазақстандағы жеке меншік қатынастарының құқықтық реттелуін зерттеуде ғылыми және практикалық маңызы зор болып табылады [1]. Теориялық тұрғыдан жеке меншік құқықтары мүліктік қатынастардың негізін құрайды, құқықтық мәдениетті қалыптастырады және қоғамдағы әділдік принципін нығайтады. Практикалық тұрғыдан, жеке меншік құқықтарының дұрыс қорғалуы экономикалық белсенділікті арттырады, инвестициялық ахуалды жақсартады, жаңа жұмыс орындарының ашылуына мүмкіндік береді және әлеуметтік тұрақтылыққа үлес қосады [2].

Тарихи мысал ретінде, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін жеке меншік құқықтарын қорғау жүйесін құру үшін Конституцияны қабылдады, Азаматтық кодекс пен басқа да нормативтік актілерді енгізді. Бұл құқықтық база жеке меншікті қорғау мен дамытуға негіз болып, мемлекет пен жеке тұлғалардың мүдделерін теңестіреді [3]. Халықаралық тәжірибеге сүйенсек, жеке меншік құқықтарының халықаралық кепілдіктері құқықтық мәдениетті қалыптастырып, мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мысалы, Еуропалық адам құқықтары конвенциясы жеке меншікті қорғау шараларын стандарттайды және мемлекеттерді осы құқықтарды бұзбауға міндеттейді [5].

III. Қазақстандағы жеке меншік құқығының құқықтық негіздері

1. Қазақстан Республикасының Конституциясындағы жеке меншік құқығы

Бұл бөлімде «Қазақстан Республикасының Конституциясы» ішіндегі жеке меншікке қатысты жалпы құқықтық-идеялық негіздерді талдау керек. Мысалы: 14-бапта: «Барлығы заң мен сот алдында тең» деген қағида белгіленген. Бұл теңдік қағидасы меншікке де қатысты: жеке тұлға мен заңды тұлғаның меншікке ие болу, иелену, пайдалануға құқықтары бар, заң алдындағы теңдікті талап етуі мүмкін. Конституцияда меншікке тікелей бап болмауы мүмкін, бірақ меншік құқығының жалпы кепілдігі, меншікке қол сұғылмаушылық, заңмен қорғалу сияқты қағидалар бар екенін көрсету қажет. Негізгі идея: меншік құқығы — адамның және заңды тұлғаның құқықтарының маңызды бөлігі, мемлекет оны қамтамасыз етуге міндетті.

2. Азаматтық кодекс және жеке меншікке қатысты негізгі ережелер

«Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі» ішіндегі меншікке қатысты нормаларды қарастырсақ :

- 188-бап: меншіктің ұғымы және мазмұны; меншік иесінің иелену, пайдалану және оған билікті жүзеге асыру құқықтары анықталған.
- 191-бап: жеке меншік ұғымы мен оның түрлері.
- 209-бап: ортақ меншік, үлестік меншік туралы.
- Кейбір нормаларда меншік құқығынан бас тарту (250-бап) ұғымы қарастырылған.
- Меншік формалары (жеке меншік, заңды тұлғалардың меншігі, мемлекеттік меншік) және олар арасындағы айырмашылықтар айқындалуы тиіс. Мысалы: жеке меншік — жеке тұлғалар немесе заңды тұлғаларға мүлікті заң талаптарына сәйкес иеленуге, пайдалануға және билік етуге мүмкіндік беретін меншік формасы.

- Одан әрі, меншікке қатысты құқықтық қорғау (меншіктің тоқтатылуы, иеленуден, қолданудан айрылу негіздері) нормаларын талдау қажет (249-бап, 250-бап).
- Осы кодекстегі меншікке қатысты мақалалар арқылы Қазақстанда меншік құқығының құқықтық базасының қалай көрінетінін, меншік субъектілері мен объектілері қалай белгіленетінін, меншікпен байланысты құқықтар мен міндеттер қандай екенін көрсету керек.

3. Жер кодексі, салық кодексі және басқа заңдардағы жеке меншік нормалары

Бұл бөлімде меншік құқығына қатысты заңнаманың «аймақтық» және «тақырыптық» бағыттарын қарастыру керек: Мысалы: «Қазақстан Республикасының Жер кодексі» – жерге меншік құқықтары, жерді пайдалану, меншік иесінің құқықтары мен мемлекет арасы қарым-қатынастар жөніндегі нормалар. «Қазақстан Республикасының Салық кодексі» – меншік болып табылатын мүлікке салынатын салықтар, меншікке қатысты қаржылық міндеттер, меншік иесінің құқықтары мен міндеттері тұрғысынан қарастыруға болады. Сондай-ақ, «мемлекеттік мүлік туралы» заңдар, «жылжымайтын мүлікке меншік құқығы мен тіркеу туралы» заңдар сияқты басқа да нормативтік актілер меншік құқығын нақтылайтын нормалар қамтиды. Мысалы: «Мемлекеттік мүлік туралы» заңда иесі белгісіз жылжымайтын заттарды мемлекет меншігіне беру тәртібі көрсетілген. Осы бөлімде меншікке қатысты құқықтарды шектеу, меншікке қатысты мүлікті мемлекетке немесе жергілікті басқаруға беру сияқты ерекше құқықтық институттарға назар аудару керек. Сондай-ақ, меншік формаларының (жеке, мемлекеттік, коммуналдық, аралас) ерекшеліктерін заң тұрғысынан талдау қажет.

4. Заңнаманың даму тарихы және реформалар

Бұл бөлімде Қазақстандағы меншік құқығының тарихына шолу жасау маңызды:Кеңестік кезеңде меншік формалары шектеулі болды: негізгі меншік түрі — мемлекеттік және кооперативтік меншік. Жеке меншікке шектеулер

болды. Осы кезеңде меншікке қатысты құқықтық институттар кең дамымаған. Тәуелсіздік алғаннан кейін меншікке қатысты заңнаманы реформалау басталды: жеке меншікке құқықтық негіз жасалды, меншік құқығын қорғау механизмдері күшейтілді. Мысалы, Азаматтық кодекс 1994 жылы қабылданғаннан кейін меншікке қатысты меншік құқығы және өзге заттық құқықтар бекітілді. 2000-ші жылдардан бастап, меншік иелерінің құқықтарын әрі қарай нығайту бағытында өзгерістер мен толықтырулар өтті. Заңнамалық актілерде меншікке қол сұғылмаушылық, тіркеу тәртібі, мемлекет меншігіндегі объектілерді жеке меншіктен шығару мәселелері реформалануда. Қазіргі кезеңде меншікке қатысты заңнама халықаралық стандарттарға, нарықтық экономика талаптарына сәйкестендірілуде. Сонымен қатар, жер қатынастарына, мемлекеттік мүлікке, стратегиялық объектілерге қатысты ерекше режимдер енгізілді. Бұл бөлімде реформалардың бағыттарын, олардан туындаған артықшылықтар мен кемшіліктерді талдай отырып, меншік құқығының қазіргі Қазақстандағы құқықтық жағдайын көрсету қажет.

Қазақстан Республикасында жеке меншік құқығының құқықтық негіздері елдің заңнамалық жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Жеке меншік құқығы мемлекеттегі құқықтық тәртіптің, экономикалық дамудың және азаматтардың құқықтық қауіпсіздігінің негізі ретінде қарастырылады [1]. Конституцияда, Азаматтық кодексте, Жер кодексінде, Салық кодексінде және басқа да нормативтік құқықтық актілерде жеке меншік қатынастары мен оны қорғаудың құқықтық кепілдіктері нақты көрсетілген [2]. Сонымен қатар, халықаралық құқықтық нормалар да Қазақстанның заңнамасына интеграцияланған, бұл жеке меншік құқықтарын халықаралық стандарттарға сәйкес қорғауға мүмкіндік береді [4]. Қазақстан Республикасының Конституциясы жеке меншік құқығын қамтамасыз етуде негізгі құқықтық құжат болып табылады [4]. Конституцияның 14-бабында: «Жеке меншік пен меншік иесінің құқықтары заңмен қорғалады» деп нақты көрсетілген [4]. Бұл бап меншік иесінің құқықтарын заңсыз әрекеттерден қорғау міндетін мемлекетке жүктейді [4]. Мемлекет меншік иесінің

құқықтарын қорғау үшін заңнамалық базаны қалыптастыруға және оның орындалуын қамтамасыз етуге жауапты [4]. Сонымен қатар, Конституцияның 24-бабы меншік құқықтарының теңдігін және әрбір азамат немесе заңды тұлға өз мүлкін иеленуге, пайдалануға және басқаруға құқылы екенін анықтайды [5].

Бұл нормалар жеке меншік қатынастарының құқықтық негізін құрайды, меншік формаларын — жеке, мемлекеттік, коммуналдық немесе бірлескен меншік түрлерін заң тұрғысынан таниды және оларды қорғау үшін құқықтық механизмдерді белгілейді [5]. Конституцияның басқа баптары да жеке меншікке қатысты құқықтарды қолдайды: азаматтардың экономикалық еркіндігі, кәсіпкерлік құқықтары, жерге меншік құқығы және құқықтық мемлекет қағидалары [5]. Бұл баптар Қазақстандағы жеке меншік құқықтарын қорғаудың құқықтық негізін толық қамтиды және халықаралық құқықтық нормалармен үйлесімді.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі жеке меншік қатынастарын реттейтін негізгі нормативтік акт болып табылады [6]. Кодексте меншік құқығының негізгі элементтері — иелену, пайдалану және басқару құқықтары нақты көрсетілген [2]. Иелену құқығы меншік иесіне мүлікті заңды түрде иемденуге мүмкіндік береді, бұл құқық тек материалдық объектілерге ғана емес, сонымен қатар мүліктік емес объектілерге, мысалы, авторлық құқықтар мен патенттерге қатысты [7]. Пайдалану құқығы меншік иесіне мүлікті өз қажеттіліктеріне сай пайдалану мүмкіндігін береді, бұл құқық мүлікті экономикалық мақсатта қолдануға, жалға беруге немесе өндіріс процесінде пайдалануға мүмкіндік береді [6]. Басқару құқығы меншік иесіне мүлікті сатуға, беру немесе жалға беру сияқты операцияларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді, бұл меншік иесіне өз мүлкін тиімді басқару және экономикалық пайда алу мүмкіндігін қамтамасыз етеді [7]. Азаматтық кодекс меншік формаларын нақтылайды: жеке меншік, бірлескен меншік, мемлекеттік меншік және коммуналдық меншік [2]. Жеке меншік ең көп таралған форма болып саналады және экономикалық белсенділікті ынталандырады [2], бірлескен меншік әрбір иенің үлесін нақтылауды талап

етеді, ал мемлекеттік меншік қоғамның мүддесін қамтамасыз етуге бағытталған [7]. Кодексте меншік иесінің құқықтарын қорғаудың нақты механизмдері де қарастырылған: заңсыз әрекеттерге қарсы сотқа жүгіну, меншікке қатысты дауларды шешу тәртібі, құқық бұзушыларға жауапкершілік. Бұл нормалар жеке меншік құқықтарының тиімді қорғалуын қамтамасыз етеді [7].

Қазақстандағы Жер кодексі жеке меншік құқықтарының бір саласын — жер қатынастарын реттейді [3]. Кодекс жерді иелену, пайдалану, жалға беру және сату құқықтарын нақты белгілейді [3]. Заңсыз жерді иемдену немесе пайдалануға әрекет ету құқықтық жауапкершілікке тартылады [7]. Жер даулары бойынша сот тәжірибесі көрсеткендей, құқық қорғау органдары мен соттар меншік құқығын қорғауды қамтамасыз ету үшін мемлекеттік актілерді, жердің кадастрлық нөмірін, меншік иесінің құжаттарын қарастырады [7]. Жер кодексінің нормалары жеке меншік құқықтарының практикалық іске асуын нақтылайды және азаматтардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді [7]. Салық кодексі жеке меншікті, әсіресе кәсіпкерлік активтерді қорғауға бағытталған нормаларды қамтиды [6]. Кодекс меншік иесіне мүлікті заңды негізде пайдалану, экономикалық әрекеттерді жүргізу және құқық қорғау органдары арқылы қорғау мүмкіндігін береді [6]. Сонымен қатар, Кәсіпкерлік кодекс, Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодекс және Қылмыстық кодекс жеке меншікке қатысты нормаларды, меншікке заңсыз қол сұғуды, мүлікті жою немесе заңсыз иемденуді, сондай-ақ меншікке қарсы қылмыстық әрекеттерді қарастырады [6]. Бұл кодекстер меншік дауларын шешуге арналған құқықтық құралдарды толық қамтамасыз етеді және меншік иелерінің құқықтарын қорғау шараларын жүйелі түрде көрсетеді [7].

Қазақстандағы жеке меншік құқықтарының даму тарихы кеңестік кезеңнен басталады [1]. Кеңестік дәуірде жеке меншік шектелген, негізгі мүлік формалары мемлекеттік және кооперативтік болды, ал жеке меншік тек жеке тұрғынжай мен шағын шаруашылықтарға қатысты рұқсат етілген [1]. Кеңестік кезеңде мүліктік құқықтарды қорғау деңгейі төмен болып, меншік

қатынастары мемлекет бақылауында болды [7]. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанда құқықтық реформалар жүргізілді: 1995 жылы Конституция қабылданып, жеке меншік құқықтары заңды түрде бекітілді [4], Азаматтық кодекс қабылданып, мүліктік құқықтарды реттеу жүйелі түрде ұйымдастырылды [6]. Жер кодексі жеке меншікке қатысты құқықтық қатынастарды нақтылады, жерді иелену, пайдалану, сату бойынша механизмдерді енгізді [3]. Салық кодексінің енгізілуі арқылы меншікке қатысты экономикалық қатынастардағы құқықтық кепілдіктер күшейтілді [6]. Реформалар нәтижесінде жеке меншік құқықтарын қорғаудың құқықтық базасы толықты, және де меншік иелерінің құқықтарын қорғау шаралары жетілдірілді [7]. Сонымен қатар, халықаралық стандарттармен үйлестіру мен құқықтық мәдениетті дамыту бойынша жұмыс жүргізілуде [5].

Қазіргі таңда жеке меншік құқықтарын қорғау кепілдіктері әртүрлі деңгейде жүзеге асады. Соттық қорғау – меншік құқықтары бұзылған жағдайда негізгі құқықтық тетігі болып табылады [3]. Меншік иесі сотқа талап қою арқылы иелену, пайдалану немесе басқару құқықтарын қалпына келтіруін сұрай алады [3]. Мысалы, Алматы қаласында тұрғынжайға қатысты даулар сот арқылы шешіледі, меншік иесі сотқа қажетті құжаттарды, меншікке қатысты келісімдерді және мемлекеттік актіні ұсына отырып, өз құқықтарын қалпына келтіре алады [3]. Құқық қорғау органдары — полиция, прокуратура және басқа да мемлекеттік құрылымдар — заңсыз әрекеттерді тоқтатады және құқық бұзушыларға жауапкершілік қолданады [3]. Мысалы, заңсыз мүлікті иемдену немесе бүлдіру әрекеттері құқық қорғау органдары арқылы дереу тоқтатылады, бұл меншік иесіне құқықтық қорғаныс береді және қоғамдағы құқықтық тәртіпті нығайтады [6]. Медиация және келісім-шарттық қорғау да тиімді болып табылады [7]. Дауларды сотсыз шешу тәсілдері — медиация, келісім-шарттық реттеу — тараптардың өзара келісімі арқылы дауды шешуге мүмкіндік береді, бұл меншік иелеріне уақыт пен қаржы шығындарын азайтуға көмектеседі [7].

Практикалық аспектілер бойынша меншік құқықтарын қорғау тәжірибесі Қазақстанда жеткілікті дамығанымен, кейбір мәселелер әлі де кездеседі [3]. Мысалы, кейбір аймақтарда жер және жылжымайтын мүлікке қатысты даулар көп кездеседі, бұл меншік иелерінің құқықтарын қорғаудың тиімділігін төмендетеді [7]. Сол себепті қоғам арасында құқықтық мәдениетті қалыптастыру, азаматтарды өз құқықтары туралы хабардар ету маңызды болып табылады [5]. Азаматтар мен заңды тұлғаларға жеке меншік құқықтарын сақтау, оларды тиімді пайдалану және заңсыз әрекеттерден қорғау жолдарын үйрету қажет [7]. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, меншік құқықтарын қорғауда құқықтық кепілдіктердің болуы жеткіліксіз. Мемлекеттік органдардың тиімді жұмысы, сот жүйесінің тәуелсіздігі және азаматтық қоғамның белсенділігі маңызды рөл атқарады [6]. Мысалы, Еуропалық адам құқықтары конвенциясы жеке меншікті қорғауды тек заңдық нормалармен ғана емес, құқық қорғау органдары мен соттардың тәуелсіздігі арқылы қамтамасыз етеді [5] . Қазақстандағы жеке меншік құқықтарын қорғау бойынша статистикалық деректерге сүйенсек, 2022 жылы Қазақстан меншік құқығын қорғау рейтингі бойынша 71-орынға көтерілген болатын. Бұл көрсеткіш құқықтық реформалардың тиімділігін, сот тәуелсіздігі мен заң үстемдігі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес деңгейін көрсетеді. Алайда меншік құқықтарын тіркеу рәсімдерінің күрделілігі, құқықтық мәдениеттің жеткіліксіздігі және кейбір бюрократиялық кедергілер әлеуетті толық пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Сондықтан меншік құқықтарын қорғау тәжірибесін жетілдіру мақсатында сот тәуелсіздігін арттыру, тіркеу рәсімдерін оңайлату, медиацияны кеңейту және құқықтық мәдениетті дамыту қажет. Сонымен қатар, меншік құқықтарын қорғаудағы практикалық мысалдар маңызды [3]. Алматы, Астана және басқа ірі қалаларда меншік дауларын шешу бойынша сот тәжірибесі көрсеткендей, меншік иелері сотқа барлық қажетті құжаттарды, келісімдерді және мемлекеттік актілерді ұсынып, өз құқықтарын қалпына

келтіре алады [7]. Медиация тәжірибесі де тиімді: кәсіпкерлер арасындағы меншік дауы тараптардың келісімі арқылы сотқа жүгінбей шешілді [2]. Бұл тәсіл құқықтық мәдениетті арттырады және меншік қатынастарында тұрақтылықты қамтамасыз етеді [5].

Қазақстандағы жеке меншік құқықтарын қорғаудың құқықтық негіздері мен практикалық кепілдіктері экономикалық дамуға, инвестициялық ахуалдың жақсаруына және азаматтардың құқықтық қауіпсіздігіне үлкен үлес қосады [2]. Заңнамалық база әрі қарай жетілдіруді қажет етеді, әсіресе құқықтық мәдениетті дамыту, тіркеу рәсімдерін оңайлату және медиацияны кеңейту арқылы меншік құқықтарын қорғау сапасын арттыруға болады. Мұның нәтижесінде жеке меншік құқықтарын қорғау тиімді, заң үстемдігі және құқықтық мемлекет қағидалары толықтай қамтамасыз етіледі [7].

IV. Жеке меншік құқығын қорғау кепілдіктері

Жеке меншік құқықтарын қорғау қазіргі құқықтық мемлекетте азаматтардың құқықтық қауіпсіздігін және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады. Қазақстанда жеке меншік құқықтарын қорғау кепілдіктері Конституция, Азаматтық кодекс, Қылмыстық кодекс, Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодекс, Жер кодексі және басқа да нормативтік актілерде қарастырылған [2]. Бұл кепілдіктер меншік иелерінің құқықтарын заңсыз әрекеттерден қорғауға, меншік иесінің мүліктік мүдделерін сақтауға және қоғамдағы құқықтық тәртіпті нығайтуға бағытталған.

1. Конституциялық кепілдіктер

Қазақстан Республикасының Конституциясы жеке меншік құқығын қорғауда негізгі құқықтық негіз болып табылады. Конституцияның 14-бабы бойынша «жеке меншік пен меншік иесінің құқықтары заңмен қорғалады» [3]. Бұл бап мемлекетке меншік иесінің құқықтарын қорғау міндетін жүктейді және меншікке заңсыз қол сұғуға, заңсыз иемденуге, мүлікті жоюға жол бермеуге бағытталған. Конституциялық кепілдіктер меншік иесіне құқықтарының заңдық қорғалатынын, оның бұзылған жағдайда мемлекет

тарапынан тиісті іс-қимыл жасалатынын қамтамасыз етеді [4]. Конституциялық кепілдіктердің маңызды аспектісі — меншік құқықтарын қорғаудағы сот жүйесінің рөлі. Конституцияда белгіленген құқықтар мен еркіндіктердің бұзылуы жағдайында меншік иесі сотқа жүгіну арқылы өз құқықтарын қалпына келтіру құқығына ие [4].

Сот шешімі меншік иесінің құқықтарын қалпына келтіруге, заңсыз әрекеттерді тоқтатуға және құқық бұзушыға қатысты жауапкершілік қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Конституциялық кепілдіктер халықаралық құқықтық нормалармен үйлесімді жүзеге асырылады. Қазақстан халықаралық адам құқықтары туралы конвенциялар мен келісімдерге қосылған, бұл жеке меншік құқықтарын халықаралық стандарттарға сәйкес қорғауға мүмкіндік береді [6]. Мемлекеттік кепілдіктер меншік иелерінің құқықтарын заң тұрғысынан қорғаумен қатар, экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Олар меншік қатынастарының тұрақтылығын, инвестициялық ахуалдың сенімділігін және экономикалық дамуды қолдайды. Конституциялық кепілдіктер жеке меншік құқықтарын қорғаудағы базалық заңдық тетіктерді қамтамасыз етеді және меншік иесінің құқықтарын қорғау бойынша барлық басқа құралдардың негізін құрайды [6].

2.Азаматтық-құқықтық қорғау құралдары

Азаматтық-құқықтық қорғау құралдары жеке меншік құқықтарын қорғаудағы негізгі механизмдердің бірі болып табылады. Олар меншік иесіне өз құқықтарының бұзылуы немесе мүліктің заңсыз пайдаланылуы жағдайында сотқа жүгіну, талап арыз беру және мүлікті қалпына келтіру арқылы құқықтық қорғанысқа қол жеткізуге мүмкіндік береді [7]. Сотқа жүгіну процедурасы меншік дауларын шешуге нақты құқықтық механизм ұсынады. Мысалы, меншік иесі өз мүлкін заңсыз иеленген немесе пайдаланған тарапқа қарсы талап арыз бере алады, сотта өз құқығын дәлелдеу үшін меншік құжаттарын, келісім-шарттарды және мемлекеттік актілерді қолданады [7]. Сот шешімі бойынша мүлікті қалпына келтіру немесе меншікке қатысты дауды шешу жүзеге асырылады. Азаматтық-құқықтық қорғау құралдары мүліктің

залалсыздандырылуы, экономикалық шығындарды өтеу және құқық бұзушы тарапқа талап қою арқылы меншік иесінің мүдделерін қамтамасыз етеді [7]. Мүлікті қалпына келтіру механизмі меншік иесінің экономикалық мүдделерін қорғауға бағытталған. Бұл процесс мүліктің заңсыз алынған немесе бүлінген жағдайында оның қалпына келтірілуін немесе материалдық өтемділікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, азаматтық-құқықтық механизмдер меншік иесіне өз құқықтарын тиімді қорғау мүмкіндігін береді және меншік қатынастарындағы құқықтық тұрақтылықты нығайтады [7].

3.Қылмыстық-құқықтық жауапкершілік

Жеке меншік құқықтарын қорғаудағы келесі кепіл — қылмыстық-құқықтық жауапкершілік. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі меншік құқықтарына қарсы әрекеттерге жауапкершілік қарастырады [1]. Бұл әрекеттерге заңсыз иемдену, мүлікті жою, ұрлық, алаяқтық, қастандық әрекеттер жатады. Қылмыстық жауапкершілік құқық бұзушы тарапты заң алдында жауапқа тартуға мүмкіндік береді, бұл меншік иесінің құқықтарын тиімді қорғауға жол ашады [6]. Қылмыстық-құқықтық кепілдіктерге кәмелеттік жауапкершілік де кіреді. Кәмелеттік жасқа толған тұлғалар меншікке қатысты қылмыстық әрекеттер жасаған жағдайда заң алдында жауап береді [6]. Қылмыстық жауапкершілік меншік иесінің құқықтарын қорғауда ең қатал және тиімді механизмдердің бірі болып табылады. Ол тек құқық бұзушыны жазалау ғана емес, сонымен қатар қоғамда меншікке құрмет мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді [6]. Қылмыстық-құқықтық механизмдер азаматтық-құқықтық құралдарды толықтырады. Мысалы, мүлікті заңсыз иемденген тұлғаға қатысты сот қылмыстық іс қозғап, жауапкершілікке тартады, осылайша меншік иесі өз мүлкін қалпына келтірумен қатар құқықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді [7].

4. Мемлекеттік бақылау және әкімшілік механизмдер

Жеке меншік құқықтарын қорғаудағы тағы бір маңызды аспект — мемлекеттік бақылау және әкімшілік механизмдер. Мемлекеттік органдар, соның ішінде үкіметтік құрылымдар, бақылау қызметтері және әкімшілік

органаралық институттар меншік құқықтарының сақталуын қадағалайды [7]. Бұл механизмдер меншік иесінің құқықтарын қорғауға бағытталған профилактикалық және реактивтік шараларды қамтиды. Мемлекеттік бақылау жүйесі мүліктің заңды иесіне тиесілігін, меншік құжаттарының дұрыстығын және экономикалық әрекеттердің заңдылығын қадағалайды [3]. Бақылау органдары заңсыз мүлікті алу немесе пайдалануға жол бермейді және заңсыз әрекеттерді дер кезінде тоқтатады. Бұл меншік иелеріне құқықтық қорғауды қамтамасыз етеді және қоғамдағы құқықтық тәртіпті нығайтады [6]. Әкімшілік механизмдер меншік құқықтарына қатысты дауларды шешуде қосымша құрал ретінде қызмет етеді. Мысалы, жерді заңсыз пайдалану, салық төлеуден жалтару немесе мүлікті дұрыс тіркемеу сияқты әкімшілік құқық бұзушылықтар әкімшілік жаза арқылы реттеледі [3].

Бұл тәсіл меншік иесіне құқықтық қауіпсіздікті сақтауға мүмкіндік береді және меншік қатынастарында тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Мемлекеттік бақылау мен әкімшілік механизмдер меншік құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттырады. Олар азаматтық-құқықтық және қылмыстық-құқықтық қорғау құралдарын толықтырады, құқық бұзушылықтардың алдын алады және меншік иелерінің құқықтарын қорғауда кешенді жүйені қамтамасыз етеді [7]. Жеке меншік құқықтарын қорғау кепілдіктері көпқабатты және кешенді жүйеден тұрады. Олар Конституциялық кепілдіктер арқылы құқықтық негізді қамтамасыз етеді, азаматтық-құқықтық құралдар арқылы меншік иесінің құқықтарын қалпына келтіреді, қылмыстық-құқықтық жауапкершілік арқылы құқық бұзушыларды жазалайды және мемлекеттік бақылау мен әкімшілік механизмдер арқылы құқықтық тәртіпті сақтайды [7]. Бұл кепілдіктердің барлығы меншік құқықтарының толық қорғалуын қамтамасыз етеді, экономикалық тұрақтылықты нығайтады және азаматтардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Қазақстандағы жеке меншік құқықтарын қорғау жүйесі халықаралық стандарттарға сәйкес дамып келеді. Мемлекеттік органдар, соттар және құқық қорғау институттары меншік құқықтарының тиімді қорғалуын қамтамасыз етіп, меншік қатынастарында

құқықтық тұрақтылықты сақтауда негізгі рөл атқарады [4][5][7]. Азаматтық құқықтық, қылмыстық-құқықтық және әкімшілік құралдардың үйлесімді жұмысы меншік құқықтарының қорғалуын күшейтеді және қоғамдағы құқықтық мәдениетті нығайтады [2][3][5][7].

V. Жеке меншік құқығын бұзудың негізгі себептері мен проблемалары

1. Заңнамалық және құқықтық кемшіліктер

Жеке меншік құқығын бұзудың негізгі себептері көпқырлы және кешенді сипатқа ие. Олар заңнамалық, экономикалық және қоғамдық-саяси факторлардың әсерінен туындайды [2]. Қазақстанда жеке меншік құқықтарын қорғау заңнамасы соңғы жылдары айтарлықтай жетілдірілгенімен, әлі де кейбір кемшіліктер бар. Мысалы, құқықтық актілердегі түсініктемелердің жеткіліксіздігі немесе құқық бұзушылықтарға қатысты санкциялардың тиімсіздігі меншікке заңсыз қол сұғуды арттырады [3]. Құқық қорғау жүйесіндегі бюрократиялық кедергілер, меншік құжаттарын тіркеу рәсімдерінің күрделілігі де меншік иелерінің құқықтарын толық қорғауға кедергі келтіреді [3]. Сондай-ақ, заңнамалық жаңалықтарды практикалық іске асыруда проблемалар туындайды. Мысалы, жер қатынастарына қатысты кейбір нормалар нақты тәжірибеде дұрыс қолданылмайды немесе әкімшілік органдар тарапынан түсінбеушілікке әкеп соғады [4]. Мұндай кемшіліктер құқық бұзушылыққа жағдай туғызып, меншік иелерінің құқықтарын қорғаудың тиімділігін төмендетеді.

2. Экономикалық факторлар

Экономикалық жағдай жеке меншік құқықтарын бұзудың басты себептерінің бірі болып табылады [1]. Жоғары кедейшілік деңгейі, жұмыссыздық, экономикалық дағдарыстар меншікке заңсыз қол сұғу әрекеттерін көбейтеді. Кейде адамдар жеке мүлікті заңсыз алу немесе пайдалану арқылы қаржылық қиындықтарын шешуге тырысады [2]. Сондай-ақ, инвестициялық ахуалдың сенімсіздігі, кәсіпкерлік құқықтарды толық қорғамау экономикалық қатынастарда меншік құқықтарын бұзудың

ықтималдығын арттырады. Мысалы, шағын және орта бизнес өкілдері өз мүлкін толық тіркемеу немесе құқық қорғау органдарына сенімсіздік нәтижесінде заңсыз әрекеттерге тап болады [2].

3. Қоғамдық-саяси жағдайлардың әсері

Қоғамдық-саяси тұрақсыздықтар жеке меншік құқықтарының бұзылуына әкелуі мүмкін. Саяси дағдарыстар, құқық қорғау органдарының тиімсіздігі және сыбайлас жемқорлық меншік қатынастарында құқық бұзушылықтарға жағдай жасайды [4]. Сондай-ақ, азаматтардың құқықтық мәдениетінің жеткіліксіздігі мен құқықтық ақпаратқа қолжетімсіздігі меншік иелерін өз құқықтарын қорғауға әрекеттендіреді [4].

4. Проблемаларды шешудің қазіргі тәжірибесі

Қазіргі таңда Қазақстанда жеке меншік құқықтарын қорғаудың тиімді тәжірибесі қалыптасқан. Сот жүйесі, мемлекеттік бақылау органдары, азаматтық-құқықтық және қылмыстық-құқықтық механизмдер үйлесімді жұмыс істеуде [5]. Сонымен қатар, медиация, құқықтық кеңестер, ақпараттық бағдарламалар арқылы азаматтарға өз құқықтарын қорғау жолдары түсіндіріледі [5]. Дегенмен, кейбір өңірлерде жер және жылжымайтын мүлікке қатысты даулар әлі де көп кездеседі, бұл меншік құқықтарын қорғаудың тиімділігін төмендетеді. Сондықтан құқықтық мәдениетті қалыптастыру, азаматтарды өз құқықтары туралы хабардар ету маңызды болып отыр [5].

VI. Халықаралық тәжірибе және салыстырмалы талдау

1. Дамыған елдердегі жеке меншік құқығын қорғау тәжірибесі

Дамыған елдерде жеке меншік құқығын қорғаудың тиімді тәжірибесі қалыптасқан. АҚШ-та меншік құқығын қорғау Конституцияның 5 және 14-баптарына сәйкес жүзеге асырылады, сот тәуелсіздігі мен құқық қорғау институттарының жұмыс істеуі меншік иелерінің құқықтарын толық қорғауды қамтамасыз етеді [8]. Германияда азаматтық-құқықтық кодекс және жер қатынастарына қатысты заңдар меншік құқықтарын қорғаудың нақты ережелерін қамтиды. Құқық бұзушылықтар болған жағдайда соттар,

мемлекеттік бақылау органдары және әкімшілік механизмдер арқылы меншік иесінің мүдделері қалпына келтіріледі [8]. Жапонияда меншік құқықтарын қорғау тәжірибесі құқықтық мәдениетке сүйенеді. Жеке меншікке қатысты дауларды медиация және сот арқылы шешу тиімді жүзеге асады, құқықтық жүйе меншік иесінің құқықтарын қорғауда нақты кепілдіктер береді [10].

2. Қазақстанның халықаралық стандарттармен сәйкестігі

Қазақстан жеке меншік құқықтарын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру бағытында бірқатар реформалар жүргізді [5]. Азаматтық кодекс, Қылмыстық кодекс және Жер кодексі халықаралық тәжірибелерге сүйене отырып жаңартылды. Мысалы, Еуропалық адам құқықтары конвенциясы мен БҰҰ декларациялары жеке меншік құқықтарын қорғауды заңдық және практикалық тұрғыдан қамтамасыз етуді талап етеді [5]. Қазақстанда құқықтық жүйенің халықаралық стандарттарға сәйкестігі меншік құқықтарын қорғаудағы тетіктердің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Мемлекеттік органдар, соттар және құқық қорғау институттары халықаралық стандарттарға сәйкес меншік қатынастарында құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз етеді [6].

3. Салыстырмалы талдау және сабақтар

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, дамыған елдерде меншік құқықтарын қорғаудағы негізгі факторлары — сот тәуелсіздігі, құқықтық мәдениет, құқық қорғау органдарының тиімділігі және медиация [7]. Қазақстанда бұл бағыттарда айтарлықтай прогресс бар, алайда кейбір мәселелер әлі де сақталады: тіркеу рәсімдерінің күрделілігі, құқықтық ақпаратқа қолжетімділіктің жеткіліксіздігі және сыбайлас жемқорлық [6].

Дамыған елдердің тәжірибесі Қазақстан үшін сабақ бола алады: меншік құқығын қорғауда медиацияны кеңейту, сот тәуелсіздігін күшейту және құқықтық мәдениетті арттыру арқылы құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз етуге болады [10]. Сонымен қатар, құқықтық жүйені цифрландыру және құқық бұзушылықтарды алдын алу бағытында мемлекеттік бақылау мен әкімшілік механизмдерді жетілдіру маңызды [9].

Қорытындылай келе, халықаралық тәжірибе мен салыстырмалы талдау Қазақстанда жеке меншік құқықтарын қорғауды жетілдіру жолдарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл меншік қатынастарында құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз етеді, экономикалық белсенділікті ынталандырады және азаматтардың құқықтық қауіпсіздігін арттырады [10]. Жеке меншік құқығын қорғау Қазақстанның құқықтық жүйесінде маңызды мәселе болып табылады. Соңғы жылдары мемлекет меншік қатынастарын реттеу мен қорғау бағытында бірқатар реформалар жүргізді, алайда құқықтық, экономикалық және қоғамдық факторлар әлі де толық шешімін таппай келеді [1]. Сондықтан жеке меншік құқықтарын қорғау жүйесін жетілдіру, құқықтық механизмдерді күшейту және қоғамдағы құқықтық мәдениетті дамыту бағытында практикалық ұсыныстар әзірлеу қажет.

1. Заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар Қазақстанда жеке меншік құқықтарын қорғау үшін құқықтық базаны жетілдіру маңызды. Бірінші кезекте, Азаматтық кодекс, Жер кодексі, Қылмыстық кодекс және басқа нормативтік актілерде меншік қатынастарына қатысты ережелердің айқындылығын қамтамасыз ету қажет [3]. Құқықтық актілерде түсіндірмелердің жеткіліксіздігі немесе қарама-қайшылықтары меншік иелерінің құқықтарын толық қорғай алмауға әкеледі. Сондай-ақ, құқықтық реформалар барысында меншік қатынастарына байланысты әкімшілік рәсімдерді жеңілдету керек. Мысалы, жылжымайтын мүлікті тіркеу процесін автоматтандыру, электрондық құжат айналымын енгізу, меншік құқығын рәсімдеу рәсімдерін біріздендіру меншік иелерінің құқықтарын қорғауды жеңілдетеді [3]. Құқықтық нормаларды халықаралық стандарттарға сәйкестендіру де маңызды. Қазақстан Еуропалық адам құқықтары конвенциясына және БҰҰ-ның адам құқықтары декларациясына қосылғандықтан, құқықтық реформалар халықаралық тәжірибе мен стандарттарға сүйене отырып жүзеге асырылуы тиіс [5]. Бұл меншік құқықтарын қорғау механизмдерін тиімді етуге және халықаралық инвестициялық сенімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

2. Қорғау механизмдерін күшейту

Жеке меншік құқықтарын қорғаудың екінші бағыты — құқық қорғау механизмдерін күшейту. Бұл сот тәуелсіздігі мен азаматтық-құқықтық, қылмыстық-құқықтық және әкімшілік құралдардың үйлесімді жұмысын қамтамасыз етуге бағытталған [2]. Сот жүйесін жетілдіру: Сот тәуелсіздігін нығайту, меншікке қатысты дауларды тез және тиімді шешу, сот шешімдерін орындауды бақылауды күшейту арқылы меншік иелерінің құқықтарын қорғау деңгейін арттыруға болады [2]. Сонымен қатар, медиация институтын кеңейту арқылы меншік дауларын сотқа жеткізбей шешу тәжірибесін енгізу тиімді болмақ. Бұл тәсіл даулардың уақытын қысқартып, сот жүйесіне жүктемені азайтады.

Азаматтық-құқықтық құралдарды жетілдіру: Талап арыз беру, мүлікті қалпына келтіру сияқты механизмдердің тиімділігін арттыру қажет. Мысалы, залалды өтеу процедураларын жеделдету, меншік иесіне құқық бұзушылыққа қарсы талаптарды электрондық форматта беруге мүмкіндік жасау арқылы меншік иесінің құқықтарын қорғау жеңілдейді [5]. Қылмыстық-құқықтық жауапкершілікті күшейту: Заңсыз иемдену, мүлікті жою және алаяқтық әрекеттерге қатысты санкцияларды күшейту, құқық бұзушыларға қарсы тез әрі әділ әрекет ету жүйесін жетілдіру маңызды. Кәмелеттік жасқа толған тұлғаларды меншікке қатысты қылмыстық әрекеттерге тарту және жазаны нақтылау құқықтық тәртіпті нығайтады [6]. Мемлекеттік бақылау мен әкімшілік механизмдерді жетілдіру: Мемлекеттік бақылау органдары мен әкімшілік институттардың меншік қатынастарына қатынасты бақылауын күшейту қажет. Электрондық тіркеу, құқық бұзушылықтарды алдын алу жүйесі, бақылау мен есеп беру механизмдерін жетілдіру меншік иесінің құқықтарын қорғауды айтарлықтай арттырады [3].

3. Қоғамдық-құқықтық мәдениетті дамыту жолдары

Жеке меншік құқықтарын қорғаудағы үшінші маңызды бағыт — қоғамдық-құқықтық мәдениетті дамыту. Азаматтардың құқықтық

мәдениетінің жоғары болуы меншік құқықтарын бұзудың алдын алады. Құқықтық мәдениетті дамыту бірнеше бағытта жүзеге асуы мүмкін [5]:

1. Құқықтық білім беру және ақпараттық бағдарлама: Азаматтарға өз құқықтарын қорғау жолдары туралы ақпарат беру, құқықтық сауаттылықты арттыру мақсатында мектептерде, университеттерде және қоғамдық ұйымдарда құқықтық білім беру бағдарламаларын кеңейту. Құқықтық ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз ету арқылы азаматтар өз құқықтарын тиімді қорғауды үйренеді [7].
2. Медиация институтын дамыту: Медиация меншік дауларын сотқа жеткізбей шешу мүмкіндігін береді. Бұл құқықтық мәдениеттің қалыптасуына, меншік қатынастарындағы келісімге негізделген даулардың тиімді шешілуіне ықпал етеді [6].
3. Қоғамдық бақылау және сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар: Қоғамдық ұйымдар мен БАҚ меншік құқықтарының сақталуын бақылауға қатысуы мүмкін. Сыбайлас жемқорлықты азайту, құқық бұзушылықтарға жол бермеу меншік иелерінің құқықтарын қорғауға оң әсерін тигізеді [5].
4. Цифрлық технологияларды қолдану: Электрондық тіркеу, онлайн-талдау жүйелері, құқықтық ақпараттық порталдар меншік құқықтарының бұзылуына қарсы күресті жеңілдетеді. Бұл механизмдер меншік иесінің құқықтарын қорғауда тиімді әрі заманауи құрал болып табылады [6].

Жеке меншік құқықтарын қорғауды жетілдіру бағытындағы болашақ перспективалар бірнеше бағытта қарастырылады [1]:

1. Заңнамалық реформаларды одан әрі жетілдіру: Азаматтық және қылмыстық құқық саласында заңнамалық актілерді халықаралық стандарттарға сәйкестендіру, құқықтық нормаларды айқындау, меншік қатынастарына қатысты әкімшілік рәсімдерді жеңілдету.
2. Құқық қорғау механизмдерін жетілдіру: Сот, мемлекеттік бақылау органдары, әкімшілік институттар арқылы меншік құқықтарын қорғаудың

тиімділігін арттыру. Медиацияны кеңейту, электрондық қызметтерді енгізу, құқық бұзушыларға қарсы тез әрі әділ шара қолдану.

3. Құқықтық мәдениетті қалыптастыру: Азаматтардың құқықтық білімін арттыру, құқықтық ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз ету, қоғамдық бақылауды дамыту, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шараларды күшейту.
4. Цифрландыру және технологиялық инновациялар: Мүлікті тіркеу, құқық бұзушылықтарды алдын алу, меншік құқықтарын қорғауда цифрлық құралдарды кеңінен қолдану арқылы құқықтық жүйенің тиімділігін арттыру.
5. Халықаралық тәжірибе мен стандарттарды қолдану: Дамыған елдердің тәжірибесін зерттеу, халықаралық стандарттарды енгізу арқылы Қазақстандағы жеке меншік құқықтарын қорғау жүйесін жетілдіру. АҚШ, Германия, Жапония сияқты елдердегі сот тәуелсіздігі, медиация тәжірибесі, құқықтық мәдениет үлгілері Қазақстанда қолданылуы мүмкін [9].

Сонымен жеке меншік құқықтарын қорғау Қазақстанда құқықтық тұрақтылық, экономикалық даму және азаматтардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады. Заңнаманы жетілдіру, қорғау механизмдерін күшейту, құқықтық мәдениетті дамыту және халықаралық тәжірибені қолдану арқылы меншік құқықтарының толық қорғалуын қамтамасыз етуге болады. Бұл бағыттар Қазақстанда меншік қатынастарында құқықтық тәртіпті, инвестициялық сенімділікті және қоғамдағы құқықтық мәдениетті нығайтады [10].

VIII. Қорытынды

Жеке меншік құқығы – әрбір азаматтың экономикалық және құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін негізгі құқықтық институттардың бірі. Бұл құқық тек мүлікті иемдену мен пайдалану мүмкіндігін беріп қана қоймай, азаматтардың өз іс-әрекетінде дербестік пен жауапкершілік алуына жағдай жасайды. Қазақстандағы жеке меншік құқығының дамуы құқықтық мемлекет құрудағы маңызды қадамдардың бірі болып саналады. Зерттеу

барысында жеке меншік құқықтарының теориялық негіздері, Қазақстандағы құқықтық база, қорғау кепілдіктері, бұзылу себептері және халықаралық тәжірибе қарастырылды. Жеке меншік құқықтарының мазмұны мен принциптері, субъектілері, мемлекеттік және жеке меншік арасындағы айырмашылықтар зерттелді. Сондай-ақ, құқықтық негіздер ретінде Конституция, Азаматтық кодекс, Жер кодексі және басқа да нормативтік актілердегі меншікке қатысты нормалар талданды. Бұл құқықтық базаның болуы азаматтарға өз мүлкін қорғауға құқықтық негіз береді.

Жеке меншік құқықтарын қорғау кепілдіктері кешенді жүйе ретінде қарастырылды. Конституциялық кепілдіктер мемлекет тарапынан қорғауды қамтамасыз етсе, азаматтық-құқықтық құралдар сотқа жүгіну және мүлікті қалпына келтіру арқылы меншік иесінің мүддесін қорғайды. Қылмыстық-құқықтық жауапкершілік құқық бұзушыларға қатысты шараларды қолдануға мүмкіндік береді. Мемлекеттік бақылау және әкімшілік механизмдер меншік қатынастарында тәртіп пен заңдылықты сақтауға үлес қосады. Зерттеу нәтижесінде жеке меншік құқықтарының бұзылуының негізгі себептері анықталды. Бұл заңнамалық кемшіліктер, экономикалық қиындықтар, құқықтық мәдениеттің төмендігі және қоғамдық-саяси факторлар. Мысалы, меншік құжаттарын рәсімдеу қиындықтары, құқық бұзушылықтарға қарсы шаралардың әлсіздігі және құқықтық ақпаратқа қолжетімділіктің шектеулі болуы құқық бұзушылықты көбейтеді. Сонымен қатар, экономикалық дағдарыс пен кедейлік деңгейінің жоғары болуы заңсыз әрекеттерге ынталандырушы фактор болып табылады. Халықаралық тәжірибені зерттеу көрсеткендей, дамыған елдерде меншік құқықтарын қорғау жүйесі сот тәуелсіздігіне, құқықтық мәдениетке және медиация институтына сүйенеді. Қазақстанда бұл бағытта бірқатар реформалар жүргізілуде, нәтижесінде құқықтық қорғау механизмдері, құқық бұзушылыққа қарсы шаралар мен әкімшілік бақылау тиімділігін арттыруда. Практикалық ұсыныстар жеке меншік құқықтарын қорғауды жетілдіруге бағытталған. Заңнаманы жетілдіру, қорғау

механизмдерін күшейту, құқықтық мәдениетті арттыру және ақпараттық қолжетімділікті қамтамасыз ету маңызды. Сонымен қатар, медиацияны кеңейту, электрондық қызметтерді дамыту және құқықтық сауаттылықты арттыру меншік қатынастарында тұрақтылықты күшейтеді. Қорыта келе, жеке меншік құқығы мен оны қорғау кепілдіктері Қазақстандағы құқықтық тәртіп пен экономикалық тұрақтылықтың негізгі негізі болып табылады. Жеке меншік құқықтарын тиімді қорғау құқықтық мемлекеттегі тұрақтылықты, азаматтардың сенімін және қоғамдағы құқықтық мәдениетті арттыруға мүмкіндік береді. Осы зерттеу көрсеткендей, меншік қатынастарында құқықтық кепілдіктерді нығайту, қорғау механизмдерін жетілдіру және құқықтық мәдениетті дамыту — қоғамның тұрақты дамуы мен азаматтардың құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі шарты болып табылады.

\

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана: Елорда, 2023.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдері). – Астана: Әділет министрлігі, 2022.
3. Назарбаев Н. Ә. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. – Астана: Елорда, 2014.
4. Сапарғалиев Ғ., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020.
5. Баймаханов М. Т. Азаматтық құқық. 1-том. – Алматы: Норма-К, 2018.
6. Баймуратов У. Б. Құқық негіздері. – Алматы: Заң әдебиеті, 2019.
7. Төлеуғалиев Ғ. И. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2017.
8. Ибраева А. С. Құқық теориясы: оқу құралы. – Алматы: Жеті Жарғы, 2021.
9. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне (Жеке меншік құқығы туралы) түсіндірме. – Астана: Әділет, 2020.
10. Интернет ресурсы: https://adilet.zan.kz
    (Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің ресми сайты).

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ
XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

«ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ САЛАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ»

СҒЗЖ орындаған: Ұласбек Нұрдаулет Ғалымжанұлы
Тобы: ЗҚТ-311
Ғылыми жетекшісі: Аға оқытушы Данишбаева Меруерт

Түркістан, 2025

КІРІСПЕ

Қазіргі заманда қоғам мен мемлекеттің дамуы ең алдымен адамның еңбекке қатынасы мен оның құқықтық реттелу деңгейіне тәуелді. Еңбек қатынастары — қоғам өмірінің ең маңызды салаларының бірі, өйткені еңбек арқылы адам өз қажеттіліктерін өтейді, материалдық және рухани игіліктер жасайды, әлеуметтік байланыстар орнатады. Сол себепті еңбек саласындағы құқықтық қатынастардың тиімді және әділ реттелуі мемлекеттің әлеуметтік саясатының басты бағыты болып табылады.

Қазақстан Республикасында еңбек құқығы жеке құқық саласы ретінде жұмысшы мен жұмыс берушінің арасындағы қатынастарды, сондай-ақ еңбек процесін ұйымдастыруға байланысты өзге де қатынастарды реттейтін құқық саласы ретінде қалыптасқан. Бұл саладағы заңнамалық және теориялық дамудың негізінде еңбек құқығының жалпы және салалық принциптері жатыр. Принциптер — кез келген құқық саласының өзегін, оның рухын және даму бағытын айқындайтын іргелі бастаулар болып табылады. Сондықтан еңбек құқығының салалық принциптерін зерттеу еңбек қатынастарын терең түсінуге және оларды жетілдірудің ғылыми негізін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Еңбек құқығының салалық принциптері еңбек қатынастарының мәні мен мазмұнын, олардың әділдікке, теңдікке, әлеуметтік әріптестік пен адам құқығын қорғауға негізделуін қамтамасыз етеді. Олар еңбек заңнамасын қолдану тәжірибесінде бағдар беруші рөл атқарады және еңбек қатынастарындағы тараптардың құқықтары мен міндеттерін тең ұстауға бағытталған. Демек, бұл принциптер тек құқықтық норма ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік әділеттілік пен құқықтық мемлекет қағидаларының көрінісі ретінде де маңызға ие.

Тақырыптың өзектілігі – қазіргі еңбек нарығындағы өзгерістер мен реформалар жағдайында еңбек құқығының рөлі артып отырғандығында. Соңғы жылдары Қазақстанда еңбек қатынастарын реттеу саласында айтарлықтай реформалар жүргізілді: еңбек шарттарын жасасу, жұмыс уақыты мен демалыс уақытының арақатынасы, қызметкерлердің әлеуметтік кепілдіктері, еңбекті қорғау және еңбек дауларын шешу механизмдері жетілдірілді. Осындай үдерістерде еңбек құқығының салалық принциптері нормативтік-құқықтық актілердің мазмұнын айқындап, олардың әдістемелік негізіне айналады. Сондықтан бұл тақырыпты ғылыми тұрғыда талдау — бүгінгі күн талабынан туындаған қажеттілік.

Еңбек құқығының принциптері туралы мәселелер отандық және шетелдік құқықтанушылар еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Мысалы, қазақстандық зерттеушілердің ішінде С.З. Зиманов, Е.Б. Қайыржанов, Б.Ж. Абдраимов, Г.С. Сапарғалиева еңбектерінде еңбек қатынастарының құқықтық табиғаты мен олардың әлеуметтік мәні жан-жақты зерттелген. Ал ресейлік және халықаралық құқықтанушылардың (мысалы, О.Е. Кутафин, Л.А.

Чиканова, Л.Ю. Бугрова және т.б.) еңбектерінде еңбек құқығының принциптері адам еңбегінің еркіндігі, еңбек қауіпсіздігі, тең мүмкіндіктер мен әлеуметтік әділеттілік идеяларымен байланыстырылып қарастырылады.

Зерттеу жұмысының нысаны – еңбек қатынастары мен оларды құқықтық реттеу жүйесі.

Зерттеу пәні – еңбек құқығы саласындағы принциптердің мазмұны, түрлері және олардың еңбек қатынастарын реттеудегі рөлі.

Жұмыстың мақсаты – еңбек құқығының салалық принциптерінің мазмұнын жан-жақты ашып көрсету, олардың еңбек қатынастарын реттеудегі орнын, әлеуметтік және құқықтық маңызын ғылыми тұрғыда талдау

Сонымен қатар еңбек құқығының принциптері – заңнаманың мазмұнын қалыптастырудың теориялық негізі болып табылады. Әрбір еңбек туралы заң, еңбек шарты немесе ұжымдық келісім-шарт осы принциптерге сүйенуі тиіс. Егер принциптер ескерілмесе, еңбек саласындағы нормативтік актілердің өзара байланысы мен жүйелілігі бұзылады, ал бұл еңбек қатынастарының тұрақсыздығына әкеледі.

Қазақстан Республикасында еңбек қатынастары 2015 жылғы 23 қарашада қабылданған Еңбек кодексімен реттеледі. Кодексте еңбек құқығының негізгі принциптері нақты бекітілген. Олардың қатарында:

- еңбек бостандығы;
- жұмысқа және кәсіпке тең қол жеткізу мүмкіндігі;
- әділ еңбек жағдайлары мен қауіпсіз еңбек ортасы;
- қызметкерлердің құқықтарын кемсітуге жол бермеу;
- әлеуметтік әріптестік;
- еңбегі үшін сыйақының әділетті деңгейі;
- еңбек дауларын шешудің құқықтық кепілдіктері;

сияқты қағидалар бар.

Бұл принциптер Қазақстанның әлеуметтік мемлекет ретінде қалыптасу стратегиясымен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасы өзін әлеуметтік мемлекет ретінде жариялап, азаматтардың әл-ауқаты мен әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуді басты мақсат етіп қойған. Осы тұрғыдан алғанда, еңбек құқығының салалық принциптері – мемлекет саясатының маңызды құқықтық тетігі.

Еңбек құқығы – қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы құқықтық қатынастарды реттейтін сала болып табылады. Ол қызметкерлердің еңбек құқықтарын қорғауға, еңбек шарттарын әділ ұйымдастыруға, өндірістің тиімділігін арттыруға бағытталған.

Еңбек құқығының мәні тек құқықтық қорғаумен шектелмейді. Ол әлеуметтік әділеттілік пен экономикалық тұрақтылықтың маңызды факторы болып табылады. Егер қызметкерлердің құқықтары қорғалмаса:

- Өндірістік даулар пайда болады;
- Моральдық және психологиялық қысым артады;
- Еңбек өнімділігі төмендейді;

- Қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылық бұзылады.

Қазақстанда еңбек құқықтарының негізгі мақсаттары:

1. Қызметкерлердің құқықтарын заң жүзінде қорғау;
2. Еңбек қатынастарының әділдігін қамтамасыз ету;
3. Қауіпсіз еңбек жағдайларын ұйымдастыру;
4. Әлеуметтік кепілдіктер мен әділеттілікті қамтамасыз ету;
5. Жұмыс берушілердің жауапкершілігін нақты белгілеу.

2. Қазақстандағы еңбек құқығының тарихи дамуы

Қазақстандағы еңбек құқығы бірнеше кезеңнен өтті.

1. Кеңес дәуірі (1920–1991 жж.) – еңбек қатынастары толық мемлекеттік бақылауда болды. Қызметкерлердің құқықтары бірқалыпты қорғалды, бірақ жеке кәсіпкерлік пен еріктілік шектелді.
2. Тәуелсіздік алған кезең (1991–1999 жж.) – нарықтық экономикаға көшу қажеттілігі туындады. 1993–1999 жылдары еңбек қатынастарына қатысты бірқатар нормативтік актілер қабылданды.
3. 1999 жылғы еңбек кодексі – еңбек қатынастарының құқықтық негізін бекітті. Бұл кодекс қызметкерлер мен жұмыс берушілер арасындағы міндеттемелерді нақтылады.
4. 2015 жылғы жаңа Еңбек кодексі №414-V – қазіргі Қазақстандағы еңбек қатынастарының құқықтық негізін қалыптастырды. Кодекс:
    - Қызметкерлер мен жұмыс берушілердің құқықтары мен міндеттерін нақтылайды;
    - Еңбек қатынастарының әділ, қауіпсіз, тұрақты және тиімді болуын қамтамасыз етеді;
    - Жұмыс уақыты, демалыс, еңбек ақы төлеу, қауіпсіздік талаптары сияқты аспектілерді реттейді.

Статистикалық мәліметтер: 2024 жылы Қазақстанда ресми еңбек қатынасында 3,5 млн қызметкер тіркелген. Олардың 42%–ы әйелдер, 58%–ы ерлер. Кәсіподаққа қосылған қызметкерлер 15%, ал жеке келісім-шарт негізінде жұмыс істейтіндер – 85%.

Салыстырмалы талдау: Ресей мен Германия тәжірибесін қарасақ, еңбек қатынастарының құқықтық стандарттары Қазақстаннан кеңірек қамтылған. Бұл Қазақстан үшін заңнаманы жетілдірудің қосымша негізін береді.

3. Еңбек қатынастарының әлеуметтік және экономикалық мәні

Әділ еңбек қатынастары қызметкерлердің психологиялық және әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

- Жұмыс өнімділігін арттыру: Қызметкердің құқықтары қорғалса, ол өз жұмысын сапалы орындайды.
- Әлеуметтік тұрақтылық: Әділ еңбек қатынастары қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті нығайтады.
- Экономикалық даму: Құқықтық реттелген еңбек қатынастары инновациялық даму мен кәсіпкерлікті қолдайды.

Практикалық мысал: Алматы қаласындағы ірі өндіріс орындарында қауіпсіздік техникасын енгізу және демалыс күндерін сақтау қызметкерлердің өнімділігін арттырды, еңбек дауларын азайтты.

Сот практикасы: 2023 жылы Алматы қалалық соты өндірістік жарақат алған қызметкердің құқықтарын қорғап, жұмыс берушіні жауапкершілікке тартты.

4. ҚР Еңбек кодексінің рөлі

Еңбек кодексі қызметкерлер мен жұмыс берушілердің құқықтары мен міндеттерін анықтап қана қоймай, еңбек қатынастарының тиімділігін қамтамасыз етеді.

Негізгі баптар:

- 4-бап: еңбек қатынастарының негізгі принциптері;
- 5-бап: қызметкердің еріктілігі мен бостандығы;
- 6-бап: кемсітушілікке жол бермеу;
- 33-бап: қауіпсіз еңбек жағдайлары;
- 91–93-баптар: еңбекақы төлеу тәртібі;
- 139–142-баптар: еңбек дауларын шешу тәртібі.

Бұл баптар қызметкерлердің құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді, ал жұмыс берушінің жауапкершілігін нақтылайды.

Кіріспе бөлімінде еңбек құқығының мәні, тарихи дамуы, Қазақстандағы қазіргі заңнама, халықаралық тәжірибе, практикалық аспектілері, зерттеу әдістері және мақсаты толық көрсетілді. Бұл бөлім баяндама негізін қалыптастырады. Келесі тарауларда әр принципке жеке тоқталып, практикалық және құқықтық талдау жасалады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – еңбек құқығының салалық принциптерін кешенді түрде зерттеп, олардың мазмұны мен еңбек қатынастарын реттеудегі рөлін ашу.

Осы мақсатқа жету үшін зерттеу келесі міндеттерді қамтиды:

1. Еңбек құқығының ұғымы мен мәнін анықтау;
2. Еңбек құқығы принциптерінің жалпы теориялық негіздерін қарастыру;
3. Салалық принциптердің түрлерін (жалпы және арнайы) айқындау;
4. Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасындағы принциптердің көрінісін талдау;
5. Еңбек құқығы принциптерінің халықаралық стандарттармен (ХЕҰ конвенциялары) үйлесімділігін зерттеу;
6. Принциптердің еңбек дауларын шешудегі және еңбек қатынастарын тұрақтандырудағы маңызын көрсету;
7. Еңбек құқығы принциптерін жетілдіру жолдары мен құқықтық саясаттағы орнын айқындау.

Зерттеу жұмысының нысаны – еңбек қатынастары мен оларды құқықтық реттеу процесі.

Пәні – еңбек құқығы саласының негізгі және салалық принциптерінің мазмұны мен олардың заңнамада көрініс табуы

Жұмыстың ғылыми жаңалығы еңбек құқығы принциптерін қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдай тұрғысынан талдап, олардың еңбек қатынастарындағы әділдік пен теңдік идеясымен байланысын ашуда. Сонымен қатар, зерттеуде еңбек құқығының принциптері халықаралық еңбек стандарттары тұрғысынан қарастырылып, Қазақстан заңнамасындағы ерекшеліктері айқындалады.

Тарихи тұрғыдан, еңбек құқығының принциптері әр дәуірде қоғам дамуының талаптарына сай қалыптасып отырды. Кеңестік кезеңде еңбек міндетті сипатта болғандықтан, еңбек құқығының басты принципі – «еңбек ету – әркімнің борышы» қағидасы болды. Ал қазіргі тәуелсіз Қазақстанда еңбек бостандығы, жеке таңдау еркіндігі және қызметкерлердің әлеуметтік қорғалуы басты принциптерге айналды. Бұл өзгеріс қоғамның демократиялық және құқықтық мемлекетке өту процесін бейнелейді.

Еңбек құқығының принциптерін зерттеудің теориялық және практикалық маңызы зор. Теориялық тұрғыдан ол құқық жүйесінің тұтастығын қамтамасыз етсе, практикалық тұрғыдан еңбек қатынастарының тиімді жұмыс істеуіне, еңбек дауларының алдын алуға және қызметкерлердің құқықтарын қорғауға ықпал етеді.

Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін құқықтық ғылымның жалпы және арнайы әдістері: салыстырмалы-құқықтық, тарихи, жүйелік, логикалық және нормативтік талдау әдістері құрайды. Бұл тәсілдер еңбек құқығының салалық принциптерінің мазмұнын, олардың қалыптасу логикасын және еңбек заңнамасында жүзеге асу тетіктерін ашуға мүмкіндік береді.

І ТАРАУ. ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ САЛАСЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ОРНЫ

1.1. Еңбек құқығының ұғымы және мәні

Еңбек құқығы — қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы еңбек қатынастарын, сондай-ақ еңбек процесін ұйымдастыру және оған тікелей байланысты қатынастарды құқықтық реттейтін құқық саласы. Ол жұмысшы мен жұмыс берушінің құқықтары мен міндеттерін теңестіруге, еңбек қатынастарының тұрақтылығын қамтамасыз етуге, әлеуметтік әділеттілікті орнатуға бағытталған.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі (2015 ж. 23 қараша) еңбек қатынастарын реттейтін негізгі нормативтік акт болып табылады. Кодекс еңбек қатынастарының барлық аспектілерін — еңбек шартын жасау, еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету, жұмыс уақыты мен демалыс режимін, еңбек дауларын шешу, әлеуметтік кепілдіктер мен еңбек ақы төлеу тәртібін қамтиды. Бұл құжат еңбек құқығының теориялық және практикалық негізін айқындайды, оның салалық принциптерін нақты құқықтық нормалармен бекітеді.

Еңбек құқығының мәні — еңбек процесін ұйымдастыру, жұмыскерлердің құқықтарын қорғау, еңбек шарттарын әділ реттеу арқылы қоғамның

әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз ету. Оның ерекшелігі — құқықтық нормалардың әлеуметтік мәнге ие болуы, яғни еңбек қатынастары тек құқықтық қатынастар ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік әділеттілікті іске асыратын механизм ретінде қарастырылады.

Еңбек құқығы принциптері — еңбек саласындағы құқықтық реттеудің негізін құрайтын әрі құқық жүйесінің ішкі үйлесімін қамтамасыз ететін жетекші бастаулар. Олар қоғамдағы өндірістік күштердің даму деңгейі, экономикалық қатынастардың өзгеруі, әлеуметтік саясаттың бағыты және еңбек нарығындағы трансформациялармен тікелей байланысты. Сондықтан еңбек құқығының принциптерін tek құқықтық категория ретінде қарастыру жеткіліксіз; олар бір мезетте экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық міндеттерді атқаратын күрделі механизм болып саналады.

Әлеуметтік-экономикалық мәні

Қазақстандағы еңбек қатынастарының динамикасы соңғы 10 жылда айтарлықтай өзгерді. Елімізде еңбек нарығының құрылымы бірнеше фактордың әсерінен жаңа сипатқа ие болды:

- өндірістің автоматтандырылуы;
- цифрландыру және қашықтан жұмыс істеу үлгілерінің кеңеюі;
- ішкі және сыртқы еңбек миграциясының артуы;
- жастар арасындағы еңбекке орналасу тенденциясы;
- жеке сектордың жылдам дамуы.

Осы факторлар еңбек қатынастарының құқықтық моделін жаңартуды талап етеді. Еңбек құқығының дәстүрлі принциптері: еңбек еркіндігі, қауіпсіз еңбек жағдайлары, әділ еңбекақы, дискриминацияға жол бермеу, әлеуметтік әріптестік — жаңа экономикалық шындыққа бейімделіп, мазмұны жағынан кеңейіп отыр.

Еңбек құқығы принциптері — экономикалық тұрақтылық кепілі

Әлеуметтік-экономикалық теорияда еңбек құқығы принциптерінің басты мәні — еңбек нарығындағы тұрақтылықты қамтамасыз ету. Олар келесі міндеттерді орындайды:

1. Экономикалық өнімділікті арттыру.
   Қауіпсіз еңбек жағдайлары мен әділ еңбекақы жұмыскердің мотивациясын көтереді, оның еңбек өнімділігін арттырады.
2. Кадр тұрақтылығын қамтамасыз ету.
   Жұмыскермен дұрыс құқықтық қатынас орнаған кәсіпорындарда кадр ауысымы төмендейді. Бұл экономикалық шығындарды азайтады.
3. Еңбек нарығының теңгерімді дамуына ықпал ету.
   Заңмен бекітілген принциптер жұмыс күшінің тиімді бөлінуіне, кәсіби мобильділіктің дұрыс болуына ықпал етеді.
4. Қоғамдық шиеленісті төмендету.
   Әділеттілікке негізделген еңбек қатынастары еңбек дауларының алдын алады, әлеуметтік тұрақтылықты қуаттайды.

Әлеуметтік саясатпен байланысы

Қазақстанның 2025 жылға дейінгі әлеуметтік даму тұжырымдамасында еңбек құқығы принциптері әлеуметтік саясаттың негізгі тірегі ретінде көрсетілген. Бұған себеп — еңбек принциптерінің адам капиталының сапасына тікелей әсер етуі:

- Қауіпсіз еңбек жағдайлары денсаулықты сақтайды.
- Әділ жалақы әлеуметтік теңсіздіктің алдын алады.
- Еңбек еркіндігі кәсіпкерлік пен жеке бастамаларды дамытуға жағдай жасайды.
- Әлеуметтік әріптестік қоғамдағы диалог мәдениетін қалыптастырады.

Сондықтан бұл принциптер құқықтық категориядан бөлек, әлеуметтік саясаттың құрылымдық элементі болып саналады.

Технологиялық өзгерістер және еңбек принциптерінің жаңаша мазмұны

Соңғы үш жылда технологиялық цифрландыру нәтижесінде жаңа еңбек формалары пайда болды:

- платформалық жұмыс (такси, курьер, онлайн-тасымал қызметтері);
- қашықтан жұмыс;
- еркін кесте;
- аралас жұмыс моделі (гибрид).

Бұл еңбек қатынастарына жаңа талаптар қояды:

- еңбек қауіпсіздігі тек физикалық емес, цифрлық қауіпсіздікті де қамтуы тиіс;
- жұмыс уақытының нақты есебін жүргізу қиындықтары туындайды;
- психологиялық қысым, онлайн-жұмысқа байланысты эмоционалдық күйзеліс тәуекелі артады;
- әлеуметтік қорғау жүйесі фрилансерлерді де қамтуы қажет.

Еңбек құқығы принциптері осы жаңа жағдайларға құқықтық бейімделудің негізіне айналады.

Еңбек нарығындағы өзгерістердің статистикалық негіздемесі

Қазақстанның Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша:

- 2023 жылы еңбек нарығында 9,3 млн адам белсенді жұмыс істейді;
- Оның ішінде 1 млн-ға жуық адам өзін-өзі жұмыспен қамтушылар;
- 500 мыңнан астамы — платформалық жұмыскерлер (Яндекс, Glovo, Wolt);
- Қашықтан жұмыс істеушілер үлесі — 12%.

Бұл сандар еңбек қатынастарының құрылымдық трансформациясын дәлелдейді

Осы өзгерістерге бейімделмеген құқықтық принциптер өзектілігін жоғалтады

1.2. Қазақстан Республикасында еңбек құқығының қалыптасуы және даму кезеңдері

Еңбек құқығының қалыптасуы тарихи тұрғыдан қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы мен еңбек қатынастарының күрделенуінен бастау алады. Қазақстан аумағында еңбек қатынастарының құқықтық реттелуі Ресей империясы кезеңінде басталды. XIX ғасырдың соңында өндіріс орындары

көбейіп, жалдамалы еңбек қатынастары дамыған сайын еңбек заңнамасы қажеттілікке айналды.
Кеңестік кезеңде еңбек құқығының басты қағидасы – «еңбек ету – әр азаматтың борышы» болды. Бұл кезеңде еңбек қатынастары мемлекеттік бақылау мен жоспарлау негізінде реттелді. Ал тәуелсіз Қазақстанда еңбек қатынастары нарықтық экономиканың талаптарына бейімделіп, еңбек құқығының принциптері жаңа қоғамның әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктеріне сай қайта құрылды.

2015 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі еңбек қатынастарының қазіргі заманға сай құқықтық негізін қамтамасыз етеді. Кодексте еңбек бостандығы, жұмысқа тең қол жетімділік, әлеуметтік әріптестік, еңбек қауіпсіздігі және әділ еңбекақы сияқты негізгі принциптер бекітілген.
1.3. Еңбек құқығының жүйесі және құрылымы
Еңбек құқығының жүйесі:

1. Жалпы бөлім – еңбек қатынастарының құқықтық табиғаты, субъектілері, еңбек шарты, еңбек тәртібі, жұмыс уақыты мен демалыс уақытының жалпы ережелері;
2. Ерекше бөлім – нақты еңбек қатынастарының институттары: еңбек шартының түрлері, еңбек қауіпсіздігі, еңбек дауларын шешу, жауапкершілік және әлеуметтік кепілдіктер.

Еңбек құқығы нормалары диспозитивтік (тараптардың еркімен реттелетін) және императивтік (міндетті) сипатта болады. Бұл еңбек құқығының ерекшелігі – қызметкерлердің құқықтарын қорғау мен еңбек қатынастарында теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған.
1.4. Еңбек құқығының құқықтық жүйедегі орны
Қазақстан Республикасының құқық жүйесінде еңбек құқығы әлеуметтік құқықтар саласына жатады. Ол азаматтардың еңбек ету құқықтарын, әлеуметтік кепілдіктерін және еңбек қатынастарының әділдігін қамтамасыз етеді.
Еңбек құқығының байланысы:

- Азаматтық құқықпен: келісім негізінде туындайтын қатынастарды реттейді, бірақ әлеуметтік қорғанысты бірінші орынға қояды;
- Әкімшілік құқықпен: еңбек заңнамасының сақталуын мемлекеттік бақылау арқылы жүзеге асырады;
- Қылмыстық құқықпен: еңбек қауіпсіздігін бұзу, еңбекақы төлемеу сияқты құқық бұзушылықтар бойынша жауаптылық қарастырылады;
- Халықаралық құқықпен: Қазақстанның ХЕҰ конвенцияларын ратификациялау арқылы ұлттық заңнамадағы теңдік, бостандылық және әлеуметтік кепілдіктерге негізделген нормалар бекітіледі.

1.5. Еңбек құқығының принциптері және олардың теориялық негізі

Еңбек құқығының принциптері – бұл құқықтық жүйенің бастапқы қағидалары, еңбек қатынастарының бағыттарын айқындайтын іргелі идеялар. Еңбек құқығының жалпы принциптері:

1. Адам еңбегінің еркіндігі;
2. Еңбекке тең қол жетімділік;
3. Әлеуметтік әріптестік және ынтымақтастық;
4. Қызметкердің құқықтарын қорғау және әлеуметтік кепілдіктер;
5. Еңбек қауіпсіздігі және әділ еңбекақы.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі осы принциптердің барлығын нақты нормаға айналдырып, олардың құқықтық күшін бекітеді. Мысалы:

- 4-бап: еңбек қатынастарының теңдік принципі;
- 6-бап: қызметкерлердің қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету;
- 9-бап: әлеуметтік әріптестік және еңбек қатынастарының келісімдік тәртібі.

Бұл принциптер еңбек қатынастарының құқықтық тұрақтылығын, әлеуметтік әділеттілікті және еңбек қатысушыларының теңдігін қамтамасыз етеді.

1.6. Қорытынды

І тарау қорытындысы: еңбек құқығы – қоғамдағы ең маңызды қатынастарды реттейтін құқық саласы, оның жүйесі мен құрылымы Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде бекітілген. Еңбек құқығының салалық принциптері құқықтық жүйенің негізін құрап, еңбек қатынастарының әділ, тең және қауіпсіз болуын қамтамасыз етеді. Келесі тарауда осы принциптердің нақты түрлері, мазмұны және Қазақстан заңнамасындағы көрінісі жан-жақты қарастырылады.

2.1. Еңбек құқығының салалық принциптері: ұғымы мен мәні

Еңбек құқығының салалық принциптері — бұл нақты еңбек қатынастарына тікелей қатысты құқықтық қағидалар, олар қызметкерлер мен жұмыс берушілердің құқықтары мен міндеттерін анықтайды, еңбек қатынастарының тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Бұл принциптер жалпы еңбек құқығы қағидаттарын нақтылай отырып, құқықтық нормаларды практикалық тұрғыда қолдануға бағдар береді.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі (2015 ж., № 414-V) еңбек қатынастарына қатысушылар үшін негізгі принциптерді заңдық деңгейде бекітеді. Кодекстің 4-бап «Еңбек заңнамасының қағидаттары» еңбек қатынастарының құқықтық негізін анықтайды. Бұл бапта көрсетілген негізгі қағидаттар:

1. Адам мен азаматтың еңбек саласындағы құқықтарын шектеуге жол бермеу;
2. Еңбек бостандығы;

3. Кемсітушілікке, мәжбүрлі еңбекке және балалар еңбегінің ең нашар түрлеріне тыйым салу;
4. Қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету;
5. Қызметкердің өмірі мен денсаулығының басымдығы;
6. Ең төменгі жалақы мөлшерінен кем емес еңбекақы алу құқығы;
7. Демалыс құқығын қамтамасыз ету;
8. Қызметкерлердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету;
9. Қызметкерлер мен жұмыс берушілердің өз құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін бірігу құқығын қамтамасыз ету;
10. Мемлекеттік әлеуметтік әріптестікті дамытуға ықпал ету;
11. Еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғауды мемлекеттік реттеу.

Бұл қағидаттар салалық принциптердің құқықтық негізін құрайды және еңбек қатынастарының әділеттілігін, қауіпсіздігін және тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

2.2. Еңбек құқығының салалық принциптерінің түрлері

Еңбек құқығының салалық принциптері бірнеше негізгі топқа бөлінеді:

2.2.1. Жалпы принциптер

1. Еңбек бостандығы және еріктілік
   - Кодекс 5-бапқа сәйкес, әр адам өз еркімен еңбек етуге немесе еңбек етпеуге құқылы. Бұл принцип қызметкердің жеке шешімін, кәсіби таңдауын және өзін-өзі дамыту мүмкіндігін қорғайды.
2. Кемсітушілікке тыйым
   - 6-бап бойынша еңбек қатынастары кезінде жынысы, жасы, ұлты, тілі, діні, саяси немесе қоғамдық көзқарасы үшін кемсітушілікке жол берілмейді.
3. Қауіпсіз еңбек жағдайлары және еңбекті қорғау
   - 4-бап, 33-бапқа сәйкес, жұмыс беруші қызметкерлердің өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмейтін еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге міндетті. Қауіпсіздік ережелерін сақтау әрбір жұмысшы мен жұмыс беруші үшін міндетті.
4. Демалыс және еңбек уақыты
   - 21–30-баптарда жұмыс уақыты, демалыс, мереке және еңбек демалысы құқығы егжей-тегжейлі қарастырылған. Бұл принцип қызметкерлердің құқықтарын қорғайды және еңбек процесін тұрақты етеді.
5. Әлеуметтік әріптестік
   - 9-бапқа сәйкес, жұмыс беруші мен қызметкерлер арасындағы келіссөздер және ұжымдық шарттар жасау, кәсіподақпен ынтымақтастық жүргізу әлеуметтік әріптестік қағидатына негізделеді.

6. Тең құқықтар мен тең мүмкіндіктер
   - 4-бапта қызметкерлердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігі көрсетілген. Бұл принцип барлық қызметкерлердің еңбек қатынастарына тең қол жетімділігін қамтамасыз етеді.
7. Еңбекақының әділдігі
   - 91–93-баптарда еңбекақы төлеу тәртібі, ең төменгі жалақы, еңбек ақысын кешіктірмей төлеу және сыйақылар құқықтық нормаларымен бекітілген.

2.2.2. Арнайы принциптер

1. Келісімдік принцип
   - 8-бап, 34–36-баптарда еңбек шарттарын жасау, өзгерту және тоқтату тәртібі көрсетілген. Бұл принцип еңбек қатынастарын тараптардың келісімі арқылы реттеуге бағытталған.
2. Жұмысқа қабылдау және босату принципі
   - 17–20-баптар қызметкерді заңды түрде жұмысқа қабылдау және босату, себепсіз жұмыстан шығару мүмкін еместігін қарастырады.
3. Еңбек дауларын шешу принципі
   - 36–40-баптарда еңбек дауларын қарау, сотқа дейінгі реттеу, медиация және сот тәртібі сипатталған. Бұл принцип еңбек қатынастарының әділ шешілуін қамтамасыз етеді.

2.3. Салалық принциптердің құқықтық мәні

Салалық принциптердің құқықтық мәні:

1. Құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз ету
   - Принциптер құқықтық нормалардың логикасын, еңбек қатынастарының нақты шекарасын анықтайды.
2. Әлеуметтік әділеттілікті орнату
   - Қызметкерлердің құқықтары қорғалады, кемсітушілікке жол берілмейді.
3. Еңбек қатынастарының тиімділігін арттыру
   - Жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы сенім қалыптасады, еңбек процесі тұрақты жүреді.
4. Халықаралық стандарттарға сәйкестік
   - Қазақстан ХЕҰ конвенцияларын (№87, №100, №155) ратификациялап, ұлттық заңнаманы халықаралық талаптарға үйлестірді.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі қазіргі еңбек қатынастарының құқықтық негізін айқындайды және осы қатынастарға тікелей қатысты салалық принциптерді нақты көрсетеді. Кодексте еңбек заңнамасының қағидаттары ретінде адамның еңбегі мен құқықтарының шектеусіздігі, еңбек бостандығы, кемсітушілікке жол бермеу, қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету, қызметкердің өмірі мен денсаулығының басымдығы сияқты негізгі қағидалар бекітілген. Осы қағидаттардан туындайтын принциптер

нақты еңбек қатынастарына қатысты нормалармен үйлесіп, құқықтық тұрақтылық пен әділдікті қамтамасыз етеді.

Мысалы, еңбек қатынастарының еріктілігі мен бостандығы бойынша Кодекс әр адамға өз еркімен еңбек етуге немесе еңбек етпеуге құқығы бар екенін нақтылайды (5-бап). Бұл принцип қызметкердің кәсіби таңдауын, өзін-өзі дамыту және еңбек процесінде белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Сонымен бірге, заңда көрсетілген кемсітушілікке тыйым салу қағидасы еңбек қатынастарының барлық деңгейінде қолданылады және қызметкерлердің тең мүмкіндіктерін қорғауға бағытталған (6-бап).

Қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету және еңбекті қорғау қағидасы қызметкерлердің өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмейтін еңбек жағдайларын ұйымдастыруға бағытталған. Бұл ереже жұмыс берушіге жұмыс орындарын санитарлық-гигиеналық нормаларға сәйкес жабдықтау, қауіпсіздік техникасын қамтамасыз ету және өндірістік жарақаттардан қорғау міндетін жүктейді (4-бап, 33-бап). Практикада бұл принциптің маңызы айқын көрінеді: мысалы, өндіріс орындарында жарақат алу жағдайларының алдын алу мақсатында қауіпсіздік нұсқаулықтарын енгізу және арнайы оқытулар жүргізу.

Еңбек қатынастарының тиімділігін арттыруда демалыс және еңбек уақытына қатысты ережелер маңызды рөл атқарады. Кодекс қызметкерлерге жұмыс уақытын шектеу, мерекелік және апталық демалыс күндері қамтамасыз ету, еңбек демалысын алу құқығын нақты бекітеді (21–30-баптар). Бұл қызметкерлердің еңбекке қабілеттілігін арттырып, жұмыс процесінде тиімділікті қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, еңбек қатынастарында әлеуметтік әріптестік қағидасы ерекше орын алады. Жұмыс беруші мен қызметкерлердің келісімге келуі, ұжымдық шарттар жасау және кәсіподақпен ынтымақтастық жүргізу тек құқықтық міндет қана емес, сонымен бірге еңбек қатынастарының тұрақтылығын қамтамасыз ететін әлеуметтік механизм болып табылады (9-бап). Әлеуметтік әріптестік қызметкерлер мен жұмыс берушілер арасында өзара сенім мен тұрақты коммуникацияны қалыптастыруға мүмкіндік береді.
Еңбек қатынастарының тең құқықтары мен тең мүмкіндіктері де Кодексте нақты бекітілген (4-бап). Бұл қағида барлық қызметкерлердің жұмысқа тең қол жеткізуін, еңбек қатынастарына қатысуын және кәсіби өсуін қамтамасыз етеді. Мысалы, жұмысқа қабылдау кезінде қызметкердің жынысы, ұлты, тілі немесе діні негізінде кемсітуге жол берілмейді, ал жалақы мен сыйақылар заңға сәйкес тең мөлшерде беріледі.

Еңбекақы төлеу тәртібі, ең төменгі жалақы, қосымша сыйақылардың құқықтық негіздері 91–93-баптарда бекітілген. Бұл баптар еңбек ақы төлеудің әділдігін, уақытылы төлеуді және қызметкердің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Практикада бұл принциптің қолданылуы қызметкерлердің еңбекке мотивациясын арттырады және жұмыс берушінің заң алдындағы жауапкершілігін нақты көрсетеді.

Еңбек қатынастарында келісімдік принциптің мәні зор. Еңбек шарттарын жасау, өзгерту немесе тоқтату 8-бап, 34–36-баптарда қарастырылған. Бұл принцип жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы құқықтық қатынастың негізін құрайды, тараптардың ерікті келісімі арқылы еңбек қатынастары реттеледі. Заңға сәйкес, жұмысқа қабылдау немесе жұмыстан босату тек заңды себептер бойынша жүзеге асырылуы керек (17–20-баптар), бұл қызметкерлердің құқықтарын қорғауға бағытталған.

Еңбек дауларын шешу тәртібі де принциптік маңызды. 36–40-баптар еңбек дауларын сотқа дейінгі шешу, медиация және сот тәртібі арқылы реттеуді қарастырады. Бұл механизм қызметкерлер мен жұмыс берушілер арасындағы дауларды әділ, тең құқықты және заңға сәйкес шешуге мүмкіндік береді.

Қазақстанның еңбек заңнамасында салалық принциптердің халықаралық стандарттармен үйлесімділігі де қамтамасыз етілген. Мысалы, ХЕҰ конвенциялары №87, №100 және №155 еңбек қатынастарында теңдік, кәсіподаққа қосылу еркіндігі, қауіпсіз еңбек жағдайлары сияқты қағидаларды бекітеді. Қазақстан өз заңнамасын осы халықаралық стандарттарға сәйкестендіріп, құқықтық тұрақтылық пен әлеуметтік әділеттілікті күшейтеді.

Соңғы жылдары Қазақстандағы еңбек қатынастарының практикасы салалық принциптердің тиімділігін көрсетті. Мысалы, өндіріс орындарында қауіпсіздік техникасын енгізу, кәсіподақтармен ұжымдық шарт жасау және еңбек дауларын сотқа дейінгі реттеу практикасы қызметкерлердің құқықтарын қорғауға, еңбек процесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Еңбек қатынастарының еріктілігі мен бостандығы маңызды құқықтық принцип болып табылады. 5-бапқа сәйкес, әр адам өз еркімен еңбек етуге немесе еңбек етпеуге құқылы. Бұл қызметкердің кәсіби таңдауын, өзін-өзі дамыту және еңбек процесінде белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Мысалы, қызметкер белгілі бір кәсіптік салаға орналасуды таңдағанда, ешкім оны мәжбүрлей алмайды, ал жұмыс беруші тек заңға сәйкес талап қоя алады.

Кемсітушілікке жол бермеу қағидасы (6-бап) еңбек қатынастарының әділеттілігін қамтамасыз етеді. Жынысы, жасы, ұлты, тілі, діні немесе саяси көзқарасы үшін қызметкерді кемсітуге жол жоқ. Бұл қағида Қазақстанда жұмысқа қабылдау кезінде бірдей білімі бар қызметкерлерге тең мүмкіндік берілуін қамтамасыз етеді. Мысалы, мемлекеттік мекемелерде ашық конкурс негізінде қызметкерлерді іріктеу осы принциптің қолданылуының нақты мысалы болып табылады.

Қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету және еңбекті қорғау принципі (4-бап, 33-бап) қызметкерлердің өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмейтін

еңбек жағдайларын ұйымдастыруға бағытталған. Практикада бұл принциптің маңызы айқын көрінеді: өндіріс орындарында жарақат алу жағдайларының алдын алу мақсатында қауіпсіздік нұсқаулықтарын енгізу және қызметкерлерді арнайы оқыту жүргізіледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

1. Еңбек құқығы принциптерінің жалпы құқықтық маңызы

Еңбек құқығының салалық принциптері — еңбек саласындағы құқықтық реттеудің мәні мен мазмұнын айқындайтын, барлық еңбек қатынастарына бағыт-бағдар беретін, заңнаманың рухын көрсететін негізгі бастаулар жүйесі. ҚР Еңбек кодексінің 3-бабында еңбек саласының негізгі қағидаттары арнайы бекітілген және олар бүкіл құқықтық нормалардың, құқық қолдану тәжірибесінің және әлеуметтік әріптестік жүйесінің өзегін құрайды

– еңбек қатынастарының әділ, тұрақты, теңгерімді жүргізілуін қамтамасыз ету;

– заңдарды қолданудағы бірізділікті қалыптастыру;

– сот пен мемлекеттік органдардың шешімдерінде құқықтың мақсатты бағытын айқындау;

– жұмыс беруші мен қызметкердің мінез-құлқын заң шеңберінде қалыптастыру;

– еңбек дауларын шешуде басшылық ұстаным ретінде қолдану.

Салалық принциптер еңбек құқығын өзге құқық салаларынан бөліп тұрады, себебі еңбек қатынастары әлеуметтік, экономикалық, құқықтық және басқарушылық элементтерді біріктіретін күрделі категория болып табылады.

Еңбек бостандығы және қызметті еркін таңдау принципі

Бұл принцип ҚР Конституциясының 24-бабында, сондай-ақ Еңбек кодексінің 3-бабы 1-тармақшасында қамтылған: «әркімнің қызмет түрін, кәсіпті және жұмыс орнын еркін таңдау құқығы».

Еңбек бостандығы дегеніміз:

– азаматтың белгілі бір жұмысқа еркін орналасуы;

– мәжбүрлі еңбекке жол берілмеуі;

– еңбек шартын өз еркімен жасасуы;

– еңбек қызметін тоқтату мәселесінде еркін болуы.

Сот тәжірибесі көрсеткендей, мәжбүрлі еңбек көбіне тікелей қысымнан емес, жанама ықпалдар арқылы болады:

– құжаттарды қайтармай ұстап қалу;

– қызметкерді қорқыту;

– келісімшартты бұздырмау мақсатында айыппұл белгілеу;

– еңбек жағдайларын нашарлату.

Мұндай әрекеттер ҚР ҚК-нің 138-бабы бойынша қылмыстық жауаптылыққа әкелуі мүмкін

3. Еңбек қатынастары тараптарының теңдігі принципі

Құқықтық реттеу

Еңбек кодексі 6-бабы:

«Еңбек қатынастары тараптарының тең құқықтылығы және тең мүмкіндіктері».

Бұл принцип қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы заңдық теңдікті білдіреді. Экономикалық тұрғыдан жұмыс берушінің күштірек позицияға ие екені мәлім, сондықтан заң тараптардың формальды теңдігін ғана емес, әлсіз тарап — қызметкердің мүддесін қорғауды да көздейді.
Соттар мына жағдайларда теңдік принципін бұзу деп таниды:
– еңбек шартын жасаспай жұмысқа жіберу;
– бірдей біліктілікпен орындаған жұмыс үшін әртүрлі ақы төлеу;
– кәсіподақ мүшелеріне қысым көрсету;
– жұмысқа қабылдаудан негізсіз бас тарту.

Әлеуметтік әріптестік принципі

ҚР Еңбек кодексінің 4-бабы әлеуметтік әріптестіктің қағидаттарын белгілейді. Бұл принциптің негізі — қызметкер, жұмыс беруші және мемлекет мүдделерінің келісімді түрде үйлесуі.

Принциптің мақсаты

– еңбек саласындағы қақтығыстарды азайту;
– келісімдер арқылы еңбек жағдайларын жақсарту;
– ұжымдық келісімдер жүйесін дамыту;
– кәсіподақ институттарын күшейту.
Әлеуметтік әріптестік кеңестері мен үшжақты комиссиялар нақты нәтижелер береді. Мысалы:
– салалық келісімдерде жалақының ең төменгі деңгейлері бекітіледі;
– зиянды еңбек жағдайларындағы қосымша жеңілдіктер белгіленеді;
– жұмыс орындарын қысқарту кезінде қызметкерлерді қорғау шаралары енгізіледі.

Еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау принципі

Заңдық негіздері

ҚР ЕК 23–25-баптары, сондай-ақ «Еңбекті қорғау туралы» заң.
– қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету;
– өндірістік тәуекелді бағалау;
– қауіпсіздік бойынша нұсқаулық өткізу;
– қызметкердің денсаулығына келтірілген зиян үшін өтемақы төлеу.
Қазақстанда өндірістік жарақаттану деңгейі әлі де жоғары, әсіресе тау-кен, металлургия, құрылыс салаларында. Қауіпсіздік шараларын сақтамау көбіне төмендегі себептерден туындайды:
– жеке қорғаныс құралдарының жетіспеуі;
– жұмысшылардың инструктаждан өтпеуі;
– бақылаудың әлсіздігі;
– өндірісте ескірген технологияларды қолдану.

6. Әділ еңбекақы төлеу және оның уақтылы берілуі принципі

6.1 Нормативтік негіз

ҚР ЕК 113–134 баптары.
Жалақы мөлшері қызметкердің біліктілігіне, тәжірибесіне және еңбек көлеміне сай болуы керек.

Жалақының әділдігі

Әділ жалақы:
– жұмыстың күрделілігіне сәйкес;
– кемсітусіз;
– уақтылы төленетін;
– экономикалық негізделген болуы тиіс.
Жалақыны кешіктіру — еңбек заңнамасының ең көп кездесетін бұзушылықтарының бірі.

Сот тәжірибесі

Соттар жалақыны 1 күн кешіктірудің өзі жұмыс берушінің еңбек құқығын бұзғаны деп таниды. Пайыздық өсім, моральдық зиян және айыппұл өндіріледі.

Қызметкерді кемсітуден қорғау принципі

Еңбек кодексі 6-бап; Конституция 14-бап.

Кемсіту нысандары

– жынысына байланысты;
– жасының;
– ұлтының;
– денсаулығына;
– отбасылық жағдайына;
– кәсіподаққа мүшелігіне байланысты.
Мысалы; Соттар мына жағдайларды кемсіту деп таниды:
– жүкті әйелді жұмысқа қабылдамау;
– бала күтіміндегі әйелдердің жүктемесін жасанды түрде көбейту;
– мүгедектігі бар қызметкерді негізсіз жұмыстан босату.

8. Еңбек қатынастарының тұрақтылығы принципі

Бұл принцип қызметкердің еңбек қызметін негізсіз тоқтатудан қорғауды қамтамасыз етеді. Жұмыс берушінің бастамасымен жұмыстан босату заңмен қатаң шектелген (ҚР ЕК 52-бабы).
Жұмыс беруші жұмыстан босату кезінде:
– дәлелді негіз келтіруі;
– құжаттаманы дұрыс рәсімдеуі;
– қызметкерге алдын ала ескертуі;
– балама жұмыс ұсынуы керек.
Талаптардың орындалмауы жұмыстан босатуды жарамсыз деп тануға әкеледі.
Бұл принцип еңбек саласында қызметкерге арналған ең аз кепілдік нормаларын мемлекет деңгейінде бекітуді білдіреді.
Олар:
– ең төменгі жалақы;
– апталық жұмыс уақытының шегі;
– демалыс кезеңдерінің ең төменгі нормалары;
– зиянды еңбек жағдайларындағы қосымша жеңілдіктер;
– әлеуметтік сақтандыру.

Еңбек дауларын әділ және тиімді шешу принцип

ҚР ЕК 159–170 баптары, медиация туралы заң.

– дауларды бейбіт жолмен шешу;
– келіссөздер, бітімгершілік комиссиялары;
– сотқа жүгіну құқығының сақталуы;
– медиаторлардың рөлін кеңейту.
Қазақстанда еңбек дауларының 65%-ы келісім комиссияларында шешіледі. Бұл еңбек қатынастарының тұрақтылығын сақтауға көмектеседі.
1. Еңбек қатынастарының әлеуметтік мәні

Еңбек қатынастарының негізгі әлеуметтік мәні – қызметкерлердің құқықтарын қорғау, олардың психологиялық және моральдық тұрақтылығын қамтамасыз ету. Әділ еңбек қатынастары жоқ жағдайда өндірістік даулар, қызметкерлердің наразылығы, психологиялық қысымның өсуі байқалады. Қазақстандағы өндіріс орындарында зерттеу көрсеткендей, еңбек қауіпсіздігіне немқұрайлы қараған жағдайда өндірістік жарақаттар 10–15% көбейеді.
Құқықтық баптарға сілтеме:

- 4-бап, ҚР Еңбек кодексі – еңбек қатынастарының негізгі принциптері.
- 33-бап – қызметкерлердің қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету міндеті.

Практикалық мысал: Алматыдағы ірі зауыттарда қауіпсіздік техникасын енгізу, еңбекақыны уақытылы төлеу, еңбек демалысын қамтамасыз ету қызметкерлердің еңбек өнімділігін 15–18% арттырды.
Бұл бөлім көрсеткендей, әлеуметтік аспектілер еңбек қатынастарының тұрақтылығы мен тиімділігін анықтайтын маңызды фактор болып табылады.
2. Еңбек қатынастарының экономикалық әсері
Құқықтық реттелген еңбек қатынастары өндіріс тиімділігін арттырады. Қызметкерлердің құқықтары қорғалмаған жағдайда өндірістік даулар көбейеді, өндіріс үзілістері және қаржылық шығындар артады.
Статистика: 2024 жылы ресми еңбек қатынасында 3,5 млн қызметкер тіркелген. Оның 42%-ы әйелдер, 58%-ы ерлер. Кәсіподаққа қосылған қызметкерлер 15%, ал жеке келісімшарт бойынша жұмыс істейтіндер – 85%.
Практикалық мысал: Астана қаласындағы зауыттарда қауіпсіздік техникасы енгізілген және еңбек демалысы сақталған жағдайда өнімділік 18% артты, өндірістік жарақат саны 12% төмендеді.
Құқықтық негіз:

- 91–93-баптар, ҚР Еңбек кодексі – еңбекақы төлеу тәртібі.
- 139–142-баптар – еңбек дауларын шешу.

Бұл көрсеткіштер еңбек қатынастарының экономикалық маңыздылығын айқындайды.
3. ҚР Еңбек кодексінің принциптері бойынша жекелеп талдау
3.1. Заңдылық және теңдік (4-бап)

- Барлық қызметкерлерге бірдей еңбек жағдайлары қамтамасыз етіледі, кемсітушілікке жол жоқ.
- Практикалық мысал: мемлекеттік қызметте әйелдер мен ерлерге бірдей еңбекақы төлеу тәжірибесі.

3.2. Қызметкердің еріктілігі (5-бап)

- Еңбек келісім-шарты ерікті түрде жасалады, қызметкерді күштеп жұмысқа тартуға тыйым салынады.
- Практикалық мысал: жеке секторда қызметкерлер тек келісімшарт негізінде қабылданады, өз еркімен жұмыс істейді.

3.3. Кемсітушілікке жол бермеу (6-бап)

- Жыныс, жас, ұлты бойынша кемсітушілікке тыйым салынады.
- Практикалық мысал: Алматыдағы өндіріс орындарында қызметкерлерді тек кәсіби қабілеттеріне қарай бағалау тәжірибесі қолданылады.

3.4. Қауіпсіз еңбек жағдайлары (33-бап)

- Жұмыс беруші міндетті түрде қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге тиіс.
- Практикалық мысал: зауыттарда қауіпсіздік техникасын енгізу, инструктаж өткізу, өндірістік жарақаттардың алдын алу.

3.5. Еңбекақы төлеу тәртібі (91–93-баптар)

- Уақытылы төлеу, қосымша ақы, үстеме сағаттарға төлем міндетті.
- Практикалық мысал: өндіріс орындарында еңбекақыны кешіктірмей төлеу.

3.6. Еңбек дауларын шешу (139–142-баптар)

- Еңбек даулары сот немесе медиация арқылы шешіледі.
- Сот практикасы: Алматы қалалық сотының 2023 жылғы өндірістік жарақатқа байланысты шешімі, қызметкерге толық өтемақы төленген.

4. Халықаралық тәжірибе

- №87 ХЕҰ конвенциясы: қызметкерлердің кәсіподаққа қосылу құқығы.
- №100 конвенциясы: бірдей жұмысқа бірдей еңбекақы төлеу.
- №155 конвенциясы: еңбек қауіпсіздігі және денсаулық сақтау стандарттары.

Салыстырмалы талдау: Германия мен Финляндия тәжірибесі әлеуметтік кепілдіктер мен еңбек қауіпсіздігі саласында Қазақстанға үлгі болып табылады.

5. Практикалық тәжірибе Қазақстанда

- Мемлекеттік, жеке және шетелдік кәсіпорындарда еңбек қатынастары жүзеге асырылады.
- Қызметкерлерді оқыту, еңбекақы төлеу, кәсіподақтар арқылы дауларды шешу.
- Сот практикасы: Алматы қалалық сотының нақты шешімдері еңбек қатынастарының әділдігін растайды.

6. Ұсыныстар

1. Заңнаманы жетілдіру, теңдікті қамтамасыз ету.
2. Қауіпсіз еңбек жағдайларын бақылау жүйесін күшейту.
3. Медиацияны енгізу, халықаралық тәжірибені қолдану.
4. Кәсіподақтардың қызметкерлерді қорғаудағы рөлін арттыру.

7. Жалпы қорытынды тұжырымдар

- Еңбек қатынастарының құқықтық реттелуі елдің әлеуметтік әділеттілігін, экономикалық дамуын қамтамасыз етеді.
- ҚР Еңбек кодексінің баптары нақты, бірақ халықаралық тәжірибеден қосымша нормаларды енгізу қажет.
- Практикалық мысалдар мен сот тәжірибесі еңбек қатынастарының әділ, қауіпсіз және тиімді болуын растайды.

3.1. Заңдылық және теңдік (4-бап)

- Барлық қызметкерлерге бірдей еңбек жағдайлары қамтамасыз етіледі, кемсітушілікке жол жоқ.
- Практикалық мысал: мемлекеттік қызметте әйелдер мен ерлерге бірдей еңбекақы төлеу тәжірибесі.

3.2. Қызметкердің еріктілігі (5-бап)

- Еңбек келісім-шарты ерікті түрде жасалады, қызметкерді күштеп жұмысқа тартуға тыйым салынады.
- Практикалық мысал: жеке секторда қызметкерлер тек келісімшарт негізінде қабылданады, өз еркімен жұмыс істейді.

3.3. Кемсітушілікке жол бермеу (6-бап)

- Жыныс, жас, ұлты бойынша кемсітушілікке тыйым салынады.
- Практикалық мысал: Алматыдағы өндіріс орындарында қызметкерлерді тек кәсіби қабілеттеріне қарай бағалау тәжірибесі қолданылады.

3.4. Қауіпсіз еңбек жағдайлары (33-бап)

- Жұмыс беруші міндетті түрде қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге тиіс.
- Практикалық мысал: зауыттарда қауіпсіздік техникасын енгізу, инструктаж өткізу, өндірістік жарақаттардың алдын алу.

3.5. Еңбекақы төлеу тәртібі (91–93-баптар)

- Уақытылы төлеу, қосымша ақы, үстеме сағаттарға төлем міндетті.
- Практикалық мысал: өндіріс орындарында еңбекақыны кешіктірмей төлеу.

3.6. Еңбек дауларын шешу (139–142-баптар)

- Еңбек даулары сот немесе медиация арқылы шешіледі.
- Сот практикасы: Алматы қалалық сотының 2023 жылғы өндірістік жарақатқа байланысты шешімі, қызметкерге толық өтемақы төленген

Ұсыныстар (Жекелеп)

1. Заңнаманы жетілдіру арқылы еңбек қатынастарының теңдігін қамтамасыз ету

ҚР Еңбек кодексіндегі 4-бап еңбек қатынастарының негізгі принциптерін белгілейді, бірақ кейбір аспектілер толық көрсетілмеген, мысалы, еңбек қатынастарына теңдік мәселелері нақты сілтемелермен толықтырылған жоқ. Заңнаманы жетілдіру:

- Жыныс, жас, ұлт немесе әлеуметтік мәртебеге қарамастан тең құқықтарды нақты бекіту;

- Қызметкерлердің еңбек келісімшарттарын қорғау, келісімшарт шарттарын стандарттау;
- Жұмыс берушілердің жауапкершілігін нақтылау.

Практикалық мәні: Заңнамадағы кемшіліктерді түзету қызметкерлер мен жұмыс берушілер арасындағы құқықтық даулардың алдын алады, еңбек қатынастарының әділдігін қамтамасыз етеді.

2. Қауіпсіз еңбек жағдайларын бақылау жүйесін күшейту

Қазіргі жағдайда Қазақстандағы кейбір өндіріс орындарында еңбек қауіпсіздігі стандарттары толық сақталмайды. Ұсыныс:

- Қауіпсіздік техникасы бойынша жүйелі бақылау;
- Өндірістік нұсқаулар мен инструктаждарды міндетті түрде өткізу;
- Еңбек қауіпсіздігі талаптарын бұзғандарға нақты санкциялар енгізу.

Практикалық мәні: Қызметкерлердің жарақат алу ықтималдығы төмендейді, өндіріс үзілістері азаяды, еңбек өнімділігі артады.

Құқықтық негіз: 33-бап, ҚР Еңбек кодексі – қызметкерлердің қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету міндеті.

3. Еңбек дауларын шешу механизмдерін жетілдіру

Қазіргі тәжірибе көрсеткендей, еңбек дауларын шешу кейде ұзақ уақыт алады, бұл өндіріс үзілістеріне әкеледі. Ұсыныстар:

- Медиация институтын енгізу;
- Жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы келісімшартқа байланысты шағымдарды тез арада қарастыру;
- Сот тәжірибесін талдау арқылы ең жиі кездесетін даулар бойынша стандартты нұсқаулар жасау.

Практикалық мәні: Бұл әдіс еңбек дауларын тез шешіп, қызметкерлер мен жұмыс берушілер арасындағы сенімділікті арттырады.

4. Халықаралық тәжірибені енгізу арқылы әлеуметтік кепілдіктерді кеңейту

Қазақстан ХЕҰ конвенцияларын ратификациялаған, бірақ толық енгізу кейде кешіктіріледі. Ұсыныстар:

- №87, №100, №155 ХЕҰ конвенцияларын нақты ұлттық заңнамаға толық үйлестіру;
- Қызметкерлердің кәсіби дамыту, медициналық сақтандыру, еңбек демалысын кеңейту;
- Халықаралық стандарттарды қолдану арқылы еңбек қатынастарына тұрақтылық енгізу.

Практикалық мәні: Бұл қызметкерлердің құқықтарын қорғауды күшейтеді, өндірістік тиімділікті арттырады.

5. Кәсіподақтардың қызметкерлерді қорғаудағы рөлін арттыру

Қазіргі тәжірибе көрсеткендей, кәсіподақтар қызметкерлерді толық қорғамайды. Ұсыныстар:

- Кәсіподақтардың еңбек дауларын шешуге белсенді қатысуын арттыру;

- Қызметкерлердің құқықтары мен міндеттерін түсіндіру бойынша тренингтер ұйымдастыру;
- Кәсіподақтар мен жұмыс берушілер арасындағы диалогты жүйелі ету.

Практикалық мәні: Кәсіподақтардың белсенді қызметі қызметкерлердің құқықтық сауатын арттырып, еңбек қатынастарының әділдігін қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
– 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған.
– 2022 жылғы өзгерістер мен толықтыруларымен.
2. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі.
– 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ.
– 2023–2024 жылдардағы өзгерістер мен толықтыруларымен.
(Кодекс баптары: 3-бап, 4-бап, 6-бап, 23–25-баптар, 52-бап, 113–134-баптар, 159–170-баптар және т.б.)
3. «Еңбекті қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.
– 2023 жылғы 5 мамырдағы жаңа редакция.
– Еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау саласындағы негізгі талаптар.
4. Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ) Конвенциялары:
– №87 «Кәсіподақ бостандығы және кәсіподақтарды қорғау туралы» (1948 ж.)
– №98 «Ұйымдасу және ұжымдық келіссөздер құқығы туралы» (1949 ж.)
– №100 «Ерлер мен әйелдердің тең еңбегі үшін тең ақы төлеу туралы» (1951 ж.)
– №155 «Еңбек қауіпсіздігі және гигиена туралы» (1981 ж.)
(Қазақстан бұл Конвенциялардың барлығын ратификациялаған)
5. ҚР Жоғарғы сотының нормативтік қаулылары:
– «Еңбек дауларын шешу практикасы туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 24 қарашадағы №10 нормативтік қаулысы.
– «Азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру барысында еңбек құқықтарын қорғау» (2021 ж.).
6. ҚР Әділет министрлігі, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі:
– Еңбек қатынастары саласындағы ресми түсіндірмелер (2018–2024 жж.)
– Мемлекеттік еңбек инспекциясының баяндамалары.

7. ҚР Ұлттық статистика бюросы.
– «Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығы» статистикалық жинағы, 2020–2024 жж.
– Жалақы, еңбек қауіпсіздігі, өндірістік жарақат статистикасы.
8. Баққожаев М., Ибраева А.С.
Еңбек құқығының негіздері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2020. – 420 б.
9. Сәбитов А.Т., Қожахметова Д.

Қазақстан Республикасының еңбек құқығы. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 350 б.
10. Қалиева Г.Ж.
Еңбек қатынастары және құқықтық реттеу мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.
11. International Labour Organization (ILO).
– Global Wage Report 2022–2023
– Safety and Health at Work 2023
12. Германия, Финляндия, Канада елдерінің еңбек құқықтары туралы шетелдік әдебиеттер:
– European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (Eurofound), 2022–2023.
– OECD Employment Outlook, 2023.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ
XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

«Қоршаған ортаның ластануы»

СҒЗЖ орындаған: **Муратбеков Бакдаулет Амангельдиевич**
Тобы: **ЗҚТ-311**
Ғылыми жетекшісі: **аға оқытушы Данишбаева Меруерт Сериковна**

Түркістан , 2025 жыл

I. Кіріспе
II. Негізгі бөлім
III. Ластанудың негізгі көздері
IV. Ауа ластану деңгейінің Қазақстандағы жағдайы
V. Денсаулыққа әсері (инфекциялық емес аурулар)
VI. Мемлекеттік реттеу және құқықтық негіз
VII. Ауа сапасын жақсарту жолдары (ұсыныстар)
VIII. Қорытынды
IX. Пайдаланылған әдебиеттер

Кіріспе

Қоршаған ортаның ластануы — қазіргі заманғы Қазақстан үшін өзекті әрі көпқырлы проблема. Соңғы жылдары өнеркәсіптік өсім, көліктің молаюы, тұрмыстық жылыту жүйелеріндегі дәстүрлі (көбі көмірге негізделген) технологиялардың сақталуы және қалдықтарды өңдеудің тиімсіздігі атмосфераға зиянды бөліктердің, парниктік газдардың және ұсақ бөлшектердің (PM2.5, PM10) артуына әкелді. Бұл құбылыстар тек экожүйенің тепе-теңдігін бұзып қоймай, халықтың денсаулығы, экономикалық тұрақтылық және әлеуметтік әл-ауқатқа терең және ұзақ мерзімді зиян келтіруде.

Халықаралық ұйымдардың, соның ішінде ДДҰ мен Дүниежүзілік банктың мәліметтері ауа ластануының адам денсаулығына әсерінің ауыр екендігін дәлелдейді: тыныс алу және жүрек-қантамыр жүйесі ауруларының ұлғаюы, онкологиялық диагноздар санының өсуі және жыл сайынғы мезгілсіз өлім көрсеткіштерінің жоғары болуы — осының айқын көріністері. Қазақстанда жыл сайын ауаның төмендеуіне байланысты мыңдаған адам мезгілсіз қайтыс болатыны және денсаулық сақтау жүйесіне түсетін ауыр жүктеме елдің экономикалық шығындарының артуына әкеледі. Сонымен қатар, ауаның ластануы ауылдық жерлерде де байқалып, мониторингтің жеткіліксіздігі салдарынан нақты қауіп деңгейін бағалау қиындап отыр.

Осы зерттеу жұмысының мақсаты — Қазақстандағы атмосфералық ауаның ластануының қазіргі жағдайын кешенді түрде сипаттау, оның негізгі көздерін анықтау және ластанудың халықтың инфекциялық емес ауруларының таралуына әсерін ғылыми тұрғыдан бағалау. Зерттеу барысында қолданылған әдістерге 2020–2024 жылдар аралығындағы ұлттық және халықаралық деректерді талдау, әдеби шолу, мониторинг деректерін салыстырмалы талдау және қазіргі заманғы ауа сапасын бақылау технологияларының тиімділігін бағалау кіреді.

Бұл жұмыстың маңыздылығы — атмосфералық ластануды тек техникалық мәселе ретінде емес, қоғамның денсаулығы мен экономикалық дамуы үшін стратегиялық қауіп ретінде қарастыруда. Экологиялық кодекстегі соңғы өзгерістер, ірі кәсіпорындардың модернизациясы және автоматтандырылған бақылау жүйелерін енгізу сияқты позитивті үрдістерге қарамастан, өңірлердегі іске асыру деңгейінің әркелкілігі және қаржыландырудың тиімсіздігі нәтижелерді баяулатуда. Сондықтан мәселені шешу үшін заңнамалық реттеу, технологиялық жаңғырту, мониторинг пен деректердің ашықтығы, көмірді пайдалануды қысқарту және азаматтық қоғам мен жеке сектордың белсенділігі сияқты кешенді, үйлестірілген шаралар қажет екені анық. Осы құжат зерттеушілерге, мемлекеттік басқару органдарына және азаматтық қоғамға ауа ластануы мәселесінде саясат қалыптастыруға ғылыми негіз болуды мақсат етеді.

Негізгі бөлім

Экологиялық проблемалар

Қазақстанда 45 өнеркәсіптік қала бар және оның 10-ында атмосфералық ауа ластануының ең жоғары деңгейі тіркелді. Соңғы жылдары ауаның ластану проблемасы дүниежүзін алаңдатып отырған өзекті мәселеге айнала бастады. Еліміздегі негізгі экологиялық проблемалар - атмосфералық ауаның ластануы, жерүсті сулары және қалдықтармен жұмыс істеу жүйесінің нашарлауы. Әр түрлі салада жүргізілген зерттеулерге сәйкес, адамзат баласының күнделікті тіршілік-қызметінің әсерінен климат және сыртқы орта жаһандық ауқымда өзгерістерге тап болған. Мәселен, мұнай мен оның өнімдерінің, өндірістік қалдық-қоқыстардың суға ағып қосылуынан мұхиттар ластанып, ол көптеген жануарлар мен балықтардың, құстардың азаюына, тұтастай экожүйенің бұзылуына ықпал етеді. Саны күн санап көбейіп жатқан көліктер атмосфераға көмірқышқыл газын бөліп, соның салдарынан жерде құрғақшылық, кейбір құрлықта керісінше мол жауын-шашын болып, ауада оттегі азайып жатыр.

Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының ақпаратына сүйенсек, асқазан, өкпе, бауыр, ұйқы безі обырынан көз жұматын адамдар қатары күн санап өсіп жатыр. Мұның бір себебі – экологияның нашарлауы. Қатты бөлшектер өкпеге терең еніп, қан айналымы жүйесіне сіңіп, жүрек-қантамыр және тыныс алу жүйелеріне әсер етеді. Ауадағы азот диоксидінің мөлшері тыныс алу органдары ауруларына, атап айтқанда демікпеге әкеліп соғады. Ұйым сарапшылары 10 адамның 9-ы ластанған ауада өмір сүріп жатқанын айтады.

Ауаның ластану рейтингі

2025 жылғы әлем қалаларының ластануына қатысты түзілген рейтингте Қазақстан 115 елдің ішінде 33-орынға тұрақтаған. Ластану индексі – 73,4. Бұл ретте индекс неғұрлым жоғары болса, жағдай соғұрлым нашар екенін білдіреді. Ең лас елдер рейтингінің көш басында Камерун, Моңғолия және Мьянма тұр. Ал әлемдегі ең үздік көрсеткіш, яғни тазалығы жағынан бірінші орында Финляндия. Бұл елдің ластану индексі - 12,1 ғана. Рейтингке кірген ТМД елдеріне назар аударсақ, Әзербайжандағы ауаның ластану деңгейі Қазақстанға қарағанда жоғары екенін байқаймыз. Ал Молдова, Украина, Ресей, Армения және Беларусь елдерінде жағдай бізбен салыстырғанда біршама жақсы.

Тамыз айында өткен Үкімет отырысында ҚР Экология министрлігінің Экологиялық реттеу және бақылау комитетінің төрағасы Ерболат Селбайұлы Қожықов осы тақырыпта біраз мағлұмат берген. Ол Қазақстанда 2025 жылы ауаға шығарылған зиянды заттардың көлемі 2,4 млн тонна болған,, бұл көрсеткіш 2024 жылмен салыстырғанда 6%-ға азайып отырғанын мәлімдеді. Төгінділер көрсеткіші 9%-ға төмендеген. Шамамен 4,2 млн тонна қатты тұрмыстық қалдық түзілген, бұл 2024 жылмен салыстырғанда аз. Алайда қолданыстағы 3007 қатты тұрмыстық қалдықтар полигонының 2404-і экологиялық және санитарлық нормаларға сәйкес келмейді.

Адам әр кезде де табиғатпен тығыз байланыста өмір сүреді, оның байлықтарын пайдаланады және өз қызметі арқылы табиғатқа әсер етеді. Адамның табиғатқа әсері зиянды салдар тудыруы мүмкін. Мемлекет

әрқашанда табиғи ортаны осындай зиянды әрекеттерден қорғау үшін белгілі бір құқықтық ережелер шығарады. Табиғи ортаны адамның зиянды әрекеттерінен қорғауға бағытталған нормалардың (ережелердің) жиынтығы экологиялық құқық деп аталады. Адамның табиғатқа зиянды әсерінің салдарынан ХХғасырдың ортасында әлемдегі экологиялық жағдай күрт төмендеп кетті. Экологиялық жағдайдың нашарлағаны соншалық, бүгінде ол әлемнің кейбір аймақтарында адамның тұрмыс тіршілігімен коса оның өмірі үшін де үлкен қатер тудырып отыр.

2002 жылы Йоханнесбургте (ОАР) тұрақты даму жөніндегі өткізілген Бүкіләлемдік самитте (кездесуде) бүгінгі күні биологиялық әртүрлілік жылдам қарқынмен қысқарып бара жатқандығы атап айтылды. Адамның әрекеті нәтижесінде теңіздердегі балық коры 75 пайызға дейін азайды, маржан рифтерінін 70 пайызы жойылу каупінде түр. Табиғат тозуда, сонымен бірге адамзат та тозып барады, қоршаған ортаның ластануы нәтижесінде халықтың денсаулығы да нашарлап келеді, ал мұның соңы адам тегінің бұзылуына әкеп соқтырады, тұқым қуалайтын аурулар, оның ішінде, ең алдымен, психикалық және туа біткен аурулар санының өсуіне, маскүнемдік, нашақорлық, СПИД, ақ қан ауыруы, қатерлі ісік, жұқпалы және вирусты аурулар таралуына әкелуде. Бүгінгі таңда барлық мемлекеттер зиян шеккен экологиялық ахуалды қалпына келтіру жөнінде іс-шаралар қолдануда. Алайда қоршаған ортаға төнген қатердің қауіптілік дәрежесінің жоғарылығы соншалық, бүгінде ол тек мемлекеттің ішкі шаралары ғана емес, сонымен бірге мемлекетаралық шараларды да қолдануды талап етіп отыр. 1992 жылы маусымда Рио-де-Жанейро қаласында өткен қоршаған орта және оны дамыту жөніндегі БҰҰ-ның конференциясында осы мәселе бойынша Декларация қабылданды. Аталған декларацияға біздің еліміз де қосылды.Қазіргі кезде халықтын 20 пайызы аллергия ауыруына шалдығуда, күн сайын Жер шарында 25 мын адам лас суды пайдалану нәтижесінде қайтыс болуда, өндірістік қалалардағы халықтың 35 пайызы қоршаған ортаның ластануы нәтижесінде жүйелі түрде әр түрлі аурулармен ауырады. Күн сайын адамның тиімсіз жұмысынын салдарынан 44 гектар жер шөлге айналады, күн сайын жануарлар мен өсімдіктердін бір түрі жойылып отырады; күн сайын 40 мыннан астам бала аштықтан өлуде.

Оттек қоры 10 млрд т азайған, 200 млн гектарға жуық суармалы жер пайдаға аспай қалды. Пайдалы қазбалардың - мұнайдың, табиғи газдың, көмір және тағы басқалардың жоғалуы байқалып отыр, Жер ғаламының әрбір бесінші тұрғыны таза су ішпейді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) атынан Әлемдік қауымдастық қоршаған ортаға және болашақ ұрпаққа зиян келтірмейтіндей қазіргі адамның өсіп келе жатқан қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін Тұрақты (орнықты) даму тұжырымдамасын әзірледі. Бұл тұжырымдама - қоғам мен табиғаттың өзара әрекетін көрсететін қазіргі заманға сай, неғұрлым кең тараған және қолдау тапқан тұжырымдамалардың бірі. БҰҰ Бас хатшысының бастамасымен 1984 жылы қоршаған ортаны қорғау және дамыту жөніндегі

Халықаралық комиссия құрылды.

Республикамыздағы экологиялық проблеммалардың даму жағдайы және одан сақтану шаралары.

Қазақстанның табиғат жағдайлары алуан түрлі Қазақстан территориясы кең – байтақ жерді алып жатыр, Батыстан Шығысқа қарай 2,925 км. Каспий теңізі мен Орал ойпаттарынан Алтайға дейін. Қазақстанда мұнай өндіру 100 жылдан бері жүргізіліп келеді. Ескірген технологияларда қолдану орасан зор экономикалық шығындар мен қоршаған ортаның бұзылуына әкеліп соқты. Топырақтың құнарлығының бұзылуы, судың мұнаймен ластануы адамның денсаулығына және жүйкежүйелеріне әсер етіп, шөлдену процестерінің жүруіне, био – көптүрліліктің жойылуына әкелді. Тыныс алу жолдарының қабыну аурулары мұнай өндіретін аудандардағы орташа саны облспен салыстырғанда жоғары. Концерогенді көмірсутектердің концентрациясының жоғары болуы бұл зонадағы қатерлі ісіктен болатын өлімнің басқа аймақтармен салыстырғанда 2 – 4 есе жоғары болуына әкелді. Жас балалардың өлімі мың адамға шаққанда 37 – баланы құрайды. Бұл көрсеткіш еліміз бойынша ең жоғарғы көрсеткіш. Семей ядролық полигонда 1989 жылға дейін 470 ядролық жарылыс жасалып, 300 мың га территорияда радиоактивті жауын – шашын түскен. 1997 жылы бағалы қылқанжапырақты ормандардың үлкен территориясы елдің ормандардың 10 % - дан астамы өрттер әсерінен жойылды. Бұл биоалуан түрліліктің кемуіне әкеліп соқты. Экологиялық мәселелердің халықтың әлеуметтік экономикалық жағдайы мен денсаулығына әсері орасан зор: жыл сайын улы қалдықтардан келетін шығын 300 млн. доллар, ауаның ластануы – 266 млн. доллар. Аймақта қатерлі ісіктермен ауыру деңгейі ең жоғары. Аймақтың экологиялық мәселері нгізінен су ресурстарын тиісіз пайдаланумен, ластануымен байланысты. 1990 – 1996 жылдар аралығында 10 млн. га – дан астам жайылымдық жерлер өнімділігін жоғалтып, 17 млн. га егістік жерлер өндірістен шығарылуы. Кеңінен белгілі аймақтық экологиялық мәселе – Арал теңізі. Арал теңізінің кеуіп қалған түбінен сарапшылардың мәліметі бойынша 50-70 мың тоннадан астам тұз көтерілуде. Ауыз суының сапасының нашарлығы балалар арасындағы инфекциялық аурулардың жоғары болуына әкеліп соқтыруда.

Су ресурстарын тиімсіз пайдалану, Қытайға судың көптеп берілуіне байланысты, Балхаш көліне де Арал тағдыры тууы мүмкін. Қазір су ресурстарына деген қажеттілік 50% ғана орындалып отыр. Қазіргі кезеңнің өзекті мәселелерінің бірі радияциялық ластану болып қалып отыр. Радиоактивті ластанумен күресу тек алдын алу сипатында ғана болады. Себебі табиғи ортаның мұндай ластануын нейтрондайтын биологиялық ыдырату әдістері де басқа да механизмдер де жоқ. Қоректік

тізбек бойынша тарала отырып өсімдіктерден жануарларға радиоактивті заттар азық – түлік өнімдерімен бірге адам ағзасына түсіп, адам денсаулығына зиянды мөлшерге дейін жиналуы мүмкін. Қазақстан территориясында радияциялық ластану себептеріне мыналар жатады: Семей ядролық полигонында жасалған жарылыстардың салдары, радиоактивті материалдарды пайдаланылатын атомдық өнеркәсіп орындары, уланған жауындар, халық шаруашылық мәселерін шешу мақсатында жасалған жер асты ядролық жарылыстар, табиғи радиоактивтік, радиоактивті қалдықтар.
1992 жылы қабвлданған климаттың өзгеруі туралы БҰҰ Халықаралық Рамалық конвенсиясы дүние жүзі мемлекеттерінің алдына климаттың өзгеруі туралы конвенсия адамзат назарын төтенше бұзылуларға аударып отыр. Олар ең алдымен планетаның атмосферасымен өзара әрекеттесетін және атмосферадан тарайтын күн энергиясының жолын өзгертеді. Осының нәтижесінде ғаламдық климаттың өзгеру қуіпі туып отыр. Бұдан туындайтын негізгі салдар – жер бетінің орташа температурасының көтерілуі және ауа – райының кең ауқымды аймақтарда өзгеруі, тағы басқа эффектілер болуы мүмкін.

Үкімет – аралық климаттың өзгеруі мәселесімен айналысатын топтың сарапшыларының мәліметтері бойынша өнеркәсіптік даму бастағанға дейін 1850 жылмен салыстырғанда, қазіргі уақытқа дейін ғаламдық температура 0,5 С – ға көтерілген.

Болашақта температураның көтерілуінің адамзатқа және қоршаған ортаға әсері туралы болжамдар жасау қиын, себебі ғаламдық климат жүйесі өте күрделі. Оның құбылыстары атмосфера өзгерісімен байланысты ғана емес, мұхиттағы процестермен, биосферамен, гидросферамен қатынаста болады. Жер бетінде климаттың әр түрлі бөліктері өз – ара күрделі қарым – қатынасындағы өзгерістер нәтижесінде климат табиғи өзгерістерге ұшырайды. Бұл мәселе қазіргі уақытқа дейін жеткілікті дәрежеде зерттелмеген.
Қазақстанның географиалық орыналасуы оның климатының қатаң континентталды және құрғақ болуының басты себебі болып табылады .Республика территориясының 50 % -дан астам бөлігін шөл және шөлейт ландышафт зоналары алып жатыр. Сондықтан су мен қамтамасыз ету мәселесі республикамыздың экономикасын өзекті мәселелерінің бірі болып табылады

Табиғат ресурстарының, тың және тыңайған жерлердің кең алқабының игерілуі, өзен суларының егістікті суғаруға, электр энергиясын өндіруге жұмсау нәтижесіндегі зор антропогенді қысым Арал мәселесі мен Қазақстанның жалпы су ресурстарының кемуіне әкеліп соқты. Егістік жерлердің өңдеудің төмен технологиясы және жамылғыларының көптеген жерлерде азуына әкеліп соқтырды.

Температураның артуы тау мұздықтарының кемуіне әкелді. Іле Алатауында соңғы 35 – жыл ішінде мұздану процесі 30%- ға немесе әр жылға шаққанда

1%- ға кеміген. Мұздықтардың көлемінің кемуі, мұздық жүйесіндегі су қорының да азаюына әкеледі. Мұздықтардың еруі үлкен мұздық көлдерінің пайда болуына әкеледі. Ал бұл көлдердің толуы сел жүру қаупін тудырады. Таулардың мұз қорының кемуі таулар мен тау бөктерінің микроклиматының құрғақшылық бағытында өзгеруіне, ал ол өсімдік жамылғысы мен жануарлар тіршілігінің қалыптасқан жағдайларының өзгеруіне әкеледі.

Экология өзінің танымы жағынан өте кең ұғым. Экология заңдылықтарына қарама – қайшылықтардың барлығы, табиғатқа әсер ететін және орныққан экологиялық қызмет нормаларына нұқсан келтірген құбылыстардың бәрі оны бұзғандық болып есептелінеді. Бір жағынан осыншама нәзік жүйені бүлдіру барлық тіршілік атаулыға өзінің зиянды ықпалын тигізуі мүмкін.

Экологтарға Атырау облысында жұмыс жетіп артылады. Біздің табиғи – климаттық жағдайымыздың өзі неге тұрады? Климатымыз тым континентальды, құмды дауылдар, масалар маза бермейді. Өлкеміз өсімдіктерге өте жұтаң.

Жасыл желектің жойылуы мен жолдардың бұзылуы өз алдына бір төбе көкейкесті мәселелер. Зиянкес насекомдарға, жердің тұзденуы мен тақырлануына, құрғақшылыққа байланысты барлық проблемалардыбіз үшін біреу шешіп бермейді және біз үшін біреу жасамайды. Осы біз жерді дұрыс пайдаланып отырмыз ба? Жер жыртқанда кейде сауаттылығымыздың жетіспей жататындығы рас қой. Біздің байлығымызды игеру үшін облысымызға шетелдік мамандар келіп жатыр. Олар экологиялық жағынан таза азық- түлікті талап етеді. Сонда біз оларға не ұсына аламыз? Меніңше, жергілікті ғалымдармен қатар акционерлік қоғамдарда, фирмаларда қоршаған ортаны қорғау жөнінде әрқайсысының, өз бағдарламалары болуы керек. Сөз жоқ, осындай жағдайда күш біріктіре отырып, табысқа жетуге болады. Әрине, әлемдік деігейдегі жақсы приборларсыз экологиялық талаптардың бұзылуын жан-жақты бақылай алмайсыз. Сондықтан осы тұрғыда шешімді қадамдар жасалуы қажет.

Қоршаған ортаны қорғау туралы түрлі семинарларды жиі өткізіп, сарапшыларды материалдық қолдау және оларға ақы төлеу ісін жетілдіруіміз керек. Сонда осы және басқа да шаралар экологиялық сараптаманы жетілдіріп, экожүйені қорғауға көмектесетін болады.
Алматы қаласы еліміздегі ең ірі мегополис болып табылыды. Тау баурайында орналасқан, жел соқпайтын, климаты ыстық, қалада фотохимиялық реакциялар тез жүріп, ауадағы неше түрлі лас компоненттер оңтүстік астана тұрғындарының денсаулығына айтарлықтай зиянын тигізіп отырғаны жасырын емес. Қала әкімшілігі ауа атмосферасын тазарту үшін « Таза ауа – жанға дауа » бағдарламасын жасап, оны бір қтар халықаралық форумдарда қорғап, европалық комиссия осының негізінде « Қала ауа бассейінің ластануы » атты екі жарлық бағдарлама бойынша қайтарымсыз бір милион евро грант бөлген болатын. Бағдарлама ТАСИС бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырылады.

Осының нәтижесінде өткен жылдан бастап қалада елімізде ең қатаң

экологиялық ереже қолданылып, қалаға этил бензинін әкелуге тиым салынды.

Ақтөбе облысы Азия және Европа екі континенттің қиылысында 300,6 мың шаршы км аумақты алып, Қазақстанның алты облысымен, солтүстігінде Ресейдің Орынбор облысымен және оңтүстікгінде Өзбекстан Республикасының Қарақалпақ автономиалық облысымен шектесіп жатыр. Халқы 676,6 мың адамды құрайтын облыс 12 әкімшілік – аумақтық ауданға бөлінген облыс орталығының 245,8 мың тұрғыны бар, өнеркәсібі мен инфрақұрылымы дамыған Ақтөбе қаласы болып табылады. Климатының қуаңшылығына қарамастан, облыс аграрлық аумаққа жатады. Мемлекеттік шаруашылық жүргізу кезеңдерінде барлығы 156 шаруашылық, оның ішінде 112 совхоз және 44 колхоз ауылшаруашылығы өндірісінде 26 млн га жерлер, оның ішінде егістік жеолер – 2,3 млн га (8,6 %), жыртылған жерлер – 6,7 мың га (0,02%), көпжылдық шөптер – 0,9 мың га (0,01 %) шабындықтар – 469,7 мың га (1,8 %), жайылымдықтар – 24,0 млн га (89,7 %) құрайтын. Дәнді дақылдардың орташа түсімі аумақ бойынша гектарынан 1,5 – нан 12 центнерге дейін аутқиды. Ең жоғары егін түсімдері 1981 жылы – 1,7 млн тонна, ал 1992 жылы – 2,0 млн тонна құрады.

Облыстың жер қорының жағдайы жақсартуға, топырақтың құнарлығын көтеруді, әсер құрылымының ауылшаруашылығының даму бағытына сәйкес өзгерістер енгізілетін шараларды қабылдауды қажет етеді. Жердің жағдайының өзгерістерін дер кезінде анықтау, оларды бағалау, қолайзыз процестерді болдырмаудың алдын алу және өзгеріске ұшыраған жерлерді қалпына келтірудегі мониторинг жүйесін қалыптастыру жалғастырылуда.

Облыстың батыс шегарасында ұзындығы 70 км кіріп жатқан Жайық өзені алып етеді. Аймақтың өсімдіктер әлемі өте алуан түрлілігімен көзге түседі, мұнда жоғары дамыған сабақты өсімдіктердің 447 тегі мен 92 тұқымдастарына жататын 1057-ге тартатын түрлері өседі. Үстіміздегі жылы облыста жақсы егін өсірілді, 663,4 мың га егістік жерден 555,4 мың тонна астық бастырылды. әр гектардан жиналған егін өнімі орташа есеппен алғанда 8,5 центнерді құрады, 55,1 мың тонна картоп және 28,8 мың тонна көкеніс өндірілді. Келесі жылға егіске 64,4 мың тонна тұқым құйылды.

Ауыл шаруашылығы барлық өнімдерінің көлемі 1633,0 млн теңгені құрады.өткен жылғымен салыстырғанда 114,6%. Ет, сүт өндірісі өсіп, барлық мал түрлерінің өскендігі байқалады.

Облыста кедейшілік пен жұмыссыздыққа қарсы күрес бағдарламасында қарастырылған тұрғындарды әлеуметтік пен жұмыссыздыққа қоғау шаралары белсенді түрде жүзеге асырылуда. 2000-2005 жылдар аралығында жалақы алатын нақты еңбек етушілер саны 2,5 есе өсті. 2005 жылдың басында экономикада нақты жұмыспен қамтамасыз етіген. Қазақстанның жері қаншалық ұлан – байтақ болса, оның қойнауындағы табиғи байлықта соншалықмол әрі алуан. Ұлан ғайыросынау өлкенің қысы Сібірдің қақаған аязындай бетқорвса, жазы орта Азияның аптап ыстығындай

ми қайнатады, бірде жер бедері Тайгаға ұқсаса, енді бірде шөлге ауысады. Бірде жасыл желегі жайқалған ойпаттарға кезіксең, ізінше бұйрат-бұйрат құмды жоталарға жолығасың. Аспанмен таласқан асқар таулар алыстан-ақ көзге түседі. Республиканың солтүтігінен басталатын шексіз, шексіз жзық дала Орталық Қазақстанның жеріне ойысқан сайын Сарварқаның ауыр қыраттарына ұласып, одан әрі оңтүстікпен оңтүстік шығысқа қарай Алтай, Сауыр – Тарбағатай тауларының сілемдеріне, Жоңғар алатауы мен Тяшь – Шаньға дейін барады. Республика территориясын емін-еркін төрт географиялық зонаға – орманды дала, шөлейт және шөл зоналарына бөлуге болады.

Ендеше мал шаруашылығымен айналысқан ата-бабалармен жайылымдарға маусымдың өзгеруіне қарай пайдаланған. Қандай әрекет етсе де табиғат ерекшеліктерін ұмытпаған. Табиғатқа деген мұндай көзқарас экологиялық жағдайды сақтауға деген негіздеді. Сондықтан да ұзақ уақыт бойы топырақ, өсімдік жамылғыларының қалыптасып дамуына ірі өзгерістер болмаған. Бір кездері игерілместей болып көрінген Қазақстанның кең байтақ жері бұл күнде экономикалық қуатымызды арттырып отырған өндіргіш күштердің өсуінің, ғылыми техникалық өрлеудің әсерінен және қоршаған орта жағдайларын ескрмеу салдарында аз уақыт аралығында экологиялық дағдарыстаға аймаққа айналып отыр. Бұрынғы кеңестер одағы жүргізілген солақай саясаттың кесірінен Қазақстанда экололгиялық пробоемалар тіпті көбейіп кеткен. Одақ тұсында республиканың индустриалды қуатын көрсететін үлкен жетістіктер жөнінде ақпарат көп беріледі. Осының кесірінен аз мерзімнің ішінде табиғат байлығы ысырыап болды. Оның тағы бір себебі қоғамда табиғатқа деген тұтынушылық көзқарас қалыптасты. Қоғамдық қажеттіліктерді жалғыз объективті фактор, ал техникалық экономикалық есепті жалғыз дұрыс негіздеме деп тауып, табиғат дамуының заңдары мен экологиялық фактор ұмыт қалған жағдайда қоршаған ортаға деген дұрыс көзқарас қалыптаспайды. Жедел дамып отырған ғылыми-техникалық өрлеу де адамзаттың тұрмыс жағдайын жақсартумен қатар қоршаған ортаны ластап, қоғам мен табиғат арасында сәйкессіздік туғызады. Табиғат комплексі құрылымдағы компоненттердің өзара тепе-теңдігін байланысын бұзды.

Қазақстандағы 182 мың га жайылымның 110 млн га жалпы жайылымның 60 пайызы әр түрлі деңгейде зиян шнкті. Егер ақшаға шақсақ, оның зияны 10 млрд теңгеге тең. Басқаша айтқанда, 5 млн қойды жоғалттық деген сөз. Бұл жайылымдарды қалпына келтіру үшін 110 млрд доллар қажет. Қайта құру жылдарында 7 млн гектар орманның көзін жойып алдық. Бұл шығын 30 млрд теңгеге тең. Оған жануарлар мен өсімдіктердің аса бағалы түрлерінің жойылғанын айтсақ, шеккен зиянымыздың орны толмайды. Адамзаттың іс-әрекеті табиғатта зат алмасу мен табиғи компонентердің байланысына да әсерін тигізбей қоймайды. Мысалы, орман ағаштарының кесілуі кесірінен топырақтағы ылғал мөлшері азаяды.

Қазақстанда ауа сапасы «жасыл» болашаққа қарай жүйелі жұмысын бастады деп айта аламыз ба? 2020 жылы ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2060

жылға қарай Қазақстан көміртекті бейтараптылыққа қол жеткізуге ниетті екенін айтқан еді. Соның негізінде парниктік газ шығарындыларын азайту, экономиканың барлық саласын қайта құру міндетін жүктеген болатын. Ал 2021 жылдың 2 қаңтарында Президент жоғарыда айтылған экологиялық кодекстің жаңа редакциясына қол қойды. Жаңа құжатта атмосфералық ауаның ластануы, қалдықтарды басқару және өңірлердегі экологиялық мәселелерді тұрақты және үздіксіз шешу қажеттігі нақтыланды. Бұл құжаттың негізгі ерекшелігі - ірі кәсіпорындарды модернизациялау және олардың қоршаған ортаға тигізіп жатқан зиянын төмендету. Оны азайту үшін қолжетімді жаңа технологиялар алынып, ірі кәсіпорындарға автоматтандырылған экологиялық арнайы бақылау жүйелері енгізіледі.
Экологиялық кодекстегі оң үрдістің бірі – өндіріс секторы мен кәсіпорындардан ауа ластанғаны үшін бюджетке түсетін төлемдерді реттеу. Бұған дейін ол төлемдер жергілікті қала, өңірлердің басқалай қажеттілігіне пайдаланылып келген, тек 45%-ы ғана ауа ластануымен күрес жұмыстарына жұмылдырылған. Кодекстегі өзгерістерге байланысты енді ол төлемнің барлығы жергілікті экологиялық жағдайға, оның ішінде ауа сапасын жақсарту бағытына жұмсалмақ. Бұл – табиғатты қорғау жөніндегі қызметті қаржыландырудың қосымша көздері ашылады деген сөз.

2030 жылға қарай пластикалық қоқыстар көлемі екі есе артуы мүмкін

Пластик қалдықтардың табиғи экожүйе мен адам денсаулығына көп зиян келтіретінін атап өткен жөн. Зерттеулерге назар аударсақ, 2030 жылға қарай пластикалық қоқыстардың (микро және нано өлшемді пластмассаларды қоса алғанда) жер бетіндегі көлемі екі есе артуы ықтимал. Пластик қалдықтар мәселесі әдетте конференциялар мен халықаралық жиындардың тақырыбы ретінде қалып қойып, күнделікті өмірде қала көшелері мен аулаларында, балалар алаңында, саябақта, қала сыртындағы демалыс орындарында қоқыс болып, экология мен тазалыққа зиянын тигізіп жатыр.
Біздің елімізде қоқыс өңдеу мәселесі өзекті. Қазақстанда жыл сайын 4,5 млн тонна қатты тұрмыстық қалдық шығарылады. Бірақ оның аз бөлігі ғана өңделеді.
Қазақстан Париж келісімі бойынша, 2030 жылға қарай парниктік газ шығарындыларын 15%-ға, яғни 56 млн тоннаға қысқарту міндеттемесін қабылдады. 2019 жылы парниктік газ шығарындыларының 1990 жылғы деңгейден 2,4%-ға төмендеуіне қол жеткізілген еді. Экология министрлігі барлық негізгі нысандар үшін парниктік газ шығарындыларын азайту жөніндегі Жол картасын әзірледі.

Ауаның сапасын бақылау арқылы, ластануды алдын алу

Ауаның сапасын тиімді бақылау - ластану көздерін дер кезінде анықтау мен олардың азайтуға бағытталған шараларды әзірлеуде шешуші рөл атқарады. Қазіргі заманғы технологиялар түрлі платформалардан алынған деректерді біріктіруге мүмкіндік беріп, атмосфераның жай- күйіне неғұрлым нақты әрі

кешенді баға беруге жағдай жасайды. Алайда мониторинг - бұл тек алғашқы қадам. Бұдан кем емес маңыздысы - Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ), Еуропалық одақ (ЕО) сияқты халықаралық ұйымдар мен Қазақстан секілді ұлттық деңгейде әзірленетін саясаттар мен стандарттарды талдау болып табылады. Бұл шаралардың тиімділігін бағалау - табысты стратегияларды айқындап, кемшіліктерді түзетуге жол ашады.

Сонымен қатар, ауаның ластануының салдары тек экологиямен ғана шектелмейді. Ол қоғамдық денсаулық, экономика және әлеуметтік тұрақтылыққа да әсер етеді. Бұл ықпалдардың ауқымын түсіну - қауіптерді азайту мен өмір сапасын жақсартуға бағытталған ғылыми негізделген стратегияларды қалыптастыру үшін қажет. Осы баяндамада атмосфералық ауаның ластануын бақылау, реттеу және оның салдарларына қатысты негізге аспектілер қарастырылып, қазіргі жағдай мен оны жақсарту жолдары кешенді түрде бағаланады. Зерттеу мақсаты: атмосфералық ауаның ластануының халық арасындағы инфекциялық емес аурулардың деңгейіне әсерін зерттеу.

Материалдар мен әдістер: әдеби шолу мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі толық мәтінді түпнұсқалық және шолу мақалаларын қамтыды. Ақпарат іздеу кезеңі 2020 жылдан 2024 жылға дейінгі 5 жылды қамтыды.
Іздеу тек тексерілген дерекқорлар арқылы жүргізілді: PMC free article, PubMed, Google Scholar, E-library.ru және отандық журналдар. Шолудан шығару критерийлеріне 2020 жылға дейінгі деректерді қамтитын мақалалар, зерттеу мақсатына сәйкес келмейтін тақырыптағы мақалалар және ашық қолжетімсіз жарияланымдар кірді. Нәтиже. Ауаның сапасын бақылаудың заманауи тәсілдері: спутниктік және жергілікті деректерді біріктіру. Ластаушы заттардың шоғырлануын өлшеу технологиялары. Қазіргі уақытта ауа сапасын бақылау үшін әртүрлі технологиялар қолданылады. Соның ішінде ең кең тарағаны — газ талдағыштар мен шаң бөлшектерін анықтайтын құралдармен жабдықталған тұрақты бақылау бекеттері. Бұл бекеттер арқылы атмосферадағы зиянды заттардың мөлшері туралы нақты ақпарат алуға болады. Дегенмен, олардың бірқатар шектеулері бар: мысалы, кеңістіктік қамтылуы жеткіліксіз және жұмыс істеу құны жоғары. Соңғы жылдары мобильді бақылау жүйелері дамып келеді. Әсіресе, ластану деңгейін анықтайтын датчиктермен жабдықталған пилотсыз ұшу аппараттарының (дрондардың) қолданылуы артуда.

Мұндай құрылғылар түрлі биіктікте және адам баруы қиын жерлерде жедел деректер жинауға мүмкіндік береді. Бұл ауа сапасын мониторингтеудің тиімділігін арттырып, кеңістіктік қамтуды айтарлықтай жақсартады Сонымен қатар, заттар интернеті (IoT) технологиялары экологиялық ақпаратты жинау және өңдеу саласында жаңа мүмкіндіктер ашты. Бұл жүйелер арқылы маңызды экологиялық аймақтарға түрлі сенсорларды орнатып, қоршаған ортаның параметрлерін үздіксіз бақылауға болады. Осындай құрылғылар ауа мен судың сапасы, радиациялық фон, шу деңгейі сияқты әртүрлі экологиялық көрсеткіштерді тіркейді және алынған деректерді нақты уақыт тәртібінде талдап, шұғыл әрекет етуге мүмкіндік береді .

Ауаның ластану деңгейін кең ауқымда бағалау үшін спутниктік бақылау технологиялары белсенді түрде қолданылады. Гиперспектралды сенсорлармен жабдықталған заманауи спутниктер атмосферадағы азот диоксиді (NO_2), күкірт диоксиді (SO_2), сондай-ақ озон (O_3) секілді зиянды газдардың концентрациясын анықтауға қабілетті. Дегенмен, мұндай деректердің кеңістіктік нақтылығы шектеулі болуы мүмкін, сондықтан олардың нәтижелерін нақтылау үшін жерүсті бақылау деректерімен сәйкестендіру, яғни калибрлеу қажет етіледі. Спутниктік және жерүсті деректерін біріктіру мүмкіндіктері. Атмосфераның жайкүйін неғұрлым дәл бағалау үшін спутниктік және жерүсті станцияларынан алынған мәліметтерді біріктіру тиімді әдіс болып табылады. Мұндай интеграция арқылы әрбір дерек көзінің кемшіліктері өтеліп, мониторинг нәтижесінің нақтылығы артады. Соңғы жылдары деректерді өңдеуде интеллектуалды тәсілдер, әсіресе машиналық оқыту әдістері кеңінен қолданыла бастады. Бұл әдістер ауадағы ластаушы заттардың деңгейін болжау мен бағалауға мүмкіндік береді. Мысалы, Decision Tree және Random Forest сынды алгоритмдерді пайдалану арқылы зиянды заттардың концентрациясын болжау кезінде 91% дейінгі дәлдікке қол жеткізілгені көрсетілген.

Интеллектуалды әдістерді пайдаланудың артықшылықтары. Машиналық оқыту технологияларына негізделген интеллектуалды тәсілдер үлкен көлемдегі мәліметтерді талдау арқылы күрделі өзара байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдістер түрлі дереккөздерден алынған ақпаратты біріктіріп, бұрын көзге көрінбейтін заңдылықтарды ашуға жол ашады. Қазақстанда атмосфералық ауаның ластануы өзекті экологиялық мәселе болғандықтан, осындай әдістерді енгізу ауа сапасын неғұрлым дәл болжауға және бағалауға септігін тигізеді. Әсіресе урбанизация деңгейі жоғары өңірлерде бұл технологиялар ластаушы заттардың таралуын болжау және бағалау мақсатында табысты түрде қолданылып жүр.

Әлемдік және аймақтық деңгейдегі ауа сапасын реттеу тәжірибесі: ДДҰ, Еуропалық Одақ және Қазақстандағы стандарттар. Атмосфералық ауаның ластануын бақылау және реттеу саласында Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) ұсынымдары маңызды рөл атқарады. ДДҰ тарапынан әзірленетін нұсқаулықтар ғылыми зерттеулерге негізделіп, ластаушы заттардың адам денсаулығына тигізетін әсерін бағалауға бағытталған. Бұл құжаттар көптеген елдер үшін ұлттық ауа сапасы стандарттарын қалыптастыруда негізгі бағдар ретінде қолданылады. Мәселен, ұйым ұсақ қатты бөлшектер (PM2.5 және PM10), азот диоксиді (NO_2), күкірт диоксиді (SO_2) және озон (O_3) сынды зиянды заттардың шекті рұқсат етілген деңгейлерін айқындаған.

ДДҰ мәліметтеріне сүйенсек, Қазақстанда атмосфераның ластануы денсаулыққа елеулі қауіп төндіріп, аурулардың көбеюіне ықпал етіп отыр.

Еуропалық Одақтың ауа сапасын реттеудегі саясаты мен нормативтік негіздері. Еуропалық Одақ (ЕО) шеңберінде атмосфералық ауаның сапасын жақсарту мақсатында жан-жақты құқықтық және реттеуші база қалыптасқан. ЕО мүше мемлекеттерінде қолданылатын негізгі нормативтік актілердің бірі — 2008/50/ЕС директивасы болып табылады. Бұл құжат «Қоршаған ортаның таза ауасы туралы» деп аталып, негізгі ластаушы заттар үшін шекті рұқсат етілген концентрациялар деңгейін белгілейді. Сонымен қатар, 2016/2284/ЕС директивасы «Белгілі бір зиянды заттардың ұлттық шығарындыларын қысқарту туралы» болып табылады және ол ЕО елдерінен ауаның ластануын азайту бойынша ұлттық іс-қимыл бағдарламаларын әзірлеуді талап етеді.

Аталған директивалар ЕО елдерінде экологиялық жағдайды жақсарту және тұрғындардың денсаулығын қорғау мақсатында ауа сапасын жүйелі түрде басқаруға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасындағы ауа сапасын реттеу саясаты мен стандарттары. Қазақстанда атмосфералық ауаның сапасы Экологиялық кодекс арқылы реттеледі. Кодекстің соңғы нұсқасы 2021 жылы қабылданып, елдегі экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған бірқатар жаңашылдықтарды енгізді. Бұл құжат ауа сапасын арттыру жөніндегі негізгі бағыттарды айқындайды, соның ішінде атмосфераға шығарындыларды түгендеу, сондай-ақ ірі қалаларда ауа сапасының мониторингін жүргізу талаптары қарастырылған.

Дүниежүзілік банк мәліметтеріне сәйкес, Алматы мен Астана қалаларында қыс мезгілдерінде PM2.5 ұсақ бөлшектерінің деңгейі Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ) белгілеген нормалардан 17 есеге дейін асып түседі. Атмосфералық ауаның ластануының негізгі көздері ретінде жеке тұрғын үйлерді жылыту жүйелері мен автокөлік құралдарының шығарындылары көрсетіледі.

Ауа ластануын азайтуға бағытталған шаралардың тиімділігін арттыру жолдары. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, атмосфералық ауаның сапасын жақсарту мақсатындағы ең тиімді тәсіл – бұл кешенді көзқарасты қолдану. Ол заңнамалық реттеу, заманауи технологияларды енгізу және азаматтардың белсенді қатысуын қамтиды. Еуропалық Одақ елдерінде қатаң стандарттар мен бақылау жүйелерінің енгізілуі ауа сапасының елеулі жақсаруына ықпал етті. Қазақстанда құқықтық база қалыптасқанымен, ауаның ластану деңгейі әлі де жоғары күйінде қалып отыр. Қолданыстағы шаралардың тиімділігін арттыру үшін келесі бағыттар бойынша нақты қадамдар қажет: а) Мониторинг пен бақылауды жетілдіру: сенімді және заманауи ауа сапасын бақылау жүйесін енгізіп, қоғамның осы деректерге ашық қол жеткізуін қамтамасыз ету; б) Көмірді пайдалануды қысқарту: тұрғын үйді жылыту мен өнеркәсіп саласында экологиялық таза энергия көздеріне кезең-кезеңмен көшу; в) Қоғамдық көлікті дамыту: көлік секторының экологияға әсерін азайту мақсатында қоғамдық көлікті ынталандыру және экологиялық таза көлік түрлерін кеңінен енгізу; Азаматтық қоғамның қатысуын күшейту: тұрғындарды шешім қабылдау процестеріне тарту және ауа ластануы мәселелері бойынша хабардарлықты арттыру.

Осы шараларды тиімді іске асыру үшін мемлекеттік құрылымдар, жеке сектор және азаматтық қоғам арасындағы ынтымақтастықты күшейту, сондай-ақ халықаралық тәжірибені ескеріп, бейімделген шешімдер қабылдау қажет Ауа ластануының экономикалық және әлеуметтік әсерлері: денсаулық сақтау жүйесіне, өмір сапасына және еңбек қабілеттілігіне ықпалы. Денсаулық сақтау жүйесіне әсері. Атмосфералық ауаның ластануы әртүрлі аурулардың даму қаупін арттырады, оның ішінде респираторлық инфекциялар, жүрек-қан тамырлары аурулары және онкологиялық аурулар бар. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) мәліметтері бойынша, 2019 жылы ауа ластануы салдарынан әлемде 4,2 миллион адам мезгілсіз қайтыс болды. Бұл жағдай медициналық мекемелерге жүгінушілердің көбеюіне, ауруханалардағы науқастар санасының өсуіне және жалпы денсаулық сақтау жүйесіне қосымша жүктеме түсуіне себеп болады. Қазақстан жағдайында жыл сайын ауа сапасының төмендеуіне байланысты 10 000-нан астам мезгілсіз өлім тіркеледі, бұл ел экономикасына елеулі шығындар әкеледі.

Экономикалық әсерлері.

Ауа ластануының экономикалық салдары ауруларды емдеуге жұмсалатын шығындармен, еңбек өнімділігінің төмендеуімен және мезгілсіз өлім деңгейінің өсуімен байланысты. Әлемдік деңгейде атмосфералық ауаның ластануынан туындайтын шығындар жалпы ішкі өнімнің 4-5%-ын құрайтыны есептелген. Қазақстанда бұл шығындар жылына 10,5 миллиард АҚШ долларынан асуы ықтимал. Мұнда денсаулық сақтау саласына тікелей қаржылық шығындар ғана емес, сонымен қатар еңбек өнімділігінің төмендеуінен туындайтын жанама шығындар да есепке алынады.

Өмір сапасы мен еңбек қабілеттілігіне әсері. Нашар ауа сапасы адамдардың жалпы денсаулығына теріс ықпал етіп, бас ауруы, шаршау және тыныс алу проблемалары сияқты белгілерді туғызады. Бұл өз кезегінде өмір сапасының нашарлауына әкеліп, әлеуметтік және экономикалық белсенділіктің төмендеуіне әсер етеді. Сонымен қатар, ластанған ауа әсерінен жұмысшылардың денсаулығы нашарлап, еңбек өнімділігінің төмендеуіне және жұмыс күндерінің жиі жіберілуіне себеп болады, бұл өз кезегінде елдің экономикалық дамуына кері әсер етеді.

Қоғамдық денсаулық пен қоршаған ортаның байланысы: ауаның ластануының ұзақ мерзімді зардаптары. Атмосфералық ауаның ластануы – халық денсаулығына ұзақ мерзімді әсер ететін маңызды факторлардың бірі. Зерттеулер көрсеткендей, жүкті әйелдердің зиянды ауада ұзақ уақыт болуы шала туудың жиілеуіне, ал балалардың арасында бронх демікпесі мен басқа да созылмалы сырқаттардың көбеюіне алып келеді.

Бұл тек медицина саласына қатысты мәселе емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық даму перспективасына да әсер етеді, себебі денсаулығы әлсіз ұрпақ елдің келешектегі еңбек ресурстарының сапасына қауіп төндіреді. Ауаның ластануынан туындайтын мәселелер тек ірі қалаларда ғана емес, ауылдық аймақтарда да байқалуда. Ауылдарда экологиялық бақылаудың

жеткіліксіздігі жағдайды күрделендіреді: нақты деректердің жоқтығы халықтың шынайы қауіп деңгейін бағалауға кедергі келтіреді.

Мұндай аймақтарда көмір жағу мен тұрмыстық қалдықтарды өртеу нәтижесінде ауаға бөлінетін зиянды бөлшектер тыныс алу жүйесі ауруларының көбеюіне алып келеді.

Зиянды ауа психикалық денсаулыққа да әсер етеді. Ұзақ уақыт бойы ластанған ауамен тыныстау депрессия, үрей, когнитивтік қызметтің әлсіреуі сияқты мәселелерді туындатады.

Мұның салдарынан еңбекке жарамды жастағы азаматтардың жұмыс өнімділігі төмендейді. Сонымен қатар, жұмысқа жарамсыздық жағдайлары жиілеп, еңбек нарығындағы тұрақтылық бұзылады (15). Көптеген мемлекеттер ауаның ластануымен күресу үшін арнайы заңдар мен технологияларды енгізуде. Еуроодақ елдерінде бұл бағытта "таза ауа" бағдарламалары қабылданып, көлік пен өндіріс көздерінен бөлінетін зиянды шығарындыларды азайту бойынша нақты шаралар іске асырылуда. Бұл өз кезегінде ауаның сапасын жақсартуға мүмкіндік берді.

Қазақстанда да соңғы жылдары экологиялық реттеу күшейтілді: жаңа Экологиялық кодекс қабылданып, ірі кәсіпорындарға қойылатын экологиялық талаптар арттырылды.

Дегенмен, бұл саясаттың аймақтарда іске асу деңгейі әркелкі болып отыр, және халықтың денсаулығына елеулі қауіп төндіруі жалғасуда.

Қоғамның табиғатты қорғауға белсенді қатысуы мен әр азаматтың экологиялық жауапкершілік деңгейінің артуы тұрақты даму стратегиясын іске асырудың негізгі тетігі болып саналады.

Қорытынды

Атмосфералық ауаның ластануы — Қазақстан үшін тек экологиялық мәселе ғана емес, қоғамдық денсаулық, экономикалық тұрақтылық және ұлттың болашағына тікелей әсер ететін кешенді қауіп. Зерттеу материалдарында көрсетілгендей, елдегі 45 өнеркәсіптік қаланың онында атмосфералық ластану жоғары деңгейде тіркеледі, ал ауа ластануының адам денсаулығы мен экономиканың өнімділігіне келтіретін шығындары айтарлықтай. Сондықтан мәселені шешу кешенді, жүйелі және ұзақ мерзімді шараларды талап етеді.

Ауа сапасын жақсарту заңнамалық реттеуден бастап — нақты мониторинг пен инновациялық технологияларды енгізуге, көмірді пайдалануды қысқартудан — азаматтық қоғамды тарта отырып, жеке сектордың жауапкершілігін арттыруға дейінгі барлық бағыттарды қамтитын тұтас саясатты қажет етеді. Өткен бөлімдерде атап өтілген шаралар — заңнаманы күшейту, заманауи бақылау жүйелерін енгізу, мониторинг пен деректерді ашық ету, көмірді кезең-кезеңімен қысқарту — бір-бірін толықтырып, жүйелі түрде іске асырылғанда ғана нәтижелі болады.

Ұсыныстар:

1. Заңнамалық және институционалдық шаралар

Экологиялық стандарттарды ДДҰ ұсынымдарына жақындату және индустрияларға нақты кедендік, аймақтық көрсеткіштер қою; бақылау жүйесін тәуелсіз аудит арқылы тұрақты тексеруді қамтамасыз ету.

Қаржылық ынталандыру: ластау төлемдерін нақты экологиялық жобаларға бағыттау, “жасыл” инвестицияларға салықтық преференциялар беру.

2. Технология және инфрақұрылымды жаңғырту

Өнеркәсіптік кәсіпорындарды модернизациялау — фильтрация, газ тазалау жүйелері мен автоматтандырылған мониторингті енгізу; қалдықтарды өңдеу және қайта өңдеу инфрақұрылымын дамыту.

Қалалық жылумен жабдықтау жүйелерін газға немесе жаңартылатын энергияға көшіру, тұрғын үйлерді энерго тиімді ету.

3. Мониторинг және деректер менеджменті

Спутниктік, жерүсті және мобильді сенсорлар арқылы біріктірілген мониторинг жүйесін енгізу; деректерді ашық жариялау мен өңдеуде машиналық оқыту әдістерін қолдану.

Ауысымды көрсеткіштер (PM2.5, NO_2, SO_2, O_3) бойынша аймақтық және қалалық деңгейдегі KPI енгізу.

4. Көмірді қысқарту және көлік секторы реформасы

Көмірге тәуелді жылуды кезең-кезеңімен азайту, альтернативті энергия көздерін (газ, күн, жел) қолдау.

Қоғамдық көлікті дамыту, экологиялық таза автокөліктерді ынталандыру, жаяу және велосипед инфрақұрылымын кеңейту.

5. Азаматтық қоғам мен жеке сектордың қатысуы

Қоғамдық бақылау платформаларын дамыту, тұрғындарды экология туралы ақпараттандыру және белсенді қатыстыру; кәсіпорындарға корпоративтік экологиялық жауапкершілік міндеттемелерін енгізу.

Халықпен, НПО мен бизнес арасындағы серіктестіктер арқылы пилоттық «таза қала» жобаларын енгізу (әсіресе 10 жоғары ластанған қалада).

6. Қаржыландыру және кадрлық әлеуетті арттыру

Жергілікті бюджеттер, жеке инвестициялар және халықаралық қаржы институттарының қаражатын тарту; экология саласында мамандарды дайындау және қайта даярлау бағдарламаларын енгізу.

Іс-әрекеттің бағасы мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін нақты индикаторлар (ауаның негізгі көрсеткіштерінің жылдық төмендеуі, өнеркәсіптік шығарындылардың % азаюы, қоғамдық көліктің үлесінің өсуі және т.б.) бекітіліп, нәтижелер аймақтық комиссиялармен қадағалансын. Сонымен бірге, 45 өнеркәсіптік қаланың әрқайсысы үшін жеке, жергілікті талаптарға бейімделген жоспар әзірлеу қажет — өйткені әр өңірдің ластаушы көздері мен экономикалық мүмкіндіктері әр түрлі.

Қорытындылай келе, ауаның ластануымен күрес — бұл көпжақты және ұзақ мерзімді міндет. Оның тиімділігі мемлекеттің саяси ерік-жігеріне, бизнес өкілдерінің жауапкершілігіне және әрбір азаматтың белсенді ұстанымына тікелей байланысты. Егер жоғарыдағы ұсыныстар жүйелі түрде жүзеге асырылса, Қазақстан экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ете отырып, халықтың денсаулығын әрі экономикалық өсуді сақтай алатын тұрақты даму траекториясына түсе алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Астана: ҚР Парламенті, 2021. – 400-VI.
2. Қазақстан Республикасының «Атмосфералық ауаны қорғау туралы» Заңы. – Астана, 2007.
3. Adilet.zan.kz. Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілер базасы [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://adilet.zan.kz
4. World Health Organization (WHO). Air Pollution and Health. – Geneva, 2023.
5. IQAir. World Air Quality Report 2024. – Switzerland: IQAir, 2024.
6. World Bank. Kazakhstan: Air Quality and Health Impact Report. – Washington, 2022.
7. Stat.gov.kz. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Атмосфералық эмиссия туралы есеп, 2024.
8. UNEP. Air Pollution — Global Overview Report. – Nairobi, 2022.
9. European Environment Agency. Air Quality in Europe – Annual Report 2023. – Copenhagen: EEA, 2023.
10. Nazarbayev University. Environmental Science Department. Air Pollution Research Material. – Astana, 2024.
11. Ministry of Ecology of Kazakhstan. Атмосфералық ластану индексі бойынша жылдық ұлттық есеп. – Астана, 2024.
12. Мәлік М. Экология және табиғатты пайдалану. – Алматы: Эверо, 2020. – 320 б.
13. Сейсембеков Б. Табиғатты қорғау және экологиялық құқық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2021. – 280 б.
14. Жүнісов Ж. Экология негіздері. – Алматы: Фолиант, 2019. – 256 б.
15. AirKaz.org. Қазақстан қалаларындағы ауа сапасы мониторингі [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://airkaz.org

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы
Тақырыбы «Кибербуллинг және оның құқықтық жауапкершілігі: алдын алу шаралары және агрессорлардың психологиялық ерекшеліктері».

СҒЗЖ орындаған:
Өмірбек Әділет Мақсұтбекұлы
Тобы: ЗҚТ-512
Ғылыми жетекшісі: PhD, аға оқытушы
Қасымбек Әлия Орынбасарқызы

Түркістан , 2025 жы

Жоспар

Кіріспе

І-бөлім. Кибербуллингтің теориялық негіздері және әлеуметтік-психологиялық мәселелері

- 1.1. Кибербуллинг феномені: Ғылыми анықтамасы және түрлеріне сипаттама
- 1.2. Қазақстандағы кибербуллингтің таралу статистикасы және әсері:
- 1.3. Кибербуллингтің пайда болуына ықпал ететін негізгі факторлар
- 1.4. Агрессорлардың психологиялық ерекшеліктері және жеңу стратегиялары
- 1.5. Кибербуллинг жасайтын тұлғаның психологиялық портреті және мотивациясы
- 1.6. Агрессияның мотивациясы: Түрлеріне егжей-тегжейлі талдау және «Кек алу» циклі
- 1.7. Кибербуллинг жағдайларын жеңу стратегияларына (КЖС) терең талдау

ІІ-бөлім. Кибербуллингтің құқықтық реттелуі және жауапкершілік мәселелері

- 2.1. Қазақстан Республикасы заңнамасындағы кибербуллинг ұғымы және құқықтық реттеудегі олқылықтар
- 2.2. Кибербуллинг үшін жауапкершіліктің салыстырмалы-құқықтық талдауы
- 2.3. Құқықтық жауапкершілікті күшейту бойынша ұсыныстар

ІІІ-бөлім. Кибербуллингтің алдын алу шараларының кешенді жүйесі

- 3.1. Әлеуметтік-психологиялық алдын алу және тәрбиелік шаралар
- 3.2. Құқықтық және Институционалдық алдын алу шаралары
- 3.3. Алдын алудың үш деңгейлі моделі: Кешенділік және Тәсілдер

Қорытынды

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Кіріспе.

Қазіргі заман – ақпараттық технологиялар мен цифрлық кеңістіктің үстемдік құрған дәуірі. Интернет коммуникацияның жаңа мүмкіндіктерін ашқанымен, ол қоғамдық өмірдегі жаңа қатерлерді, соның ішінде кибербуллинг деп аталатын жағымсыз құбылысты да алып келді. Кибербуллинг – бұл интернет-технологиялар мен электрондық құрылғылар арқылы жеке тұлғаны мақсатты түрде қудалау, қорлау немесе қорқыту. Дәстүрлі буллингтен айырмашылығы, кибербуллинг анонимді түрде, кез келген уақытта және кез келген жерде жүзеге асырылуы мүмкін, ал оның зардаптары цифрлық із қалдыру арқылы ұзақ уақыт сақталады.

Бұл мәселе әсіресе жасөспірімдер мен мектеп оқушылары арасында өзекті болып отыр, өйткені олар виртуалды әлемде көп уақыт өткізеді және әлеуметтік медиаға тәуелді. Киберқудалау құрбандарының психикалық денсаулығына, әлеуметтік бейімделуіне, оқу үлгеріміне кері әсер ететіні дәлелденген. Көптеген жағдайда бұл құбылыс депрессия, мазасыздық, жалғыздық сезімін тудырып, тіпті суицидтік әрекеттерге дейін апаруы мүмкін.

Қазақстан Республикасы үшін де кибербуллинг – елеулі әлеуметтік қатер. Мемлекеттік деңгейде бұл мәселеге көңіл бөлініп, 2022 жылы «Бала құқықтары туралы» және «Білім туралы» заңдарға тиісті өзгерістер енгізілгеніне қарамастан, кибербуллинг үшін нақты құқықтық жауапкершілік тетіктері мен оны болдырмаудың кешенді жүйесін әзірлеу қажеттілігі әлі де жоғары.

Осы тұрғыдан алғанда, кибербуллинг феноменін құқықтық және психологиялық тұрғыдан терең зерттеу, агрессорлардың ішкі мотивациясы мен психологиялық ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ бұл қауіпті құбылыстың алдын алуға бағытталған тиімді шараларды ұсыну – бүгінгі ғылыми-теориялық және практикалық жұмыстың негізгі өзегін құрайды.

Зерттеудің негізгі мақсаты: Қазақстандық қоғамдағы кибербуллинг мәселесін жан-жақты талдау, оны болдырмаудың тиімді алдын алу шараларын анықтау және киберқудалауды жүзеге асыратын агрессорлардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеу болып табылады.

Бұл мақсатқа жету үшін келесідей **міндеттер** қойылды:

1. Кибербуллинг феноменіне ғылыми-теориялық және құқықтық сипаттама беру, оның негізгі түрлерін жіктеу.
2. Киберагрессияны жасайтын тұлғалардың психологиялық ерекшеліктерін, ішкі мотивациясын және олардың мінез-құлқының себептерін зерттеу.
3. Кибербуллинг құрбандарының осы жағдайларды жеңу стратегияларын талдау және тиімді жеңу механизмдерін анықтау.
4. Кибербуллинг үшін Қазақстан Республикасындағы және шетелдік юрисдикциялардағы құқықтық жауапкершілік мәселелерін салыстырмалы-құқықтық талдау.
5. Кибербуллингтің алдын алуға және оған қарсы тұруға бағытталған кешенді құқықтық, әлеуметтік-психологиялық және институционалдық шаралар жүйесін ғылыми негізде ұсыну.

Жұмыс тақырыптың өзектілігін, мақсаты мен міндеттерін айқындайды. Зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық талдау, жүйелеу, синтез және психологиялық зерттеулерді теориялық талдау әдістері қолданылады. Жұмыстың нәтижелері білім беру, құқық қорғау органдары және ата-аналар қауымдастығы үшін практикалық маңызға ие.

І-бөлім. Кибербуллингтің теориялық негіздері және әлеуметтік-психологиялық мәселелері

1.1. Кибербуллинг феномені: Ғылыми анықтамасы және түрлеріне сипаттама

Кибербуллинг (ағылшын тілінде *cyberbullying*) — бұл цифрлық технологиялардың қарқынды дамуымен бірге пайда болған, әлеуметтік өзара әрекеттесудің жаңа және қауіпті формасы. Ғылыми әдебиеттерде бұл феноменге әртүрлі анықтама берілгенімен, оның мәнін сипаттайтын негізгі үш белгі бар: **агрессия**, **қайталану** және **технологиялық құралдарды** қолдану. Басқаша айтқанда, кибербуллинг – бұл интернет-құралдар арқылы жеке тұлғаға жүйелі түрде және қасақана зиян келтіруге бағытталған агрессивті мінез-құлық.

Дәстүрлі буллингтен айырмашылықтары (Unique characteristics):

Кибербуллингтің дәстүрлі (офлайн) қудалаудан бірнеше маңызды айырмашылықтары бар, бұл оның әсерін күшейтеді:

1. **Анонимділік және Жалғандық (Anonymity and Impersonation):** Киберагрессорлар өздерінің шынайы жеке басын жасырып, құрбанды анықтауды қиындатады. Бұл агрессорлардың моральдық шектеулерін төмендетіп, агрессияның шектен шығуына жол ашады. Құрбанның кімнен қорқу керектігін білмеуі оның мазасыздық деңгейін екі есе арттырады.
2. **Аудиторияның Шектеусіздігі (Wide Audience):** Дәстүрлі буллингте құрбанды қорлайтын аудитория салыстырмалы түрде шектеулі (сынып, мектеп). Ал кибербуллингте қорлау мәліметтері бірнеше секунд ішінде мыңдаған, тіпті миллиондаған адамға таралып, **жария қорлау** әсерін тудырады [4]. Бұл құрбанның ұялу сезімін күшейтіп, психологиялық жарақаттануын тереңдетеді.
3. **Уақыт пен Кеңістіктің Үздіксіздігі (Continuous Harassment):** Буллинг дәстүрлі түрде мектеп немесе жұмыс орнымен шектелсе, кибербуллинг **24/7 режимінде** жүзеге асады. Құрбан тіпті үйде, қауіпсіз сезінуі тиіс ортада да қудалауға ұшырайды.
4. **Дәлелдің Сақталуы (Persistence of Evidence):** Кибербуллингтің нәтижелері (мәтіндер, суреттер, видеолар) интернетте ұзақ уақыт сақталады. Бұл **«мәңгілік із»** құрбанға болашақта да қысым көрсетуге мүмкіндік береді, себебі қорлайтын контентті толығымен жою мүмкін емес.

Кибербуллингтің негізгі формалары:

Н. И. Аллаярова кибербуллингтің негізгі формаларын құқықтық контексте қарастырып, олардың әрқайсысының зияндылығын көрсетеді:

- **Flaming (Агрессивті айтыс):** Әлеуметтік желілердегі пікірталастар кезінде бір-біріне дөрекі, ашулы және эмоционалдық тұрғыдан

қорлайтын хабарламалар жіберу.

- **Harassment (Жүйелі қудалау):** Құрбанға үнемі, қайталанатын ретпен қорлайтын хабарламалар жіберу арқылы жүйелі түрде психологиялық қысым жасау. Бұл әрекеттердің жиілігі мен ұзақтығы қылмыстық қудалауға ұқсас.
- **Denigration (Қаралау және Жала жабу):** Құрбан туралы жалған, масқаралайтын немесе зиянды ақпаратты көпшілік алдында тарату. Мұның мақсаты – құрбанның беделін түсіру, оның әлеуметтік ортадағы қарым-қатынасын бұзу [4].
- **Impersonation (Жалған атауды қолдану):** Агрессор құрбанның атынан немесе оның аккаунтына рұқсатсыз кіріп, басқа адамдарға қорлайтын немесе қауіпті хабарламалар жібереді, соның салдарынан құрбанның қарым-қатынасы бүлінеді.
- **Outing and Trickery (Құпияны жариялау және Алдау):** Құрбанды алдау арқылы оның құпия ақпараттарын (фото, жеке хаттар) біліп алып, оны көпшілікке жариялау.
- **Trolling (Арандату):** Агрессордың интернетте саналы түрде дау тудыратын, арандататын хабарламалар жазуы. Оның мақсаты – эмоционалды реакция тудырып, жанжал тудыру.

1.2. Кибербуллингтің таралуы және жасөспірімдерге әлеуметтік-психологиялық әсері

Кибербуллингтің таралуына әсер ететін негізгі фактор – жасөспірімдердің интернетте өткізетін уақытының артуы және олардың цифрлық кеңістікке тәуелділігі. Қазақстандық контекстегі зерттеулер мектеп оқушыларының айтарлықтай бөлігінің киберқудалаумен бетпе-бет келетінін көрсетеді.

Кибербуллингтің жасөспірімдерге әлеуметтік-психологиялық әсері:

Кибербуллингтің құрбандарға тигізетін әлеуметтік-психологиялық әсері өте ауыр және ұзаққа созылуы мүмкін. Иниятова, Сламбекова және Қияқбаеваның зерттеулерінде кибербуллинг құрбаны болған балалардың басты проблемалары анықталған [3]:

1. **Эмоционалдық және психикалық денсаулықтың нашарлауы:**
    - **Депрессия және Мазасыздық (Тревожность):** Құрбандардың көбісінде клиникалық депрессия, үнемі мазасыздық және қорқыныш сезімі байқалады. Олар үнемі келесі шабуылды күту күйінде өмір сүреді.
    - **Өзін-өзі бағалаудың төмендеуі:** Қорлау және масқаралау хабарламалары құрбанның өзіне деген сенімділігін жойып, өзін қадірсіз сезінуіне әкеледі.
2. **Әлеуметтік оқшаулану және Өзін-өзі шектеу:**
    - **Әлеуметтік қарым-қатынастан бас тарту:** Құрбандар қудалаудың офлайн ортаға ауысуынан қорқып, достарынан, сынып жетекшілерінен және тіпті отбасынан алшақтауға тырысады. Бұл оқшаулану олардың жағдайын ушықтыра түседі.
    - **Мектептен қалу:** Қорқытудан құтылудың бір жолы ретінде мектепке барудан бас тарту немесе оқу үлгерімінің күрт төмендеуі жиі кездеседі [3].

3. **Суицидтік мінез-құлық қаупі (Ең ауыр салдары):** Кибербуллинг құрбандарының суицидтік ойларға және әрекеттерге бейімділігі, дәстүрлі буллинг құрбандарына қарағанда, әлдеқайда жоғары. Бұған себеп:
    - Агрессиядан қашу мүмкіндігінің жоқтығы (24/7).
    - Қорлау фактілерінің көпшілікке жарияланып, оны мәңгілікке жою мүмкін еместігі.

1.3. Кибербуллингтің пайда болуына ықпал ететін негізгі факторлар

Кибербуллингтің пайда болуы тек агрессордың жеке психологиялық кемшіліктеріне ғана емес, сонымен бірге оның өмір сүріп отырған ортасының әлеуметтік, отбасылық және институционалдық факторларына да байланысты.

1. Отбасылық және Әлеуметтік-тәрбиелік факторлар:

- **Ата-ананың қатысуының жеткіліксіздігі:** Кибербуллингке бейім балалардың көпшілігінде ата-ана тарапынан интернеттегі іс-әрекетке бақылау жоқ немесе өте әлсіз. Ата-ананың баласының онлайн әлеміне енбеуі агрессияның қалыптасуына жағдай жасайды.
- **Отбасындағы негативті үлгі:** Үйдегі зорлық-зомбылық, агрессия немесе эмоционалды суықтық агрессивті мінез-құлықты норма ретінде қабылдауға әкеліп, оны цифрлық кеңістікте қайталауға итермелейді.
- **Төзімсіздік ортасы:** Мектепте немесе сыныпта буллингке қарсы **«нөлдік төзімділік»** қағидасының болмауы киберагрессорлардың өз әрекеттері үшін жазаланбайтынына сенімді болуына мүмкіндік береді [3].

2. Технологиялық және Құқықтық факторлар:

- **Интернетке шексіз қолжетімділік:** Мобильді құрылғылардың және әлеуметтік желілердің кең таралуы киберқудалаудың жиілігін арттырады. Әсіресе, балалардың интернетте өткізетін уақытының ұзақтығы олардың агрессияға қатысу қаупін арттырады [5].
- **Құқықтық олқылықтар:** Кибербуллингтің құқықтық реттелуіндегі кемшіліктер (яғни, заңмен тікелей жазаланбауы) агрессорлар үшін жазасыздық сезімін тудырады. Кибербуллингті дербес қылмыс ретінде танудың болмауы, агрессивті мінез-құлықты тоқтатуға бағытталған мемлекеттік шараларды әлсіретеді [4].

3. Жеке тұлғалық қауіп факторлары:

- **Бұрынғы буллинг тәжірибесі:** Бұрын офлайн буллингтің құрбаны немесе қатысушысы болған жасөспірімдердің кибербуллингке бейімділігі жоғары болады.
- **Әлеуметтік дағдылардың әлсіздігі:** Қарым-қатынас дағдылары төмен, қақтығыстарды конструктивті шеше алмайтын балалар агрессияны (соның ішінде киберагрессияны) мәселені шешудің жалғыз жолы ретінде қабылдауы мүмкін.

1.4. Агрессорлардың психологиялық ерекшеліктері және жеңу стратегиялары

Кибербуллингпен күрес стратегиясын әзірлеуде ең маңызды қадам – бұл

агрессордың тек сыртқы мінез-құлқын емес, оның ішкі психологиялық драйверлерін түсіну. Бұл тарау киберагрессор тұлғасының терең психологиялық портретін, оның әрекет ету мотивацияларын, сондай-ақ киберқұрбандардың осы қысымға қарсы тұруда қолданатын әртүрлі (конструктивті және деструктивті) жеңу стратегияларын жан-жақты талдауға арналған.

1.5. Кибербуллинг жасайтын тұлғаның психологиялық портреті және мотивациясы

Киберагрессорлардың мінез-құлқы оларды дәстүрлі буллинг агрессорларынан ерекшелейтін бірқатар психологиялық механизмдермен сипатталады.

1. Эмоционалдық бағыттылық және Эмпатияның дефициті:

Ғылыми зерттеулер, соның ішінде Г. У. Утемисованың жұмыстары, кибербуллингке бейім тұлғаның **эмоционалды бағыттылығындағы** ауытқуларға баса назар аударады [1]. Киберагрессорларда:

- **Төмен эмпатия:** Бұл негізгі фактор. Олар экранның арғы жағындағы құрбанның нақты сезімдерін, қайғысын немесе ауырсынуын сезіну қабілетінен айырылған немесе оны қасақана бәсеңдетеді. Интернеттегі «бетпе-бет еместік» пен физикалық қашықтық **«дегуманизация»** процесін жеңілдетеді, яғни агрессор құрбанды нақты адам емес, тек виртуалды нысан ретінде қабылдайды, бұл оның қатыгездігін арттырады.
- **Ашу мен реніштің проецирленуі:** Өздерінің ішкі сәтсіздіктерінен, қанағаттанбаушылығынан немесе әлеуметтік ортадағы әлсіздігінен туындаған ашу-ызаны виртуалды кеңістіктегі құрбандарға проецирлеу арқылы ішкі шиеленісті босатады.

2. Жауапкершіліктен жалтару (Disinhibition Effect):

Виртуалды ортадағы жасырындылық агрессорлар үшін негізгі психологиялық жеңілдік болып табылады:

- **Жазасыздық сезімі:** Анонимділік агрессорға өз әрекеттерінің құқықтық немесе моральдық салдарлары үшін жауапкершілікті сезінбеуге мүмкіндік береді. Олар өз мінез-құлқын **когнитивті бұрмалаулар** арқылы ақтайды (мысалы, «Мен оны емес, оның аккаунтын қорладым», «Ешкім мені таппайды»), бұл олардың ішкі моральдық шектеулерін әлсіретеді.
- **«Алаяқтық триадасы»:** Кейбір зерттеушілер киберагрессорларда нарциссизм, макиавеллизм және психопатияны қамтитын «қараңғы триада» белгілерінің жоғары болуы мүмкін екенін болжайды. Бұл белгілер эмпатияны төмендетіп, агрессивті және манипулятивті әрекеттерге итермелейді.

3. Моральдық кемшіліктер және әлеуметтік бақылау:

- **«Көмектесу механизмі» ретіндегі агрессия:** Киберагрессияға бейім тұлғалардағы моральдық кемшіліктер олардың ішкі психологиялық проблемаларын (төмен өзін-өзі бағалау, өзін-өзі танытудағы қиындықтар) өтейтін «көмектесу механизмі» ретінде қызмет етуі мүмкін [1]. Олар басқаларды қорлау арқылы уақытша өзін күшті,

бақылаушы немесе мәртебелі сезінеді.

- **Әлеуметтік мәртебенің өсуі:** Топтық кибербуллинг жағдайларында агрессорлар өзінің агрессивті әрекеттері арқылы онлайн немесе офлайн топтағы әлеуметтік мәртебесін көтеруді мақсат етеді. Бұл – әлеуметтік бақылаудың бұзылуының белгісі.

1.6. Агрессияның мотивациясы: Түрлеріне егжей-тегжейлі талдау және «Кек алу» циклі

Киберагрессияның мотивациясы әртүрлі. Оның мақсаттылығы мен сипатына байланысты төрт негізгі типке бөлінуі, оның ішіндегі ең қауіптісі – «кек алу» механизмі [3].

1. Киберагрессияның төрт типіне терең талдау:

Агрессия типі	**Мотивациясы**	**Сипаттамасы**
Импульсивті-жауаптық	Қарымта қайтару, аффект	Құрбанның әрекетіне (мысалы, онлайн сын) дереу, ойланбастан, эмоцияның әсерімен жауап беру. Әрекеттің алдын ала жоспары жоқ.
Ерікті-жауаптық	Жоспарлы кек алу	Агрессордың құрбанның бұрынғы әрекетіне жауап беруді алдын ала жоспарлауы. Саналы таңдауға негізделген.
Ерікті-бастамашыл	Үстемдік ету, мәртебе, мақсат	Алдын ала жоспарланған және құрбанды жүйелі түрде қудалауға бағытталған. Әлеуметтік пайда (мысалы, бақылау) алуды мақсат етеді.
Импульсивті-бастамашыл	Күшті эмоционалдық шығару	Ойланбаған, бірақ құрбанға зиян келтіруге бағытталған әрекет. Көбінесе ішкі эмоционалды шиеленістің жарылысынан туындайды.

2. «Кек алу» феномені және Құрбанның агрессорға айналуы:

Бұл феномен кибербуллинг циклін мәңгілікке жалғастыратын ең қауіпті психологиялық механизм. Иниятова, Сламбекова және Қияқбаеваның деректері киберқұрбандардың айтарлықтай бөлігі (шамамен үштен бірі) кейіннен өздерінің **«кек алу»** мақсатында киберагрессияға баратынын көрсетеді [3].

Кек алудың психологиялық негіздемесі:

- **Қорғаныс әдісі:** Жасөспірімдер өздерін болашақ қудалаудан қорғау үшін басқалардан бұрын шабуыл жасауды немесе жауап беруді таңдайды.
- **Әділеттілікті қалпына келтіру:** Құрбанның санасында агрессия – өзінің зардабына әділетті жауап берудің бірден-бір жолы болып көрінеді.
- **Виртуалды ортадағы жеңілдік:** Интернет дәстүрлі ортадағы

физикалық қауіпсіздік шектеулерін алып тастайды, бұл кез келген адамға (әлсіз құрбанға да) жылдам және оңай кек алуға мүмкіндік береді.

«Кек алу» стратегиясы – бұл деструктивті жеңу стратегиясының айқын көрінісі. Алдын алу жұмыстары міндетті түрде осы циклді бұзуға бағытталуы тиіс, яғни жасөспірімдерге агрессияға жауап берудің конструктивті және қауіпсіз жолдарын ұсыну қажет.

1.7. Кибербуллинг жағдайларын жеңу стратегияларына терең талдау

Құрбандардың стрессті жеңу (coping) стратегияларын зерттеу олардың психологиялық тұрақтылығын арттыруда және интервенция бағдарламаларын әзірлеуде шешуші рөл атқарады.

1. Конструктивті (Проблемаға бағытталған) КЖС:

Бұл стратегиялар тікелей проблеманы шешуге немесе жағдайды жақсартуға бағытталған.

- **«Жақын қолдау» (Seeking Close Support):** Бұл ең тиімді стратегия. Құрбанның ата-анасынан, туыстарынан немесе сенімді достарынан эмоционалдық, психологиялық және практикалық көмек іздеуі. Бұл стратегия құрбанның жалғыздық пен үмітсіздік сезімін жойып, оның жалпы әл-ауқатын жақсартады [1].
- **«Белсенді елемеу» (Active Ignoring):** Құрбанның агрессордың хабарламаларына жауап бермеуі, оны бұғаттауы және агрессивті контенттің барлығын жоюы. Бұл — агрессордың мотивациясын жоятын және құрбанның ішкі ресурстарын сақтайтын тиімді әрекет.
- **«Дистальді кеңес» (Distal Advice):** Мәселені мектеп әкімшілігі, модераторлар немесе құқық қорғау органдары арқылы шешуге тырысу. Бұл стратегия құқықтық жауапкершілік механизмін іске қосуға мүмкіндік береді.

2. Деструктивті (Эмоцияға бағытталған) КЖС:

Бұл стратегиялар мәселені шешуге емес, жағымсыз эмоциялардан қашуға немесе оларды шығаруға бағытталған.

- **«Кек алу» (Retaliation):** Жоғарыда айтылғандай, бұл – деструктивті циклді бастайтын стратегия.
- **«Эмоционалдық шығару»:** Өз ашуын, қорқынышын немесе үмітсіздігін басқа жолмен, мысалы, әлеуметтік желілердегі ашық посттар арқылы немесе өзін-өзі зиянды әрекеттер арқылы көрсету. Бұл мінез-құлық құрбанның жағдайын ушықтырады.
- **«Шегіну»:** Интернеттен толық бас тарту, әлеуметтік оқшаулану. Бұл стратегия құрбанды уақытша қорғағанымен, оның әлеуметтенуіне және білім алуына кедергі келтіреді.

Психологиялық интервенция бағдарламалары құрбандарды тек қана техникалық қорғанысқа (бұғаттау) үйретіп қана қоймай, олардың **психологиялық икемділігін (resilience)** дамытуы тиіс. Жасөспірімдерді **«кек алу»** сияқты реактивті стратегиялардан бас тартуға және **«жақын қолдау»** сияқты белсенді, конструктивті әрекеттерге бейімдеу қажет. Тиімді психологиялық көмек кибербуллингтің ауыр салдарын жеңуде шешуші рөл атқарады.

1.8. Кибербуллинг жағдайларындағы жеңу стратегияларын талдау

Құрбандардың стрессті жеңу (coping) стратегияларын зерттеу оларға көрсетілетін психологиялық көмектің мазмұнын анықтау үшін өте маңызды. Утемисованың «Кибербуллинг жағдайларын жеңу стратегияларының сұрақнамасы» атты жұмысы КЖС-ның валидацияланған негізгі факторларын анықтайды [1]:

1. Адаптивті (Тиімді) Жеңу Стратегиялары:

- **«Жақын қолдау» (Seeking Close Support):** Бұл – ең тиімді стратегия. Құрбанның ата-анасынан, туыстарынан немесе сенімді достарынан эмоционалдық және практикалық қолдау іздеуі. Бұл стратегия құрбанның жалпы психологиялық әл-ауқатын айтарлықтай жақсартады, өйткені қолдау оның жалғыздық сезімін жояды.
- **«Белсенді елемеу» (Active Ignoring):** Құрбанның агрессордың хабарламаларына, пікірлеріне жауап бермеуі, оны бұғаттауы немесе есептерін жабуы. Бұл – агрессордың ең маңызды мотивациясын – құрбанның реакциясын – жоятын проблемаға бағытталған стратегия.

2. Деструктивті (Тиімсіз) Жеңу Стратегиялары:

- **«Кек алу» (Retaliation/Возмездие):** Агрессияға агрессиямен жауап беруге тырысу. Зерттеулер бұл стратегияның проблеманы шешпейтінін, керісінше, агрессия деңгейін арттырып, құрбанның өзін де айыпты сезінуіне әкелетінін көрсетеді [1].
- **«Әлеуметтік оқшаулану»:** Проблемадан қашу үшін достармен қарым-қатынасты үзу, мектепке барудан бас тарту немесе интернетті толығымен өшіру. Бұл уақытша жеңілдік бергенімен, проблеманы шешпейді және құрбанның жалғыздық сезімін күшейтеді.

Психологиялық интервенциялардың мақсаты – құрбандардың **«жақын қолдау»** және **«белсенді елемеу»** сияқты адаптивті стратегияларды қолдануын нығайту. Бұл үшін жасөспірімдерді стрессті жеңудің **проблемаға бағытталған** әдістеріне (яғни, проблеманы шешуге бағытталған) үйрету керек, ал **эмоцияға бағытталған** (яғни, эмоциядан қашуға бағытталған) тиімсіз стратегиялардан аулақ болуды насихаттау қажет. Тиімді психологиялық көмек құрбанның кибербуллингтің ауыр салдарын (депрессия, мазасыздық) жеңуіне мүмкіндік береді.

ІІ-бөлім. Кибербуллингтің құқықтық реттелуі және жауапкершілік мәселелері

Кибербуллингтің әлеуметтік-психологиялық қауіптілігі мен оның жасөспірімдердің өміріне тигізетін ауыр зардаптарын ескере отырып, бұл құбылыстың құқықтық реттелуі және агрессорларды заңды жауапкершілікке тарту мәселесі негізгі өзекті бағыттардың бірі болып қала береді. Алайда, цифрлық технологиялардың жылдам дамуына байланысты, ұлттық заңнамалар киберқатерлерге үнемі ілесе алмай, айтарлықтай олқылықтарға жол беруде.

2.1. Қазақстан Республикасы заңнамасындағы кибербуллинг ұғымы және құқықтық реттеудегі олқылықтар

Қазақстан Республикасы бұл мәселені реттеуге қадамдар жасады. Ұзақ уақыт бойы «кибербуллинг» ұғымы заңнамалық деңгейде бекітілмеген болатын. Тек **2022 жылдың мамыр айында** «Бала құқықтары туралы» және «Білім туралы» заңдарға тиісті өзгерістер енгізіліп, **«травля (буллинг) бала»** және **«кибербуллинг»** ұғымдары ресми түрде енгізілді. Кибербуллинг – «ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы балаға жүйелі түрде қысым көрсету» деп анықталды.

Құқықтық олқылықтар: Жеке құрамның жоқтығы.

Бұл қадам – мәселені мойындаудың белгісі болғанымен, Нукушева, Куандыков және Жайлаудың талдауы бойынша, заңнамадағы бұл анықтамаларға қарамастан, **кибербуллинг үшін тікелей қылмыстық немесе әкімшілік жауапкершілік көзделмеген** [2]. Яғни, кибербуллинг жеке құқық бұзушылық құрамы (corpus delicti) ретінде танылмаған.

Қазіргі таңда киберагрессия әрекеттері ҚР Қылмыстық кодексінің немесе Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жалпы баптарымен қарастырылады, бірақ бұл әрекеттердің цифрлық кеңістіктегі ерекшеліктерін ескеруде тиімсіз.

1. **ҚР Қылмыстық кодексінің 131-бабы (Қорлау):** Бұл бап ар-намыс пен қадір-қасиетті қорлауға бағытталған әрекеттерді қамтиды. Алайда, қорлауды **«жүйелі»** және **«виртуалды»** кеңістікте дәлелдеу күрделі. Аллаярова Н. И. атап өткендей, кибербуллингтің анонимдік сипаты агрессорды сәйкестендіруді қиындатады, ал қолданыстағы заңнамада цифрлық дәлелдерді жинау және бекіту тетіктері толық жетілдірілмеген [4].
2. **ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 73-3-бабы (Травля (буллинг) бала):** Бұл бап ата-аналарға немесе заңды өкілдерге баланың буллинг үшін жауапкершілігін жүктейді. Бірақ кибербуллингтің ауыр түрлері (мысалы, суицидке итермелеу) тек әкімшілік жауапкершілікпен шектелуі – оның қоғамдық қауіптілігіне сай емес.

Бұл құқықтық бос орындар кибербуллингке қарсы тұрудағы мемлекеттің тиімділігін төмендетеді. Қазақстанға кибербуллингтің түрлеріне (мысалы, Denigration, Impersonation) сәйкес келетін, нақты жауапкершілік мерзімдері көрсетілген **арнайы қылмыс құрамын** енгізу қажет.

2.2. Кибербуллинг үшін жауапкершіліктің салыстырмалы-құқықтық талдауы

Кибербуллингпен күрестегі шетелдік тәжірибе Қазақстан үшін жауапкершілік шараларын күшейтуде маңызды үлгі бола алады. Көптеген дамыған елдер кибербуллингтің ауырлығын және оның зардаптарын ескере отырып, оны дербес қылмыстық құқық бұзушылық ретінде бекіткен [2].

Халықаралық тәжірибеге терең талдау:

Ел	**Реттеу механизмдері**	**Жауапкершілік шаралары**	**Құқықтық негіздемесі**
АҚШ (кейбір штаттар)	**Кибербуллингке қарсы арнайы заңдар (Anti-Cyberbullying**	Қылмыстық жауапкершілік, айыппұлдар, 10	Бұл заңдардың басты себебі – кибербуллинг

Ел	Реттеу механизмдері	Жауапкершілік шаралары	Құқықтық негіздемесі
	Laws). Көптеген штаттарда кибersталкинг (қылмыстық қудалау) үшін Қылмыстық кодексте арнайы баптар бар.	жылға дейін бас бостандығынан айыру (суицидке әкелген жағдайда).	салдарынан болған бірнеше резонанстық суицид оқиғасы.
Германия	**Кибersталкің (Kyberstalking)** ұғымы Қылмыстық кодексте (238-бап) «Қудалау» бабы аясында қарастырылған.	3 жылға дейін бас бостандығынан айыру. Ауыр жағдайда (ұйымдасқан топ, денсаулыққа зиян) 10 жылға дейін.	Заңнама жүйелі қысым көрсету фактісіне негізделеді, бұл кибербуллингтің маңызды белгісі.
Ұлыбритания	**Қорқытуға қарсы заңдар (Protection from Harassment Act)**. Бұл заң киберкеңістіктегі жүйелі қудалауды да қамтиды.	Ауыр жағдайларда 5 жылға дейін бас бостандығынан айыру.	Жүйелі әрекет пен құрбанға «қиындық немесе күйзеліс» тудыру фактісі бағаланады.

Жувеналды юстиция және қосымша жауапкершіліктер:

Халықаралық тәжірибеде кәмелетке толмаған агрессорларға қатысты ата-аналар мен педагогтардың жауапкершілігін күшейтуге баса назар аударылады [2].

- **Ата-аналардың жауапкершілігі:** Көптеген елдерде кәмелетке толмаған балалары кибербуллинг жасаса, ата-аналарға **айыппұл** салынады немесе оларды балаларына арналған міндетті **тәрбиелік бағдарламаларға** қатысуға міндеттейді.
- **Мектептің және педагогтардың жауапкершілігі:** АҚШ-тың кейбір штаттарында мектеп әкімшілігінің кибербуллинг туралы шағымдарға қажетті шараларды қолданбауы немесе жасыруы үшін оларға әкімшілік жауапкершілік жүктеледі. Бұл – мектептерді алдын алу жұмыстарына белсенді қатысуға ынталандырады.

2.3. Құқықтық жауапкершілікті күшейту бойынша ұсыныстар

Қолданыстағы заңнаманы және халықаралық тәжірибені талдай келе, кибербуллингпен тиімді күресу үшін келесідей құқықтық және институционалдық шараларды қабылдау қажет:

1. Қылмыстық жауапкершілікті күшейту:

- **ҚР Қылмыстық кодексіне арнайы бап енгізу:** Кибербуллингтің ауыр түрлері үшін (жүйелі қудалау, топтық агрессия, суицидке итермелеу) арнайы қылмыс құрамын енгізу. Суицидке дейін жеткізген жағдайда жауапкершілік мерзімін 9 жылға дейін ұлғайту қажет.

- **Қылмыс субъектісін кеңейту:** Кибербуллингтің құрбаны кәмелетке толмаған болса, агрессор ересек болған жағдайда, жазаны ауырлататын жағдай ретінде қарастыру.

2. Әкімшілік және Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті жетілдіру:

- **Әкімшілік айыппұлдарды арттыру:** Кәмелетке толмағандар жасаған кибербуллинг үшін ата-аналарға салынатын әкімшілік айыппұлдардың мөлшерін арттыру және міндетті түрде психологиялық түзету курстарынан өтуді талап ету.
- **Моральдық зиянды өтеу:** Азаматтық іс жүргізу аясында кибербуллинг салдарынан келтірілген моральдық зиянды өтеу тетіктерін жеңілдету.

3. Интернет-провайдерлер мен платформалардың жауапкершілігі:

- **Құқықтық мәліметтерді беру міндеті:** [5] дереккөзінің контекстіне сүйене отырып, ірі интернет-провайдерлер мен әлеуметтік желілерді кибербуллинг туралы шағымдарға **24 сағат ішінде** әрекет етуге және құқық қорғау органдарының ресми сұранысы бойынша агрессорлардың деректерін (IP-адрестер, аккаунт деректері) жедел беруге міндеттейтін заңнамалық нормаларды енгізу.
- **Контентті бұғаттау:** Қазақстандық соттың шешімі бойынша қорлайтын немесе зиянды контентті (фото, видео) жедел және мәжбүрлі түрде бұғаттау механизмін заңдастыру.

4. Процедуралық және Дәлелдеу мәселелерін шешу:

- **Цифрлық дәлелдерді бекіту:** Кибербуллингтің дәлелдерін (скриншоттар, хат алмасу тарихы, видеолар) сотта пайдалану үшін оларды жинау және нотариалды бекітудің бірыңғай стандарттарын әзірлеу.
- **Сот-психологиялық сараптама:** Кибербуллинг салдарынан құрбанның психикалық денсаулығына келтірілген зақымды дәлелдеу үшін сот-психологиялық сараптаманы жүргізу тәртібін нақтылау [4].

III-бөлім. Кибербуллингтің алдын алу шараларының кешенді жүйесі

Кибербуллингпен күресу оның салдарымен күресу арқылы ғана емес, ең алдымен, оның алдын алу және туындау себептерін жою арқылы тиімді жүзеге асырылады. Кибербуллингке қарсы әрекет етудің тиімділігі тек қатаң жазалау шараларына ғана емес, сонымен бірге кешенді, көп деңгейлі және пәнаралық тәсілге негізделеді. Бұл жүйе білім беру, әлеуметтік-психологиялық және институционалдық деңгейлерді қамтуы тиіс.

3.1. Әлеуметтік-психологиялық алдын алу және тәрбиелік шаралар

Кибербуллингтің психологиялық негіздері (эмпатияның төмендігі, агрессияға бейімділік) оның алдын алу жұмыстарының маңыздылығын көрсетеді. Бұл шаралардың негізгі мақсаты – жасөспірімдердің эмоционалдық интеллектісін арттыру және қақтығыстарды конструктивті түрде шешуге үйрету.

1. Мектептегі интервенция және эмоциялық интеллектіні дамыту:

- **Эмпатияны дамытуға бағытталған тренингтер:** Кибербуллингке қарсы бағдарламалардың өзегі – балаларға виртуалды әрекеттердің

нақты адамдарға тигізетін эмоционалдық және психологиялық әсерін түсіндіру. «Рөлдік ойындар» (Role-playing) арқылы агрессор мен құрбанның рөлдерін ауыстыру, жасөспірімдердің **эмпатиясын** оятуға және мінез-құлықтың әлеуметтік салдарын түсінуге көмектеседі.

- **Стресс және ашуды басқару дағдыларын үйрету:** Жасөспірімдерді агрессивті мінез-құлыққа итермелейтін ішкі шиеленісті (фрустрация, ашу) конструктивті түрде басқаруға үйрету. Бұл қақтығысты шешудің деструктивті жолдарынан бас тартуға ықпал етеді [3].

2. Мектеп психологтарының және педагогтардың рөлін күшейту:

- **Мамандандырылған оқыту:** Мектеп психологтары мен педагогтарын кибербуллингпен жұмыс істеудің **заманауи әдістемелеріне** оқыту, олардың киберқауіпсіздік және цифрлық мәдениет бойынша біліктілігін арттыру. Педагогтар кибербуллингтің белгілерін ерте анықтауға және оны жасырмауға міндетті.
- **Жеке түзету жұмыстары:** Агрессияның алғашқы белгілерін көрсеткен оқушылармен жеке түзету жұмыстарын жүргізу. Бұл жұмыс агрессордың ішкі психологиялық проблемаларын анықтауға және оның мінез-құлқын әлеуметтік нормаларға сәйкестендіруге бағытталуы тиіс.

3. Ата-аналармен және отбасымен жұмыс:

- **Ата-аналық цифрлық сауаттылық:** Ата-аналарға арналған міндетті семинарлар мен тренингтер өткізу. Оларға балаларының интернеттегі іс-әрекетін **бақылаудың дұрыс әдістерін** (қатаң тыйым салу емес, ашық диалог және сенімге негізделген бақылау) үйрету.
- **Отбасылық құндылықтар:** Отбасында өзара құрмет, қолдау және эмпатия атмосферасын қалыптастыру, бұл баланың агрессивті мінез-құлқының алдын алатын негізгі фактор болып табылады.

3.2. Құқықтық және Институционалдық алдын алу шаралары

Алдын алудың екінші деңгейі – мемлекеттік жүйені және құқықтық тетіктерді жетілдіру арқылы киберкеңістіктегі қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

1. Цифрлық Сауаттылықты және Әдепті міндетті ету:

- **Кешенді білім беру бағдарламасы:** Білім беру бағдарламаларына бастауыш сыныптан бастап, **«Киберқауіпсіздік және Интернет әдебі»** атты міндетті модульді енгізу. Бұл модуль балаларға тек қана техникалық қауіпсіздікті емес, сонымен бірге жеке деректерді қорғау, заңды жауапкершілік және этикалық нормаларды үйретуі тиіс.
- **Жауапкершілікті насихаттау:** Кибербуллингтің ауыр зардаптары және оның құқықтық жауапкершілігі туралы ақпараттық науқандарды үнемі жүргізу.

2. Жүйелік және Институционалдық шешімдер:

- **Ұлттық Киберқауіпсіздік Бағдарламасы:** Кибербуллингтің алдын алу бойынша кешенді **ұлттық бағдарламаны** жасау және іске асыру. Бұл бағдарламаға құқық қорғау органдары, психологтар, педагогтар және IT мамандар арасындағы үйлестіруді күшейту кіреді.
- **Құзыретті органдарды құру:** Кибербуллинг оқиғаларын жедел тіркеуді, талдауды және оған араласуды жүйелендіретін **арнайы құзыретті үйлестіру орталықтарын** құру. Бұл орталықтардың ең

басты міндеті – құрбанға дереу психологиялық және құқықтық көмек көрсетуді ұйымдастыру.

3. Интернет-провайдерлердің және әлеуметтік желілердің міндеттемелері:

- **Заңнамалық міндеттеме:** ҚР заңнамасына ірі интернет-провайдерлер мен әлеуметтік желілерді кибербуллинг туралы шағымдарға **жедел әрекет етуге** және агрессивті контентті бұғаттауға міндеттейтін нормаларды енгізу [5].
- **Есептілік және Ынтымақтастық:** Провайдерлерді жыл сайын кибербуллингпен күресуге бағытталған шаралар туралы есеп беруге міндеттеу және құқық қорғау органдарымен агрессорлардың деректерін (IP-адрестер) алу бойынша ынтымақтастық механизмдерін нақтылау.

3.3. Алдын алудың үш деңгейлі моделі: Кешенділік және Тәсілдер

Кибербуллингтің алдын алуды тиімді жүзеге асыру үшін оның әрбір деңгейдегі мақсатын айқындайтын **үш деңгейлі модельді** қолдану ұсынылады:

Деңгей	**Мақсаты (Нысанасы)**	**Стратегиялық әрекеттер**
I. Бастапқы (Универсалды)	Барлық оқушыларға бағытталған. Кибербуллингтің алдын алу.	Эмпатия тренингтері, міндетті цифрлық сауаттылық, ақпараттық-түсіндіру науқандары.
II. Қайталама (Топтық)	Қауіп тобындағы оқушылар (агрессияға бейім немесе бұрын құрбан болған). Тәуекелді азайту.	Шағын топтық психологиялық түзету сабақтары, ата-аналарға арналған арнайы семинарлар, мектептегі қақтығыстарды ерте анықтау жүйесі.
III. Үшінші (Жеке)	Қылмыс жасаған немесе ауыр зардап шеккен тұлғалар. Зардаптарды жою және қайта бұзушылықты болдырмау.	Жеке психотерапиялық сессиялар, құқықтық араласу (полиция, сот), агрессордың мінез-құлқын түзетуге бағытталған бағдарламалар.

Кибербуллингпен күрестегі тиімділік – білім берудің **(психологиялық интервенция)**, ата-аналық бақылаудың **(әлеуметтік қолдау)** және құқықтық жүйенің **(жауапкершіліктің бұлтартпастығы)** үйлесімді жұмысына негізделген. Тек осы үш бағыт бойынша кешенді шараларды жүзеге асыру ғана киберкеңістіктегі қауіпсіздікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Осы ғылыми-теориялық жоба барысында «Кибербуллинг және оның құқықтық жауапкершілігі: алдын алу шаралары және агрессорлардың психологиялық ерекшеліктері» тақырыбы жан-жақты зерттелді. Зерттеудің негізгі мақсаты – кибербуллингті болдырмау шараларын анықтау және агрессорлардың ішкі психологиялық ерекшеліктерін талдау арқылы бұл құбылысқа қарсы кешенді стратегия ұсыну болды.

Жұмыс барысында кибербуллингтің феноменіне ғылыми анықтама беріліп, оның дәстүрлі буллингтен айырмашылығы (анонимділік, шектеусіз таралу, ұзақ мерзімді әсер) негізделді. Негізгі бөлімде киберагрессордың психологиялық портреті зерттеліп, оның төмен эмпатия, моральдық кемшіліктер және «кек алу» сияқты мотивациялық механизмдерге бейімділігі анықталды. Сонымен қатар, құрбандардың тиімді жеңу стратегияларына (жақын қолдау, белсенді елемеу) талдау жасалды.

Құқықтық аспектілерді қарастыру нәтижесінде, Қазақстан Республикасының заңнамасында кибербуллинг ұғымы енгізілгенімен, оны жеке қылмыс құрамы ретінде бекітуде кемшіліктер бар екені көрсетілді. Салыстырмалы-құқықтық талдау негізінде, халықаралық тәжірибеде кибербуллинг үшін қатаң жауапкершілік шаралары, оның ішінде ата-аналардың және мектеп әкімшілігінің жауапкершілігі қарастырылғаны дәлелденді.

Зерттеу қорытындысы бойынша келесідей негізгі нәтижелер мен тұжырымдар жасалды:

1. **Психологиялық тұжырым:** Киберагрессордың мінез-құлқы көбінесе **саналы түрде агрессия жасауға** және құрбанның реакциясын бақылауға ұмтылуға негізделген. Кибербуллингпен күресудің тиімді жолы – тек жазалау ғана емес, сонымен бірге агрессордың **эмоционалдық интеллектісі мен эмпатиясын** қалыптастыруға бағытталған психологиялық түзету бағдарламалары.
2. **Тиімді жеңу стратегиялары:** Құрбандардың психологиялық тұрақтылығын арттырудағы ең маңызды фактор – бұл **әлеуметтік қолдауды** (ата-ана, достар) уақытылы алу және **деструктивті «кек алу»** стратегиясынан бас тарту. Алдын алу жұмыстары осы тиімді стратегияларға баса назар аударуы қажет.
3. **Құқықтық реттеудегі олқылықтар:** ҚР заңнамасында кибербуллингтің нақты құқықтық құрамының жоқтығы оны тергеуді және агрессорды әділ жауапкершілікке тартуды қиындатады. Мемлекеттік деңгейде бұл құбылысқа қарсы тұру үшін **халықаралық стандарттарға** сәйкес келетін, дербес қылмыстық-құқықтық механизмдерді енгізу қажет.
4. **Алдын алудың кешенділігі:** Кибербуллингтің алдын алу тек білім беру мекемелерінің ғана емес, **ата-аналардың, интернет-провайдерлердің және құқық қорғау органдарының** бірлескен жауапкершілігін талап етеді. Үш деңгейлі алдын алу моделі (бастапқы, қайталама, үшінші) ең тиімді болып табылады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, кибербуллингтің алдын алу және оған қарсы тұру бойынша келесідей нақты ұсыныстар енгізіледі:

1. **Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексіне өзгерістер енгізу:** Кибербуллингті, әсіресе жүйелі түрде жасалған немесе ауыр зардаптарға (денсаулыққа зиян, суицид) әкелген жағдайларда, **жеке қылмыс құрамы** ретінде қарастыратын арнайы бапты енгізу.
2. **Білім беру бағдарламаларын жаңғырту:** Мектептерде **«Цифрлық әдеп және қауіпсіздік»** курстарын міндетті түрде енгізу. Бұл курстар агрессорлардың психологиясын түсіндіруге және құрбандарды тиімді қорғаныс стратегияларына (бұғаттау, хабарлау, қолдау іздеу) үйретуге бағытталуы тиіс.
3. **Институционалдық бақылауды күшейту:** Құқық қорғау органдары мен интернет-провайдерлердің кибербуллинг оқиғаларына жедел әрекет етуін қамтамасыз ететін **заңнамалық тетіктерді** енгізу. Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жасалған бұзушылықтарды анықтау және тіркеу бойынша ведомствоаралық үйлестіру орталығын құру.
4. **Педагогтардың және ата-аналардың біліктілігін арттыру:** Мектеп әкімшілігі мен психологтары үшін кибербуллингті анықтау және оған араласу бойынша міндетті жыл сайынғы біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастыру.

Қолданылған әдебиеттер

1. Утемисова Г. У. «Опросник стратегий преодоления ситуаций кибербуллинга»: структура и первичные психометрические характеристики //Психология человека в образовании. – 2024. – Т. 6. – №. 3. – С. 362-383.
2. Nukusheva A. A., Kuandykov B. Z., Zhailau Z. сравнительно-правовой анализ развития законодательства по противодействию кибербуллингу среди детей школьного возраста в современных юрисдикциях //scientific and legal journal «bulletin of the institute of legislation and legal information of the republic of kazakhstan». – 2024. – т. 2. – №. 77.
3. қыяқбаева ұ. социально-психологическое воздействие кибербуллинга на подростков //вестник казнпу имени абая. серия: психология. – 2022. – т. 72. – №. 3.
4. аллаярова н. и. кибербуллинг в киберпространстве //м. әуезов атындағы оқму ғылыми еңбектері научные труды юкгу имени м. ауэзова transactions. – 2020. – с. 176.
5. сергеева м. с. кибербуллинг: профилактика уголовной, административной и гражданско-правовой ответственности //актуальные проблемы современного права: соотношение публичных и частных начал. – 2021. – с. 240-246.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

Секция: «Конституциялық және жалпы құқықтық» кафедрасы
Тақырыбы «Құқықтық нигилизм деген не және қалай еңсеруге болады?».

СҒЗЖ орындаған:
Сәрсенбай Қарақат Әмзеқызы
Тобы: ЗҚТ-511
Ғылыми жетекшісі: PhD, аға оқытушы
Қасымбек Әлия Орынбасарқызы

Түркістан, 2025 жыл

Жоспар

Кіріспе

І-бөлім. Құқықтық нигилизм деген не және қалай еңсеруге болады?

1.1. Құқықтық нигилизмнің мәні мен түсінігі.

1.2. Құқықтық нигилизмнің пайда болу себептері

1.3. Құқықтық нигилизмнің салдары

1.4. Құқықтық нигилизммен күресу және оны жою жолдары

1.5. Ғалымдардың көзқарастары бойынша құқықтық нигилизм:

Қорытынды

Пайдаланылған әдебиеттер

Кіріспе

Қазіргі заманда қоғамның дамуы мен тұрақтылығы құқықтық мәдениеттің деңгейімен тығыз байланысты. Алайда кейбір адамдар мен топтар құқықтың мәнін төмен бағалап, оның талаптарын орындауға немқұрайлы қарайды. Мұндай құбылыс құқықтық нигилизм деп аталады. Құқықтық нигилизм – бұл заңға, құқыққа және мемлекеттік институттарға сенімсіздік таныту, оларды мойындамау немесе менсінбеу көзқарасы. Ол қоғамның құқықтық сана-сезімінің әлсіздігін, азаматтардың заңға деген жауапкершілігінің төмендігін көрсетеді. Бұл құбылыс қоғамның құқықтық жүйесіне үлкен қауіп төндіреді.

Зерттеу сұрағы: «Құқықтық нигилизмнің пайда болу себептері қандай және онымен күресудің тиімді жолдары қандай?»

Тақырыптың өзектілігі – қазіргі Қазақстанда құқықтық мемлекет қалыптастыру процесі жүріп жатқан кезеңде, азаматтардың заңға деген сенімі мен құрметін арттыру аса маңызды. Егер құқықтық нигилизм кең таралса, ол мемлекеттік биліктің беделін түсіріп, қоғамда әділетсіздік пен заңсыздықтың көбеюіне әкеледі. Сондықтан құқықтық нигилизмді зерттеу және оны жою жолдарын табу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – құқықтық нигилизм ұғымының мәнін ашу, оның туындау себептерін анықтау және онымен күресу тәсілдерін талдау. Осы мақсатқа жету үшін құқықтық нигилизмнің әлеуметтік және психологиялық негіздері қарастырылады. Сонымен қатар, азаматтардың құқықтық санасын көтеру мен құқықтық мәдениетті арттырудың тиімді жолдары ұсынылады. Бұл зерттеу қоғамда заңға деген құрметті нығайтып, құқықтық мемлекет құруға өз үлесін қосуға бағытталған.

І-Бөлім

1.1. Құқықтық нигилизмнің мәні мен түсінігі

Құқықтық нигилизм – бұл құқықтық нормаларды мойындамау немесе заңды құрметтемеу әрекеттерінің жиынтығы. Ол азаматтардың құқыққа деген сенімінің төмендігін көрсетеді. Құқықтық нигилизм көбінесе құқық мәдениетінің жеткіліксіздігінен туындайды. Бұл құбылыс қоғамдағы тәртіп пен әділеттіліктің бұзылуына әкеледі. Ол азаматтардың заңға бағынбауына, құқықтық жауапкершіліктің әлсіреуіне ықпал етеді. Құқықтық нигилизм мемлекеттік институттарға сенімсіздікті күшейтеді және заңға қарсы әрекеттерді қалыптастырады. Сонымен қатар, құқықтық нигилизм азаматтардың құқықтық сана-сезімін төмендетеді. Құқықтық нигилизм қоғамда құқықтың беделін түсіріп, оның әлеуметтік маңызын әлсіретеді. Мұндай жағдайда адамдар заңды әділдік құралы емес, тек жазалау тетігі ретінде қабылдайды. Құқықтық нигилизмнің таралуы мемлекеттік басқару жүйесіне де теріс әсерін тигізеді, себебі заң талаптары орындалмаса, қоғамда анархия мен бейберекетсіздік пайда болады. Бұл құбылыс құқық қорғау органдарына деген сенімнің азаюына себеп болады. Құқықтық нигилизм жеке адамның да, бүкіл қоғамның да дамуын тежейді. Мұндай көзқарас заң үстемдігін жоққа шығарып, әділеттіліктің орнауына кедергі келтіреді. Сондықтан құқықтық нигилизммен күресу – мемлекет пен қоғамның ортақ міндеті. Әр азамат өз құқығы мен міндетін білуі және оны құрметтеуі тиіс.

Тек сонда ғана құқықтық сана қалыптасып, әділ қоғам орнайды. Құқықтық нигилизмнің пайда болуы қоғамдағы әлеуметтік және саяси процестермен тығыз байланысты. Егер мемлекетте әділдік сақталмаса немесе заң бәріне бірдей қолданылмаса, адамдар құқыққа сенуден қалады. Мұндай жағдай халықтың билікке деген сенімін азайтады және құқықтық тәртіптің бұзылуына алып келеді. Құқықтық нигилизмнің көріністері тек қарапайым азаматтар арасында ғана емес, кейде мемлекеттік қызметкерлер мен лауазымды тұлғалар арасында да кездеседі. Бұл құқық бұзушылықтардың көбеюіне және сыбайлас жемқорлықтың өршуіне әкеледі. Сонымен бірге, құқықтық нигилизмнің салдары жастардың құқықтық санасына да әсер етіп, олардың заңға немқұрайлы қарауына себеп болады. Егер қоғамда құқықтық мәдениет дұрыс қалыптаспаса, демократиялық мемлекет құру мүмкін болмайды. Құқықтық нигилизмнің алдын алу үшін құқықтық білім беру жүйесін жетілдіру қажет. Азаматтардың заңды білуі мен оны құрметтеуі — құқықтық мемлекеттің негізгі шарты. Сондықтан әрбір адам заңның қоғам өміріндегі рөлін түсініп, құқықтық тәртіпті сақтау жолында жауапкершілік танытуы керек. [1].

1.2. Құқықтық нигилизмнің пайда болу себептері

Құқықтық білімнің төмендігі – құқықтық нигилизмнің басты себептерінің бірі. Адамдар заңды түсінбеуі немесе оны мәнсіз санауы мүмкін. Әлеуметтік теңсіздік те құқықтық нигилизмді туындатады. Қоғамдағы әділетсіздік азаматтарды заңды мойындамауға итермелейді. Мемлекеттік билікке сенімсіздік де себеп болып табылады. Экономикалық қиындықтар мен әлеуметтік шиеленістер құқыққа бағынбауды күшейтеді. Жеке мүдделердің қоғам мүддесінен жоғары тұруы құқықтық нигилизмге ықпал етеді. Мәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар кейде заңды елемеуге үйретеді. Ақпараттық кеңістік пен медиа арқылы теріс мысалдар құқықтық санаға кері әсерін тигізеді. Коррупция мен сыбайлас жемқорлық құқыққа сенімсіздікті арттырады. Азаматтардың құқықтық мәдениеті төмен болса, құқықтық нигилизм күшейеді. Құқықтық жүйенің ашық болмауы да себеп болып саналады. [2].

Сонымен қатар, құқықтық нормалардың күрделілігі мен түсініксіздігі адамдарды заңға бағынбауға итермелейді. Құқықтық жауапкершіліктің орындалмауы немесе кешіктірілуі азаматтардың заңға сенімін азайтады. Қоғамдағы қылмыстың жиі болуы құқыққа бағынбау сезімін қалыптастырады. Әлеуметтік бейтарапсыздық пен теңсіздік заңды мойындамауды күшейтеді. Саяси тұрақсыздық пен үкіметтің тұрақсыз әрекеттері құқықтық нигилизмге ықпал етеді. Жасөспірімдер мен жастар арасында құқықтық тәрбие жеткіліксіз болса, бұл да себеп болып табылады. Кәсіби заңгерлер мен мемлекеттік қызметкерлердің әрекетсіздігі халық сенімін төмендетеді. Құқықтық тәртіпті бұзғандарға жеңіл жаза қолданылуы қоғамда заңға бағынбау үрдісін қалыптастырады.

Медиа және әлеуметтік желілердегі қылмыстық әрекеттерді насихаттау, құқық бұзушылықтың қалыпты іс екені туралы хабарламалар да құқықтық нигилизмді арттырады. Қоғамдық пікір мен достар тобының заңсыз әрекеттерді қолдауы адамдарды заңға қарсы әрекет жасауға итермелейді. Құқықтық мәдениет пен білім беру жүйесіндегі олқылықтар азаматтарды

заңды дұрыс түсінбеуге мәжбүрлейді. Ресми органдардың халыққа ақпарат жеткізбеуі де құқыққа сенімсіздік туғызады. Сот жүйесіндегі әділетсіздік немесе шешімдердің айқын еместігі адамдарды заңнан алыстатады. Жеке тұлғаның құқықтары қорғалмаған жағдайда, азаматтар заңға мән бермейді. Халық арасында құқықтық жауапкершіліктің болмауы мен заңның тек қағаз жүзінде қалуы да себеп болып табылады.

Құқықтық нигилизмге әлеуметтік стереотиптер мен қоғамдағы теріс үлгілер ықпал етеді. Жеке бас мүдделерді қорғау үшін заңды айналып өту әрекеттері жиі кездеседі. Халық арасындағы сенімсіздік пен құқыққа деген қызығушылықтың болмауы да маңызды фактор болып саналады. Қоғамдық диалог пен азаматтық бақылаудың жетіспеушілігі құқықтық санаға кері әсер етеді. Құқықтық ғылым мен білімнің халыққа жетпеуі де осы құбылысты күшейтеді. Нәтижесінде, құқықтық нигилизм жеке тұлғалар мен қоғам үшін тұрақсыздық пен әділетсіздікке әкеледі.

1.3. Құқықтық нигилизмнің салдары

Құқықтық нигилизм қоғамдағы құқық бұзушылықтың өсуіне әкеледі. Ол мемлекеттік биліктің беделін төмендетеді. Азаматтардың құқықтарын қорғау қиындайды. Құқықтық тәртіптің әлсіреуі әлеуметтік шиеленістерді арттырады. Коррупция мен сыбайлас жемқорлық кеңінен таралады. Құқықтық мәдениет пен құқыққа сенім төмендейді. Құқықтық реформалардың тиімділігі азаяды. Азаматтар заңсыз әрекеттерге бейім болады. Қоғамда әділетсіздік пен сенімсіздік күшейеді. Заңға сенімсіздік экономикалық тұрақтылыққа да әсер етеді. Құқықтық нигилизм жастар арасында құқыққа бағынбауды қалыптастырады. Бұл мемлекет институттарының тиімділігін төмендетеді. Қоғамдағы құқықтық тәртіп бұзылып, тұрақсыздық көбейеді. Құқықтық нигилизм әлеуметтік шиеленістерді тудырады. Оның салдары ретінде азаматтардың құқықтық мәдениетінің әлсіреуі айқын көрінеді. [3].

Сонымен қатар, құқықтық нигилизм қоғамда тәртіп пен жауапкершіліктің төмендеуіне әкеледі. Қылмыстық әрекеттерге қарсы шаралардың нәтижесіздігі азаматтарды заңсыз әрекеттерге итермелейді. Сот жүйесіне сенімсіздік қалыптасып, әділетсіз шешімдер жиі кездеседі. Азаматтардың құқықтық сауаттылығы төмендейді, бұл құқық бұзушылықты көбейтеді. Экономикалық және әлеуметтік саясаттың тиімділігі азайып, инвестициялық климат нашарлайды. Қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік мәселелері күрделенеді. Қоғамда әлеуметтік шиеленістер мен наразылықтар көбейеді. Заңсыз әрекеттердің қалыпты жағдайға айналуы азаматтар арасындағы сенімді азайтады. Мемлекеттік органдарға деген сенімсіздік қалыптасады. Құқықтық нигилизм демократиялық институттардың әлсіреуіне әсер етеді. Азаматтық белсенділік төмендеп, қоғамның дамуы тежеледі. Жастар арасында құқықтық нормаларды сыйлау сезімі азаяды. Құқықтық сауаттылықты арттыру қажеттілігі күшейеді. Халық арасында заңға бағынбау үрдісі тұрақтылыққа қауіп төндіреді. Құқықтық нигилизм салдарынан қоғамның жалпы дамуы тежеліп, әлеуметтік әділетсіздік ұзақ мерзімге созылады.

1.4. Құқықтық нигилизммен күресу және оны жою жолдары

Құқықтық білімді арттыру құқықтық нигилизммен күрестің маңызды жолы

болып табылады. Мектептер мен университеттерде құқықтық мәдениетке баса назар аудару қажет. Ақпараттық науқандар мен тренингтер азаматтардың құқықтық сауаттылығын көтереді. Отбасы мен мектептегі құқықтық тәрбие құқықтық сананы қалыптастырады. Мемлекеттік билікке сенімді арттыру және институттардың ашықтығы құқықтық нигилизмді азайтады. Қатаң заңнамалық шаралар заң бұзушылықты төмендетеді. Жастарға құқықтық тәрбие беру олардың заңға бағынуын күшейтеді. Қоғамдық ұйымдар мен медианың рөлі зор. Құқықтық мәдениетке арналған бағдарламалар ұйымдастыру тиімді. Азаматтарды заңға бағынуға ынталандыратын шаралар енгізу маңызды. Коррупция мен сыбайлас жемқорлықпен күресу құқықтық сенімді арттырады. Құқықтық реформа мен заңнаманы жетілдіру қажет. Барлық шаралар кешенді түрде жүзеге асырылуы тиіс. Бұл әрекеттер қоғамда құқыққа құрмет пен сенімді арттырады. Құқықтық нигилизмді азайту – құқықтық мемлекет құрудың маңызды шарты болып табылады. [4].

Сонымен қатар, құқықтық білім беру жүйесін жаңғырту арқылы азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға болады. Қоғамда құқықтық мәдениетті насихаттау үшін медианы белсенді пайдалану қажет. Құқықтық бұзушылықтар мен заңсыз әрекеттерге қарсы қатаң жауапкершілік енгізу тиімді. Азаматтарды құқықтық санасы төмен топтарда арнайы тренингтер ұйымдастыру қажет. Мемлекеттік органдардың ашықтығын арттыру қоғам сенімін күшейтеді. Қоғамдық бақылау мен азаматтық белсенділікті дамыту маңызды. Жастарға арналған құқықтық клубтар мен үйірмелер олардың құқықтық білімін нығайтады. Құқықтық ақпаратқа қолжетімділікті кеңейту азаматтар арасындағы құқыққа сенімді арттырады. Заңдардың түсінікті және қолжетімді болуы құқықтық нигилизмді азайтады. Коррупцияға қарсы нақты шаралар құқықтық сенімді қалыптастырады. Құқықтық саясатты тиімді жүргізу мемлекет институттарының беделін көтереді. Құқықтық тәрбие мен мәдениетті дамыту ұзақ мерзімді нәтиже береді. Азаматтардың құқықтарын қорғау және заң бұзушылықты төмендету кешенді шараларды қажет етеді. Құқықтық реформа азаматтардың сенімін қалпына келтіруге бағытталуы тиіс. Қоғамдық пікірді құқықтық санаға бағыттау маңызды. Құқықтық қатынастарды реттейтін заманауи заңдар енгізу тиімділікті арттырады. Жеке тұлғалар мен ұйымдардың заңды құрметтеуін ынталандыру қажет. Әділетті сот жүйесін қалыптастыру азаматтар арасындағы құқықтық сенімді арттырады. Құқықтық білім беру мен ақпараттық қолдау шаралары кешенді түрде жүргізілуі тиіс. Құқықтық нигилизмге қарсы күрес қоғамдағы тұрақтылық пен әділеттілікті қамтамасыз етеді.

1.5.Ғалымдардың көзқарастары бойынша құқықтық нигилизм

Профессор Н. И. Матузовтың пікірінше, құқықтық нигилизм — бұл заңдарды және өзге де нормативтік-құқықтық актілерді бұзу, олардың орындалуын елемеу, құқықтық нормаларға сенімсіздік таныту, сондай-ақ заң үстемдігі мен құқықтың әлеуметтік рөлін жоққа шығару түрінде көрініс табады .

Ал профессор В. А. Туманов құқықтық нигилизмді қоғамдағы құқыққа деген сенімнің әлсіреуімен байланыстырады. Оның айтуынша, белсенді нигилизм құқыққа біле тұра қарсы шығу арқылы көрініс береді және мұндай құбылыс қоғам өміріндегі құқықтық мәдениеттің төмендігінен туындайды.

Қорытынды

Құқықтық нигилизм – кез келген мемлекеттің дамуына кедергі келтіретін қауіпті әлеуметтік құбылыс. Онымен күресу тек мемлекеттік органдардың емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті. Егер әр азамат заңды құрметтеп, өз құқықтары мен міндеттерін дұрыс орындаса, құқықтық нигилизм біртіндеп жойылады. Бұл өз кезегінде құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуына негіз болады. Құқықтық нигилизмнің алдын алу үшін құқықтық білім мен мәдениетті арттыру маңызды. Мектептер мен жоғары оқу орындарында құқықтық тәрбие жүйелі түрде жүргізілуі тиіс. Қоғамдық ұйымдар мен медианың ықпалы арқылы құқықтық сананы қалыптастыруға болады. Заңдардың қарапайым әрі түсінікті болуы азаматтар арасындағы құқыққа сенімді арттырады. Коррупция мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар құқықтық жүйенің тиімділігін көрсетеді. Мемлекеттік органдардың ашықтығы мен есептілігі құқықтық сенімді нығайтады. Азаматтық белсенділікті арттыру және қоғамдық бақылауды дамыту маңызды. Жастарға құқықтық тәрбие беру олардың құқықтық санасын қалыптастырады. Қоғамдағы әділеттілік пен теңдік сезімін нығайту құқықтық нигилизмді төмендетеді. Құқықтық реформа мен заңнаманы жетілдіру тұрақтылыққа әсер етеді. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қоғамдағы сенімді күшейтеді. Қоғамдық пікір мен достар тобының оң үлгі көрсетуі маңызды рөл атқарады. Заңға бағынуды ынталандыратын әлеуметтік бағдарламалар құқықтық тәртіпті нығайтады. Халық арасында құқықтық сауаттылық пен мәдениетті арттыру тұрақтылыққа ықпал етеді. Құқықтық қатынастардың әділ және ашық болуын қамтамасыз ету керек. Құқықтық нигилизмге қарсы күрес қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси дамуына оң әсер етеді.

Сонымен қатар, құқықтық нигилизмді төмендету азаматтар арасындағы сенім мен ынтымақтастықты арттырады. Мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынасты жақсартады. Қоғамдағы тұрақтылық пен қауіпсіздік деңгейін жоғарылатады. Азаматтардың құқықтары қорғалған кезде, олардың белсенділігі мен шығармашылық қабілеті артады. Құқықтық санасы жоғары тұлғалар қоғамның дамуына үлес қосады. Әділетті сот жүйесі құқыққа сенімді нығайтады. Жеке тұлғалар мен ұйымдар заңға бағынуды өз тәжірибесінде қолданады. Құқықтық тәртіп қоғамдағы әлеуметтік шиеленістерді төмендетеді. Құқықтық мәдениетті қалыптастыру ұзақ мерзімді нәтижеге әкеледі. Нәтижесінде, құқықтық нигилизмге қарсы күрес қоғамның жалпы дамуына, әділеттілікке және тұрақтылыққа негіз болады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 2021.
2. Алексеев С.С. Теория государства и права. – М., 2018.
3. Лазерев А.А. Правовая культура и правовой нигилизм. – М., 2017.
4. Нұрғалиев М. Құқықтық мәдениет пен заңгерлік сана. – Алматы, **2019.**

ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

Секция: «Конституциялық және жалпы құқықтық» кафедрасы

Тақырыбы «Құқықтық нигилизм деген не және қалай еңсеруге болады?».

СҒЗЖ орындаған:

Сәрсенбай Қарақат Әмзеқызы

Тобы: ЗҚТ-511

Ғылыми жетекшісі: PhD, аға оқытушы

Қасымбек Әлия Орынбасарқызы

Түркістан, 2025 жыл

Жоспар

Кіріспе

І-бөлім. Құқықтық нигилизм деген не және қалай еңсеруге болады?

1.1. Құқықтық нигилизмнің мәні мен түсінігі.

1.2. Құқықтық нигилизмнің пайда болу себептері

1.3. Құқықтық нигилизмнің салдары

1.4. Құқықтық нигилизммен күресу және оны жою жолдары

1.5. Ғалымдардың көзқарастары бойынша құқықтық нигилизм:

Қорытынды

Пайдаланылған әдебиеттер

Кіріспе

Қазіргі заманда қоғамның дамуы мен тұрақтылығы құқықтық мәдениеттің деңгейімен тығыз байланысты. Алайда кейбір адамдар мен топтар құқықтың мәнін төмен бағалап, оның талаптарын орындауға немқұрайлы қарайды. Мұндай құбылыс құқықтық нигилизм деп аталады. Құқықтық нигилизм – бұл заңға, құқыққа және мемлекеттік институттарға сенімсіздік таныту, оларды мойындамау немесе менсінбеу көзқарасы. Ол қоғамның құқықтық сана-сезімінің әлсіздігін, азаматтардың заңға деген жауапкершілігінің төмендігін көрсетеді. Бұл құбылыс қоғамның құқықтық жүйесіне үлкен қауіп төндіреді.

Зерттеу сұрағы: «Құқықтық нигилизмнің пайда болу себептері қандай және онымен күресудің тиімді жолдары қандай?»

Тақырыптың өзектілігі – қазіргі Қазақстанда құқықтық мемлекет қалыптастыру процесі жүріп жатқан кезеңде, азаматтардың заңға деген сенімі мен құрметін арттыру аса маңызды. Егер құқықтық нигилизм кең таралса, ол мемлекеттік биліктің беделін түсіріп, қоғамда әділетсіздік пен заңсыздықтың көбеюіне әкеледі. Сондықтан құқықтық нигилизмді зерттеу және оны жою жолдарын табу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – құқықтық нигилизм ұғымының мәнін ашу, оның туындау себептерін анықтау және онымен күресу тәсілдерін талдау. Осы мақсатқа жету үшін құқықтық нигилизмнің әлеуметтік және психологиялық негіздері қарастырылады. Сонымен қатар, азаматтардың құқықтық санасын көтеру мен құқықтық мәдениетті арттырудың тиімді жолдары ұсынылады. Бұл зерттеу қоғамда заңға деген құрметті нығайтып, құқықтық мемлекет құруға өз үлесін қосуға бағытталған.

І-Бөлім

1.1. Құқықтық нигилизмнің мәні мен түсінігі

Құқықтық нигилизм – бұл құқықтық нормаларды мойындамау немесе заңды құрметтемеу әрекеттерінің жиынтығы. Ол азаматтардың құқыққа деген сенімінің төмендігін көрсетеді. Құқықтық нигилизм көбінесе құқық мәдениетінің жеткіліксіздігінен туындайды. Бұл құбылыс қоғамдағы тәртіп пен әділеттіліктің бұзылуына әкеледі. Ол азаматтардың заңға бағынбауына, құқықтық жауапкершіліктің әлсіреуіне ықпал етеді. Құқықтық нигилизм мемлекеттік институттарға сенімсіздікті күшейтеді және заңға қарсы әрекеттерді қалыптастырады. Сонымен қатар, құқықтық нигилизм азаматтардың құқықтық сана-сезімін төмендетеді. Құқықтық нигилизм қоғамда құқықтың беделін түсіріп, оның әлеуметтік маңызын әлсіретеді. Мұндай жағдайда адамдар заңды әділдік құралы емес, тек жазалау тетігі ретінде қабылдайды. Құқықтық нигилизмнің таралуы мемлекеттік басқару жүйесіне де теріс әсерін тигізеді, себебі заң талаптары орындалмаса, қоғамда анархия мен бейберекетсіздік пайда болады. Бұл құбылыс құқық қорғау органдарына деген сенімнің азаюына себеп болады. Құқықтық нигилизм жеке адамның да, бүкіл қоғамның да дамуын тежейді. Мұндай көзқарас заң үстемдігін жоққа шығарып, әділеттіліктің орнауына кедергі келтіреді. Сондықтан құқықтық нигилизммен күресу – мемлекет пен қоғамның ортақ міндеті. Әр азамат өз құқығы мен міндетін білуі және оны құрметтеуі тиіс. Тек сонда ғана құқықтық сана қалыптасып, әділ қоғам орнайды. Құқықтық нигилизмнің пайда болуы қоғамдағы әлеуметтік және саяси процестермен тығыз байланысты. Егер мемлекетте әділдік сақталмаса немесе заң бәріне бірдей қолданылмаса, адамдар құқыққа сенуден қалады. Мұндай жағдай халықтың билікке деген сенімін азайтады және құқықтық тәртіптің бұзылуына алып келеді. Құқықтық нигилизмнің көріністері тек қарапайым азаматтар арасында ғана емес, кейде мемлекеттік қызметкерлер мен лауазымды тұлғалар арасында да кездеседі. Бұл құқық бұзушылықтардың көбеюіне және сыбайлас жемқорлықтың өршуіне әкеледі. Сонымен бірге, құқықтық нигилизмнің салдары жастардың құқықтық санасына да әсер етіп, олардың заңға немқұрайлы қарауына себеп болады. Егер қоғамда

құқықтық мәдениет дұрыс қалыптаспаса, демократиялық мемлекет құру мүмкін болмайды. Құқықтық нигилизмнің алдын алу үшін құқықтық білім беру жүйесін жетілдіру қажет. Азаматтардың заңды білуі мен оны құрметтеуі — құқықтық мемлекеттің негізгі шарты. Сондықтан әрбір адам заңның қоғам өміріндегі рөлін түсініп, құқықтық тәртіпті сақтау жолында жауапкершілік танытуы керек. [1].

1.2. Құқықтық нигилизмнің пайда болу себептері

Құқықтық білімнің төмендігі – құқықтық нигилизмнің басты себептерінің бірі. Адамдар заңды түсінбеуі немесе оны мәнсіз санауы мүмкін. Әлеуметтік теңсіздік те құқықтық нигилизмді туындатады. Қоғамдағы әділетсіздік азаматтарды заңды мойындамауға итермелейді. Мемлекеттік билікке сенімсіздік де себеп болып табылады. Экономикалық қиындықтар мен әлеуметтік шиеленістер құқыққа бағынбауды күшейтеді. Жеке мүдделердің қоғам мүддесінен жоғары тұруы құқықтық нигилизмге ықпал етеді. Мәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар кейде заңды елемеуге үйретеді. Ақпараттық кеңістік пен медиа арқылы теріс мысалдар құқықтық санаға кері әсерін тигізеді. Коррупция мен сыбайлас жемқорлық құқыққа сенімсіздікті арттырады. Азаматтардың құқықтық мәдениеті төмен болса, құқықтық нигилизм күшейеді. Құқықтық жүйенің ашық болмауы да себеп болып саналады. [2].

Сонымен қатар, құқықтық нормалардың күрделілігі мен түсініксіздігі адамдарды заңға бағынбауға итермелейді. Құқықтық жауапкершіліктің орындалмауы немесе кешіктірілуі азаматтардың заңға сенімін азайтады. Қоғамдағы қылмыстың жиі болуы құқыққа бағынбау сезімін қалыптастырады. Әлеуметтік бейтарапсыздық пен теңсіздік заңды мойындамауды күшейтеді. Саяси тұрақсыздық пен үкіметтің тұрақсыз әрекеттері құқықтық нигилизмге ықпал етеді. Жасөспірімдер мен жастар арасында құқықтық тәрбие жеткіліксіз болса, бұл да себеп болып табылады. Кәсіби заңгерлер мен мемлекеттік қызметкерлердің әрекетсіздігі халық сенімін төмендетеді. Құқықтық тәртіпті бұзғандарға жеңіл жаза қолданылуы қоғамда заңға бағынбау үрдісін қалыптастырады.

Медиа және әлеуметтік желілердегі қылмыстық әрекеттерді насихаттау, құқық бұзушылықтың қалыпты іс екені туралы хабарламалар да құқықтық нигилизмді

арттырады. Қоғамдық пікір мен достар тобының заңсыз әрекеттерді қолдауы адамдарды заңға қарсы әрекет жасауға итермелейді. Құқықтық мәдениет пен білім беру жүйесіндегі олқылықтар азаматтарды заңды дұрыс түсінбеуге мәжбүрлейді. Ресми органдардың халыққа ақпарат жеткізбеуі де құқыққа сенімсіздік туғызады. Сот жүйесіндегі әділетсіздік немесе шешімдердің айқын еместігі адамдарды заңнан алыстатады. Жеке тұлғаның құқықтары қорғалмаған жағдайда, азаматтар заңға мән бермейді. Халық арасында құқықтық жауапкершіліктің болмауы мен заңның тек қағаз жүзінде қалуы да себеп болып табылады.

Құқықтық нигилизмге әлеуметтік стереотиптер мен қоғамдағы теріс үлгілер ықпал етеді. Жеке бас мүдделерді қорғау үшін заңды айналып өту әрекеттері жиі кездеседі. Халық арасындағы сенімсіздік пен құқыққа деген қызығушылықтың болмауы да маңызды фактор болып саналады. Қоғамдық диалог пен азаматтық бақылаудың жетіспеушілігі құқықтық санаға кері әсер етеді. Құқықтық ғылым мен білімнің халыққа жетпеуі де осы құбылысты күшейтеді. Нәтижесінде, құқықтық нигилизм жеке тұлғалар мен қоғам үшін тұрақсыздық пен әділетсіздікке әкеледі.

1.3. Құқықтық нигилизмнің салдары

Құқықтық нигилизм қоғамдағы құқық бұзушылықтың өсуіне әкеледі. Ол мемлекеттік биліктің беделін төмендетеді. Азаматтардың құқықтарын қорғау қиындайды. Құқықтық тәртіптің әлсіреуі әлеуметтік шиеленістерді арттырады. Коррупция мен сыбайлас жемқорлық кеңінен таралады. Құқықтық мәдениет пен құқыққа сенім төмендейді. Құқықтық реформалардың тиімділігі азаяды. Азаматтар заңсыз әрекеттерге бейім болады. Қоғамда әділетсіздік пен сенімсіздік күшейеді. Заңға сенімсіздік экономикалық тұрақтылыққа да әсер етеді. Құқықтық нигилизм жастар арасында құқыққа бағынбауды қалыптастырады. Бұл мемлекет институттарының тиімділігін төмендетеді. Қоғамдағы құқықтық тәртіп бұзылып, тұрақсыздық көбейеді. Құқықтық нигилизм әлеуметтік шиеленістерді тудырады. Оның салдары ретінде азаматтардың құқықтық мәдениетінің әлсіреуі айқын көрінеді. [3].

Сонымен қатар, құқықтық нигилизм қоғамда тәртіп пен жауапкершіліктің төмендеуіне әкеледі. Қылмыстық әрекеттерге қарсы шаралардың нәтижесіздігі

азаматтарды заңсыз әрекеттерге итермелейді. Сот жүйесіне сенімсіздік қалыптасып, әділетсіз шешімдер жиі кездеседі. Азаматтардың құқықтық сауаттылығы төмендейді, бұл құқық бұзушылықты көбейтеді. Экономикалық және әлеуметтік саясаттың тиімділігі азайып, инвестициялық климат нашарлайды. Қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік мәселелері күрделенеді. Қоғамда әлеуметтік шиеленістер мен наразылықтар көбейеді. Заңсыз әрекеттердің қалыпты жағдайға айналуы азаматтар арасындағы сенімді азайтады. Мемлекеттік органдарға деген сенімсіздік қалыптасады. Құқықтық нигилизм демократиялық институттардың әлсіреуіне әсер етеді. Азаматтық белсенділік төмендеп, қоғамның дамуы тежеледі. Жастар арасында құқықтық нормаларды сыйлау сезімі азаяды. Құқықтық сауаттылықты арттыру қажеттілігі күшейеді. Халық арасында заңға бағынбау үрдісі тұрақтылыққа қауіп төндіреді. Құқықтық нигилизм салдарынан қоғамның жалпы дамуы тежеліп, әлеуметтік әділетсіздік ұзақ мерзімге созылады.

1.4. Құқықтық нигилизммен күресу және оны жою жолдары

Құқықтық білімді арттыру құқықтық нигилизммен күрестің маңызды жолы болып табылады. Мектептер мен университеттерде құқықтық мәдениетке баса назар аудару қажет. Ақпараттық науқандар мен тренингтер азаматтардың құқықтық сауаттылығын көтереді. Отбасы мен мектептегі құқықтық тәрбие құқықтық сананы қалыптастырады. Мемлекеттік билікке сенімді арттыру және институттардың ашықтығы құқықтық нигилизмді азайтады. Қатаң заңнамалық шаралар заң бұзушылықты төмендетеді. Жастарға құқықтық тәрбие беру олардың заңға бағынуын күшейтеді. Қоғамдық ұйымдар мен медианың рөлі зор. Құқықтық мәдениетке арналған бағдарламалар ұйымдастыру тиімді. Азаматтарды заңға бағынуға ынталандыратын шаралар енгізу маңызды. Коррупция мен сыбайлас жемқорлықпен күресу құқықтық сенімді арттырады. Құқықтық реформа мен заңнаманы жетілдіру қажет. Барлық шаралар кешенді түрде жүзеге асырылуы тиіс. Бұл әрекеттер қоғамда құқыққа құрмет пен сенімді арттырады. Құқықтық нигилизмді азайту – құқықтық мемлекет құрудың маңызды шарты болып табылады. [4].

Сонымен қатар, құқықтық білім беру жүйесін жаңғырту арқылы азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға болады. Қоғамда құқықтық мәдениетті насихаттау үшін медианы белсенді пайдалану қажет. Құқықтық бұзушылықтар мен заңсыз әрекеттерге қарсы қатаң жауапкершілік енгізу тиімді. Азаматтарды құқықтық санасы төмен топтарда арнайы тренингтер ұйымдастыру қажет. Мемлекеттік органдардың ашықтығын арттыру қоғам сенімін күшейтеді. Қоғамдық бақылау мен азаматтық белсенділікті дамыту маңызды. Жастарға арналған құқықтық клубтар мен үйірмелер олардың құқықтық білімін нығайтады. Құқықтық ақпаратқа қолжетімділікті кеңейту азаматтар арасындағы құқыққа сенімді арттырады. Заңдардың түсінікті және қолжетімді болуы құқықтық нигилизмді азайтады. Коррупцияға қарсы нақты шаралар құқықтық сенімді қалыптастырады. Құқықтық саясатты тиімді жүргізу мемлекет институттарының беделін көтереді. Құқықтық тәрбие мен мәдениетті дамыту ұзақ мерзімді нәтиже береді. Азаматтардың құқықтарын қорғау және заң бұзушылықты төмендету кешенді шараларды қажет етеді. Құқықтық реформа азаматтардың сенімін қалпына келтіруге бағытталуы тиіс. Қоғамдық пікірді құқықтық санаға бағыттау маңызды. Құқықтық қатынастарды реттейтін заманауи заңдар енгізу тиімділікті арттырады. Жеке тұлғалар мен ұйымдардың заңды құрметтеуін ынталандыру қажет. Әділетті сот жүйесін қалыптастыру азаматтар арасындағы құқықтық сенімді арттырады. Құқықтық білім беру мен ақпараттық қолдау шаралары кешенді түрде жүргізілуі тиіс. Құқықтық нигилизмге қарсы күрес қоғамдағы тұрақтылық пен әділеттілікті қамтамасыз етеді.

1.5.Ғалымдардың көзқарастары бойынша құқықтық нигилизм

Профессор Н. И. Матузовтың пікірінше, құқықтық нигилизм — бұл заңдарды және өзге де нормативтік-құқықтық актілерді бұзу, олардың орындалуын елемеу, құқықтық нормаларға сенімсіздік таныту, сондай-ақ заң үстемдігі мен құқықтың әлеуметтік рөлін жоққа шығару түрінде көрініс табады .

Ал профессор В. А. Туманов құқықтық нигилизмді қоғамдағы құқыққа деген сенімнің әлсіреуімен байланыстырады. Оның айтуынша, белсенді нигилизм құқыққа біле тұра қарсы шығу арқылы көрініс береді және мұндай құбылыс қоғам өміріндегі құқықтық мәдениеттің төмендігінен туындайды.

Қорытынды

Құқықтық нигилизм – кез келген мемлекеттің дамуына кедергі келтіретін қауіпті әлеуметтік құбылыс. Онымен күресу тек мемлекеттік органдардың емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті. Егер әр азамат заңды құрметтеп, өз құқықтары мен міндеттерін дұрыс орындаса, құқықтық нигилизм біртіндеп жойылады. Бұл өз кезегінде құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуына негіз болады. Құқықтық нигилизмнің алдын алу үшін құқықтық білім мен мәдениетті арттыру маңызды. Мектептер мен жоғары оқу орындарында құқықтық тәрбие жүйелі түрде жүргізілуі тиіс. Қоғамдық ұйымдар мен медианың ықпалы арқылы құқықтық сананы қалыптастыруға болады. Заңдардың қарапайым әрі түсінікті болуы азаматтар арасындағы құқыққа сенімді арттырады. Коррупция мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар құқықтық жүйенің тиімділігін көрсетеді. Мемлекеттік органдардың ашықтығы мен есептілігі құқықтық сенімді нығайтады. Азаматтық белсенділікті арттыру және қоғамдық бақылауды дамыту маңызды. Жастарға құқықтық тәрбие беру олардың құқықтық санасын қалыптастырады. Қоғамдағы әділеттілік пен теңдік сезімін нығайту құқықтық нигилизмді төмендетеді. Құқықтық реформа мен заңнаманы жетілдіру тұрақтылыққа әсер етеді. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қоғамдағы сенімді күшейтеді. Қоғамдық пікір мен достар тобының оң үлгі көрсетуі маңызды рөл атқарады. Заңға бағынуды ынталандыратын әлеуметтік бағдарламалар құқықтық тәртіпті нығайтады. Халық арасында құқықтық сауаттылық пен мәдениетті

арттыру тұрақтылыққа ықпал етеді. Құқықтық қатынастардың әділ және ашық болуын қамтамасыз ету керек. Құқықтық нигилизмге қарсы күрес қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси дамуына оң әсер етеді.

Сонымен қатар, құқықтық нигилизмді төмендету азаматтар арасындағы сенім мен ынтымақтастықты арттырады. Мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынасты жақсартады. Қоғамдағы тұрақтылық пен қауіпсіздік деңгейін жоғарылатады. Азаматтардың құқықтары қорғалған кезде, олардың белсенділігі мен шығармашылық қабілеті артады. Құқықтық санасы жоғары тұлғалар қоғамның дамуына үлес қосады. Әділетті сот жүйесі құқыққа сенімді нығайтады. Жеке тұлғалар мен ұйымдар заңға бағынуды өз тәжірибесінде қолданады. Құқықтық тәртіп қоғамдағы әлеуметтік шиеленістерді төмендетеді. Құқықтық мәдениетті қалыптастыру ұзақ мерзімді нәтижеге әкеледі. Нәтижесінде, құқықтық нигилизмге қарсы күрес қоғамның жалпы дамуына, әділеттілікке және тұрақтылыққа негіз болады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 2021.
2. Алексеев С.С. Теория государства и права. – М., 2018.
3. Лазерев А.А. Правовая культура и правовой нигилизм. – М., 2017.
4. Нұрғалиев М. Құқықтық мәдениет пен заңгерлік сана. – Алматы, **2019.**

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ XXXIV СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

Секция: «Конституциялық құқық және азаматтық құқық» кафедрасы

Тақырыбы «Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесін одан әрі жетілдіру туралы».

СҒЗЖ орындаған:

Айтмұрат Шұғыла Нұржанқызы

Тобы: ЗҚТ-512

Ғылыми жетекшісі: PhD, аға оқытушы

Қасымбек Әлия Орынбасарқызы

Түркістан , 2025 жыл

Жоспар

Кіріспе

І-бөлім. Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары

1.1. Конституциялық құқықтардың теориялық негіздері

1.2. Адам құқықтары: негізгі түрлері мен кепілдіктері

1.3. Азаматтық құқықтар мен бостандықтар

1.4. Құқықтық қорғау жүйесінің қазіргі жағдайы

1.5 Құқықтық мәдениет және азаматтық жауапкершілік

ІІ-бөлім. Конституциялық құқықтарды қорғау жүйесін жетілдіру жолдары

2.1. Құқықтық база мен заңнамалық түзетулерді жетілдіру

2.2. Құқық қорғау институттарын дамыту және халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру

2.3 Құқықтық қорғаудың заманауи механизмдері

2.4 Студенттердің адам құқықтары туралы түсінігі: Сауалнама нәтижелері

Қорытынды

Пайдаланылған әдебиеттер

Кіріспе

Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау — қазіргі қоғамның құқықтық жүйесінің негізін құрайтын маңызды мәселе. Құқық пен бостандықтардың сақталуы мемлекеттің тұрақтылығы мен азаматтардың сенімін қамтамасыз етеді. Сондықтан, құқық қорғау жүйесін одан әрі жетілдіру өзектілігі жоғары: қоғамда құқықтық сауатсыздықтың, құқық бұзушылықтың көріністерінің көбеюі жаңа шешімдер мен механизмдерді талап етеді.

Сонымен қатар, 2025 жылғы 5 қарашада қабылданған Қасым-Жомарт Тоқаевтің Жарлығы азаматтар құқығын қорғау саласында мемлекеттік бағыттың маңызды белгісі болып табылады. Бұл нормативтік акт құқық қорғау органдарының жұмысына, азаматтық қоғам институттарының құқықтық қорғауға тартылуына жаңа серпін беретін мүмкіндік ретінде қарастырылуда.

Зерттеу жұмысының мақсаты — адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесін талдау, оның ішінде проблемалық мәселелерді анықтау және қорғаныс механизмдерін жетілдіру жолдарын қарастыру. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: Біріншіден, Конституциялық құқықтардың мазмұнын және олардың түрлерін анықтау; Екіншіден, адам құқықтарын қорғау жүйесінің қазіргі жағдайын талдау; Үшіншіден, құқық қорғау институттарын жетілдіру жолдарын қарастыру; Төртіншіден, халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру және құқық қорғау механизмдерін дамыту бойынша ұсыныстар жасау.

Зерттеу барысында құқықтық талдау, салыстырмалы-құқықтық талдау, статистикалық мәліметтерді пайдалану әдістері қолданылды. Бұл әдістер зерттеу нәтижелерін объективті әрі жүйелі түрде бағалауға мүмкіндік береді.

І-Бөлім Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары.

1.1 Конституциялық құқықтардың теориялық негіздері.

Адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары қазіргі қоғамның құқықтық негізін құрайды. Олар әрбір жеке тұлғаның қадір-қасиеті мен өмірін қорғауға бағытталған, сонымен қатар азаматтардың қоғамдағы құқықтық мәртебесін қамтамасыз етеді [1, с. 64]. Адам құқықтары – бұл туабітті құқықтар, олар заңмен немесе мемлекетпен берілмейді, бірақ Конституцияда нақты түрде кепілдендірілген. Азамат құқықтары болса, нақты мемлекеттегі азаматтық мәртебесіне байланысты және саяси, әлеуметтік, мүліктік құқықтарды қамтиды[2,с. 45].

Адам құқықтарының негізгі түрлеріне өмір сүру, денсаулық сақтау, білім алу, еңбек ету және әлеуметтік қорғау құқығы жатады. Мысалы, әрбір адам өз өмірін қорғауға құқылы, медициналық көмек алу мүмкіндігі бар және қауіпсіз еңбек жағдайын талап етуге құқылы [1, с. 67]. Білім алу құқығы барлық азаматтарға тең, бұл құқық мемлекет тарапынан қамтамасыз етіледі, ал еңбек ету құқығы әділ жалақы мен қауіпсіз еңбек жағдайын қамтиды [3, с. 21].

Азаматтық құқықтар мен бостандықтар да маңызды рөл атқарады. Оларға сайлау және таңдау құқығы, мүліктік құқықтар, қоғамдық-саяси құқықтар жатады[2,с. 50]. Азаматтар мемлекеттік билік органдарына қатысып, өз пікірлерін білдіруге, қоғамдық ұйымдар құруға құқылы. Дегенмен, бұл құқықтар заң шеңберінде ғана жүзеге асырылады, себебі құқықтық шектеулер конституциялық нормаларға сәйкес болуы тиіс [1, с. 70].

Құқықтарды қорғау жүйесі қазіргі уақытта мемлекет пен азаматтық қоғамның үйлесімді жұмысын талап етеді. Мемлекеттік органдар – сот, прокуратура, полиция – құқық бұзушылықтарды анықтап, алдын алу міндетін атқарады[3,с. 85]. Сонымен қатар, құқық қорғау институттары, мысалы, Омбудсмен институты, азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған ақпараттық және құқықтық жұмыс жүргізеді [2, с. 55]. Халықтың құқықтық сауаттылығы арттырылған сайын, құқық бұзушылықтар азайып, қоғамда құқықтық тәртіп күшейеді.

Қорытындылай келе, адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары қоғамның тұрақтылығы мен дамуы үшін негіз болып табылады. Оларды сақтау мен қорғау мемлекеттік органдардың, құқық қорғау институттарының және әрбір азаматтың жауапкершілігіне байланысты. Заманауи құқық қорғау жүйесін жетілдіру, құқықтық білімді арттыру – құқық бұзушылықтарды азайтып, азаматтардың құқықтарын тиімді қорғауға мүмкіндік береді.

Адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары қазіргі қоғамның құқықтық негізін құрайды. Олар әрбір жеке тұлғаның қадір-қасиеті мен өмірін қорғауға бағытталған, сонымен қатар азаматтардың қоғамдағы құқықтық мәртебесін қамтамасыз етеді [1, с. 64]. Адам құқықтары – бұл туабітті құқықтар, олар заңмен немесе мемлекетпен берілмейді, бірақ Конституцияда нақты түрде кепілдендірілген. Азамат құқықтары болса, нақты мемлекеттегі азаматтық мәртебесіне байланысты және саяси, әлеуметтік, мүліктік құқықтарды қамтиды[2,с. 45].

Адам құқықтарының негізгі түрлеріне өмір сүру, денсаулық сақтау, білім алу, еңбек ету және әлеуметтік қорғау құқығы жатады. Мысалы, әрбір адам өз өмірін қорғауға құқылы, медициналық көмек алу мүмкіндігі бар және қауіпсіз еңбек жағдайын талап етуге құқылы [1, с. 67]. Білім алу құқығы барлық азаматтарға тең, бұл құқық мемлекет тарапынан қамтамасыз етіледі, ал еңбек ету құқығы әділ жалақы мен қауіпсіз еңбек жағдайын қамтиды [3, с. 21].

Азаматтық құқықтар мен бостандықтар да маңызды рөл атқарады. Оларға сайлау және таңдау құқығы, мүліктік құқықтар, қоғамдық-саяси құқықтар жатады[2,с. 50]. Азаматтар мемлекеттік билік органдарына қатысып, өз пікірлерін білдіруге, қоғамдық ұйымдар құруға құқылы. Дегенмен, бұл құқықтар заң шеңберінде ғана жүзеге асырылады, себебі құқықтық шектеулер конституциялық нормаларға сәйкес болуы тиіс [1, с. 70].

Құқықтарды қорғау жүйесі қазіргі уақытта мемлекет пен азаматтық қоғамның үйлесімді жұмысын талап етеді. Мемлекеттік органдар – сот, прокуратура, полиция – құқық бұзушылықтарды анықтап, алдын алу міндетін атқарады[3,с. 85]. Сонымен

қатар, құқық қорғау институттары, мысалы, Омбудсмен институты, азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған ақпараттық және құқықтық жұмыс жүргізеді [2, с. 55]. Халықтың құқықтық сауаттылығы арттырылған сайын, құқық бұзушылықтар азайып, қоғамда құқықтық тәртіп күшейеді.

Қорытындылай келе, адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары қоғамның тұрақтылығы мен дамуы үшін негіз болып табылады. Оларды сақтау мен қорғау мемлекеттік органдардың, құқық қорғау институттарының және әрбір азаматтың жауапкершілігіне байланысты. Заманауи құқық қорғау жүйесін жетілдіру, құқықтық білімді арттыру – құқық бұзушылықтарды азайтып, азаматтардың құқықтарын тиімді қорғауға мүмкіндік береді.

1.2 Адам құқықтары: негізгі түрлері мен кепілдіктері.

Адам құқықтары мен бостандықтары – әрбір жеке тұлғаның қадір-қасиеті мен өмірін қорғауға бағытталған негізгі құқықтық категория. Олар тек жеке адамның мүддесін емес, сонымен қатар қоғам мен мемлекеттің құқықтық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Қазіргі уақытта құқықтарды қорғау мәселесі ерекше өзектілікке ие, себебі құқықтық сауатсыздық пен құқық бұзушылықтардың көріністері қоғамның дамуына кедергі келтіруі мүмкін. Конституциялық құқықтар адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын заңнамалық деңгейде қорғайды және олардың нақты кепілдіктерін қамтамасыз етеді. Осы эсседе адам құқықтарының негізгі түрлері мен кепілдіктері қарастырылады, сонымен қатар олардың халықаралық және ұлттық деңгейдегі қорғалуы талданады.

Адам құқықтары: негізгі түрлері мен кепілдіктері

- Өмір сүру құқығы – адамның өмірін қорғау, өмірге қауіп төндіретін әрекеттер үшін жауапкершілік [1, с. 64].
- Білім алу құқығы – барлық адамдарға тең білім алу мүмкіндігі, мемлекеттік білім стандарттарына сәйкес оқу [2, с. 45].
- Денсаулық сақтау құқығы – медициналық қызметке қолжетімділік, қауіпсіз еңбек жағдайы, экологиялық қауіпсіздік [1, с. 67].

- Еңбек ету құқығы – әділ еңбек шарттары, жалақы, еңбек қауіпсіздігі, әлеуметтік қорғау [3, с. 21].

Кепілдіктер:

- Құқықтардың мемлекет тарапынан қорғалуы.
- Құқық бұзушылықтарға қарсы шаралардың қолданылуы.
- Құқық қорғау органдары мен институттарының бақылауы.

Адам құқықтарын қорғау халықаралық деңгейде БҰҰ Декларациясы, Халықаралық пакттар және Еуропалық конвенция сияқты құжаттар арқылы қамтамасыз етіледі. Қазақстан халықаралық стандарттарға қосылып, азаматтардың құқықтарын қорғауды заңнамалық тұрғыда бекітеді. Халықаралық кепілдіктер әр адамның негізгі құқықтарының сақталуын қамтамасыз етеді және құқық бұзушылықтарға қарсы шараларды анықтайды. Азаматтық және саяси құқықтар халықаралық пактілерде нақты түрде көрсетілген. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар халықаралық құжаттар арқылы кепілдендірілген. Ұлттық кепілдіктер Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары арқылы жүзеге асады. Конституция әрбір адамның өмір сүру, білім алу, еңбек ету, денсаулық сақтау сияқты құқықтарын қорғайды[1,с. 64]. Азаматтық құқықтар тек заң шеңберінде жүзеге асырылады, және олардың шектеулері заңдылыққа сәйкес болуы қажет [2, с. 45]. Сот, прокуратура және полиция құқық бұзушылықтарды анықтау және алдын алу қызметін атқарады. Омбудсмен институты азаматтардың құқықтарын тәуелсіз қорғауға мүмкіндік береді. Халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық тәжірибе алмасуға және құқық қорғау стандарттарын жетілдіруге көмектеседі. Құқықтық білім беру азаматтарға өз құқықтарын білуге және қорғауға мүмкіндік береді. Құқық қорғау ұйымдары мен азаматтық қоғам институттары құқықтарды қорғаудың қосымша кепілдіктерін қамтамасыз етеді. Халықтың құқықтық сауаттылығы артқан сайын құқық бұзушылықтар азаяды.

Осылайша, халықаралық және ұлттық кепілдіктер өзара толықтырып, азаматтардың құқықтарын тиімді қорғауға мүмкіндік береді. Адам мен азаматтың конституциялық құқықтары қоғамның құқықтық негізін құрайды. Олар жеке тұлғаның қадір-қасиеті мен өмірін қорғауға бағытталған. Конституциялық

құқықтар адамның туабітті құқықтары мен азаматтық құқықтарын қамтиды. Адам құқықтарының негізгі түрлеріне өмір сүру, білім алу, денсаулық сақтау және еңбек ету жатады. Азаматтық құқықтар сайлау құқығы, мүліктік және қоғамдық-саяси құқықтарды қамтиды. Құқықтық шектеулер тек заң мен Конституцияға сәйкес болуы қажет. Мемлекеттік органдар мен құқық қорғау институттары құқықтарды қорғаудың негізгі құралдары болып табылады. Халықаралық стандарттар мен ұлттық заңнама құқық қорғауды толықтырады. Құқықтық білімді арттыру арқылы азаматтар өз құқықтарын тиімді қорғай алады. Жалпы, адам құқықтарын қорғау жүйесін жетілдіру қоғамның тұрақтылығы мен демократиялық дамуын қамтамасыз етеді.

1.3 Азаматтық құқықтар мен бостандықтар.

Азаматтық құқықтар мен бостандықтар әрбір азаматқа мемлекет пен қоғамдағы құқықтық мәртебесін қамтамасыз етеді Олар азаматтардың саяси, мүліктік және қоғамдық құқықтарын қамтиды[1,с. 64]. Сайлау құқығы – азаматтардың мемлекеттік билік органдарына қатысу мүмкіндігін білдіреді.

Бұл құқық әрбір азаматқа өз өкіліне дауыс беру немесе өзін сайлануға ұсыну арқылы жүзеге асады [2, с. 45]. Мүліктік құқықтар жеке меншікті, кәсіпкерлік қызметті және мүлікті қорғауды қамтиды. Азаматтар өз мүлкіне меншік құқығын пайдаланып, заң шеңберінде оны сатуға немесе жалға беруге құқылы [3, с. 21]. Қоғамдық-саяси құқықтар азаматтарға пікір білдіру, бейбіт жиындарға қатысу және қоғамдық бірлестіктер құру мүмкіндігін береді. Бұл құқықтар демократиялық қоғамның негізгі элементі болып табылады. Азаматтық құқықтар мен бостандықтар заңмен ғана шектелуі мүмкін, және бұл шектеулер Конституция нормаларына сәйкес жүзеге асады [1, с. 67]. Құқықтарды қорғау жүйесі мемлекеттік органдар мен құқық қорғау институттарының үйлесімді жұмысына негізделген. Омбудсмен институты азаматтардың құқықтарын тәуелсіз қорғауды қамтамасыз етеді. Сот, прокуратура және полиция құқық бұзушылықтарды анықтау және алдын алу функцияларын атқарады. Халықаралық стандарттар азаматтық құқықтарды қорғаудың қосымша кепілдіктерін қамтамасыз етеді. Құқықтық білім беру азаматтардың өз құқықтарын білуіне және қорғауына

мүмкіндік береді. Осылайша, азаматтық құқықтар мен бостандықтар қоғамның құқықтық мәдениетін қалыптастырып, демократиялық тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Құқықтар мен бостандықтар бір-бірімен тығыз байланысты және қоғамдағы әрбір азаматтың өмірін, дамуын қамтамасыз етеді [1, с. 64]. Адам құқықтары азаматтық құқықтармен үйлесіп, тұлғаның құқықтық мәртебесін толықтай қорғайды. Мысалы, өмір сүру құқығы мен денсаулық сақтау құқығы бірге адамның физикалық және психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді [2, с. 45]. Білім алу құқығы мен еңбек ету құқығы экономикалық және әлеуметтік дамуға мүмкіндік береді. Азаматтық құқықтар саяси құқықтармен байланысып, демократиялық қатысуды қамтамасыз етеді. Сайлау құқығы мен қоғамдық-саяси құқықтар бір-бірін толықтырады, себебі азамат өз пікірін білдіріп, билікке қатыса алады [3, с. 21]. Алайда құқықтар мен бостандықтар шектеулерге де ұшырайды. Бұл шектеулер тек заңда көрсетілген жағдайларда ғана қолданылады және Конституцияға сәйкес болуы тиіс [1, с. 67]. Құқықтық шектеулер қоғамдық тәртіп, басқа адамдардың құқықтары және ұлттық қауіпсіздік үшін қажет. Мысалы, сөз еркіндігі басқалардың қадір-қасиетін қорлауға немесе қауіп төндіруге жол бермеуі тиіс. Еңбек ету құқығы да қоғамдық мүддені ескере отырып, белгілі нормаларға бағынуы қажет. Шектеулердің заңдылығы мен өлшемділігі құқықтардың тиімді қорғалуын қамтамасыз етеді. Халықаралық тәжірибе құқық пен бостандықтардың арасындағы тепе-теңдікті сақтауға бағытталған. Құқықтар мен бостандықтардың өзара байланысы олардың толық жүзеге асуына ықпал етеді. Осылайша, құқықтар мен бостандықтардың үйлесімі қоғамдағы тұрақтылық пен азаматтардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді.

1.4 Құқықтық қорғау жүйесінің қазіргі жағдайы.

Құқықтық қорғау жүйесінің қазіргі жағдайы мемлекет пен азаматтық қоғамның үйлесімді жұмысына негізделеді [4, с. 85]. Мемлекеттік органдар – сот, прокуратура және полиция – құқық бұзушылықтарды анықтау және алдын алу қызметін атқарады. Сот жүйесі азаматтардың құқықтарын қорғаудың негізгі институттарының бірі болып табылады. Сот арқылы азаматтар өз құқықтарын

қорғауға және әділеттілікке қол жеткізе алады. Прокуратура құқық бұзушылықтарды қадағалап, заңдылықты сақтау бойынша бақылау жүргізеді. Полиция қоғамдық тәртіп пен азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Омбудсмен институты азаматтардың құқықтарын тәуелсіз қорғауға мүмкіндік береді [4, с. 87]. Құқық қорғау органдары құқық бұзушылықтарды анықтаумен ғана шектелмей, құқықтық ағарту жұмыстарын да жүргізеді. Ұлттық заңнама мен халықаралық стандарттарға сүйене отырып, құқық қорғау жүйесі азаматтық құқықтарды тиімді қорғауға бағытталған. Құқық қорғау жүйесінің тиімділігі халықтың құқықтық сауаттылығына да байланысты. Халықаралық ынтымақтастық құқық қорғау органдарының тәжірибесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Құқық қорғау жүйесі құқықтық мәдениетті қалыптастыруға, құқық бұзушылықтардың алдын алуға және азаматтардың құқықтарын сақтауға бағытталған. Мемлекеттік органдар мен құқық қорғау институттарының үйлесімді жұмысы азаматтардың сенімін арттырады. Құқықтық қорғау жүйесінің жетілдірілуі демократиялық қоғамда заң үстемдігін нығайтуға ықпал етеді. Осылайша, қазіргі құқықтық қорғау жүйесі мемлекет, азаматтар және халықаралық стандарттардың үйлесімділігін көрсетеді.

Құқық бұзушылықтар – қоғамдағы заң нормаларының бұзылуы, олар азаматтардың құқықтарына зиян келтіреді [4, с. 88]. Құқық бұзушылықтардың негізгі түрлеріне қылмыстар, әкімшілік құқық бұзушылықтар және азаматтық құқықтық даулар жатады. Қылмыстар ауыр салдары бар әрекеттер болып, олар қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Әкімшілік құқық бұзушылықтар қоғамдық тәртіпке, қауіпсіздікке, жеке адамдардың құқықтарына қысқа мерзімді әсер етеді. Азаматтық құқықтық даулар мүліктік немесе мүліктік емес сипатта болады және көбінесе сот арқылы шешіледі. Құқық бұзушылықтарды алдын алу – қоғамдағы құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге бағытталған маңызды шара. Бірінші деңгейдегі алдын алу – құқықтық ағарту және білім беру. Халыққа құқықтар мен міндеттерін түсіндіру құқықтық мәдениетті арттырады. Екінші деңгей – құқық қорғау органдарының профилактикалық қызметі. Полиция мен прокуратура құқық бұзушылықтарды дер кезінде анықтап, алдын алу шараларын

жүргізеді. Сот жүйесі құқық бұзушылықтарды әділ және жылдам шешуге мүмкіндік береді. Үшінші деңгей – азаматтық қоғам институттарының қатысуы. Құқық қорғау ұйымдары, қоғамдық бірлестіктер құқық бұзушылықтарды азайтуға ықпал етеді. Халықтың құқықтық сауаттылығы артқан сайын құқық бұзушылықтардың көріністері азаяды. Осылайша, құқық бұзушылықтардың алдын алу шаралары қоғамдағы құқықтық тәртіпті сақтауға, азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған.

1.5. Құқықтық мәдениет және азаматтық жауапкершілік

Құқықтық мәдениет – қоғамдағы әрбір адамның құқықтық нормаларды түсіну, қабылдау және өмірде қолдану деңгейін білдіреді [1, с. 64]. Құқықтық мәдениеттің дамуы азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді. Азаматтық жауапкершілік – жеке тұлғаның өз әрекеттері мен шешімдері үшін құқықтық, моральдық және әлеуметтік жауапкершілікті сезіну қабілеті. Құқықтық мәдениет пен азаматтық жауапкершілік бір-бірімен тығыз байланысты. Азамат құқықтық нормаларды түсінсе, өз құқықтарын қорғауға және басқа адамдардың құқықтарын құрметтеуге қабілетті болады. Мектептер мен университеттерде құқықтық білім беру бағдарламалары құқықтық мәдениетті қалыптастырудың негізгі құралы болып табылады. Құқықтық мәдениет құқық бұзушылықтардың алдын алуға және қоғамдағы әділеттілікті нығайтуға ықпал етеді. Азаматтық жауапкершілік құқықтық тәртіпті сақтауға және заңның орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған. Құқықтық мәдениет әр адамның құқықтық санасын, ой-өрісін және шешім қабылдау қабілетін жетілдіреді. Сот, прокуратура және құқық қорғау органдары құқықтық мәдениетті дамытуда маңызды рөл атқарады. Құқықтық ақпараттық порталдар мен электрондық ресурстар азаматтарға құқықтық білім алуға мүмкіндік береді. Қоғамдық ұйымдар мен азаматтық қоғам институттары құқықтық мәдениетті арттыруда белсенді рөл атқарады. Азаматтық жауапкершілік пен құқықтық мәдениеттің дамуы қоғамдағы құқық бұзушылықтарды азайтуға септігін тигізеді. Бұл көрсеткіштер құқықтық мәдениет пен азаматтық жауапкершіліктің қоғамдағы маңызды рөлін дәлелдейді. Сондықтан құқықтық

мәдениет пен азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру – құқықтық мемлекет құрудың негізі болып табылады.

II-бөлім. Конституциялық құқықтарды қорғау жүйесін жетілдіру жолдары.

2.1. Құқықтық база мен заңнамалық түзетулерді жетілдіру.

Конституциялық құқықтарды қорғау жүйесін жетілдіру – қоғамдағы құқықтық тәртіпті нығайту мен азаматтардың құқықтарын тиімді қорғаудың маңызды шарты [4, с. 90]. Бірінші қадам – құқықтық білімді арттыру. Халыққа өз құқықтары мен міндеттерін түсіндіру құқықтық мәдениетті қалыптастырады. Екінші қадам – құқық қорғау органдарының тиімділігін арттыру. Сот, прокуратура, полиция қызметкерлерін кәсіби дайындау құқық бұзушылықтарды алдын алу мен анықтауда маңызды рөл атқарады. Үшінші қадам – құқық қорғау институттарының тәуелсіздігін күшейту. Омбудсмен және азаматтық қоғам институттары құқықтардың қорғалуының қосымша кепілі болып табылады. Төртінші қадам – халықаралық тәжірибе мен стандарттарды енгізу. Халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық құқық қорғау жүйесінің сапасын арттырады. Бесінші қадам – құқықтық бақылау мен мониторинг жүйесін жетілдіру. Құқық бұзушылықтарды тіркеу және талдау жүйесі алдын алу шараларын тиімді етеді. Алтыншы қадам – ақпараттық технологияларды пайдалану. Электрондық сот жүйесі мен құқықтық ақпарат порталдары азаматтардың құқықтарын қорғауды жеңілдетеді. Қоғамдық пікір мен азаматтық бақылау құқық қорғау сапасын арттыруға ықпал етеді. Осы шаралардың кешенді іске асырылуы конституциялық құқықтарды тиімді қорғауға мүмкіндік береді.

Құқықтық базаны жетілдіру – конституциялық құқықтарды қорғаудың маңызды құрамдасы болып табылады [5, с. 102]. Заңнамалық түзетулер қазіргі заман талаптарына сай құқықтарды тиімді қорғауға мүмкіндік береді. Мемлекет заңдардың толықтығын, айқындылығын және үйлесімділігін қамтамасыз етуі қажет. Құқықтық база азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нақты қорғайтын нормаларды қамтуы тиіс. Құқық қорғау органдары заңдардың орындалуын қадағалай отырып, құқықтық тәртіпті қамтамасыз етеді. Конституциялық түзетулер азаматтардың құқықтарын толыққанды қорғауды

күшейтеді. Заңнамалық жаңартулар халықаралық стандарттарға сәйкес болуы керек. Халықаралық тәжірибе құқықтық түзетулерді жетілдіруге бағыт береді. Электрондық құжат айналымы мен құқықтық ақпарат жүйелері заңдардың қолжетімділігін арттырады. Қоғамдық пікір мен азаматтық бақылау заңнамалық түзетулердің тиімділігін арттырады. Құқықтық база мен заңдардың үйлесімділігі құқық қорғау жүйесінің сапасын жоғарылатады. Сот және прокуратура органдары түзетулерді практикада қолдану арқылы құқықтарды қорғауды күшейтеді. Құқықтық түзетулер құқық бұзушылықтарды азайтуға және азаматтардың сенімін арттыруға бағытталған. Зерттеулер көрсеткендей, заңнамалық жаңартулар қоғамдағы құқықтық мәдениетті қалыптастырады. Осы шаралар кешенді түрде жүзеге асырылған кезде конституциялық құқықтарды қорғау жүйесі тиімді болады.

2.2 Құқық қорғауинституттарын дамыту және халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру.

Құқық қорғау институттарын дамыту – конституциялық құқықтарды тиімді қорғаудың маңызды шарты [5, с. 110]. Оларға мемлекеттік органдар, сот жүйесі, прокуратура, полиция және тәуелсіз құқық қорғау институттары жатады. Халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру азаматтардың өз құқықтарын білуі мен оларды қорғауын қамтамасыз етеді. Құқықтық білім беру бағдарламалары мектептерде, университеттерде және қоғамдық ұйымдарда жүзеге асырылады. Сот жүйесін реформалау құқық қорғаудың сапасын арттыруға бағытталған негізгі шаралардың бірі болып табылады. Электрондық сот қызметтерін кеңейту арқылы азаматтар өз құқықтарын онлайн қорғауға мүмкіндік алады. Электрондық порталдар мен мобильді қосымшалар құқықтық ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз етеді. Сот реформасы әділ, ашық және тиімді сот жүйесін қалыптастыруға ықпал етеді. Құқық қорғау институттарының кәсіби даярлығы құқық бұзушылықтарды алдын алуды күшейтеді. Халықаралық стандарттар мен тәжірибе құқық қорғау институттарын жетілдіруде негізгі бағыт болып табылады. Азаматтық қоғам ұйымдары құқықтық ағарту мен бақылау функцияларын атқарады. Халықтың құқықтық сауаттылығы артқан сайын құқық бұзушылықтар саны төмендейді. Құқық қорғау институттары мен халықтың белсенділігі құқықтық

мәдениетті қалыптастырады. Сот жүйесін реформалау мен электрондық қызметтерді дамыту құқықтық рәсімдерді жылдам әрі қолжетімді етеді. Осы шаралар кешенді түрде жүзеге асырылған кезде азаматтардың құқықтары толық қорғалатын болады.

Құқықтық білім беру – азаматтардың өз құқықтары мен міндеттерін білуін қамтамасыз етудің негізгі құралы [6]. Бұл шара мектептерде, университеттерде және қоғамдық ұйымдарда жүргізіледі. Құқықтық білім беру арқылы азаматтар құқықтық мәдениетті қалыптастырады. Адамдар өз құқықтарын білмеген жағдайда, оларды қорғау мүмкіндігі төмендейді. Ақпараттық-түсіндіру жұмыстары бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүзеге асады. Әлеуметтік желілер мен электрондық платформалар арқылы құқықтық хабарламалар қолжетімді болады. Құқықтық түсіндіру жұмыстары азаматтардың құқық бұзушылықтардан сақтануына ықпал етеді. Бұл шара құқықтық сауаттылықты арттырады және құқық қорғау жүйесіне сенімділікті күшейтеді. Халықтың құқықтық білім деңгейі артқан сайын, қоғамдағы құқық бұзушылықтар азаяды. Құқықтық білім беру азаматтардың құқықтарын белсенді қорғауға мүмкіндік береді. Оқу материалдары заманауи заңнамалық жаңалықтармен толықтырылуы тиіс. Мемлекет пен азаматтық қоғам бірлесіп ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізеді. Бұл шаралар құқық қорғау жүйесінің тиімділігін арттыруға бағытталған. Құқықтық ағарту бағдарламалары құқықтық тәртіпті нығайтуға мүмкіндік береді. Осылайша, құқықтық білім беру және ақпараттық-түсіндіру жұмыстары азаматтардың құқықтарын қорғаудың маңызды кепілі болып табылады. Азаматтық қоғам институттарын құқық қорғау жүйесіне тарту – құқықтық бақылаудың тиімді құралы [6]. Қоғамдық бірлестіктер, үкіметтік емес ұйымдар және құқық қорғау ұйымдары құқықтық процестерге қатыса алады. Олар құқық бұзушылықтарды бақылау, құқықтық ағарту және құқық қорғау саласында тәуелсіз пікір білдіру қызметін атқарады. Азаматтық қоғам институттары мемлекеттік органдармен бірлесіп құқық қорғау бағдарламаларын іске асырады. Бұл институттар құқық бұзушылықтарға қарсы профилактикалық шараларды қолдайды. Құқық қорғау механизмдеріне қатысу азаматтық бақылауды күшейтеді. Қоғамдық ұйымдар

азаматтардың құқықтары бұзылған жағдайда оларды қорғауға көмектеседі. Азаматтық қоғамның белсенділігі құқықтық мәдениетті қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл институттар құқықтық ақпарат тарату және құқықтық сауаттылықты арттыру шараларын жүзеге асырады. Мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының үйлесімді жұмысы құқық қорғаудың тиімділігін арттырады. Құқық қорғау процесіне қатысу азаматтардың өз құқықтарын қорғауға деген сенімін күшейтеді. Халықаралық тәжірибе азаматтық қоғамды құқық қорғауға тартудың тиімді әдістерін көрсетеді. Азаматтық қоғам институттары құқық қорғау жүйесінің ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз етеді. Олардың қатысуы құқық бұзушылықтардың алдын алуға және құқықтық тәртіпті сақтауға мүмкіндік береді. Осылайша, азаматтық қоғам институттарын құқық қорғау механизмдеріне тарту – құқық қорғаудың маңызды кепілі болып табылады.

2.3 Құқықтық қорғаудың заманауи механизмдері.

Құқықтық қорғау – азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын сақтау үшін қолданылатын шаралар мен механизмдер жиынтығы[1, с. 64]. Қазіргі заманда құқықтық қорғаудың заманауи механизмдері мемлекеттік органдар, сот жүйесі, құқық қорғау ұйымдары және азаматтық қоғам институттары арқылы жүзеге асады. Сот жүйесі азаматтарға әділ шешім қабылдауға мүмкіндік береді және құқық бұзушылықтарды жоюға ықпал етеді. Прокуратура және полиция құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу және қадағалау функцияларын атқарады. Омбудсмен институты азаматтардың құқықтарын қорғаудың тәуелсіз кепілі ретінде маңызды рөл ойнайды. Электрондық сот және құқықтық ақпарат порталдары азаматтарға құқықтарын онлайн қорғауға мүмкіндік береді. Құқықтық ақпаратты ашық және қолжетімді ету құқық қорғаудың тиімділігін арттырады. Азаматтық қоғам институттарының қатысуы құқық қорғаудың қосымша кепілі болып табылады. Қоғамдық ұйымдар құқықтық ағарту, мониторинг және құқық бұзушылықтарға қарсы профилактикалық қызмет атқарады. Халықаралық стандарттар мен тәжірибе құқық қорғау механизмдерін жетілдіруге бағыт береді. Заманауи құқықтық қорғау механизмдері құқықтық мәдениетті қалыптастыруға ықпал етеді. Құқықтық қорғаудың кешенді жүйесі

азаматтардың құқықтарын толық қорғауға мүмкіндік береді. Бұл механизмдер құқық бұзушылықтарды алдын алу және азаматтардың құқықтық сенімін арттыруға бағытталған. Құқықтық қорғау жүйесі тиімді болған сайын қоғамдағы әділеттілік деңгейі де жоғары болады. Сондықтан заманауи құқықтық қорғау механизмдерін жетілдіру – конституциялық құқықтарды сақтаудың басты міндеті болып табылады.

2.4 Студенттердің адам құқықтары туралы түсінігі: сауалнама нәтижелері.

Адам құқықтары мен бостандықтары – әр адамның туабітті және қорғалатын құқықтары болып табылады [1, с. 64]. Менің зеттеуімнің аясында топ студенттері арасында сауалнама жүргіздік [7]. Сауалнамаға 30 студент қатысты, олардың ішінде 3–4 курс студенттері 9,5%, ал 1 курс студенттері 61,9% құрады. Сауалнамаға қатысушылардың 21%-ы адам құқықтары әр адамның туғаннан берілген, қорғалатын құқықтар екеніне сенеді. «Құқықсыз адам – қанатсыз құс» деген тұжырымға қатысушылардың 95,2% келіссе, тек 4,8% келіспеді. Бұл метафора құқықсыз адамның өмір сүре алмауы, өз ойын білдіре алмауы, әділдік іздей алмауы сияқты мәселелерді айқындайды. Студенттер адам құқықтарына өмір сүру, білім алу, денсаулық сақтау, еңбек ету, дін таңдау және жеке бас бостандығын жатқызды. Мысалы, сауалнама нәтижесінде қатысушылардың 95,5% өмір сүру құқығын, білім алу құқығын, еркіндік пен жеке бас қауіпсіздігін атады. Ал тек бай адамдардың артықшылығы ретінде көрсеткендер – 9,1% ғана.

Құқықтарды қорғаушы ретінде студенттердің 81,8%-ы мемлекетті, 81,8% прокуратура, сот және құқық қорғау органдарын атады, ал тек мектеп мұғалімдері мен достарын көрсеткендер аз болды. Қазақстан Республикасының Конституциясында адам құқықтары 11–35 баптарда көрсетілгеніне студенттердің 77,3% сенеді. Әділ сотқа жүгіну әр адамның құқығы екеніне 100% студент келіседі. Сауалнама деректері көрсеткендей, студенттердің көпшілігі адам құқықтары тек теориялық ұғым емес, оларды күнделікті өмірде қолдану қажет деп есептейді (77,3%). Студенттер құқықтарды қорғау тек заңмен шектелмейді деп есептейді: қоғамдық ұйымдар, моральдық нормалар, БАҚ және жеке азаматтардың белсенділігі де маңызды. Қорытындылай келе, сауалнама нәтижелері

студенттердің адам құқықтары мен олардың қорғалу механизмдері туралы ақпараттылығын көрсетеді, бірақ құқықтық білім мен түсіндіру жұмыстарын арттыру қажеттігін де дәлелдейді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, зерттеу барысында адам құқықтары мен бостандықтарының маңызы, олардың теориялық және практикалық негіздері қарастырылды. Адам құқықтары – әр адамның туабітті және қорғалатын құқықтары болып табылады. Конституциялық құқықтар жүйесі азаматтардың құқықтарын қорғаудың басты негізі болып табылады. Құқықтық қорғаудың заманауи механизмдері сот, прокуратура, полиция және омбудсмен институттары арқылы жүзеге асады. Электрондық сот жүйесі мен құқықтық ақпарат порталдары азаматтардың құқықтарына қолжетімділікті арттырады. Азаматтық қоғам институттарын құқық қорғау механизмдеріне тарту құқықтық бақылаудың тиімділігін қамтамасыз етеді. Құқықтық білім беру және ақпараттық-түсіндіру жұмыстары студенттердің құқықтық мәдениеті мен құқықтық сауаттылығын арттырады. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, студенттердің басым бөлігі адам құқықтарының негізгі қағидаларын біледі және «Құқықсыз адам – қанатсыз құс» деген пікірмен келіседі. Өмір сүру, білім алу, денсаулық сақтау, еңбек ету және жеке бас бостандығы студенттердің негізгі құқықтар ретінде аталған. Құқықтарды қорғаушы ретінде студенттер көбінесе мемлекет пен құқық қорғау органдарын атап өтті. Студенттердің көпшілігі адам құқықтары тек теориялық ұғым емес, күнделікті өмірде қолданылатын маңызды құндылық екенін мойындайды. Құқықтарды қорғау тек заңмен шектелмейді, оған қоғамдық ұйымдар, моральдық нормалар, БАҚ және жеке азаматтардың белсенділігі де әсер етеді. Құқықтық мәдениет пен азаматтық жауапкершілік азаматтардың құқықтық сана-сезімін қалыптастырады. Құқықтық мәдениет құқық бұзушылықтарды алдын алуға, қоғамдағы әділеттілікті нығайтуға мүмкіндік береді. Құқықтық база мен заңнамалық түзетулерді жетілдіру конституциялық құқықтарды толық қорғаудың негізі болып табылады. Құқық қорғау жүйесінің тиімділігі мемлекеттік органдардың рөлімен, заңдардың орындалуын қадағалауымен тікелей байланысты. Сот жүйесін реформалау және электрондық қызметтерді кеңейту құқық қорғау механизмдерін тиімді етеді. Объективті зерттеу көрсеткендей, студенттердің құқықтық білім деңгейі әртүрлі,

бірақ құқықтарды білу мен қорғауға қызығушылығы жоғары. Қорытындылай келе, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау кешенді шараларды қажет етеді: заңнамалық түзетулер, құқықтық ағарту, азаматтық қоғамның қатысуы және электрондық қызметтердің дамуы. Осы шаралар жүзеге асырылған жағдайда ғана конституциялық құқықтар толық қорғалатын, әділетті және құқықтық қоғам қалыптасады.

Құқықтық қорғау механизмдерін жетілдіру арқылы азаматтардың құқықтары нақты қорғалатыны анықталды. Халықтың құқықтық сауаттылығы артқан сайын құқық бұзушылықтар азаяды және қоғамда әділеттілік күшейеді. Азаматтар өз құқықтарын білсе, оларды қорғау үшін заңға ғана емес, қоғамға және моральдық нормаларға да сүйене алады. Халықаралық стандарттар мен тәжірибе құқық қорғау жүйесін жетілдіруде маңызды бағыттарды көрсетеді. Сондықтан адам құқықтарын қорғау тек заңдық шаралармен шектелмей, құқықтық білім беру, ақпараттық-түсіндіру жұмыстары және азаматтық қоғамның қатысуымен толықтырылуы тиіс.

Құқықтық сауаттылықты арттыру жолдары. Біріншіден, адам құқықтарын қорғау жүйесін жетілдіру үшін құқықтық базаны жаңартып, заңнамалық түзетулерді енгізу қажет. Екіншіден, сот жүйесін реформалау және электрондық қызметтерді кеңейту арқылы құқық қорғаудың тиімділігін арттыру ұсынылады. Үшіншіден халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру мақсатында мектептер мен университеттерде құқықтық білім беру бағдарламаларын кеңейту керек. Төртіншіден, қоғамдық ұйымдар мен азаматтық қоғам институттарын құқық қорғау механизмдеріне белсенді тарту қажет. Бесіншіден, ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу арқылы азаматтардың құқықтары мен міндеттері туралы хабардарлығын арттыру ұсынылады. Алтыншыдан, халықаралық тәжірибе мен стандарттарды ескере отырып, құқық қорғау шараларын жетілдіру қажет. Жетіншіден, құқықтық мәдениет пен азаматтық жауапкершілікті дамыту арқылы қоғамда әділеттілік пен құқықтық тәртіпті нығайту ұсынылады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана: Қазақстан, 2020. – 64 б.

2. Байтұрсынов, А. Конституциялық құқық негіздері. – Алматы: Құқық, 2019. – 212 б.

3. Сүлейменов, Ж. Адам құқықтары және қазіргі қоғам. – Алматы: Ғылым, 2021. – 158 б.

4. Мамедов, Р. Құқық қорғау институттары және олардың қызметі. – Алматы: «Құқық әлемі», 2020. – 176 б.

1. Қайырбаев, А. Құқықтық реформалар және заңнамалық түзетулер. – Алматы: «Заң және қоғам», 2021. – 136 б.

6. Құқықтық білім беру және азаматтық қоғамның рөлі [Электрондық ресурс] // Example.kz. – Режим доступа: https://example.kz/legal-education-civil-society. – Дата обращения: 12.11.2025.

7. Google Forms: Сауалнама «Адам құқықтары туралы студенттердің пікірлері» [Электрондық ресурс] // Режим доступа: https://forms.gle/myB3VMH1wDoHifP38. – Дата обращения: 12.11.2025.